

42
к.20
821/477)06

ПИЛИП
КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ
ТВОРИ

2

ПИЛИП
КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ТОМ ДРУГИЙ

- * ПОВІСТІ * ОПОВІДАННЯ
- * П'ЄСИ * ГУМОРЕСКИ
- * ПОЕЗІЇ * ПУБЛІЦИСТИКА
- * СПОГАДИ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1982

У2
К20

Второй том произведений одного из зачинателей украинской советской литературы составляют: повесть-хроника «Записки семинариста» — о тяжелом режиме обучения в Роменской бурсе и Полтавской духовной семинарии, повесть «Аш хаду» — о горестной судьбе народов Северного Кавказа в дореволюционное время и остро сатирическая повесть «Недоразумение», раскрывающая антинародную сущность буржуазного национализма. Читатель познакомится также с лучшими рассказами, юморесками, пьесами, стихотворениями, публицистическими статьями, созданными писателем в разные годы его литературной деятельности.

Упорядкування та примітки Леоніда БОЙКА

К $\frac{70303-112}{M205(04)-82}$ 112.82. 4702590200

© Упорядкування.
Видавництво «Дніпро», 1982 р.

ПОВІСТІ

ЗАПИСКИ СЕМІНАРИСТА

Хроніка

I

Це був нещасливий день.

Законовчитель отець Василь Флоринський, високий, пшеничний, банькатий і бородатий, мотався по кімнаті роздратований і нашорошений, як жук-гноювик. Налякані школярі маленької сільської школи намагались не дихати й губили останні крихти спритності: спитайте його, як звуть, то він і того не скаже.

Сердиті вигуки ляскали, як батіг:

— Агафія Жара!.. Шостий член символа віри!.. Не знаєш, ослице валаамська?.. Стань до порога!.. Йосип Нестеренко!.. Четверту заповідь блаженства!.. Не вивчив, дубино ерихонська?.. Давай сюди руку!

Лінійка була дубова. Черга доходила до мене. Я хвилювався, як і всі: з переляку забув, як звуть богородицю... Мотря, здається?.. Так ніт, не Мотря!.. А, щоб тебе!..

Знаючи, що між дівчатами хтось носив ім'я точнісінько таке, як і в богородиці, я скопив у той бік очі й почав похапцем перебирати:

— Пресвята діва Олена... Пресвята діва Явдоха!.. Пресвята діва Харитина... Ні, не так.

Як на те, Маруся Мірошниченкова не прийшла: я даремно шукав потрібне мені ім'я. А отець Василь уже наближався до мене, насупивши своє халдейське обличчя. Я вхопився за останню соломинку. Знав, що панотець любить усякі мудрі запитання з закону божого; розгладжує тоді свою довгу пухнасту бороду й починає розводити всякі теревені, забувши про лекцію. Я похапцем розгорнув євангеліє, де прийдеться, заглянув до нього й підвів угору пучку.

— Що тобі?.. Вийти?.. Я тобі покажу вийти!.. Простягай долоні!..

— Та ні... Я ось... Я запитати... Що таке — «афедрон»? Отець Василь остовпів. Його очі стали ще кругліші, а

лице від кольору нової копійки перейшло до кольору стиглого баклажана.

— Який афедрон?

— Та ось... Євангеліє від Матвія, глава п'ятнадцята, стих сімнадцятий...

— Ти це що? Глузувати надумав, чи що? Тебе хто навчив? Іди сюди, чума єгипетська!

Мені було дев'ять років, але такого миршавого школяра треба було пошукати. Не диво, що панотець вихопив мене з-за довгої шкільної парти просто за закомірок, підняв, мов собача, поклав собі на коліно й уперіщив кілька разів по учбових частинах школярського тіла, примовляючи:

— Оце тобі — афедрон!.. Оце тобі — афедрон, щоб ти знав!.. По-грецькому афедрон, а по-нашому!.. Стань до порога!

Мушу сказати, що екзекуція була цілком даремна: я так і не розшолопав премудрого божого глаголу «від Матвія, стих 17-й». Та й сам отець законовчитель скоро побачив, що переборщив. Помарширувавши трохи по кімнаті й прохоловши, він спинився проти мене:

— Хто тебе навчив?

— Я... я сам... Читав євангелію і знайшов...

— Хм... Читав євангелію... Сядь на місце!

Після школи панотець зайшов до мого батька.

— От що, Йосипе... Віддай сина до духовної школи, будеш дякувати. Бачу я, що дух любомудрія почиває на ньому. Буде колись великий світильник церковний.

Батько здвигнув плечима... До школи?.. Чом не Маруся!.. Але — за які кошти?

— Ми йому склопочемо духовну стипендію. Справ тільки одягу... Ти пойми, чудака ти такий: вічний предстатель буде за тебе перед престолом божим!

Це вже була спокуса неабияка. Селянина медом було по губах не маж, а покажи його дітям стежку до попівства. Здається, не було легшого, безтурботнішого життя й забезпеченіших доходів:

«Піп — золотий сніп!»

«Не жнуть і не сіють, а всього іміють!»

«Родивсь — подай господи, жевивсь — подай господи, помер — подай господи!»

Батько погодився. Так я попав на спеціальну виучку до вчительки Мар'ї Миколаївни Ігнат'євої, що взялася підготувати мене до духовної школи. Вчителька з неї

була непогана, і, спасибі їй, вона багато дечого й доброго навчила школярів. Але педагогічна метода її була нам не до смаку. Сиділа було посеред школи, чистила самовар, а біля неї — довжелезна лозина. Ми читаємо кожен про себе або ж пишемо. А вона — одним оком на самовар, а другим — поміж парти:

— Ти що там, Холоде, в носі колупаєш?

І, не сходячи з місця, шмагне лозиною по плечах десь аж у найдальшому кутку. Рука їй іноді хибувала й чесала просто по вухах. Це було неприємно.

Ніяких програм вона не знала й заходилася начиняти дев'ятилітнього хлопця загальною історією та географією. Цілими днями сидів я, мішаючи Геркулесів, Камбізів, Артаксерксів з мисами та півостровами Азії, Америки, Австралії. Було нудно. Надворі стояла весна; сонце, капосне, сміялося крізь шибки старої школи й підморгувало: «Плюнь, та ходи сюди!»

Я плював і тікав на вулицю, начхавши й на лозину.

Село Городище було маленьке й убоге, закинуте десь осторонь великих шляхів, якраз на межі Харківщини й Полтавщини, далеко від залізниць. Жило воно стародавнім дідівським життям. Тут ночами ходили відьми по чужих дворах і видоювали корів. По хлівах жили домовики, в лісах — лісовики, в полях і луках — русалки. Лікувалися люди в знахарів прабатьківськими способами й нашептами. Знали, що земля стоїть на трьох китах: під нею — пекло, над нею — рай...

Тиховодий, густо зарослий латтатям і ряскою Терн поділяв Городище на дві половини: Село й Загребелля. Там і там хати простяглися двома рядочками вдовж єдиної вулиці. Там і там вони розбігалися в кінці широким колом. На Загребеллі в тому колі був вигін з «розправою» (зборня) й невеличке озеро, а на Селі — городок, де 1709 року сиділи шведи. З гори, з шанців, били на їх гармати російської армії. За мого дитинства високий вал суцільним колом оточував у городку зо дві десятини землі. На валу росли старі густолисті дерева, а всередині — чудовий садок, справжній рай. До того ще — в цьому рау жив дід Одам — суворий, старий одлюдок Яразум Одаменко, що ходив по селу мовчазний, мов привид, лякаючи дітей своєю палицею й довгою сивою бородою. Скупий був такий, що в його родині варили страву без солі, а кожну копійку відкладали на купівлю земельки. «Єва»

була добріша: в неї ми купували «райські» яблука, коли дід ішов собі на Загребелля.

Зразу за Загребеллям, за вигоном, зеленів гай, що його весною заливала вода. В кушах та в пеньках водилася сила всякого птаства: повітря ляцало від тьохкання солов'їв, звабливого висвистування іволг, сумного турчання горлиць. З обох боків села, до самісіньких городів, підступали широкі панські луки з високою травою й килимом усяких квіток. За луками синів панський ліс, якому, здавалося, не було кінця-краю. На схід сонця й на захід — невисокі гори; село, наче в зеленій запашній мисочці, ховалося від холодних колючих вітрів. Таких теплих зоряних ночей, такого повітря й таких трав, здавалося, трудно й шукати.

Я знав тут кожен куточок, бо день у день ганяв з товаришами по луках, по лісу, в очеретах понад річкою. Знав, де ростуть найкращі гриби, де цвітуть найзапашніші квіти, в яких ковбаннях водяться жирніючі карасі. Коли весною дівтора верталася з полювання за пташиними яйцями, забовтана по шию водою й брудом, перед вів я. Коли зимою провалювалися на тонкім льоду озера й бігли сушитися до якоїсь доброї бабусі на піч, там був і я. Коли десь у хліві пекли картоплю або в чужих коноплях гралися в розбишаків, лозина гуляла й по моїй спині. Цілком зрозуміло, що статечні хазяї патріархального села звали мене шибеником.

Усидіти при таких умовах за книжкою в зачиненій школі було важкувато. Я ненавидів майбутню бурсу, ненавидів отця Василя, ненавидів Кірів, Геркулесів, Александрів Македонських, що прикували мене влітку до школи. А втім, трохи розважав новенький костюм, що його справив батько — перший костюм на все село. Ви ж тільки подумайте! Чудова «мелітонова» блуза на виріст, довгі штани з холошами про запас, великий суконний картуз, що млинцем накривав голову з вухами, і — верх гордошів — блискучий пояс із величезною мідною бляхою й орлом посередині, подарунок якогось унтера лейб-гвардії його величності.

Коли я, потай від батька, натяг на себе вперше всю цю амуніцію й подався на вулицю, то був справжній триумф. Під Федорковим городом, за греблею, зібралася вся малеча, обдивляючись пишне вбрання зависливими очима.

— А картуз, картуз який! — верещав Сидір Цорулик,

здоровий, опецькуватий хлопець.— У цьому картузі можна річку перепливати!

— Не руш! — змагався я, одбиваючись від десятка рук, що лізли до мого некоковирного решета.— Він — суконний... За нього цілого карбованця дали...

— Ова! Уже й суконний!.. Он у бабиного солдата, дак ото — картузі!

— Багато ти знаєш із твоїм бабиним солдатом!

— А то ти знаєш? Чого ти задаєшся? Хочеш — у морду дам? — вискакував мій постійний супротивник, заде-рикуватий Сидір.

— Авжеж, знаю... Більше від тебе!.. І, ставши в позу, я гордовито викладав усю свою мудрість, сипнувши мов з решета: — Аляска, Каліфорнія, Юкатан, Флоріда, Лабрадор... Цейлон, Ява, Суматра, Борнео, Целебес... Ет, та що там з тобою говорити!

Хлопці аж роти пороззявляли. Досі в нашому селі так пишно й незрозуміло могла промовляти тільки знахарка Уляна Цоруликова, як ворожила:

— Шанувавши ковбиці й лавиці, коцюбу й помело, пікну лопату, ступу й перехрестя і вас, яко гречних...

На думку хлопців, у мене виходило краще. Я стояв якийсь момент у позі переможця, поглядаючи на збентеженого Сидора, але враз зірвав свій знаменитий картузі із голови, швиргонув його в пилюку й помчався до води з несамовитими вигуками:

— Рак! Рак!.. Йй же богу — рак!

По кількох хвилинах, забовтані й вимазані по самісінькі вуха, ми печерували раків й складали в мій дорогоцінний картузі, ніби він тільки для того був і призначений.

А потім того — лозина.

Нарешті — знаменний день, 16 серпня 1893 року: мене повезли до Роменської духовної школи. Ще зранку ходив я засмучений. Не так жалко було товаришів, братів і сестричок, як жалко кидати величезні скарби, що їх надбав я за кілька років: скриньки з сірників, із чаю, з ліків, гудзики, камінці, цурки. Нишком поклав я все це до новенького кошика, що привіз тато, але він повикидав без найменшого жалю моє коштовне майно.

— Зарубай собі на носі, хлопче, що ти почнеш нове життя. Все селянське покинь, навчайся іншого.

Затамувавши сльози, я подарував свої скарби братові Олексі, восьмилітньому флегмі, що був тепер чомусь зворушений дужче, ніж я.

— Гляди ж, як повернуся, то щоб назад віддав... А то — знатимеш!

Отже, коли все було готове, коні запряжені й батько звелів прощатись, я зрозумів, що їду далеко-далеко в чужий край, де не буде ні мами, ні братів, ні сестриць, а тільки чужі люди, де вже не знатиму ні тихого Терну, ні зелених луків, ні дитячого дозвілля — і враз невідільний жаль стис мені серце. Я заголосив і кинувся до матері:

— Мамо, мамо...

Мати жадібно цілувала, й гарячі сльози капали мені на голову й на обличчя.

— Гляди ж, синку, учися, слухайся старших... Трудно тобі буде там між панамі... А ти терпи, пам'ятай, що гроші дістаються нам важко... Та не забудь там своєї мами.

Я гірко плакав; і плакала мати, закам'янівши біля рундука, і плакали брати й сестри, проводжаючи мене аж за греблю. А я все озирався на матір, що стояла в скорботній позі всіх матерів та жінок, які віками виряджають своїх кривих «на чужину». Потім оглядався вже на домівку, далі — на село, на веселу долину, наче й не сподівався повернутися до цього милого краю.

Понад шляхом пішли широкі лани, здебільшого панські, та де-не-де — панський ліс або ж велика панська економія. Мовчав батько, мовчалося й мені. Якимось гостро відчулося, що ламається старе життя. Дитинству — кінець. Що то жде мене в широкому світі, за межами цього староселянського закутка?

Шлях нам слався довгий, як і мої думи. Минали села й хутори в купах кучерявих верб, у зелених садках. Батько повеселішав.

— Ану, Пилипе, — носа вгору! Нічого журитися! Мені ще гірше довелось, сину. Мене не так у чужі люди виряджали. Батько мій, а твій дід, Микола Павлович, був дво-раком-кріпаком, прислужником у старій княгині Щербатової. Після волі викинули його, хворого, без землі. Зразу й помер старий. А мене законтракували хазяїнові.

— Як законтракували?

— А так, як худобу якусь: на вісім років — у батраки, за харчі й за одягу. Підписали бумагу й могоричі запили. Хазяїн був п'яниця непробудний. Пив мало не щодня, а порожні пляшки бив мені на голову. Ось на, подивись!

Батько зняв старенького картуза й нахилив голову. Я

боязко помацав біля тім'я й відчув кілька грубих рубців.

— Ото все — хазяйська наука. Двічі склянки витягали з голови й шкіру зашивали. Всього було, синку, доки строк відбув.

— А чого нас, тату, дідусь не люблять?

Дід по матері, Федір Андрійович Сорока, низенький, сухенький, мовчазний дідок, жив поруч нашого двору. Але ми й голосу його не чули: завжди одвертався.

Батько зсунув картуз на потилицю і якимось молодод за-сміявся:

— Хе-хе!.. Дід твій колись був гроза на все село! Ти не дивись, що ото він тепер такий шкарбан. У старій княгині він був за отамана над кріпаками, або, сказати б,— за старосту. Бровою було ворухне, то й того боялися! Суворя й жорстока була людина: десятками посилав людей на стайню різками драти. А тут — воля,— і зразу він — нуль без палички! Навіть здоровкатися до нього перестали. І став він жити — як вовкулака, одлюдком. Саме тоді я повернувся на село з батраків. Звісно, як на його погляд, був не людина, а казна-що: ні хати, ні землі, ні родичів. І спізнався я тоді з твоею мамою, дочкою Федора Андрійовича. Куди там! Старий гордий отаман і слухати не хотів: «Своїми руками задушу!..» Повінчались ми проти його волі. Заскрипів зубами старий. Дав хату й триста сажнів городу, щоб дочка хоч по чужих людях не тинялася, і з того часу навіки одвернувся від нас і від вас.

Батько помовчав хвилинку й підстьобнув конячку. А мені перед очима, мов живий, устав колишній гордий отаман, а нині — мовчазний, затурканий дідок, що його ганяли навіть зять-приймак та друга жінка-московка. Батько знов повів свої спогади.

— Еге, хлопче, всякого нам довелось! Було замкнемо вас, малих, у хаті, поставивши відро води та поклавши окраєць хліба, а самі — до багачів на поле, за шостий сніп. До пізнього вечора робимо, а в серці колючка: як там діти? Чи не погоріли, не потопилися, бува?.. Вернемося додому і знов діла — на цілу ніч. Треба зварити якогось кулешику, пообмивати, обшити, забавити. А рано-ранком знов у поле, на роботу. Так-то, синку...

Мені було приємно, що батько розмовляє як з дорослим. Зароджувалося розуміння соціальної нерівності й

неправди, піднімалася хвиля щирої пошани до батьків. Насмілився запитати:

— Тату, а чого мене діти іноді дражнять острожником?

Батько нахмурився, потім переміг себе й засміявся:

— Того, що дурні батьки навчили. Я, бачиш ти, таки сидів у острозі, це правда. Не стерпів якось і ляснув околочного по пиці. Не любив я їх, іродів! Та це, хлопча, не твого ще розуму діло. Ти не прискай проти сили, слухайся всіх, терпи, доки вилізеш на кращу путь. Пам'ятай: ласкаве телятко двох маток ссе...

Мені стало нудно. Здавалося, в мене — два батьки. Один, буденний, звичайний, жив старозавітним, від дідів установленим життям, а другий боровся й бунтував. Хотілося йти за тим, за другим.

За великим селом Коровинцями батько підвівся й показав багатом:

— Ото, дивись, і Ромен твій.

Серце мені затьохкало. Десь далеко на краєвиді синіли в сяйві сонця невисокі шпилі, а на їх білили церкви, підводились якісь невидані будинки. Ромен уставав перед хлопцем-селяком як казка, як марево. Я не зводив з його очей і плів мереживо думок і вигадок.

Надвечір доїхали до Засулля, невеличкого пригорода. Мені здавалося, нічого кращого в світі немає. Сонце заходило, кидаючи останні промені на місто. В купах садків, на шпелях і кручах білили будівлі, зеленіли й червоніли дахи, сяяли бані та хрести високих церков.

— Глянь, ото — бурса, — показав тато на високий, триповерховий будинок, що червонів скраю, над самим спуском до Сули. Сонце било просто в вікна, і вони блищали, мов золоті; зверху сяяв у голубому небі ясний хрест. Серце мені затріпалося пташкою. Ще раз відчув, як переламується моє життя. Тож у той чудовий палац вступлю і я, маленький миршавий хлопчик з далекого Городища. Напевне, там зустрінуть мене прекрасні, як у казках, юнаки, прекрасне життя, і я вийду звідти розумним і дужим... Як отець Василь?.. Ні, не як отець Василь... Наш сільський піп у моїх мріях уже знітився, посірів. Він тут — ніщо.

Три дні прожив я наче вві сні. Ходив з батьком по місту, мов зачарований. Наче вві сні складав іспити в бурсі, де старий сивий протоіерей-смотритель гладив чомусь мене по голові, а тато дивився крізь скляні двері,

не насмілюючись увійти між пани. Ночами, лежачи на батьківському возі на постоялому дворі, я довго не міг заснути, слухаючи гомін великого, як для мене, міста й розгадуючи його значення.

...Десь на заводі машина чохкає... Паровоз прокричав — і кудись пішов поїзд до нових міст і країв... Проїхали вулицею підводи з вантажем... Човгають пішоходами й гомонять собі люди, а візники лунко цокають підковами по бруку... Десь у садку грає музика: пани забавляються... Гуде місто, шумить-бурує життя далеко за північ, а маленький хлопчик-селяк не спить, силкуючись розпізнати його.

Мов уві сні прощався я з татом і навіть не усвідомив собі, чого він крадькома втирає сльози.

— Учися, синку, не пустуй! Сам бачиш, як сутужно нам на гроші. Швейцарові я дав два карбованці. Як захочеш чого, візьми кілька копійок. Та не трать здря...

І тільки вночі, лежачи на своєму вузькому ліжку в невисокій опочивальні Роменської духовної школи, відчув я цілком, що сталося... Один!.. Чужий усім!.. З корінням вирваний з рідного закутка й пересаджений поміж чужі люди... Не знаю, на яку тут і ступати. Звечора насмілився був звернутися до гуртка товаришів:

— Хлопці!..

Але мене зразу ж насмішкувато перебив білий, пампушкуватий Колбселецький, позашлюбний син земського начальника:

— Тут немає хлопців... Тут — самі господа... Це тобі — не село.

Я мерщій заховався під укривало й віддався важким думам. Коли всі поснули, почав гірко плакати, ховаючи голову під подушку, щоб не почувли.

— Що тобі? — запитав сусіда, Сашко Голобородько, не злий, тихий хлопчина.

— Зу... зуби болять,— відповів я. Острах перед глузуванням переміг сердечний біль, і я затих.

* * *

Роменська духовна школа виросла з колишньої анекдотичної бурси, досить відомої в нашій літературі. Живою пам'яткою цього минулого був передусім її смотритель, старий 72-літній протоієрей Олексій Єльчуков. Він прослужив у Ромні за смотрителя рівно 30 років та

в Лубнах за інспектора такої ж школи — 12 років; пам'ятав ще ті часи, коли бородатих, свавільних і буйних учнів доводилося бити різками. Але то було дуже давно. Тепер із старого панотця залишилася тільки почесна руїна, що не мала вже великого впливу на життя школи. Сивий, як молоко, і мудрий, як людина, що однією ногою стоїть уже «по той бік добра і зла», дідусь-смотритель вимагав тільки, щоб йому дали спокій. Важкою ходою дибав було по двору або по коридорах школи і, кидаючи каламутний погляд з-під густих брів, бубонів:

— Раби ліниві!.. Раби ліниві й лукаві!..

Це була його найбільша лайка, коли учні пустували понад норму. «Раби ліниві», звісно, не звертали на нього особливої уваги і тільки силкувалися не впійматись на шкоді:

— Т-с... Тихо там!.. Коптьол іде!

Йому дали таке прізвище, бо, на нашу думку, він уже не жив, а тільки коптив землю... А втім, коли дідок сердився, трусив моховою бородою й кривив у старечій люті свого рота, згадувалося, що він колись власною рукою поров учнів різками.

Проте старість брала своє: він уже й гніватися був нездатний. Якось із ним у нас трапився такий випадок. Коли я вже був у школі, як свій, і разом з іншими ламав голову, яким способом наситити голодний бурсацький шлунок, покотилася чутка, що в коридорі в Коптьола виставлено на мороз холодець з осетрини. Наближалось різдво. Животи нам підвело від довгого посту, і холодець з осетрини був би, на нашу думку, аж ніяк не зайвий. Я запропонував кільком найвірнішим товаришам поспіdatи коштовною смотрителевою стравою.

— Підемо поздоровляти його з святом і викрадемо з холодцю рибу. А йому нехай юшка...

— Тю на тебе! З яким же ти святом поздоровлятимеш його, коли свято — після післязавтра?

— А нам що? Поздоровимо з «преддверієм преддверія» та й уже.

Проти осетрини ніхто не заперечував. Кожен захопив з собою клапоть паперу, і ми пішли до смотрителя. На вікні коридора справді побачили миску, що парувала й дратувала голодні шлунки. Тут уже й найчесніший не встояв би! Подзвонили. Коли куховарка впустила нас до коридора й пішла сповістити панотця, ми ретельно взялися до діла. Шматок за шматком витягав я рибку з теп-

лої ще юшки й передавав товаришам, а вони похапцем загортали й ховали в кишені. Думалося, поки вийде смотритель, ми встигнемо стати в лаву й солідно поздоровити його «з преддверієм».

Але він вийшов саме тоді, коли я витягав останні два шматки, щоб загорнути їх власне для себе, як чесно зароблену пайку. Зрадники товариші, знаючи, що видати їх за товариським статутом я не маю права, шугнули з кімнати, мов горобці. Мені не залишилося нічого іншого, як на очах старого панотця шубовснути обидва шматки назад у миску й стати навияжку.

Дідусь отетерів. Він підійшов до миски, нахилився над пахучою рідиною й перевірів наслідки мого рибальства. Голос йому задзвенів сухо і грізно:

— Рабе лінивий і лукавий!.. Це що?

Я мовчав. З мого погляду, це було зайве питання: сам же бачиш що.

Але очі його швидко обійняли маленьку, худющу, заморену постать, що понуро стояла перед ним. Я був найменший у всій школі і, мабуть, наймиршавіший. Наступила мовчанка.

— Ти що?.. Голодний?

Голос був на п'ять ступнів тихіший і, мені здалося, винуватий. Я знову не дав відповіді: навіщо питати?

І ось тут сталася несподіванка: він витяг із миски останні два шматки риби й ткнув їх мені до рук:

— Н-на... Та не кажи нікому... Ох-хо-хо... Господи, прости мене, грішного!..

Я пішов, забувши надіти шапку, і мені чогось кортіло плакати. Рибу віддав товаришам: їсти не хотілося.

Таким же уламком давно минулого був і другий дідусь роменської школи, вчитель географії й арифметики Остап Васильович Навроцький. Правду казати, географію й арифметику ми знали чи не найгірше. Старий, сухий, підсліпуватий, з гострою підстриженою борідкою, яку він м'яв і щипав без кінця, Навроцький недобачав уже й крізь окуляри. На його лекціях ми садовили за дошкою учня з готовими вирішеннями завдань і пречудово списували все, що треба. Навроцький хвалив і ставив «4» або «5»... Коли й це було ліньки зробити, учні просто говорили:

— У мене голова болить.

Він підходив, гладив по голові й промовляв:

— Ну сядь, сядь, потім викличу.

До його ми ходили поздоровляти «з іменинами» на Остапа, Миколу, Івана і взагалі — коли нам було голодно. Він закликав до кімнат, наділяв яблуками, цукерками й давав карбованця. Тоді ми купували на базарі чотири фунти тоненького сала та вісім фунтів хліба й справляли бенкет.

Але це вже були «останні могікани» старої бурси: на зміну їм прийшов чиновник. Новий учитель-віцмундирник здебільшого поводився з учнями бездушно, учив їх — наче панщину відбував, гордував ними або навіть знущався з їх. Найяскравішим прикладом такого чиновника був Василь Іванович Букшований.

Василь Іванович ходив на лекції з насолодою: це для нього була не служба, а найлюбіша розвага. Високий, огрядний, з обличчям департаментського столоначальника або ж казначея, він увіходив до нас тихою ходою, і вся його постать, від випрасуваного віцмундира до акуратно розчесаної, негустої міщансько-іерейської борідки, говорила: «Дивіться: ось приклад для вас!»

Випнувши груди, Василь Іванович вислухував молитву, скоса поглядаючи, хто як молиться, й сідав за кафедру. Маленькі гострі очі бігали по збентежених зблідлих обличчях учнів, і вся істота його являла приховане смакування щоденної розваги.

— Товкач Костянтин!..

Мій сусіда, син небагатого селянина, бідно зодягнений, тихенький хлопець, схопився і млявою ходою почовгав до кафедри, мов на Голгофу. Букшований не спускав очей з нього, як удав з козеняти, й цідив повагом, смакуючи кожне слово:

— До вчителя треба швидше йти, Товкач Костянтин! І обличчя треба мати веселіше. Учитель не звір, учитель — твій наставник і вихователь... Чи ти, може, думаєш, що вчитель звір?

— Н-ні...

— Ну от. Сам говориш, що ні. Значить, тут причина не в учителі, а в учні. У кого чиста совість, той учителя не боїться. М-да... У тебе чиста совість, Товкач Костянтин?

— Чи... чиста...

— Я так і знав, що чиста. Значить, Товкач Костянтин не боїться свого вчителя. Він знає свою лекцію. Він прочитає нам з грецької мови, як сам грек... А може, ти справді грек, Товкач Костянтин?

— Н-ні...

— Хм... А я спочатку подумав, що грек. Греки носили хламиду, і Товкач Костянтин носить хламиду. Чи, може, ти думаєш, що це — блуза?

За партами вже підлесливо хихикають мамині синки. Товкач Костянтин, червоний мов рак, мовчить, ковтаючи сльози. На тонких губах Букшованого грає злорадісна посмішка.

— Ну от — бачиш? І твої товариші думають, що це не блуза, а хламида. Вихованці духовних шкіл у таких блузах не ходять, Товкач Костянтин.

— У мого тата немає грошей...

— Ах, у твого тата немає грошей? А навіщо ж твій тато дав тебе до такої школи, Товкач Костянтин?

— Не знаю...

— Не знаєш? Може, він — старий заштатний протопоп і хоче, щоб і син був протопопом?

За партами між попівськими й протопопівськими синками сміх збільшується. Букшований задоволено погладжує бороду.

— Н-ні...

— Хм... А хто ж він, твій тато?

— Селянин...

Василь Іванович відхиляється назад, аж на спинку стільця, й удає, що він — глухий.

— Дужче, Товкач Костянтин, — я не чую!

— Селянин...

— Ах, селянин?.. Хи-хи... Значить, селянин захотів вивчити свого сина грецької мови? А скажи, Товкач Костянтин, для чого селянинові грецька мова? Чи можна, наприклад, завертати свині грецькою мовою?

І так далі, і так далі... Коли справа доходить до лекції, Товкач Костянтин за сльозами не бачить уже, де альфа, де омега й читає таке, що півкласу лягає з реготу. Василь Іванович з задоволенням ставить одиницю й напучує:

— Сідай, Товкач Костянтин! Як приїде батько, скажи йому, що селянам грецька мова не потрібна.

Товкач сідає. В класі — зловісна тиша. Обличчя Васи́леві Івановичу робиться як медовий пряник, і голос як у херувима:

— Колбселецький...

Колбселецький — справжній бельбас, пишний, як пшенична опара, пришелепуватий і дурний, як баран; на лекціях сидить ~~чувадом~~ і безтурботно колупає в носі. На

виклик Букшованого ліниво підводиться і йде, мов селезень.

— Ну, розгорни книжку, Колбселецький, та покажи йому, як треба читати по-грецькому... Та не там, не там!.. Сторінка сто двадцять три.

Колбселецькому Василь Іванович дає читати з пройденого, що ми вже всі напам'ять знаємо. Тільки не Колбселецький! Василь Іванович ласкаво допомагає й підштовхує:

— Ну?.. Починай!.. «Навсикав...»

Колбселецький ліниво повторює:

— «Назика...»

— «...фтигатир...»

— «...тигатир...»

— Ну, ну, ну?.. «Мегаліторос...»

— «...мехаліторос...»

— «Алкіноїо...»

— «Алкіноїо...»

— Прекрасно, Колбселецький! От бачиш, Товкач Костянтин? А його ж батько не грек!.. Адже папа твій не грек, Колбселецький?

— Ні, Василю Івановичу...

— Ну от... А хто ж твій папа?

— Земський начальник, Василю Івановичу.

Василь Іванович знає це давно, але він людина розсудлива. Він хоче, щоб і ми добре усвідомили собі різницю між селянським сином і сином земського начальника.

— Прекрасно!.. Сідай, Колбселецький! П'ять!.. Як будеш писати листа своєму папі, кланяйся й від мене... Капельгородський Пилип!..

Першого року я мав собі таку ж езекуцію, як і Товкач. Вертався від кафедри, ганебно розмазуючи сльози й утираючи носа просто рукавом, чого, звісно, діти земських начальників не робили... Але, на превелику досаду Василеві Івановичу, я щодалі становлюсь таким несовісним, що дотепи його мені не дошкуляють. Виходжу до нього, демонстративно човгаючи великими, покривленими чобітьми й підтягуючи штани, що, правду казати, могли б бути й коротшими. Василь Іванович мінє свій гумор на уїдливий сарказм.

— Прекрасно, Капельгородський Пилип! Ти щодня удосконалюєшся! Ти своїм виглядом хочеш показати всім, що в нашій школі є справжні босяки!

За своїм ростом я не можу бачити Василя Івановича з-за кафедри... Я роблю кілька кроків і становлюся збоку. Правда, голос мій зрадливо тремтить, але Василь Іванович ясно чує:

— Я ще раз прошу вас, Василю Івановичу.. А то знов пожаліюся панові інспекторові...

Обличчя Василеві Івановичу темніє, очі свердлами колють мене наскрізь. Але він перемагає себе, відчуваючи мою готовість до скандалу; тільки сичить придушеним голосом:

— Куховарчиним дітям не місце в духовній школі. Заміть це собі.

Я не знав ще тоді знаменитої фрази міністра народної освіти про куховарчиних дітей і тільки дивувався, чого це моя матуся попала в куховарки. Але Василь Іванович міняв тон і глузливо-ввічливо запрошував:

— Читайте, пане Капельгородський!

Ми були вороги неприховані. Це потім спричинилося до історії, що викинула мене з школи з вовчим білетом.

Учителі типу Букшованого становили більшість. Вони визначили загальний характер навчання й виховання: учнів напихали переважно стародавніми мовами, святою історією, катехізисом, церковнослов'янщиною, чистописанням, морили в церкві довжелезними службами, улаштували в свята нуднючі читання житій святих і туманні картини з біблійних тем. Можливо, таке виховання незабаром підвело б куховарчиних і всіх інших дітей під один ранжир, коли б у кожному «раю» не було свого змія-спокусника. В роменській школі за моїх часів, крім О. В. Навроцького, було ще двоє людей, що псували всю так добре налагоджену педагогічну механіку. Це — навчитель російської мови Іван Омелянович Кудрявцев і надзиратель Микола Степанович Демчинський. Згодом, звичайно, й вони піддалися загальному режимові, але 1893—1897 років обидва ще були одмітні від інших духовних інквізиторів.

Кудрявцев привчав учнів до художньої літератури й зумів зацікавити нас Гоголем, Пушкіним, Лермонтовим, Некрасовим. Під його впливом добрий десяток учнів почав писати вірші. В третім класі, на 14-му році, я мав уже товстенький зшиток «власних творів» і частенько, з дозволу Кудрявцева, подавав йому чергові класні роботи на задану тему, написані віршем. На жаль, цей зшиток загинув. Коли мене викинули з бурси, його викрав у мене

мій товариш по школі Федір Скрипка, пустобрех і хвастун, що довго потім того переписував звідти незграбні дитячі вірші в альбоми попівнам, підписуючи їх: «Сочинитель і поет Федор Скрипка». Так я й не маю зразків цих перших спроб, хоч, правда, й знаю, що це була буколіка, позбавлена всякого соціального й художнього значення, писана російською мовою.

Таким же добрим словом, як і Кудрявцева, згадувала роменська школа надзирателя Миколу Степановича Демчинського. Ця мила людина мала пудний обов'язок читати нам у свята життя святих і всякі такі душокорисні речі. Поклавши таку архірекомендовану книжечку перед себе й умовившись з нами на випадок, коли загляне інспектор, Демчинський діставав «Вечори на хуторі біля Диканьки» Гоголя, «Очерки бурси» Помяловського, або ж Потапенка, й розгортав перед нами чарівні обрії художньої фантазії. Читав він майстерно: ми сиділи просто-таки з розкритими ротами або ж заливалися веселим реготом над пригодами героїв.

На жаль, ці читання припинилися в третім класі. Якось ми слухали оповідання Рудого Панька й розлягалися від сміху, коли до класу заглянув інспектор О. В. Волков. Демчинський і бровою не моргнув, продовжуючи без найменшої зупинки з нової книжки:

— «...Нечестивий Діоклетіан звелів мучити преподобну Катерину муками великими, вимагаючи від неї, щоб вона зреклася віри Христової. Але свята Катерина рекла: «Царю...»

Тут наш читальник підвів голову, ніби вперше побачив інспектора, й припинив читання, поздоровкавшись до нього. Всі учні здивовано оглянулися: який там Діоклетіан і яка там свята Катерина, коли мова йшла про Солопія й Солоху?

Інспектор підозріло обвів очима клас. Він чув за дверима регіт і ніяк не міг збагнути, що такого смішного знайшли ми в житті святої Катерини?.. Проте він не був сухий чиновник (умер, не зробивши кар'єри). Не сказавши й слова, він пішов собі далі. Але читання Демчинського після того припинилося.

Знали чи не знали інші наші вихователі про цю історію, важко сказати, але згодом сталося таке. Дідусь Навроцький несподівано приніс на свої лекції арифметики томик Некрасова й з усмішкою пробубонів:

— Кажуть, що ви любите слухати гарну книжку. У ме-

не сьогодні голова болить, то я вам замість лекції прочитаю одного з кращих наших поетів...

І він тихим, чулим голосом майстерно прочитав нам «Русские женщины», потім — «Смерть крест'янки», «Железная дорога», «Кому на Русі жить хорошо»...

Враження було надзвичайне! Це були перші соціальні теми, що дійшли нашої свідомості. Не скажу, щоб вони захопили всіх: частина учнів захоплювалася собі тим часом Майн-Рідом або ж грала в підкидного дурня, але для багатьох, а особливо для куховарчиних синів, це був справді новий світ, джерело нових переживань і прагнень. Вони не давали нам остаточно загрузнути в багні церковщини та єзуїтського виховання.

Мені здається, врешті, що й вони теж певною мірою спричинилися до того бунту, що кінець кінцем висадив мене з школи 15 січня 1897 року.

II

Нас усіх було в школі щось більше як 250 дітей і юнаків від 9 до... 18 років. Над міру великі бельбаси — це були уламки старої бурси. Вони сиділи в кожному класі по два роки й далі духовної школи не йшли, одержуючи спеціальне свідоцтво: «Випущен по великовозрастию...» В усій цій масі школярів переважали поповичі, дяконенки й дяченки. Між ними було тільки два-три десятки дітей збіднілих дворян, земських службовців і місцевих крамарів та з десятків селяків. Останні йшли до бурси майже виключно з шарів близьких до духівництва, як-от церковні старости, сільські багатії. Хто проскакував сюди з нижчих категорій, тих виїдав Василь Іванович Букшований.

Проте й поповичі розподілялися на різні групи. Основну масу становили діти сільського духівництва — отих старосвітських батюшок та матушок, що раніш водилися по далеких закутках, а також діти бідних дяконів та дяків. Коли їх одвідували батьки, між ними траплялися здебільшого простецькі постаті, з грубими, звиклими до роботи руками, в бідних підрясниках і рсях. Вони знічувалися перед кожним віцмундиром, кланялися й просили. Їхні діти знали, чому ківш лиха, не цуралися простолюду й були непоганими товаришами. Це ті поповичі й дяченки, що потім часто йшли в народ, в літературу, в народницьку революцію.

Але старосвітське виборне духовництво дедалі щезало: на зміну йому прийшли церковні чиновники. Нові, «вчені» попи, вихованці нової школи й семінарії, були вже переважно сухі кар'єристи, що пнулися між пани, а селян розцінювали тільки, як дохідну статтю. Вони були запанібрата з нашими вчителями; їхні діти, добре зодягнені й вимуштрувані, водилися з дітьми багатих купчиків та поміщиків. Якраз на цих дітях, як на китах, трималася вся школа. Буйна, більш демократична ватага з бідніших шарів потребувала багато клопоту й частенько брикалася в шорах бездушного казенного виховання. А мамині синки, завжди добре причесані й одягнені, тягли руку за вчителями та адміністрацією.

Загалом духовна школа мала дві сторони. У класах, де школярів учили, і в церкві, де їх морили довжелезними службами, панувала нова, казенна система й зовнішня форма казенного ладу. За дверима класів, у дворі, на вулиці брало верх своє, непереборене ніякими Василями Івановичами життя. Перемагала демократична частина дитячої громади. Буйна ватага вигадувала веселі забавки, встановлювала свої закони, біла маминих синків, коли вони не підкорялися їй, біла смертельним боем фіскалів (ябед) і добувала способів одурити вихователів, навчителів, інспектора.

Улюблені гри були переважно селянські: скраклі, м'яч, війна і т. п. Верховодили, звісно, не мамині синки, не муштровані мазунчики в білих ковнірчиках, а рухливіші дяченки й селюки, що муштрували дома свої м'язи на фізичній праці.

На жаль, велику шкоду чинили школі старі бурсацькі традиції. Поміж учнями було з півдесятка бовдурів-переростків, що поповнювали колишні бурсацькі звички й прищеплювали їх іншим. Між ними, як пам'ятка давно минулого, стояв у перших лавах Владишевський, син якоїсь багатенької духовної вдови.

Йому було років 16—17; на зріст мало не сажень. Яким способом він тримався в школі — трудно сказати. Лекцій не вчив, за партою сидів дурень дурнем. На запитання вчителів давав такі відповіді, що весь клас лягав з реготу. На перервах ганяв по коридорах, підставляв учням ногу, роздавав ляпаси на всі боки, плював учителям на стільці й на кафедри, мазав товаришам парти чорнилом. Після лекцій організовував наскоки на «Єгипет».

Це був закуток, де жила базарна біднота: дрібні пере-

купки, крамарі, ремісники, візники, переважно євреї. Владишевський, на чолі підбраної групи, набравши до кишень каміння, йшов на базар, ніби для купівлі, й улаштував тут бешкет. Починалася бійка; летіли шкереберть столи й кошики: гупали кулаки, свистіло каміння. Доки дурніші одбивалися, Владишевський нишпорив по кошиках. Кінець кінцем сюрчали свистки, бігла поліція, а бурса тим часом верталася додому з синяками, шматками сала, в'язками бубликів і цілими хлібинами. За кілька хвилин з'їдали все, замазували синяки крейдою, переодягалися і — годі було тоді впізнати хоч одного бешкетника!.. Півста «свідків»-товаришів кричали з обуренням:

— Та що ви?! Він і на хвилинку не виходив з двору! Ми ось тут разом грали в скраклі!

Скарги не помагали; базар знав це й самооборонявся. По щирості нам давали часто таких лупцівок, що декому доводилося вертати додому рачки. Це була справжня війна, тільки не «політична», не «національна», а «економічна»: бурса таким способом добувала собі додаток до своєї пайки. То вже так обставини склалися, що в «Єгипті» більше було єврейських крамничок, але ж кошики українських перекупок із салом так само летіли шкереберть, і розлютовані міщанки ганялися з ломаками в руках за нащадками Хоми Брута й Тіберія Горобця.

Увечері Владишевський ішов робити капості панам. На селі в цього зайдиголови був поміщик, що й на півверстві не підпускав його до свого дому. Із цих причин Владишевський мстився на всіх панах найвигадливішими способами, яких тільки могла прибрати його бурсацька фантазія. Вибрав чистенький, гарний будинок, приходив вечором, виконував тут, на ганку, свої природні потреби, дзвонив і передавав прислугою записку панові:

«Пане! Приберіть...»

Або просто трошив вікна цеглою. Був довгоногий і не попадався аж до випадку, що поклав кінець його витівкам.

Смотритель школи, дідусь Єльчуков, жив навпроти, через вулицю. Зразу за високим парканом був гарний садок, а в ньому — чудові яблука. До садка внадився злодій і тягав їх десятками: переодягався в чужу одягу, розмазував собі пику фарбами й порядкував у садку, як у себе в кишені. Коли сторож ловив його, він глушив по голові каменюкою або ж розквашував ніс і тікав. Розлю-

чений сторож завзявся ввіймати його хоч там що. Однієї місячної ночі він припас доброго дрючка й застукав злочинця просто на дереві. Злочинець почав відбиватися камінням і влучив йому під око. Доки сторож утамовував біль, бешкетник перебрався гіллякою на край дерева й стрибнув звідти просто через паркан на вулицю. Паркан був високий, уतिकаний гвіздками. Хлопчина настромився ногою на гвіздок і повис головою вниз. Сторож гукнув на допомогу й кинувся на вулицю. Шарпонувшись з усієї сили, злочинець, врешті, зірвався й утік під носом у погоні, залишивши картуз на землі й закривавлений чобіт на паркані. Підняли картуз і прочитали всередині: «Капельгородського Пилипа, учня 2-го класу...» Це було мое знамените «решето», куплене на виріст.

Знявши чобіт із паркана, сторожі пішли до інспектора. Школа вже «офіційно» спочивала в своїх кількох великих опочивальнях першого й третього поверху. Не офіційно ж — котрі провадили собі всілякі теревені, інші билися подушками, виставивши сторожу, а великорослі гевали пішли до дівчат. Несподівано до опочивалень заскочив інспектор з надзирателем і двома сторожами. Попрямували просто до мого ліжка, стягли мене, півсонного, з лайками й погрозами й поставили на ноги:

— Ти де зараз був?..

Але сторожі, побачивши таку миршаву постать, зразу ж відступили.

— Не він!..

Почали обдивлятися чоботи. У тихого, смирного Кудрявцева був тільки один, — якраз до пари знайденому.

— Ага, попався?.. Вставай, сякий-такий! Ми тобі покажемо яблука!

Учень — плакати: справа серйозна.

— Які такі яблука? Я з школи — нікуди й ногою!

— Ну, ну, ну!.. Не прикидайся, не одуриш!.. Ач який тепер святий та божий! А хто на заборі висів? А хто ось ледве ока не вибив?

Як і завжди в таких випадках, сторож зразу ж упізнав злочинця:

— Точнісінько він!.. І постать, і обличчя...

Кудрявцева наче в бік штрикнуло:

— А нога? Ви ж кажете — повен чобіт крові? Ось мої ноги, — де ж тут кров?

Тоді, врешті, взялись до справжнього розшуку, почавши з опочивалень першого поверху. Оглянули всі ліжка

й натрапили на розірвану ступню Владишевського. Другого дня його звільнили.

Школа багато терпіла від таких перерослих зайдиголів, як Владишевський, але така вже була товариська мораль: не видавати. Мені особисто ця мораль була до мислі: я звик до неї ще на селі, в гурті таких же пустунів. Якраз вона й допомогла мені зійтися з товаришами. А ще й більше прислужився до цього... карцер.

Був у школі дворянський синок Колбселецький, дурно-головий, пещений, ситий, задавакуватий хлопець, трохи пришелепуватий. Дразнили його Омегою, до чого спричинився комічний випадок. Якось учні писали для В. І. Букшованого омегу — химерну грецьку літеру, як бублик на жаб'ячих ніжках. Писати її була мука: за добру омегу Букшований ставив «4», а за погану ставив до порога. Ми згодом навчилися дурити його: у кожного був гудзик належного розміру, що правив за шаблон, — обведи чорнилом, причепи лапки й готово! Дмитро Левандовський, простакуватий хлопець, мав носа з добрий огірок. Намалювавши з десяток омег, він заходився гратися гудзиком і запустив його собі в ніздрю. Гудзик став упоперек і — хоч ти що: нічим його не можна зачепити. На перерві всі обступили Дмитра. Ніс розпух, хлопець мало не плакав. Колбселецький химерно присів спереду й заглядав йому в ніздрю:

— А сьо, сьо... Диви, диви!..

Несподівано щось там Дмитрові засвербіло і він чхнув, як із мортири. Вилетів гудзик і вилетіла з гудзиком добра жменя того, що водиться в носах: усе це — в обличчя Колбселецькому. Всі лягли з реготу. Він напоровся на мене:

— Не маеш права сміятись!

— Чого?.. Всім же смішно!

— А того! Я дворянин, а ти — мужик!.. Такі, як твій батько, моему батькові свині пасуть!

Я дав дворянинові мужицького ляпаса, й ми стали во-рогами.

На жаль, у їдальні нас розмістили за алфавітом, і він сидів поруч мене. Мав погану звичку, сюсюкаючи, розпускати теревені про те, як йому гарно живеться та які він пундики їсть у мами, а тим часом качав пучками бруньки з глевкого хліба й кидав їх собі в рот. Не знати чому, все це мене дратувало. Я зарані наготовляв таких бруньок, закачавши в їх жуків, гусінь, кізяки або ж інше якесь

гайно й непомітно підкладав дворянському синові під час обіду. Іноді він їх розжовував, іноді так ковтав. Це трохи задовольняло мою плебейську натуру, коли він починав хвастатися своїми пундиками.

— От їв, дак їв! Тобі такого й не снилося! Не з твоїм писком таке їсти! .

— Ага? Не з моїм? А що ти зараз жуеш?

— Що?.. Нічого!.. Хліб!..

Колбселецький боявся глузу й похапцем ковтав чергову бруньку. Але ми всі кругом знали, що в ній закачано; регіт лящав за столом мало не щодня. Його прозвали гайноїдом. Тоді він став мститися на мені, де тільки можна. Згодом йому пощастило дістати від мене другого ляпаса, що призвів мене до карцеру.

Треба сказати, що ми любили героїчні гри, де була небезпека в'язам, голові й ногам. На дворі грали в війну, вживаючи полін, що ними топили печі. Тут була піхота, артилерія й кіннота. В кінноті вершники сиділи на плечах товаришів і так мчали в бій. Артилерія працювала виключно полінами. Були, звісно, в такій війні поранені й інваліді; одному якомось вибили око, другому зламали ногу. Начальство переслідувало ці «забавки», але на заміну нічого не давало, крім житій святих. Після такого читання особливо тягло на дикі витівки.

Раз ми влаштували пречудову гру. В одному закутку з двома причілками було аж троє дверей з будинку в двір. Ми поділилися на дві партії. Одна ховалася за дверима, друга стерегла з двору з полінами в руках, «обстрілюючи» кожну спробу вискочити в двір. Поціляти можна було тільки на дверях. Коли комусь щастило проскочити на п'ять ступнів від дверей, партії мінялися ролями. Звісно, тут вживалося всяких хитрощів. Насамперед дверей троє, і невідомо, звідки вискочать смільчаки: а може, й з усіх разом. По-друге, ось раптом відчинилися двері, ніби хтось біжить... Гур-гур!.. З півдесятка поліняк гупають у двері, а нікого немає: одурили! І слідом за цим вискакує бомбою смільчак з інших дверей: пожалуйте тоді, роззяви, на його місце! А його партія візьметься за поліна.

Захопившись цікавою забавкою, ми не помітили, як Колбселецький зник і підвів, капосна душа, надзирателя М. І. Демчинського. Та ще не просто з двору, а з дверей. Хто був за дверима, звісно, — розбіглися. Двері відхилилися, але відхилилися якомось підозріло, повагом. Това-

риші мої миттю вшилися геть за риг, а я, захопившись грою, бахнув полінякою... просто в Демчинського. На щастя — промазав...

Демчинський був високий, як верства. Я поруч його здавався кузькою. (До речі, кожен у школі мав своє прізвище, і мене якраз охрестили Жучком). Доглядач подивився з своєї високості на мою нікчемність і сердито запитав:

— Це що таке?

Я був у розпачі: улюблений надзиратель — і такий скандал!

— Миколо Йвановичу!.. Ми всі вас дуже любимо за ваші читання... Це — не проти вас... Це — гра така...

Демчинський усміхнувся:

— Гра така, кажеш?.. Ах ти ж клоп! Ну от що: на цей раз прощаю, але більше цього щоб не було.

Він повернувся й пішов. За його спиною мало не при-танцьовував радісний Колбселецький. Хто б міг це стер-піти? Я підскочив до нього й дав такого ляща, що й сам не ждав. Демчинський жваво повернувся:

— До карцеру!..

— Миколо Йвановичу! Це я за те, що — ябеда!

— До карцеру на двадцять чотири години, без їжі!

Так я вперше попав до карцеру. Сидів, писав на стінах вірші олівцем аж до самого обіду й відчував себе Александром Македонським. Коли ж учні пішли обідати і по двору смачно запахло борщем і печенею, я зрозумів, що життя — це нудьга й страждання, дружба — цілковита брехня, а геройство — вигадка, не варта доброї котлети.

Цей песимістичний настрій тривав цілих 20 хвилин; після обіду мені просунули крізь вічко замка в дверях дов-гу шворку і я почав тягати нею у вікно пожертви від захоплених почитувачів: три котлети, дві булки, двоє пирожних, пару яблук і «80 000 верст під водою». При-значену кару я відбув не без комфорту.

Відтоді надзирателі наші мали все більше й більше доказів, що я ганебно розкладаюся. Учився добре й неза-баром посів перше місце в списках, але перевагу віддавав «громадським» і товариським обов'язкам. Я брав участь у найризикованіших витівках проти шкільного режиму і, треба думати, що на 3-му курсі з колишнього несміливо-го селяка був уже неабиякий зайдиголова. Шкільна сис-тема виховання покірних «чад божих» давала якраз про-тилежні наслідки.

Найбільші болячки шкільні вирости на ґрунті економічному. Ми голодували. Голодували, як тільки може голодувати юнак, що росте місяцями й тижнями на однаковій пайці. Правду казати, нас годували непогано. Ранком — чай і пів французької булки. О 12-й годині — сніданок: шматок хліба з салом чи з маслом або пара жарених карасів чи там якісь пиріжки. О 3-й годині — обід: борщ, каша, печеня або ж риба. Увечері — чай з булкою. Але, повторюю, ми росли, а порції не росли. Нам завжди хотілося їсти. Ми робили наскоки на шкільну пекарню й крали там огризки. Ми нападали на «Єгипет» і однімали в перекупок сало. Ми попадали, врешті, в лабети лихварів і крамарів, своїх-таки товаришів.

Це була найганебніша сторінка шкільного життя — лихварство й крамарство. Вечором до опочивалень батькові синки приносили булки, сало, оселедці й трошили — аж за вухами лящало. І — ох, як же підводило животи всім, хто не мав і шматочка хліба!.. Але — прошу! Кожен мав змогу все це купити. Батькові синки давали наборг півбулки, крихітку сала чи оселедця, кілька штук монпансьє й записували вам копійок 20 боргу. Або навіть позичали гривеник з умовою віддати після свят 20 копійок. Комерція росла. Були між учнями комерсанти, що після свят збирали з нас 20—30 карбованців.

На цей гачок особисто попався я. Зроду не бачивши на селі путньої книжки, я жадібно накидався на всякі збірки, альбоми та журнали. Батькові синки привозили їх із дому й продавали... за 20—30—50 порцій. Це визначало, що ви можете стати хазяїном книжки, віддаючи свою порцію булки від чаю протягом 20—30—50 днів, а чай пити голий або з шматочком черствого хліба. Кінець кінцем я віддавав усі свої вранішні й вечірні порції, мужньо сьорбав солодку водицю з чорними скоринками й мав за те старенькі томики Пушкіна, Лермонтова, Гоголя й Некрасова. Але... щовечора в опочивальні починалися муки голоду. О, як тоді хотілося їсти! Хоч скориночку!.. І я купував за 5 копійок наборг свою власну півбулку, а після свят виплачував 2—3 карбованці боргу — усе, що давали мені батьки «на книжки й олівці».

1896—97 рік був особливо важкий. Чи то ми так підросли, чи то порції зменшилися, але їсти хотілося невимовно.

Наближалася зима — остання для нас у роменській школі. Я більше й більше відходив від казенних правил

шкільного виховання, а того року захопився ще й «українською крамолою». Був у нашому класі учень Бабаков Сергій, син небагатого панка з с. Перекопівки, хлопець незлий і непоганий товариш. Якось він запрохав мене до себе на кілька днів у гості. Ця поїздка відчинила мені двері в новий світ. Батько Сергіїв був із тих старих небагатих українських панків, що до революції 1905 року носилися з «українською справою», а в своїх садибах старанно ховали всякі українські реліквії. Мені тут прочитали кращі речі з «Кобзаря» й показали чудові альбоми до нього.

Мені розкрили романтичні вигадки з «Історії русов» про козацькі повстання, про Павлюка, Наливайка, Остриницю, Хмельницького, Дорошенка. Дістали з потайних шахов різні рукописи й зшитки. Одне слово, так начинили хлопця, що, повернувшись до школи, я сів за першу свою українську поему «Степан Остриниця» — твір героїчно-гарабанний, відомий тільки найближчим товаришам. Тоді ж я придбав собі «Кобзаря», віддавши за нього комусь із батькових синків усі свої вільні порції до кінця року.

В таких обставинах ми тісним гуртком організували наскоки на шкільний льох, щоб здобувати собі їжу... Крадіжка?.. Коли хочете — цілковита крадіжка... сирі моркви й кислі капусти. Високо в дверях льоху була продуха така завбільшки, що пролізти міг тільки я. Товариші робили «слона» (високу піраміду з спин і рук) і підвозили мене до продухи, я залазив до льоху й наділяв усіх морквою й капустою. Потім приставляв до дверей порожню діжку, вилазив назад якраз на «слона» і їхав з тріумфом по двору.

Хліб навчилися діставати способом трохи складнішим: грабунком. Був у шкільній пекарні пекар Василь — людина сита, кремезна й флегматична, як віл. Коли ж його роздратувати до найвищого ступеня, він губив останні крихти глузду, хватав ніж і з нелюдським ревом гнався за напасником. Щодня він стояв богоподібним істуканом біля вікна, в своїй білій одежі, й різав хліб на порції. Учні дивилися й ковтали слину. Деяким улюбленцям він давав шматки, густо посипавши їх сіллю... Це вже було занадто: ми всі хотіли їсти. Отже, ми ділилися на дві партії. Одна справляла перед вікнами пекарні найдикіші сцени й доводила бідного Василя до шаленства. Він хватав довжелезного ножа й кидався по двору за швидкими

ловкачами, захекавшись і посилаючи на їхню голову сто куп чортів. А друга партія тим часом заскакувала до пекарні й брала, що їй треба було.

Цього року мене не взяли на різдво додому, бо з грошима було скрутно. Нас зосталося в бурсі десятків зо три найбідніших учнів, і ми голодали, як ніколи. Морква вже не виручала, бо помітили крадіжку в льоху і зробили до продухи в дверях ґрати... Але недалечко був у сараї погріб інспектора М. О. Волкова. Його дружина робила заготівлю для різдва, і що за чудові речі приносили на наших очах! Цілі шинки, ковбаси, кав'яр, консерви, вино в пляшках... Нам підводило животи; ми вирішили, що маємо законне право на частину інспекторських ласощів.

Сарай був із товстих дощок, заправлених у дубові стожки з гарами. Ми терпеливо вирізали ззаду сарая ножичком гару на ширину дошки й вийняли дошку. Я зміг пролізти до сарая, а там уже — пусте: ляда і на ній — замок (ключ ми підібрали раніш). Але ми були скромні: пляшки вина, доброго шматка ковбаси й пари бляшанок з консервами цілком було досить на всю компанію. За п'ять днів ми з'їли тільки один окіст, а другий залишили гостям пана інспектора. Бляшанок забрали половину, ковбас — теж. Чорний кав'яр поїли весь, бо ділитися нічим було. А зате залишили весь зелений сир: він так воняв, що наші плебейські носи запротестували. На вино ми теж не наполягали: брали тільки солодке, знімали обережно кольорову бляшану шапочку, витягали корок, одливали половину собі, доливали пляшку... ну чим тільки можна було, й ставили назад. (Потім ми довідались, що на різдво гості пана інспектора аж ніяк не були задоволені з вина. Які шахраї — оті виноторговці! З чого тільки вони ті вина роблять!).

Уся ця наша поведінка, звісно, не робила великої честі майбутнім «службовцям віктаря», заступникам Христа на землі, але — така вже доля езуїтського виховання: під зовнішньою побожністю — брехня й розпуста. Мені, правду казати, до всього того було байдуже, бо я остаточно розійшовся з казенною мораллю: не відчував навіть найменших мук совісті, коли їв інспекторову шинку. Прудона ще тоді не читав. Було мені, до речі, 14 років і 2 місяці; я мав незабаром закінчити школу... Та не так воно склалося, як жадалося.

Після різдва з'їхалися товариші. Василь Іванович Букшований (можливо — після інспекторського вина) був

злий, як ніколи. Наш клас руба поставив питання: прочити. Був тоді такий порядок: спочатку били вікна,— це була пересторога; коли не помагало, били пику... Товариство ухвалило: вікна. Але — хто буде виконавцем?.. Виникла думка, що тільки я. Мотив: на мене начальство не подумає; а хоч і подумає, то вигнати першого учня не посміє, а хоч і посміє, то «не однаково хіба тобі, Пилипе? Ти ж у попи не збираєшся...»

Я подумав і вирішив, що однаково. Вечором пішов виконувати товариський присуд.

Квартира Букшованого була в нашому ж таки дворі; потрібна цеглина знайшлася там же. Підійшовши до широкого ганку, я побачив езуїтське обличчя людини, що протягом чотирьох років висміювала кожну латку на моїх чоботах і штанях, глузувала з моїх батьків і сіяла в молодих душах лицемірство, брехливість, ненависть. Василь Іванович сидів за столом проти лампи й перевіряв зшитки. Обличчя йому кривила характерна зловтішна усмішка: мабуть, він придумував чергову капость. Мені здавалося, що переді мною сидить засуджена колективом школи ціла система духовного виховання. Злість мене взяла: цеглини тут мало!.. Оглянув ганок і побачив... звичайну нічну посудину, що її економка Василя Івановича ще не встигла внести йому до послуг на ніч. Подумав чомусь: якраз достойна зброя для розплати за мерзоту!.. Кішкою продрався на ганок, дістав горщик, прицілився в езуїтське обличчя і — господи благослови!

Брязнуло вікно, хряснула лампа, хрьопнув горщик по професоровій голові, світло погасло. Василь Іванович заверещав не своїм голосом, але я не став ждати подяки й подався назад до свого пансіону.

Дальші події розгорнулися для мене трохи несподівано. По-перше, другого дня вся школа принишкла, бо педагогічна рада зібралася вирішити, як реагувати на нечувану подію; пливли провокаційні чутки, що збираються звільнити кожного десятого. По-друге, пампушкуватий Колбसेцький з невідомих причин побував нишком в інспекторській квартирі і вислизнув звідти, злодійкувато оглядаючись. По-третє, сам пан інспектор, сумний, як хмара, зайшов до нашого класу й повів промову про ту ганьбу, що навіки покрила знамениту роменську школу. Але — «злочинець буде покараний! Ми вже його вияви-

ли... Ми тільки ждемо, що він сам покається й назве себе...»

І — о жах! Він пильно подивився на ні в чому не повинного Діброву Ілька, тихого хлопця, що, навіть упіймавши на собі блоху, пускав її на підлогу: сказано ж бо — не убий.

Інспектор був великий психолог. Я зірвався з місця й сказав:

— Це — я...

...Другого дня мені видали свідоцтво, де в графі дисциплін стояла загальна дужка й цифра «5», а в графі поведінки — цифра «1» і літерами — «єдініца».

Я вертався додому приголомшений. Батько скорботно мовчав, але я бачив, що йому тяжко й соромно перед людьми. Двох старшеньких він не спромігся навіть до сільської школи віддати, а цей ось усі надії зрадив!.. А може, йому в голові стояла докором згадка про той ляпас, що сам він дав колись околочному... Хто знає?..

Але ще гірша справа була з товаришами: вони здебільшого одвернулися від мене. Мов і не було чотирьох років спільного життя, інтересів, радощів і печалей. Тепер я був для їх «ізгой», вигнанець із вовчим білетом... Було досадно й журно.

Дома сльози матері й німі докори братів та сестер: «Для тебе старалися, а ти...» Хотілося крикнути:

— Та дайте ж змогу вчитись там, де учать, а не калічать!..

Але годі про це й думати...

Врешті сім'я перемогла. Я порвав вовчий білет, сів до книжок і склав іспит до Полтавської духовної семінарії, де мав надію на стипендію. Коли в кінці серпня 1897 року прибули туди мої роменські товариші, я мав задоволення зустрічати їх як «старий» студент «новаків».

Було мені тоді 14 років і 9 місяців.

III

Полтавська духовна семінарія завжди була зразковою школою: архіерей мав право тішитися нею, як своєю улюбленою дитиною. В «общезитії» день у день відбувався за розписом той нудний, одноманітний процес, що зветься вихованням майбутніх пастирів. Учні ходили до класів, учили, що від них вимагалось, на очах поводитися досить пристойно, бо хоч часом було й напивалися,

то потай від начальства. Надзирателі на чолі з інспектором уміло полювали за учнями, уловлюючи найшкідливіших і караючи їх відповідно до інструкції. Учителі прибирали способу бездоганно виконати свої обов'язки й настановити двійок усім, хто не знав «від сих до сих...». Ректор, високий сивобородий протоіерей, з патріархальним обличчям і езуїтською вдачею, розумно й хитро керував величезною школою, уміло припиняючи кожен небезпечний рух і захищаючи учнів від «стороннього впливу». Щодня його велетенська постать посувалася по залах тихою, нечутною ходою, і гострі далекозорі очі пильно стежили за всіма з-під навислих брів. Твердий, суворий голос, з південнослов'янським висловом, котився по будинку, як виляски батога, і всі учні, почавши з дрібноти аж до бородатих богословів, враз затихали, кидали балачки або часом і карти й бралися до книжок,— такий дужий був гіпноз шкільного режиму.

Справді, школа провадила якесь систематичне «усипління»; все життя в ній, з верху до низу, якнайкраще сприяло тому. Сотні жвавих, і розумних, і талановитих, і звичайних дітей, з їхньою особистою вдачею і природним нахилом вступали до першого класу — і зразу ж починалася боротьба. Нічого оригінального, нічого незвичайного школа не припускала; усе, що піднімалося над шаблон, старанно вигладжувалося, скорочувалося відповідно до казенної програми. Здавалося, якась владна істота виробила колись манекен священника і грубо рівняла до нього всіх, хто на своє лихо попадав до школи; рівняла, не зважаючи на будь-яку особистість кожної людини, на психологічні закони та інші, не потрібні, як для казенної та ще й духовної школи, вигадки.

Зрозуміло, молодь змагалася, не хотіла коритися, зважувалася на всякі дикі вчинки, аби хоч на час позбавитися ненависного гіпнозу. З свого боку, начальство суворо карало непокірних, грубо й рішуче боролася проти всіх, чие «я» ніяк не вкладалося в форми, вироблені традиціями та «найсвятішим» синодом. З перших двох класів виганяли геть мало не половину всієї молоді. Решта сама втихомирювалася: цікавість молодої душі в'яла, приборканий розум розмінювався на дрібниці. Поза своїми казенними обов'язками учні майже нічого не знали й не робили, а обов'язки ті силкувалися виконати якнайшвидше й найлегше.

Життя школи було занадто одноманітне.

Учні вставали о сьомій годині. О восьмій ішли до церкви «на молитву», а надзиратель тим часом стежив, чи ніхто не ухилиється від своїх обов'язків перед богом, і карав винуватих. Школа прищеплювала казенну побожність, без найменшого релігійного чуття.

Після чаю починалися ранкові лекції. Кожен спішив нашвидку перечитати, що там від нього вимагалось, але чимала частина обмежувалася на тім, що розпитувала товаришів про найголовніше, аби хоч не мовчати, коли учитель питає.

Під час лекцій учні, здебільшого нишком, читали або чимсь іншим цікавилися, не звертаючи уваги на те, що діялося в класі. Іноді добирали способу піддурити вчителя, заводили всілякі теревені, щоб у його не було змоги когось поспитати. Коли до семінарії прибував архієрей, його використовували, щоб справити собі справжнє свято. Учні виходили з усіх класів до просторої зали, щільно оточували владика — старого, немудрого діда — і починали «душокорисні» балачки, виявляючи таку щирю увагу, що надзирателі ніяк не могли примусити їх іти до класів. Дзвонив дзвоник, у залі з'являлися деякі вчителі, а семінаристи тісним натовпом стояли навколо архієрея, хоч його старече шамкотіння можна було розібрати хіба найближчим. Нарешті архієрей догадувався, що його навмисне затримують, і намагався йти. Тоді учні відкидали всякі хитрощі й починали прохати скасувати на той день лекції. А якийсь там бородатий мешканець семінарської «камчатки» протодияконівським голосом гримів церковнослужбовий вигук:

— Повелі, преосвященнейший владико!..

Владика, сміючись, махав рукою, учні співали «Іспола еті деспота» і з веселим гомоном та сміхом кидали і непотрібного вже архієрея, і ненависні класи.

О другій годині відбувався обід, досить, треба сказати, добрий, бо семінаристи самі стежили за стравою і часто вчиняли «харчові бунти», перекидаючи миски з несмачним кулішем або ж заводячи дикі концерти з допомогою тарілок, виделок і ножів.

Після обіду учні були вільні. Чимала частина їх тинялася по пішоходах, щоб зустрітися з єпархіалками (ученицями єпархіальної жіночої школи), яких мало не щодня водили гуляти; інші просто блукали по вулицях або ж ішли до знайомих; а були й такі, що не цуралися пивних, ресторанів та всяких таких приемних приміщень,

де можна було скуштувати дешевих утіх життя. В свята, на заговини, на масляній прихильники веселого бога Бахуса обов'язково ходили до «Москви» (дешевенький трактир), щоб, уже як стій, погуляти, і тоді напивалися понад усяку міру. Виправдування шукали в святому письмі:

Прославляйте словом звонкім
владу жізні — сей бальзам!
Обладая вкусом тонкім,
водку клюкал сам Адам.
Ной валялся под забором.
Піл премудрий Соломон...
«Песен песнь» любовним вздором
ведь в хмелю наполнил он...

Доводили, що навіть апостоли так напилися в Канні Галілейській, що не розбирали вже, де вино, а де вода. А за їх, мовляв, прикладом п'є все духівництво:

Его преосвященство,
а с ним — всьо духовенство,
все п'ют до совершенства —
усладительно!

З тих причин увечері не всі верталися до семінарії, хоч о 5-й годині починалися вечірні лекції або готовлення завдань. Під цей час по класах здебільшого грали в карти, співали, дуріли, а найчастіше вислухували цинічні оповідання на улюблені теми. Женщину-матір, женщину-сестру, женщину-мученицю й героїню обходили в цих розмовах: над усім панувала женщина-проститутка. Тільки нею цікавилися учні під час вечірніх балачок, тільки до неї зверталися визнані семінарські оповідачі з тих, що мали успіх. Були, звісно, й такі, що не брали участі в цих оргіях слова й мислі, але їх було небагато. За це вони мали собі від товаришів назву «книжників» і «фарисеїв».

Вечором, після молитви, йшли до опочивалень, і семінарський будинок замикався на ніч, а надзирателі, крім того, ходили по опочивальнях, перевіряючи, чи на всіх ліжках лежать учні. Але сміливі жерці Бахуса та Амура й тут добирали способу ошукати доглядачів. Поробивши на ліжках опудала з чужої одежі, вони тікали з семінарії, щоб десь принести «жертву вечірнюю», а потім, опівночі, верталися потайними ходами, якщо були тверезі.

У дні свят усі учні мусили обов'язково йти до церкви, де скорочували часи «божого служби» всілякими способами: заводили аж ніяк не побожні балачки, тішилися

бридкими оповіданнями, читали книжки. Надзирателі становилися позаду та на хорах, щоб стежити за учнями, але всього не могли бачити. Не бачили вони, наприклад, що деякі учні зовсім не ходили до церкви, пересиджували по найнеприємніших, найбрудніших місцях, ховалися під партами в класі, аби не стояти в церкві.

Після церкви всім, що мали сестер у єпархіальній жіночій школі, дозволялося піти до їх на побачення, для чого видавали спеціальні квитки. Проте й тут, як і на залізницях, не обходилося без зайців, бо разом з братами або ж замість братів приходили до «сестричок» знайомі. Казати правду, це невинне ошукування начальства мало найкращі наслідки, бо під впливом «сестриць» дехто з «братів» кидав своєї погані звички, свою погану вдачу. Тут молодь парувалася, жила для себе, почувала себе вільніше. Правда, й ті, що святкували по окремих кабінетах «Москви», теж «жили для себе» й «почували себе вільно», але таке оригінальне, як для молоді, життя, така оригінальна «воля» були тільки протестом проти семінарського режиму, протестом, треба сказати, досить радикальним: на вечірніх лекціях завжди було під партою або на східцях до опочивальні побачиш такого протестанта в багнуці, в блювотинні. За це ставили трійку з поведінки або й звільняли. А проте не так швидко, як за «крамолу». Прикладом, уся семінарія мала змогу протягом кількох років милуватися з п'яного забльованого студента Савченка Миколи — і він любісінько йшов собі легенькою стежкою в ієреї... А за читання Чернишевського чи Драгоманова зразу ж викидали геть із школи.

Здається, в таких обставинах годі було б шукати в семінарському житті живих течій. А втім, національна течія якраз була тою силою, що підносила з морального болота навіть таких зайдиголів, що топтали в багно свою молодість, і мораль, і розум... Темна, несвідома, задавлена шкільним режимом — вона все ж жевріла припадним огником і еднала учнів до купи. Неофіційно семінарія була українською школою, бо ні учителі-росіяни, ні викладава мова не могли викоринити між учнів мову батьківську, українську, вивезену з рідних осель, з вишневих садків, з-під тихих верб. З цього погляду місцеві гімназії, а також і кадетський корпус помітно відрізнялися від семінарії, бо там вчилися діти заможніших батьків: дворян, купців, земельних власників, більше зденаціоналізованих, ніж сільське духовництво й дрібне мі-

щанство. Семінаристи, звичайно, балакали українською мовою, співали українських пісень,— і теплого весняного вечора не раз, бувало, з розчинених вікон старого семінарського будинку лунала журлива мелодія і будила в молодих душах тепле, ніжне чуття до всього народного, українського.

Учителем співів у Полтавській семінарії був щирий українець, Іван Миколайович Ризенко, знавець української пісні й музики, людина з такою чулою душею, що артистично виконаний спів викликав йому сльози на очі. До всього, він був демократичніший від інших учителів, і це відбилося на репертуарі його пісень. Прикладом, він перший навчив семінаристів і єпархіалок співати марсельезу, підставивши слова Полонського: «Вперед, без страха и сомненья, на подвиг доблестный, друзья!..» Пісня ця спричинилася до курйозу. Раз могутній стоголосий семінарський хор загримів її при розчинених вікнах. Десь на плацу затривожилися офіцери, вихователі кадетського корпусу. Придержуючи рукою шаблю, пробіг до ректора семінарії поліційний пристав. Сам ректор тривожно поспішив до семінарської зали. З вікон її на вулицю лилися й стрибали крамольні звуки.

— На бога!.. Що ви таке співаєте?

Іван Миколайович, лукаво посміхаючись у довгу бороду, подав йому архідозволений вірш Полонського. Ректор покрутив головою.

— Словеса то душоспасительні... А от мелодія — не-удовоспитуемая!.. Зачиніть вікна!

Так, хоч і з зачиненими вікнами, Ризенко, спасибі йому, з піснею, з мелодією протягав до семінарії вільну думку й демократичний напрямок¹. Крім того, він мав гарний звичай читати учням українські книжки, переважно оповідання Левицького й Кониського. Його прегарна декламація робила невимовне враження. Семінаристи любили українські книжки, але за браком їх читали більше російською мовою. Проте гурток українців завжди приносив від знайомих кращі твори української літератури і такі новини, як остання книжка «Літературно-наукового вісника». Це була заборонена література, бо семінарське начальство вважало за шкідливих

¹ І. М. Ризенко, 80-літній дідусь, працював за вчителя співів і в радянській школі, не припиняючи своєї роботи протягом 53 років. Мав персональну пенсію з розпорядження ВУЦВКу. Помер 1931 р.— П. К.

навіть Достоевського, Тургенева, Гончарова та інших російських письменників і постійно рекламувало тільки такі літературні перли, як «Письма епископа Феофана», «Проповіді Інокентія», «високохристиянську» переписку Гоголя з друзями та інші скарби книжного архіву. Зрозуміло, це не перешкоджало учням ходити до громадської книгозбірні й брати на свій смак книжки для читання, хоч за це й карали досить суворо.

Ще більш захоплювалися семінаристи театром, особливо українськими виставами. Під час перебування в Полтаві талановитої трупи Кропивницького семінарське начальство уживало надзвичайних заходів, щоб не допустити учнів на вистави. Величезний семінарський будинок замикали знадвору на цілу ніч; замикали також і всі кімнати першого поверху. А втім, театральна гальорка завжди була переповнена семінарстами, вільні місця в партері розбирали солідні «богослови» та «філософи», і навіть за лаштунками вешталися учні з тих, що брали участь у хорі або й у виставах (статистами). Трудно повірити, але більшість таких прихильників українського мистецтва, вертаючись уночі до семінарії, лізли водозбіжною бляшаною ринвою на другий поверх, де їм подавали руку і втягали в зарані розчинене вікно. Потім усі крадькома проходили до опочивалень, де на ліжках дожидали їх опудала, штучно зроблені товаришами з одержі, щоб обдурити надзирателів.

Оці, бодай і дрібненькі, струмочки сякого-такого живого життя не давали молоді заснути в болоті. Часом, бувало, дужий рух охоплював семінарію, і вона тоді чинила бучний протест проти казенного режиму. Але протестантів карали, і життя знов ішло старими коліями.

Цілком усунути семінарські заколоти було неможливо, бо дуже вже багато супротивностей панувало в житті семінаристів. Юридично вони не мали права без дозволу виходити з пансіону пізніше 5-ї години вечора — фактично гуляти цілі ночі проводили десь за пивом та за картами. Юридично це були майбутні пастирі, що мусили побожно ставитися до святого письма й до служб церковних, — фактично семінарський режим сприяв лицемірству й затруював молодиків отрутою релігійного цинізму. В семінарії вчилися юнаки 15—23 років — люди більш-менш дорослі, — а в семінарськiм льоху існувала кімната з красномовним написом — «Карцер», і за часів не дуже давніх йому доводилося бачити бородатих в'язнів. На-

чальство до старших учнів ставилося нібито з щирим серцем, а разом плодило ганебне шпигунство і ласе було до анонімних донесень. Та й академічне життя семінаристів не було вільне від супротивностей. Інші учителі допікали грецькими аористами та латинськими перфектами, залишаючи за їх на другий рік у однім класі, а котрі не звертали уваги навіть на те, що половина учнів зовсім не ходили на лекції. Учні любісінько переходили з класу до класу, справді ж були цілковитими неуками.

Ця мішанина суворих правил і свавільних звичаїв, система великих вимогань і не менш великих потурань робила своє діло й сприяла досить частим розрухам. Найбільші з їх відбулися весною знаменного 1902 року.

IV

Я вступив до першого класу Полтавської семінарії 1897 року, тоді саме, як бурсацькі традиції доживали останні часи. Семінаристи вже вмiли зодягатися пристойно й поводитися ввічливо, але від них iще тхнуло старою бурсою, і в їхніх спогадах жили традиційні герої минулих часів. Та й не в самих тільки спогадах, бо й межі солідними, дебелими, випещеними бородачами-богословами, мужчинами 25—28 років, було чимало достойних нащадків Хоми Брута й богослова Халяви.

Як і в роменській школі, на межі між колишньою бурсою й пізнішою семінарією стояли насамперед старі керівники її. За кілька років перед тим умер протоієрей Гаврилков, що понад 20 літ був за ректора семінарії. З усіма своїми хибами це все ж таки була жива, яскрава постать, що аж ніяк не нагадувала новітніх віцмундирних і рясофорних чиновників. Семінарія для Гаврилкова була його власною родинною справою. Ніхто не знав, коли спав чи відпочивав цей сухий, жвавий, рухливий дідок. Він сам перевіряв класи, кухню, гардероби, льохи, дивляючись, як навчають, годують, зодягають «дітей». Заскочить було до кухні, обнюхає капусту, обдивиться буряки, моркву:

— Отець економ... Переміни. Капуста задумалася...

А сам — до гардеробної, де видають учням нові сурдути й картузи. Тут іде війна. Молоді студенти, звісно, хочуть форсити, а старому протоієреєві більш до вподоби солідна старовинна мода. На учневі сурдуги — аж до п'ят; учень — у сльози.

— Отець ректор, ось гляньте! Куди воно годиться?
Гаврилков глибокодумно обдивляється і зразу — до кравця-підрядчика:

— Ти що це пошив? Куди дивився?

— Отець ректор... Сурдут — гарний!

— Як гарний?.. Та він же — короткий!!! Дитина ж росте! Проносить два роки, а тоді — хоч викинь!..

Франтів Гаврилков не любив. Коли учні погано вчилися, він скликав їх і починав докоряти:

— А все це — від чого?.. Козирки!.. Крилатки!.. Дівиці!.. Батько по копієчці складає, а він собі — козирок за полтину та крилатку! Ну точнісінько, як корова під попоною!.. Ну от — ти! (До кучерявого красеня). Це що за шевелюра? В іншого все в голову йде, а в тебе — з голови розвівається!.. Дмитре Миколайовичу, поведіть його й острижіть моїм коштом, під машинку!.. А ти чого смієшся? (До учня, що в його такі зуби були з природи).

— Отець ректор, це в мене з природи...

— А, з природи?.. Дак не лізь тоді наперед, коли ти такий з природи!

Взагалі з учнями він не церемонився, вважаючи їх за свою сім'ю. Між іншим, любив повчати в церкві, пригадуючи, що треба й що не треба. Коли виходив казати казання без зшитка, учнів брав жах: це значило — проповіді кінця не буде... Раз на храмове свято в семінарії йшла пишна й довга відправа. В церкві було повно сторонньої публіки, бо співав чудовий хор. Усі натомилися. Гаврилков вийшов казати проповідь і — о, жах! Без зошита!.. Почав розгортати тему на добрих дві години. Учні стали покашлювати. Далі — дужче й дужче, і незабаром уся церква навмисне кахикала по всіх кутках. Надзирателі спантеличилися перед такою демонстрацією. Скандал!.. Але промовець спинився й мовчки дивився кілька хвилин, спокійний і байдужий. Коли все затихло, він так само спокійно, без найменшого гніву, кинув:

— Ну, що?.. Накричалися, балваньйо?

І почав свою проповідь наново.

Зате за кожного учня він стояв горою: виручав їх, коли вони попадалися в історію з поліцією; допомагав найбіднішим стипендіями й власними коштами. Учні, треба сказати, вчилися неможливо: тільки третина переходила до старших класів. Багатьох звільняли серед року, але вони не їхали додому, а переховувалися по підвалах се-

мінарії, підготовуючись з ласки товаришів. По місяці підвального життя йшли до ректора:

— Отець ректор... Помилуйте!.. Батько з дому прогнав!

— Ага?.. Прогнав, кажеш? От бачиш, до чого довів себе!.. Ну йди до інспектора, хай запише, та більше не роби так.

Така сама яскрава фігура був субінспектор (старший надзиратель) Адам Федорович Оленич, або просто Адам. Маленький лисенький чоловічок, з простим, добрим обличчям і тихою вдачею, Адам був страхіттям цілої школи. Він знав усіх, як своїх дітей, зарані вгадував, хто й де наміряється зробити капость, і його невеличка постать завжди з'являлася там, де її аж ніяк не ждали, і саме в ту годину, коли вона найменш бажана. Його система була — не просто впіймати на злочині, а викорінити.

Одного разу по класах поширилася небезпечна гра в карти на гроші. Якось ми, малеча першої класи, дізналися, що Адам пішов по квартирах учнів «на влови», і на радіощах сіли грати в «манахвейку». Тільки забрали карти до рук, миттю розчиняються двері й обличчя Адама зазирає до кімнати:

— Павловський! Я вас уже застерігав, ви — знов за карти!

Двері так само раптом зачиняються, і в класі панує тиша. Учні добре знають, що за карти не милують, і всім стало ніяково. Але минає хвилина-друга, і завзяті гравці вже гукають:

— Ану його до дідька! Нумо знов грати, бо вдруге не загляне! Павловський, чого зажурився? Грати — вмерти і не грати — вмерти, то краще ж грати!

Павловський енергійно спльовує, і знов усі беруться до карт.

— Бубна козирі!

— Ходи!

— Моя!

— Е, чорт! Гребе та й гребе гроші! Ставте по копійці!

— Павловський! Ви таки не слухаетесь? Жалкуйте ж самі на себе! — несподівано втручається до гри Адам, що встиг тихенько зайти до класу. Мов грім з ясного неба падає на учнів: навіть грошей не встигли прибрати з кону. Але Адам уже зник. Учні лаються, Павловський остаточно зажурився. Він добре знає Адамову вдачу — на-

падатися на одного, а не на всіх, щоб зробити більше враження.

— Ні, таки годі з картами! Від Адамового ока не сховаєшся.

— Стійте, хлопці! Сьогодні старші класи йдуть до лазні, то опочивальні відчинені.

— А справді! Ходімо туди. Адже надзирателі ніколи в такий час не заглядають до опочивалень.

За півгодини ми знов забули про Адама й про страшні для всіх четвірки за поведінку: дзвеніли гроші, ляпали карти, голосно й майстерно лаялися ті, що програвали... А вже тим часом Адам стояв поруч Павловського, вигукуючи:

— Йй-богу, тепер уже не помилюю! Йй-богу, йй-богу!..

Ото вже так і знали, що Павловський заробив «чотири».

Взагалі Адам ставив багато четвірок за поведінку, але їх ми «чесно» заробляли. Бувало, якийсь новак ображено звертається до Адама:

— Будь ласка, за що ви мені «чотири» поставили?

— Як... Ви ще протестуете?

— Та ні... Я...

— Курите?

— Ку... курю...

— І випиваєте?

Учень мовчить.

— Ідіть собі.

Брехати йому ніхто не насмілювався, бо він усе знав. Адам був «повсюдисущим». Невідомо, коли він спав, їв, гуляв, бо його бачили скрізь і повсякчас. Завжди він кудись спішив, щось робив і не знав відпочинку. Його постать можна було пізнати на вулиці в усякому натовпі. Він ходив швиденько, перестрибуючи, де була грязь, з камінчика на камінчик, бо галош не носив. Він і в театрі побуває, і всі приватні квартири семінарські оббіжить, і в семінарському будинку за всім догляне. Семінаристи читали йому псалму: «Камо поїду від гніва твого і від лица твого камо біжу? Аще увійду в класи — тамо еси, аще зійду в опочивальні — тамо еси: аще візьму крила мої рано і вселюся в підвал — і тамо рука твоя знайде мене й досягне мене десниця твоя...»

Його невсипуще око стежило за учнями невпинно, і невеличка книжечка, що він носив, укривалася нотатками. З цих нотаток незабаром виростала жива постать кож-

ного з нас. Проте Адам не вважав на дрібниці. Перших днів нашого перебування в семінарії ми набралися такої пихи, що й землі під собою не чули: де ж пак — студенти семінарії, а не якісь там нещасні бурсаки! Раз довелося нам у залі зустрінутись із невеличким, низеньким, непоказним чоловіком, що скидався на прислужника. Він, а не ми, поздоровкався до нас і пішов собі далі. Аж тут хтось гукнув до нього:

— Ей ти, слухай!.. Чи не знаєш часом, коли почнуться лекції?

Чоловік жваво повернувся до нас і ввічливо відповів:

— З неділі, панове, з неділі!

Уявіть собі наші почування, коли ми того ж таки дня довідалися, що то був знаменитий Адам, про якого нам так багато розказували батьки, старші брати й товариші!

Адам Федорович мав звичай, зловивши на зловчинку, не сказати ні слова й піти собі далі. Це вражало дужче всяких кар. Раз у приватнім гуртожитку для семінаристів, по Колонійській вулиці, грали в карти весною при розчинених вікнах. Адам непомітно підійшов з вулиці до гуртка учнів, захоплених преферансом, саме в ту хвилину, коли один вагався, що грати: черви чи бубни? Коли він таки спинився на червах, Адам нахилився до нього через вікно й своїм звичайним тихеньким голосом кинув:

— Краще бубни грайте... Йй-богу, краще, йй-богу!

І зник, мов громом приголомшивши всіх.

Іншим разом, за прикладом старших, група молодих учнів надумала погуляти на товариській вечірці за стінами семінарії. Верталися пізно. Тихо перелазили в семінарський двір через ворота, ховаючись під парканом. Аж тут якась постать метнулася збоку з тривожним шепотом:

— Адам!!!

Усі кинулися до великої бочки з-під цукру, що лежала поруч. Приткнувся до їх і товариш, що попередив про Адама. Сиділи й тихо шептали:

— Ну й собака! І коли він спочиває? Від нього ніде не сховаєшся!

— Дивно, що йому ніде не наб'ють.

— Панове! Доки ми тут сидітимемо? І який це дурень налякав Адамом?

Крайній товариш витяг сірник, запалив, і скупе, полохливе світло вихопило з темряви чотири зігнуті в бочці постаті, чотири бліді, розгублені обличчя. П'ятий, край-

ній, був Адам. Своїм серйозним сумним поглядом він мовчки обвів усіх і пішов, не сказавши й слова. Жодного він не покарав, але жоден з їх довго не зважувався після того на нову гулянку.

Така була стара система виховання в семінарії, система ректора Гаврилкова, інспектора Орлова, надзирателя Адама Федоровича. Два перші померли, а третього незабаром забрали з Полтави на іншу посаду. На зміну їм прийшли чиновники й кар'єристи. Надзирателі мінялися: були або ж надто добрі, яких ми зразу ж сідли й робили, що хотіли, або ж надто лихі, що намагалися настановити якнайбільше четвірок за поведінку. Звичайно, такі кар'єристи служили в семінарії недовго; їхня умілість полювати за учнями звертала на себе увагу начальства й швидко діставала нагороду: призначення на кращі посади. Але й вигадливі ж були такі надзирателі на всякі кари! Непростий гомін, сміх, співи, біганина — усі дрібні порушення семінарських інструкцій насамперед звертали на себе їхню увагу й каралися без милосердя, каралися автоматично. У їх не хватало хисту вловити справжніх гультяїв. Студенти користувалися з усіх благ життя, пиячили часом у «Москві», ходили гуртом до повій,— отже, цього надзирателі не бачили. З їх досить було ловити шкідливу дрібноту перших класів, що ніяк не могла втихомириться і пристосуватись до семінарського режиму.

Навіть у церкві очі ретельного надзирателя бігали по шерегах учнів, додивляючись, як хто стоїть, чи всі хрестяться, чи слухають службу? Під час лекцій він стежив, щоб усі сиділи по класах. На обіді або за вечерею дивився, чи не стоїть чия порожня миска або кружка до чаю, себто чи всі учні вдома. Були й такі, що вночі обдивлялися столи, книжки, зшитки, шукаючи «крамоли», або ж заводили шпигів і через їх довідувалися про небезпечний напрям думок.

Інспектори були не кращі од своїх помічників. На цю посаду присилали ієромонахів на рік або на два, потім робили їх ректорами, архімандритами, архіереями. Це були переважно сухі, ехидні кар'єристи, прикладом, пришелепуватий, заїкуватий Агапіт, що ледве язиком ворожав. А втім, він добре розумів, де раки зимують, і швидко «істинно руською» стежечкою дійшов власної єпархії (Катеринослав, потім Владикавказ, де був стовпом чор-

носотенства). Його замінив ієромонах Олександр — по-сміховисько цілої семінарії, людина «скорбна главою». Звичайне простацьке, сите обличчя, з сірими безбровими очима, пухкими щоками й кошлатими бурцями, рідесенька цапина борідка, ніс-картоплина — все разом нагадувало млинець, помашений олією. До всього того — цей млинець завжди осміхався якоюсь напівдитячою, напівдурнуватою посмішкою. Учні обступали його, де тільки можна було, чіплялися до нього й глузували, як хотіли:

— Отець Олександр! От ми заспорилися, що ви зовсім не можете не сміятися...

— Ні, можу, — відказував він, і дурна посмішка розлазилася йому по обличчю.

У п'ятих класі він читав учням святе письмо нового заповіту, і це була така всім забавка, що її смакували задалегідь. Бідолашному неїямі перешкоджали читати, закидали всякі питання, починали теревені:

— Отець Олександр! Як могло бути, що зірка привела мудреців до Віфлеєма? Адже зорі мають свої закони й ходять своїми шляхами?

— Мм... А то могла бути комета...

— Але ж і комета не стоїть на однім місці? Чи ж можна повірити, щоб вона стала саме над вертепом?

— Мм... так, дійсно... Але від неї падав світ просто на вертеп, де було отроча... Ну, та ви не перебивайте, годі вже.

Усмішка довго не кидає його обличчя: язик йому свербить.

— Я знаю, ви не вірите в чуда, а от зо мною раз сталося чудо...

— Отець Олександр!.. Розкажіть!.. Отець Олександр!..

— Ні, ні!.. Ви сміятиметеся!.. Я вас знаю!..

— Повірте, що ні!.. Просимо вас!.. Отець Олександр!..

Він ще хвилинку вагається, а потім з тією ж неодмінною посмішкою починає:

— Ну, глядіть же, не смійтеся, а то більше не стану розказувати... Раз я їхав пароплавом по Обі, в Сибіру. Несподівано зірвалися буря й дощ; каюти стало заливати водою. Ми всі вибігли наверх і почали молитися. Вітер шодалі скаженів. Аж ось із моєї голови скинуло бриль, і в ту ж мить він шез у хвилях. Я знав, що в каюті, в замкненій скриньці, під білизною, був у мене м'який бриль і потрібні мені документи, і став молитися: «Господи! Зроби чудо!.. Верни мені бриль!..» І от... не смійтеся, па-

нове, прошу я вас!.. несподівано з каюти, повної води, випливає до моїх ніг бриль, а в ньому — всі документи...

Гомеричний регіт розлягається по класі. Отець Олександр робить ображений вигляд, але тут дзвоник подає звістку, що лекції кінець, і він виходить з класу з тією ж неодмінною усмішкою.

Трохи згодом такі випадки траплялися мало не щодня. Ми одверто глузували з його убогих поглядів, але й він сміявся разом з нами, і, мабуть, таке ставлення до нього тішило його, бо його сміхотворне обличчя частіше й частіше з'являлося в класі під час вечірніх лекцій, а нудний, рипучий голос, від повноти ситого черева, починав тягти давно відомі, непотрібні мертві фрази. Траплялося, що йому вслід починали свистіти, але він того не помічав, або не хотів помічати, і знов ішов до нас із своєю жуйкою.

І ця убога, слабоголова людина готувалася до архієрейського сану! Коли йому доводилося служити в церкві, він помилявся, ковтав слова. А раз у соборі, на архієрейській відправі, йому треба було сказати казання. Він пішов до ризниці надіти епітрахиль, замість того — надів свою шапку й чкурнув додому. Не знати, чим би він закінчив свою службу в семінарії, коли б заколот 1902 року не випхнув його геть разом з найближчим начальством, ректором Пічетою.

Протоієрей Іван Христофорович Пічета аж ніяк уже не нагадував типових представників старої бурси, хоч і служив у семінарії 32 роки (20 років учителем і 12 ректором). Він був освічений, розумний, навіть досить ліберальний і милостивий, як до старших учнів, але суворий і недоступний для молодших. Правда, малеча сміливо могла звертатися до нього з скаргами й проханнями, бо він не забороняв цього, але його постать наводила на всіх якийсь острах. Височенний на зріст, з довгою сивою бородою, суворим поглядом і великими кудлатими бровами він був би доброю моделлю грізного синайського бога Саваофа, того, що «карає неповинних дітей аж до сьомого коліна». Він не опускав очей додолу, не ступав смиренно й тихо, не говорив слабим голосом, — навпаки: його далекозорі очі, здавалося, залазили в душу людині, а твердий південнослов'янський голос не знав м'яких тонів.

Людина дужої вдачі, хитра, настирлива, ректор умілою рукою керував школою, але його ставлення до учнів

було нещире. На кожному кроці він підкреслював, що ненавидить шпигів, а сам любісінько плодив шпигунство й багато дечого визнавав із таємних, нікому не відомих джерел. Це був типовий єзуїт. Натура його найкраще виявлялася під час «служби божої». Він правив її тихесеньким, лагідненьким голосом, наче мав хворі груди, ступав тихою ходою, робив неспіливі рухи — і хто б тоді повірив, що його кремезна постать наводить жах на цілу семінарію, коли бадьоро й швидко бігає по класах, а голос лунає, як труба з мідного оркестру. Після семінарського бунту його перевели попом до Харкова, і він своїм південнослов'янським носом незабаром добрав там, звідки вітер повіяв: був гарячим промовцем на з'їздах чорносотенного духівництва, членом «Русского собрания» і правою рукою архієпископа Арсенія.

А втім, і ректор, і все інше семінарське начальство були тільки слугами того всевладного режиму, що панував і в школі, і поза школою, — навіть нещирими слугами. Люди «20-го числа», пенсій і хрестів, вони дбали тільки про те, щоб у семінарії зверху все було пристойно. Жвавого розуму не терпіли, за допитливими учнями стежили, а семінарського бруду не добавляли. Неможливо припустити, щоб начальство, знаючи таємних «крамольників» з-поміж учнів, не знало одвертих розпусників. А втім, пити горілку й гуляти з повіями було безпечніше, ніж виховувати зайві, як для духовної школи, думки або ще — крий боже — ділитися ними з товаришами. Отець Олександр навчав було нас, що учні духовної школи мусять виробити погляди, чуття й бажання за казенною програмою, а що поперх того, те — «від лукавого».

Режим семінарії якнайкраще сприяв цьому. Кінець кінцем ми не вміли мислити, навчатися, шукати допитливим розумом правди, хоч і знали способи переходити з класу до класу. У цьому винні були програми семінарських наук, а значною мірою також і вчителі семінарії, типові вихованці колишньої бурси.

V

Духовна школа завжди визначалася непридатністю своєї програми: вона не визнавала найпростіших законів навчання, засмічувала природний розум, давала передусім загальне, далеке, незнайоме й здебільшого непотрібне. Малеча 12—14 років училася загальної

географії, не знаючи своєї, рідної, не розуміючи нічого-сінько з того, що є навколо нас. До 17—18 років учні не бралися до історії рідного краю, проте цілих два роки витрачали, щоб вивчити загальну історію «славнозвісного» Іловайського, звідки можна було виловити силу-силенну героїв, царів, королів, маркграфів і герцогів, можна було довідатися, хто якої вдачі був і які їм трапилися пригоди, можна було дізнатися, як саме вони «робили історію». Але згодом усі ці блискучі ймення забувалися, а учні так і не знали, як утворюються економічні й політичні форми життя, які причини сприяли визначним історичним подіям. Зате учнів старанно навчали стародавніх мов та церковних наук.

Семінарія обіцяла багато, а давала надто мало. Література обмежувалася на самих творах допушкінських часів, докладно трактуючи про Тредьяковських, Кантемірів, Феофанів Прокоповичів, Славінецьких і так далі, аж до Луки Жидяти, але з новітніх письменників подавала тільки «офіційних» геніїв: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя й Кольцова. Що потім сталося з російською літературою, так учні й не знали, а дехто й охоти не мав знати. З іншими науками справа стояла ще гірше. Алгебри ми вчилися один рік, геометрії — два, логіки, психології, філософії — теж по одному року. Але на всі ці науки призначалося так мало годин, що годі було й збагнути щось у їх. Зате науки церковно-богословські та стародавні мови бгалося в голови учням понад усяку міру: за 10 років навчання на їх припадало 4500 лекцій (на самі грецьку та латинську мови — 2000 лекцій). Тим часом на російську мову, словесність, історію літератури, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, географію, історію загальну й російську, логіку, психологію, філософію, педагогіку й дидактику зоставалося 2700 лекцій. Отже, комусь треба було навмисне напхати до семінарських програм усякого сміття, залишивши на справді цікаві науки по одній-дві години на тиждень. Тим-то ми росли справжніми неуками і в 15 літ знали менше, ніж учні міських шкіл, хоч зверху й були помащені казенно-науковою оливою.

Цьому чимало допомагали ще й учителі семінарські — типові жреці духовно-клерикальної педагогіки. Здебільшого ми бачили автоматів, людей «20-го числа», сухих формалістів з дуже обмеженими здібностями. Вони швидко втягалися в хомут, що їм вигдав учбовий комітет

найсвятішого синоду, щороку казали й робили те саме, переживуючи заяложені допотопні підручники. Учні добре знали всі хиби, всі найголовніші риси характеру кожного вчителя, уміли «підгвинтити» й «підмазати» їх, мов справжні механічні апарати. Навіть наймення їхні забували, замінивши на прозвища: Стратег, Буцина, Чухонець, Сірах, Савка, Мартин, Кипа, П'єр, Гречок...

Стратег і Буцина (сумної пам'яті О. Г. Стадницький та М. М. Буцинський) навчали нас ненависних грецької та латинської мов. Цікаво було б знати, чи думали вони хоч раз, для чого, власне, клопочуть собі й нам голови отими Ксенофонтами, Гомерами, Салюстіями та іншими авторами, бачивши, що ніхто їх не вчить? Вони відбували своєрідну панщину, мов не помічаючи, що кожне слово, кожен рядок у книжці учня списані найдрібнішими літерами і він, замість перекладати, вичитує готовеньке, нічого не розуміючи. Ще більше кумедії було під час іспитів, особливо в Буцини. Для іспитів кожному дисципліну ділили на 40—45 жеребків за нумерами. Учень виходив до столу, витягав жеребок і розказував з нього, що йому припало... У Буцини учні зарані намічали, хто який жеребок буде перекладати. Кожен готував до іспитів тільки призначений товаришами жеребок і з найспокійнішою совістю виходив до столу. Дістає, скажемо, жеребок № 5, кладе його на стіл перед очі вчителів, а сам любісінько розкриває № 30-й чи там 40-й, що йому припадає за товариським розподілом, і починає його читати. Буцина, звісно, все це бачив, але бучі з того не здійсмав і навіть ніколи не запитував, «який білет дістали», а завжди: «На якій сторінці будете читати?»

І от ми переходили з класу до класу з добрими балами, але, правду казати, дехто ледве вмів читати грецькою чи латинською мовою.

Не краща справа була й з богословськими науками. Найважливіші з них читав нам Савка (В. С. Ільїнський), ще зовсім молодий учитель, з дуже обмеженими здібностями. Читав він у 5-му класі основну та догматичну богослов'ю — «від сих до сих». Ані слова стороннього! Жодної думки своєї! Савка приходив до класу, сідав і читав без книжки, але слово в слово, йота в йоту, як і в книжці. Він «науково» доводив нам існування бога, «розбивав» Канта, Шеллінга, Гегеля, Шопенгауера, Конта, і все це — монотонним голосом дячка. Потім викликав учня й велів йому розтрошити всіх богопротивних

філософів та ще обов'язково словами підручника. Ми справді таким способом уміли хоч яку філософію збити з позиції, за підручником.

— Опровергніть Гегеля!..

І вже Гегель під ногами.

— Розбийте Фейербаха!

І від Фейербаха за п'ять хвилин залишається тільки мокре місце, бо й справді в наших підручниках богословії філософські системи виставлялися якимись безглуздими вигадками. Але за рік ми вже забули цю нікчемну богословію, бо в голові залишалася тільки мішанина з філософських гіпотез, біблійних текстів і доказів підручника.

Савки боялися,— але він був дуже нудний, щоб на нього гніватися. Він автоматично питав, автоматично виставляв двійки й ходою старої ситої качки йшов собі з класу, не сказавши й слова. А були в семінарії й такі вчителі, що кохалися в особистім знуванні з учнів і допікали їм до живих печінок. Найбільший хист мав у цьому вчитель словесності й історії літератури Г. Й. Мартинович, або Мартин, людина черстої вдачі й далеко не блискучого розуму. Тупий, самозадоволений Мартин, з обличчям сухого департаментського чиновника й світоглядом Осипа з «Ревізора», кидав нам з кафедри старі, заяложені слова, видряпані з поганеньких підручників, з таким виглядом, наче був це струмінь води живої. Він із презирством дивився на учнів, часто глузував із їх, аж поки ця неприємна сцена не закінчувалася прикрим випадком. Бувало, що учень плакав, але траплялося й так, що він давав учителеві по пиці. Відомий артист Максимович, викликаний до кафедри із зшитком у руках, вислухавши силу нарікань і безпідставного глуму, не зміг здержати себе й чотири рази ляпнув Мартина по пиці зшитком, промовивши:

— Ех ти, цінитель, цінитель!

Били Мартина за таке саме ставлення до учнів і після Максимовича. А проте виганяли, звісно, учнів, а не вчителя. Мартин (він же — Осип) швидко посувався вгору як зразковий педагог-чиновник. Літературу він признавав тільки офіційну, кінчаючи Гоголем. У поезії мав стільки ж смаку, як відома надвірна особа в помаранчах. Тимто чимала частина семінаристів училася літератури, не прочитавши навіть «офіційних» письменників і, без сорому казка, перед Мартиновими лекціями розпитували

товаришів, про що там говориться в «Ревізорі», в «Мертвих душах», у «Горі від ума», в «Борисі Годунові».

— Слухай! Я знаю, що Чацький скуповував мертві душі, а Фамусов був ревізором, а от скажи тільки, де там саме — літописець Нестор.

По правді, коли семінарія ставила собі завдання знищити всяке зацікавлення літературою, то Мартин був якраз на місці.

Взагалі в семінарії мало хто вмів зацікавити своєю наукою учнів. Бездари-вчителі, або ж люди «20-го числа», сяк-так читали свої лекції, домагаючись одного: щоб учні хоч підручник свій знали. Коли б хтось із них і схотів, уже б не міг розворушити всіх семінаристів, бо для того треба було б переробити семінарію на інший лад, викинувши геть усе, що присипляє молодь. Покалічені морально й духовно, учні не визнавали інших взаємин, як війна з учителями. З цих причин вони навіть гарних учителів дурили, а інших то й зовсім не слухали, допікаючи їм усякими вигадками.

За моїх часів найбільше глузували з Кипи (Ф. Л. Доброленського), старенького, сивого дідуся з м'яким серцем і плохою вдачею. Він читав нам цивільну історію; читав, звісно, за старими методами, але не обмежувався на самому Іловайському, а подавав дещо з Ключевського, Іегера тощо, навіть іноді наслідювався іронізувати з засмоктаних офіційних підручників. Але нас уже не тішили Ключевські та Іегери, не цікавили лекції Кипи. Ми незабаром помітили, що добрий, уже притрушений порохом дідусь може бути гарною забавкою, і з цього скористалися. Коли не мали бажання вчити про Карлів та Людовіків, любісінько заводили з Кипою сторонні балачки або несподівано поздоровляли його «з днем янгола». Він, упіймавшись на цю вигадку, радів, як мала дитина, з нашої ввічливості, дякував за ласку, пояснював, що день його янгола припадає на канікули... і, кінець кінцем, схвильований, починав свої оповідання з давно минулого. Так минала лекція, багато-багато лекцій.

Бувало й так, що Кипу доводили до сліз або до старечого безсилового гніву. Тоді він кидав нас і біг жалітись. Та ми добре знали, що дідусь постоїть десь за дверима та й знов повернеться з словами:

— Щастя ваше, що ректора не було!

Дещо нового, свіжого давав тільки Філософ — В. О. Конопатов; він читав нам логіку, філософію, психологію, педагогіку й дидактику. Я не помилюся, коли скажу, що між похлихливими кар'єристами, або черствими «чоловічками в футлярах», тільки він один привчав нас до серйозного мислення, ворушив наш сонний розум, будив нашу допитливість. Філософ не зважав на те, що йому дісталися учні, вже покалічені недоладним навчанням: він читав свої науки, як добре підготованим слухачам, порушував цікаві питання, приносив цікаві книжки. Кінець кінцем усі, хто не цілком загруз у семінарському болоті, взялися читати й почали думати. Прикладом, у третьому класі Філософ зразу ж дав нам написати на тему з логіки «Правда й істина», хоч ми до того писали тільки легесенькі школярські дрібниці. Отже, тепер ми мусили взятися до читання філософських книжок, енциклопедій, журналів, щоб вияснити ту не відому нам досі «правду та істину». Звісно, сонливі лежні апатично ждали, доки дбайливіші щось там вишукають та й їм скажуть або ще й напишуть, але чимала частина справді працювала й незабаром уже таких тем не лякалася. У 4-му класі нам довелося прочитати «Критику практичного розуму» Канта, щоб написати на загадані теми. Це була особиста метода Філософа. Щоб слухати його лекції з психології, ми мусили добре знати літературу, — та ще й не «Мартинову» офіційну літературу, а твори всесвітніх авторів. Філософ кожную статтю з психології пояснював відповідними світовими літературними типами. Шекспір, Достоевський, Толстой, Тургенєв, Короленко завжди посідали певне місце в його лекціях. Перед нами в світлі психологічних законів проходили і Гамлет, і леді Макбет, і Рудін, і сліпий музикант, і старець Зосима, і ціла низка інших творінь художників слова. Це були живі малюнки до сухого, нецікавого підручника, і ті малюнки найбільше ворушили нашу допитливість. Ми привчалися мислити над прочитаним або ж поспішали прочитати ще не відомі нам твори, що на їх посилався Філософ під час своїх лекцій.

До Філософа трохи схожий був Розкольник (В. М. Терлецький). Він читав нам історію розколу та різних раціоналістичних сект. Зупиняючись на деяких цікавих моментах, Розкольник подавав нам і коротенькі огляди розвою релігійно-філософської думки в Росії у зв'язку з громадським рухом. До релігійно-філософської думки

нам було байдуже, а про громадський рух ми вислухували з великим інтересом.

Звісно, окремі такі навчителі не могли перебороти семінарську систему навчання з мартинами, савками й буцинами,— навпаки, вони тільки збільшували протиріччя семінарського життя. Частина семінаристів ширше й ширше розкривала очі на багно, в якому борсалася, й рвалася з нього геть. Цим пояснюється, чому з Полтавської семінарії вступало так багато до університетів і технікумів або просто тікало від попівства, йшло в село учителями тощо. Інші, навпаки, не подолавши загальних наук, ще більше тупіли в болоті офіційного виховання.

VI

За вісім років навчання духовна школа таки добре нас покалічила, а богословські класи (5—6), звісно, вже не могли вилікувати нас від того каліцтва. Ми були цілковиті неuki. Ті крихти знання, що давали деякі навчителі, і всі ті невеличкі духовні скарби, що учні набували власною працею, відрізняли, прикладом, у нашій класі тільки з десятків юнаків, та й годі. Решта складалася з таких убогих бездар, що й священство було вже їм ідеалом. Загалом у попи йшли, за деяким винятком, справжні покидьки.

У більшості учнів груба фізична сила, молодецьке пицтво, розпуста, уміння лаятися «художніми» словечками шанувалися над моральну силу й силу розуму. Героями були розбещені «недорослі», що не бачили в книжці смаку, а кращі роки життя свого марнували на горілку, карти й жінок. Хоч школа старанно прищеплювала побожність, але майбутні попи не вірили в бога: вони ходили до церкви, постили й говіли, а в антрактах топтали свою святиню в багно і особливий смак знаходили в знущанні з основних догматів віри. Ніде я потім того не чув таких брудних, сороміцьких анекдотів про богородицю, як від цих майбутніх попів! Пізніше я взяв, що дехто з цих попів гидував додати «тіло христове» (за ритуалом) і викидав його в помийницю свиням. Віра їхня була — попівський дохід і легеньке життя... Проте коли хтось із товаришів починав шукати правди й критично ставитися до віри, проти нього виступали цілим класом. Нас було п'ятеро-шестеро учнів, що зовсім перестали ходити до причастя й до церкви. І що ж? Проти

нас обурилися всі лицеміри, доводячи, що атеїзм є найтяжчий гріх:

— Ми хоч і блюзнірствуємо, але з церквою не пориваємо.

— Але ж ви зразу по причасті лаєтесь гидкими словами, напиваєтесь, блюєте, прикладаєте до причастя й до вашої святині брудні вигадки,— хіба це краще?

— То що? Все це за другим причастям проститься, а вам — ніколи, бо ви не говієте, ви — атеїсти.

— Та й ви ж у причастя не вірите; ви причащаєтесь тільки про всякий випадок.

— Як не віримо? — обізветься було Калинников Сергій, завзятий брехун і неможливий цинік (нині — піп), що від його словечок про богородицю червоніли стіни.— А ти сам покуштуй, то й повіриш! Візьми причастя в рот та й подержи на язичі: ну от, їй же богу, м'ясо!

Цілий клас побожно вислухував цю дурницю. Мене брала досада, і я запитував:

— Печене чи сире?

Вибух обурення розлягався навколо; доводилося замовкати. А по двох днях після того Калинников уже розказував найцинічніший анекдот про те саме причастя. Йому можна, він — «не атеїст», він готується до попівства.

Звісно, це було справжнє каліцтво й убозтво. Фактично духовна школа не дуже відмінилася після бурси часів Помяловського. В семінаріях уже не били (хоч у роменській, переяславській і полтавській школах і це було), не калічили, але всю вагу поліційного догляду і «батьківського піклування» переносили на душу учня. Її виховували обдертою, окраденою, півголодною, битою й опльованою, навмисне гасили її потреби, щоб духовне «я» майбутнього пастиря якнайближче підходило до виробленого казенного ідеалу. Тим-то навіть скалічені неюки з семінаристів часами здійсмали бунт проти єзуїтського шкільного режиму, а про свідомих, розвинених юнаків і говорити нема чого.

За моїх часів у Полтавській семінарії по всіх класах були гуртки учнів, що працювали біля власної освіти та й інших тягли за собою. З третього класу мене почали залучати на «таємні» збори полтавської української громади, де виступав іноді Панас Мирний. З четвертого класу я вже давав лекції по недільних безплатних школах для дорослих. Але взагалі наш клас не визначався

особливою прихильністю до громадських інтересів. Аж до п'ятого класу ми наймали (по копійці з учня) свого ж таки товариша вартувати біля дверей, щоб надзиратель зненацька не заскочив. Аж до п'ятого класу ми весь вільний час витрачали на пусті вигадки й балачки. Правда, в третім класі спромоглися на власний нелегальний журнал-тижневик та на хор співців-аматорів,— проте й це ненадовго. Були такі «істинно руські малороси», що вбачали в цій забавці мало не революцію й загрожували доносом. На п'ятому числі журнал довелося припинити.

Але тодішні великодержавні утиски не могли не розбудити свідомого протесту й протидії. Національне чуття було досить розвинуте в семінаристів, і на цьому ґрунті почалася організація українських гуртків. Старші товариші мали зв'язки з городянами, брали нас на вечірки, впоряджувані на вшанування українських письменників, заохочували до української літератури. В семінарії з'явилася сила книжок, почавши з львівського «Літературно-наукового вісника» аж до творів Драгоманова. У п'ятому класі ми й самі надумали закласти свій гурток для студіювання літературно-наукових питань. Але зібралось нас небагато,— всього п'ять душ, та й то нас підняли на сміх, прозвавши «книжниками», «фарисеями», «обскурантами». Незабаром ми здійснили свої наміри. Щовечора йшли в далекий провулок до одного товариша, наповнюючи його невеличку кімнату жартами й сміхом. Звичайно, випивали кільканадцять склянок чаю з в'язкою бубликів, а потім починали читати. Почали з історії літератури й критики (Белінський, Чернишевський), знімаючи такі змагання, наче від їх залежала доля всього світу. Накричавшись досхочу, ми доручали черговому секретареві написати доповідь з приводу зачеплених питань, і вона ставала за тему дальшої чергової вечірки.

Ось при таких обставинах назріли в семінарії буйні заколоти 1901—1902 навчального року. Причин їх шукати не доводиться: вони закладені були в усьому семінарському режимі. Крім того, загальне заворушення в громадських колах того часу відбивалося й на семінарії. З цих причин начальство особливо старалося придушити всякий вияв самостійного мислення. Як на те, убогий духом Олександр надумав показати власний адміністративний хист. Разом із помічником своїм, Казанцевим, він організував щоденне полювання за учнями. Малень-

кий, вусатий, вирячкуватий Казанцев, схожий до типового фельдфебеля або старшого городовика, ганяв скрізь по класах та опочивальнях, мов шуліка, вишукуючи собі здобич. Він ловив на всяких дрібничках: галас, співи, борюкання. Нічого не казав «правопорушникам»: тільки вирячить очі ще дужче, поведе, мов тарган, довгим вусом та й подасться собі далі, виставивши всім по четвірці. Таке оригінальне виконання обов'язків надзирателя повело до того, що за останню чверть 1901 року на 500 учнів припало близько 100 четвірок та трійок за поведінку. Педагогічна рада на чолі з ректором додала жару, видавши Казанцеву грошову нагороду за його працю. Цього було досить, щоб семінарія здійняла бучу.

Звісно, не в Казанцеві була тут сила: ми всі використали цей випадок тільки для того, щоб разом ударити на семінарський режим. З листопада учні зібралися до зали й послали по ректора. Стривожений панотець прибіг і зразу був гримнув на всю свою мідяну горлянку, вимагаючи розійтися по класах. На відповідь він почув одноголосе й могутнє:

— Геть звідси!.. Геть Казанцева!.. Геть шпигів!..

За мить ректор знітився; голос йому з найвищих нот спустився до найнижчих; він попрохав обрати делегацію. За півгодини 14 делегатів зібралися в порожнім класі й виробили низку домагань, де насамперед стояло: 1) скасувати систему шпигунства й догляду, 2) звільнити нездатних надзирателів, 3) змінити програми й методи навчання.

Такого серйозного повороту справи ректор не ждав. Того ж таки дня зібрали надзвичайне засідання педагогічної ради, щоб якимось усе затушкувати. Казанцева кудись перевели. Частину трійок і четвірок виправили. П'ятдесят головних бунтарів приборкали підпискою про невтручання.

Початок заколоту сяк-так утихомирили.

Цей перший наш виступ не дав помітних наслідків. Але невидимі течії поміж учнями не припинялися й остаточно підточували стародавній семінарський ґрунт.

А тим часом настала знаменна для Полтавщини весна 1902 року. Поруч великих панських маєтків було тоді разуче по селах малоземелля. Прикладом, у с. Максимівці на 176 дворів 123 не мали польової землі. У Ватажковому на 108 дворів було тільки 40 десятин землі. У Ладиженці було безземельних 83 двори. А тут же, межа з

межею, розляглися панські маєтки по 2—4—5 тисяч десятин. У Кочубеїв було 15 тисяч десятин, у герцога Мекленбург-Стрелицького 54 тисячі. Як на те, по деяких повітах Полтавщини стався недорід, хліба селянам не вистачило ще взимку.

Весною почалися розрухи. Ціни на збіжжя підвищувалися, земля гуляла необроблена; панські комори, засипані зерном, дратували голодних селян. По селах покотилися бунтарські розмови; десь узялися такі книжечки, як «Чи є тепер панщина». Хтось із робітничих центрів скеровував умілою рукою селянське стихійне заворушення в річище організованого масового виступу. Незабаром в одній-другій економії одверто забрали хліб із амбарів. А далі — пішло й пішло: панські маєтки горіли, пани тікали до міста, на села виїхали драгуни.

Отож ці події втягли й декого з нас до роботи поза стінами семінарії. Звісно, ми, хлопчаки, не знали, звідки воно йдеться, бо виконували тільки технічні доручення, — проте частенько пакуночки з «Чи є тепер панщина» спочатку переховувалися по наших шухлядах, а потім того вже попадали на село. Поліція прогавила цей момент, і тільки пізніше декого з семінаристів позаарештовували там же таки, на селах; частину заслали, двох-трьох засудили.

При таких обставинах у семінарії знов почалися заколоти. Провідна група поклала використати тривожний стан і домогтися ревізії з синоду. За спосіб до цього добрали терор. Звичайно, не той терор, що хитає міністерські режими й трони, а терор бурсацький, хлоп'ячий.

В основному він був спрямований проти церкви й проти ректора, як двох найважливіших підвалин семінарського режиму й виховання. Протягом двох тижнів невеличка бойова група організаторів тримала семінарію в стані справжньої облоги. Ворожий табір захищався уперто. Всіх нас рано щовечора замикали в будинку на другому й третьому поверхах. За нами пильно стежили всі десять пар очей доглядачів, сторожів і самого панотця інспектора. Але що нам були всі ті перешкоди, коли так легко було перебратися водозбіжною ринвою з другого поверху на землю, зробити під нічним покровом своє діло й знов опинитися на своєму ліжку в опочивальні третього поверху, щоб заснути сном праведника!

Бойові дії почалися вночі 19 лютого, якраз напередодні так званого свята «визволення» селян із кріпацтва. Ран-

ком усі наші цербери забили тривогу. До семінарської церкви бігли збентежені надзирателі, поспішав похмурий заклопотаний ректор. По церкві літали й цвірінчали горобці, бо чисто всі вікна потрошені були на скалки.

Ледве встигли поладнати шкоду, як на другому поверсі в залах уночі повикручувано й позакидано крани від водотоки, а зливальниці позатулювано чопами. Вода бурхнула просто на підлогу, позаливала зали й класи: тільки випадок урятував семінарію від справжнього, не біблійного потопу. А втім, для аналогії ми таки спустили на воду замість ковчега інспекторові калози...

По кількох днях знов були побиті вікна в церкві, в залі засідань педагогічної ради, в квартирах ректора й інспектора. Дійшло до того, що кожного ранку всі міські скляри бігли до семінарії на роботу й уставляли щодня сотню-дві шибок.

Але всі ці партизанські наскоки не давали певних наслідків: їх старанно приховували, й за межі Полтави ніщо не виходило. Тоді ми поклали містифікувати «збройний напад».

Це була непогана вигадка. Діставши 50 куль від револьвера (без набоїв), я змайстрував добру рогатку (пращу) і всадив нею 40 куль у вікна семінарської церкви, а 10— у ректорову квартиру. Ефект був нечуваний: цілих 50 пострілів! Знайшлися такі свідки, що навіть «чули» канонаду: «п'ять чи, може, й десять револьверів!» Начальство серйозно перелякалося: покотилася чулка про бойову дружину. Семінарію замкнули, зробили пильний трус. І — треба ж такого збігу обставин! — у мене в шухляді знайшли револьвер, що дав мені на схованку один із товаришів!

Я боровся як умів. Я послався на майстрів, що могли ствердити непричетність револьвера до богопротивного нападу: ця злощасна зброя була несправна й іржава¹. Але трохи згодом стався мій арешт, і мені вже не вдалося далі мудрувати в цій справі.

«Розстріл» церкви «з ружжа», як казав старий порохнявий архієрей, збентежив усю духовну Полтаву. До найсвятішого синоду послали телеграму, а тим часом педагогічна рада звільнила близько ста учнів, та ще й не абияких, а здебільшого «першорозрядників», наче

¹ Власника револьвера я не видав. Він тепер працює на відповідальній роботі в Харкові.

хотіла назавжди вигнати вільний дух із семінарії. Це викликало страшну колотнечу, якої ніхто не сподівався. 8 березня ранком учні зібралися до зали й улаштували бурхливий мітинг. Ректор хотів був розігнати збори, але його, спільно з нелюбими вчителями, вирядили геть «із тріумфом»: у спину їм летіли старі калоші, каламарі й поліна. По всіх класах, у залах і в коридорах дзвеніли шибки, сипалося розбите скло, тріщали стільці, лунали дикі вигуки. Семінарія являла собою мамаєве бойовище.

Вечором на вокзалі відбулися бучні проводи звільнених товаришів з участю міських робітників. Співали революційних пісень, і стороння публіка висловлювала своє співчуття молоді.

Наш гурток тримався так обережно, що ніхто й потім, аж до мого арешту, не знав про мою участь у терорі. Але ми не стали ждати, доки нас викриють, і самі подали прохання звільнити нас і повернути нам наші документи. По двох-трьох днях випадково зустрілися ми з ректором, що до того й бачити нас не хотів. Він приязно привітався до нас і почав умовляти не кидати семінарії:

— Ну навіщо вам псувати свою кар'єру? Ви ж таки — кращі учні з цілого класу! А вас, Капельгородський, ми думаємо послати стипендіатом до академії...

— Що за кумедія? Звідки така ввічливість? — думали ми, вертаючись до пансіону. В семінарії довідались, що прибув з найсвятішого синоду ревізор, дійсний статський радник Нецаєв.

З приїздом ревізора наш панотець ректор здобув десь собі люб'язного батьківського тону. Його гострі допитливі очі погасли, патріархальне обличчя прибрало м'якого святобожного вигляду, а тихенький лагідний голос мовби говорив: «Ви бачите, що то за добра людина — ваш ректор?.. Дайте ж бо, дайте дослужити йому до пенсії! Один же рік тільки zostався!»

Але й без такого запобігання ласки йому не було чого лякатися ревізії: небезпечних бунтівників звільнили, залишили найпокірніших. Крім того, коли ревізор наказав семінаристам послати до нього делегатів, ректор, без сорому казка, призначив у всіх класах, кому йти до ревізора, та ще й сам став на сторожі біля дверей зали засідань, де пан Нецаєв мав говорити з делегатами.

Ми поклали зірвати цю казенну ідилію. Наготовивши потрібну заяву, ми, четверо невдячних, безбожних, без-

соромних вихованців, одіпхнули свого доброго начальника й силою вдерлися до зали. Тут ми побачили біблійну сцену: під стінами семінарської «святині святинь» з найпокірнішим виглядом сиділи, згорнувши ручки, «делегати», а Нечаєв, бадьорий симпатичний дідок, навчав їх «смиреномудрія, терпіння й любові». Наша несподівана поява створила сенсацію: Нечаєв підвівся з стільця, мов остовпів, а делегати були ні в сих ні в тих.

— Пробачте нам, ваше превосходительство, цю сміливість, але ми мусили вдертися силою, щоб сказати вам правду.

— А... а делегати? Тут же в мене — делегати? — ледве спромігся вимовити дідок.

— Їх ректор призначив, вони без'язикі!..

Нечаєв жваво обернувся до смиренної череди:

— Це дійсно — правда?

Нещасні делегати переглядалися.

— Ваше превосходительство, вони й цього не сміють сказати, бо під дверима слухає ректор.

— Хм... То я вас зразу вислухаю.

Нечаєв швиденько вирядив «делегатів», і почалася довга, з нашого боку цілком одверта, розмова. У м'якій темряві весняного вечора, в порожній кімнаті великого старого будинку широко викладалися всі наші боління. Ми почали сумну повість «гасіння душі живої» ще з духовної школи та й до останнього дня. Здавалося, ліричний настрій опанував і ревізора. Він пригадував часи старої бурси і свої власні пригоди, згоджувався, що програми семінарських наук пора вже переробити і що поліційний режим сприяє лицемірству й таємним зловчинкам. А втім, радив нам не псувати кар'єри й не кидати семінарії.

— Вас уже тут не займатимуть...

М'який, лагідний голос ревізора, зогрітий власними спогадами, знаходив шлях до серця... Але гострі, розумні очі його зазирали в душу поглядом слідчого, і мимоволі думалося, що досвідчений дідок просто користується з нашого настрою. Це була вірна догадка. Четверо моїх товаришів спокусилися й забрали назад свої заяви, зоставшись у семінарії. Але незабаром їх повиганяли, вже без прохання.

Я мав обережність утриматися: з мене було досить дев'яти років такого навчання. Думав шукати роботу в Полтаві. Але сталося так, що саме тоді піднялися селяни по селах, забираючи хліб по панських коморах, а кар-

ний загін пішов їх утихомирювати. Били селян різками до неприємності, подекуди стріляли; заарештували понад тисячу душ і з них 960 притягли до права. Разом з іншими пристав Медянов заарештував і мене та мого товариша Миколу Стришинського вночі, між Ковалівкою й Полтавою, коли ми верталися з сіл, охоплених розрухами. Почалася нова сторінка життя — з висилками, доглядом поліції, трусами, поліційними клопівниками і т. д. Знов довелося — і тепер уже назавжди — прощатися з випадковими товаришами випадкових моїх шкільних років.

Цікавий момент: коли вже не треба було ховати правду, товариші мої розказали в класі подробиці бунту й терору. Побожні лицеміри вжахнулися. Мене наостанку зустріли, як нечуваного злочинця. Завтрашній піп, а сьогоднішній обмежений і розпусний попович Олександр Токаревський підійшов до мене з міцно стиснутими кулаками й просичав:

— Вийди геть! Ти нам — чужий...

Я іронічно вклонився:

— Дуже радий з цього. Мені сором був би, коли б ти сказав, що я — рідний таким, як ти...

Так розлучився я з шкільними товаришами... Назавжди... За мною пішли тільки троє. Троє — з сорока чотирьох!

...Проте ревізія мала все ж деякі наслідки: частину звільнених повернули назад, ректора й інспектора покарали, усунувши з посад, зробили незначні зміни в навчанні й вихованні. А втім, причин розрухів ревізія не усунула, бо й не могла усунути. По двох-трьох роках у Полтавській семінарії знов запанував старий церковно-поліційний лад із шпигунами й доносами; знов почалися заколоти. Семінаристам пощастило тепер застукати двох шпигунів навіть у квартирі ректора під ліжком... Але часи вже були не ті. Заколот не викликав нової ревізії з синоду, а тільки дав привід губернаторові оточити семінарію козаками й примусити педагогічну раду зачинити два крамольні класи.

А що ж сталося з усіма покараними під час розрухів товаришами, що були викинуті з школи якраз на світанку нашого політичного життя?.. Як уже сказано, то був цвіт семінарії, найобдарованіша і найрозвиненіша її молодь. Частина її пішла до вищої школи, до громадської роботи, до праці на селі. Бурхливі часи визвольного руху

застали багатьох у лавах борців, і вони мусли понести кару за свої політичні мрії, як колись несли за дитячі. В тюрмі, в далекому Сибіру, в холодних пушах північного краю спокували свої «провини» ці молоді ентузіасти, що повірили, ніби в житті панують інші принципи, ніж у школі.

VII

Семінарія бурувала у вирі заколоту. Ревізія ще не скінчилася, і бунтівники ще не всі роз'їхалися додому. Навіть ми, крамольна п'ятірка богословського класу, вважалися за учнів, бо не було офіційної постанови про наше звільнення. Саме тоді мене арештували разом з Миколою Стришинським і до нашого життя втрутилися нові сторонні сили.

Микола Стришинський виріс сиротою в старосвітській попівській сім'ї в оточенні півдесятка старих попівен; мав червоні шоки, завжди акуратно пострижену голову, ситий вигляд, повну скриньку смачних припасів, величезний замок на скриньці й непохитну віру в святе право власності. Тому він щодня був у доброму гуморі. Бо коли семінарський обід не задовольняв його, він ішов собі до своєї скриньки, вибравши час, коли в підвалі нікого не було, витягав здоровенного ключа, що висів на гайтані, діставав ковбасу, сало, печеню, пиріжки, повідло, наїдався на самоті, складав решту до скриньки і йшов до класу, хитро поглядаючи на товаришів.

Я виріс без попів і попівен, ніколи не мав ситого вигляду, скриньки з припасами й замків на скриньці, а гому й не визнавав за Миколою права на деяку власність. Проте щодня теж був у доброму гуморі. Бо коли семінарський обід не задовольняв мене, я йшов з деякими приятелями до Миколиної скриньки, вибравши час, коли його там не було, відмикав замок гвіздком, витягав ковбаси, сало, печеню, пиріжки й повідло; ми наїдалися, складали решту до скриньки і йшли до класу, хитро поглядаючи на Миколу, зустрівши його дорогою.

А ще був у нього кларнет. Звичайнісінький собі кларнет із чорного дерева, з хлипаками, в футлярі, виклеєному темно-синім оксамитом. Микола стеріг його, як свого ока. Коли хтось із нас зухвало простягав руку до цієї святині, Микола найжачувався й хватав до рук ка-

ламар або лінійку... Наївшись ковбас і поласувавши по-видлом, вертався він до класу, витягав кларнет, обережно витирав і меланхолійно награвав солодкі мелодії Гайдна або лагідні ноктюрни Шопена. Потім розгвинчував кларнет, витирав його чистою, як перший сніг, ганчіркою, ховав до оксамитового футляра і йшов гуляти, рівний, як перпендикуляр, чистенький, як молодий йоркшир, і акуратний, як англійська леді.

Коли його постать витикалася з семінарського будинку на пішохід, я діставав кларнет і починав ефіопський марш. Кларнет вив, і голосив, і скиглив, і жалівся, й кричав на гвалт... Видно було в вікна, як Микола нервово смикався й раптово спинявся, а потім махав рукою й одчайдушно рухався далі. Тоді я набирав повітря в легені, скільки міг, і примушував кларнет скавучати в смертельній тривозі й захлинатися в розпачу: «Пробі, рятуйте!..» Цього Микола не міг знести. Втративши свій випрасуваний вигляд, він, як божевільний, летів пішоходом до дверей семінарії, вирячивши очі й розпихаючи здивованих панів і панночок, а далі, перескакуючи разом по три приступки на східцях, влітав до класу, розлючений, як цербер... Та кларнет лежав уже на місці, а ми сиділи за книжками й балачками тихо, мирно, благо-родно.

— С-с-сволочі! — сичав Микола від глибини своєї мистецької душі.

Ми не протестували. Справді, негарно ж так дратувати урівноважену людину!

Микола сідав на своє місце поруч мене й жалівся:

— Розумієш? Сьогодні пішов до скриньки, а там поралася якась падлюка... Півковбаси й половину пиріжків ізжерли! Що ти скажеш на це?

— А-я-я-яй!.. І є ж ото такі безсовісні!

Я витягав з-під парти пару маківників і починав жувати, запропонувавши один Миколі:

— Хочеш?

Микола вилуплював очі, червонів і німів: точнісінько такі маківники пекла тільки його сестра Муха, і лежали вони в його скриньці аж на самісінькому дні!

Передавати нашу дальшу дискусію не варт. Коротко: Микола прийшов до семінарії невинним і чистим, як херувим, тримався завжди як інститутка, щорана й вечора молився боженьці, повісивши його на рожевій стьожечці над ліжком... А через рік це був такий самий шибеник,

як і я, один із найбільших моїх приятелів. Його скриньку ми спорожняли гуртом, як і мої кишені (я тоді заробляв дещицю). Кларнет і боженьку він покинув, а читав Драгоманова, Чернишевського тощо, на жах усім своїм сестрам.

За рік перед великим семінарським бунтом якось до мене в залі підійшов середній на зрості молодик із старших студентів.

— Я чув про вас і хочу познайомитися: Симон Петлюра. Нам треба гуртувати кращих товаришів і будити національну свідомість. Приходьте завтра на вечірку, там поговоримо. Приведіть когось із своїх друзів... Ладно?

Переді мною був найактивніший із семінарських «крамольників», чийого прізвища не міг байдуже чути панотець ректор:

— Ах, цей іще мені П е т л у - у - р - а !

Пошепки передавали, що Петлюра належав до соціал-демократичної організації; в семінарії він був провідником українського руху. Хто б міг тоді з нас думати, що національний рух приведе Петлюру в обійми Пілсудського й запише петлюрівщину до найганебніших сторінок історії, як консолідацію куркульства, шовінізму, погромів, зрадництва й запроданства?

Великий бунт 1902 року припав якраз на часи заколотів по селах Полтавського й Костянтиноградського повітів. Поліція й слідчі проморгали участь семінаристів у цих заколотах: поміж дев'ятьмастами бунтарів на суді не було жодного семінарста. Тільки згодом, після процесу, поліцаї схаменулися, копнули ширше й потягли на самодержавний цугундер групу семінаристів.

Побували в бунтарських селах і ми з Миколою Стринським, але зразу ж попали до рук вусатих архангелів.

Була тепла квітнева ніч. Ми верталися пішки з Великої Ладиженки, через Ковалівку, в найкращому гуморі. Насамперед ошукали поліцію, що нишпорила по селах у зв'язку з заколотами. А по-друге, знали, що в семінарії на другий поверх ведуть водозбіжні ринви й чекають на нас теплі ліжка з вечерею під подушками (з ласки товаришів). Наближався Острівок, а далі, за Ворсклюю, у м'якій п'яній весняній ночі привітно горіла зірками-вогниками Полтава, розкинувшись на темних горосхлах. Із цих причин ми горлали пісень, підходячи до перізду через залізницю; ми — вдома.

На переїзді несподівано виринув проти будки тарантас і якась фігура владно крикнула:

— Стій!

— Що значить — стій, коли нам треба йти?

Тон невідомого був начальницький; наш — зухвало-бунтарський. Стоячи на насипу, ми міряли узбочину: пісок, кущики і повні груди молодого запалу!

У подорожнього клацнув в руках курок револьвера:

— Наказую вам негайно йти до мене, бо стрілятиму. Попереджаю, що я б'ю добре.

Це вже було з його боку непередбачене паскудство. Ми обережно витягли з-за пазухи деякі, нецікаві для подорожнього, книжечки й листочки і тихо спустили під насип, а самі пішли до тарантаса.

На ньому сидів пристав 3-ї частини Медянов.

— Пожалуйте до будки!

Нас обшукали. Ми заявили рішучий протест проти такого безпідставного затримання двох мирних юнаків, що ось «вийшли собі погуляти в поле», а їх тягнуть на цугундер. Медянов був людина чемна і в суперечки не вступав. Він просто сказав:

— Ви заарештовані. Сідайте зі мною.

Так ми попали до клоповника 3-ї, потім і 1-ї поліційної частини м. Полтави. Настрій був найчудесніший! О, як ми сміялися, пустували й дуріли дорогою! З таким самим настроєм підписали протокол допиту: «Гуляли, верталися, документів ніяких — і дайте нам спокій!..» З тим самим настроєм пішли під замок. Наш суворий цербер просто здивувався:

— Ви не шуткуйте, панове! Справа серйозна: губернія в стані посиленої охорони. Не розумію, чого вам весело...

Еге, чого?.. Ми й самі б тобі не сказали чого... Але думаю, коли б дати нас на експертизу доброму лікареві-психіатрові, він би констатував:

— *Exaltatio maniacalis!*

Або, мовляв, нашою мовою — телячий настрій.

Ви пам'ятаєте єдині, неповторні часи в житті, коли вам — 17—18, а їй — 15—16?

Одного дня ви раптом прокидаєтесь і ясно бачите, що спеціально для вас ходить по небі сонце, народжуються рожеві ранки, і цвіте навколо весна, і в усьому, в усьому — в блакитній безодні ясного неба, в кришталевих струменях прозорих річок, у дівочо-ніжних пелюстках польового ромену, у дзвінких трелях жайворонків — її

сонячна посмішка, її любий голос... Тоді ви втрачаєте рівновагу. Ходите скрізь отаким собі Александром Македонським, викликаєте в своїх думках на бій усіх драконів, перекидаєте шкереберть усі престולי й трони, кладете весь світ до її ніжок, знищуєте на землі соціальну неправду, хватаєте, чорт забирай, Полярну зірку і влітаєте в її русяву косу!

Потім ви складаєте її сонети, перед якими сам Петрарка — ніщо! Промовляєте перед нею в думках своїх монологи, яким позаздрив би Ромео й Вертер... Потім зустрічаєтесь із нею й ганебно мовчите або ж з німою мукою зводите балачку на теплу погоду й сонячний ранок.

Згодом ви помічаєте ту самісіньку милу, невинну, юну посмішку, спрямовану в сторону вашого найближчого приятеля і — о мерзота!.. Як це ніхто не зрозумів, що сонце — тільки йолопський мідяний гудзик від богових штанів, а сірий день — цілковита нудьга посеред безглузкого блиску квіток і нахабної смарагдової зливи польових просторів? І хто це взагалі сказав, що життя цікава річ?.. Умерти — заснути...

А день після того — о, який же ви чистопородний ішак!.. Та це ж не йому вона так усміхається, а своїй молодості, своїй юній радості, чистоті, ясному дневі, шістнадцятій весні, — і тільки вам, вам одному — Хома ви невірний — усміхається вона якось особливо, соромливо-захоплено й ніжно-покірно. О любя!..

І ви несподівано становитесь на голову або ж, проти всяких законів, стрибаєте вище своїх вух і кричите в обличчя сонячним просторам:

— Ур-ра!.. Нехай живе життя!

А лікар-психіатр чи невропатолог у таких випадках хитає головою й шепоче, нещасний:

— *Exaltatio maniacalis*...

Уся ця химерна штука випала на мою й Миколину долю якраз тривожного 1902 року. Ми не жили тоді, а горіли, й кипіли, й вибрикували, як молоді бузівки на молодих луках. Перший політичний арешт?.. Та це ж чудово!.. Перша висилка?.. Та будь ласка! Хоч і сьогодні!

Вперед, без страху и сомненья,
на подвиг доблестный, друзья!..

Тим-то вся наша поведінка того року позначилася наявними рисами веселого божевілья.

Другого дня ми обидва гордовито виступали під кон-

воєм двох городовиків, прямуючи до семінарії, де адміністрація мала посвідчити наші особи.

Це був справжній скандал у богоспасенних сферах. Ніколи ще не було такого, щоб у стінах семінарії, перед ясними очима ректора, з'явилася пара заарештованих «політичних злочинців», що зухвало називають себе семінаристами!

Ректор прочитав бумагу від пристава 1-ї частини з відповідним запитанням і обвів нас суворим поглядом з ніг до голови. Його обличчя потемніло:

— Скажіть приставу, що я не знаю таких! У мене в семінарії немає політичних злочинців!

Я підскочив з несподіванки:

— Як?.. Ви, що п'ять років даєте персонально мені стипендію, не узнаете мене тепер? Ви, забравши всі мої документи, не хочете ствердити, що це — я? Ну, так тоді це ствердять мої товариші!

Я одіпхнув городовика й кинувся з канцелярії. Мій друзяка вірний, Стришинський, зробив те саме. Городовики, витягаючи на бігу шаблі, погналися за нами. Ліворуч канцелярії була їдальня, де саме учні сіли пити чай. Ми обидва вскочили туди, під захоплені вигуки товаришів сіли на своє місце й накинулися на смачний сніданок: цілу добу ми не їли. Збентежені городовики стали над нами з своїми шаблями, розгублено повторюючи:

— Панове... Панове... Нас же покарають!..

— Нічого, не покарають, ми нікуди не втечемо!.. Будете нам свідками: ось наше місце, ось наші товариші, ось і надзиратель, що знає нас! А тепер хай ректор дає відповідь поліції, чого він морочить їй голову!

Через п'ять хвилин збентежений ректор сам виніс пакет із посвідченням, що ми — справді колишні семінаристи і що нас цього ж таки числа звільняють геть. Нас повели назад. А другого дня обох нас погнали до канцелярії пана полтавського губернатора й запитали, куди б ми хотіли виїхати з Полтавської губернії на життя?

Обидва відповіли однодушно:

— Нікуди! Нам і тут добре!

Правитель канцелярії насупив брови й закричав:

— Киньте ваші шутки! Я вас етапом пожену до Вологди, коли ви вдаватимете блазнів!

Вологда була нам не до вподоби. Ми назвали с. Городище на Харківщині, мою батьківщину. Нам написали

прохідні свідоцтва і видали на двох три карбованці добових (бо саме в нас не було грошей). З цими документами й коштами ми рушили в бурхливе житейське море.

Товариші мої знають, що я завжди любив ходити, а не їздити. З Полтави до Лубен, а звідти через Ромен на Харківщину, не раз топтав я стежечки тихими селами, зеленими луками, широкими ланами. Але то ж добровільно, а не примусово! Обов'язкове поліційне «прохідне свідоцтво» спонукало на протест.

— Миколо! Адже ми тепер, можна сказати, державні особи. Чого ж нас не везуть, а женуть пішки? Клянусь, ми поїдемо, не давши їм ні копійки!

Тих днів Московсько-Киево-Воронезька й Ліваво-Роменська залізниці склали на нас вісім протоколів. Нас знімали з поїздів і вели до контори, де ми поводитися так чемно й розсудливо, що завойовували довіру жандарма й начальника станції. Але заким дзвонив третій дзвоник і поїзд рушав, ми раптом кидалися з контори, стрибали в вагони й їхали далі. У поїзді кондуктор запитував:

— Ну що? Сплатили штраф?

— Сплатили...

— Я ж казав... А квиток далі взяли?

— Ні, не встигли...

— А, які-бо ви... Ну, давайте помиримось. Ідіть сюди.

— Даремні ваші сподіванки: не дамо ні коп'я.

Нас знов вели до контори. Так ми доїхали до Ромен. А втім, не дивуйте: було в нас на двох три карбованці, а два квитки коштували тоді 7 крб. 60 коп.

З Ромен ми пішли пішки, не поладнавши з залізницею: вона повернула на Бахмач, а ми — на Городище.

Маленьке село Городище, мабуть, зроду-віку не бачило політичних злочинців. Становий жив аж у Вільшані, за 15 верст. Поперед нас летіла бумага від губернатора до губернатора, до ісправника, до станового: доглядати, щосуботи перевіряти, щомісяця повідомляти. Становий пристав власною персоною припхався до батька.

— Виховав сина? Ну дак гляди ж тепер мені: всю відповідальність покладаю на тебе. Коли там що або що, ти зразу ж — мені! І щосуботи вози до мене у Вільшану напоказ. Коли не послухаєш, я тебе з'їм!

Батькові — хоч завісся. Та й ми не ждали такого клопоту. З цих причин взяли мерщій ноги на плечі та й

чкурнули назад до Полтави з двома карбованцями в кишені.

Жили тут нелегально на Колонійській вулиці у якоїсь самотньої 67-літньої бабусі, що прозвали її «німфою Каліпсо». «Німфа» здавала нам велику кімнату в підвалі за три карбованці на місяць — і два самовари щодня. Тут переховувалося щось із десятків семінаристів. Спали на голий підлозі, поклавши картузи під голови. Заробітки складали докупи. Мали завжди досить окропу, солі, хліба, жартів і веселого сміху. Коли траплявся більший заробіток, купували по 18 копійок 5 фунтів прегарної соковитої ковбаси на сусідній фабриці Лангера і справляли бенкет. Відтоді я почав посилати дешифровку до газет, а частину віршів передавав М. П. Старицькому (лежали в нього до смерті, а потім родичі вмістили їх у «Новій раді»).

Крім того, була ще в нас «дача» на Бурульці. За ярмом Задиханим, що відділяє Полтаву від монастирської гори, праворуч дороги на Яківці, за подвійною залізничною будкою є невеликий яр, звідки весною біжить ручай Бурулька. Тепер він відкритий сонцю й вітрам; береги його осунулися, заросли бур'янами й кущами. А тоді тут був лісок і прогалюватина з шовковою травою, а навкруги — ниви, безлюддя й тиша. Де-не-де були в ярку водорі, що ховалися в кущах шипшини, терну, свидини й ліщини. Ще за часів семінарських я викопав тут під корінням старого в'яза чималеньку печеру від дощу й потайний льох; у ньому переховував казаночок, сковорідку, ложки, ніжик, сіль і сірники. Зразу за горою, недалеко від нинішнього виселка Червоний Шлях, тоді була глибока, прозора й тиховода Ворскла (1901 року її одвели далі, будуючи залізницю Полтава — Київ). Раків і риби водилося стільки, що ми, граючись, наловлювали собі казаночок-два. Щовесни, коли в семінарії припинялися лекції і ми готувалися до іспитів, я з найближчими товаришами день у день проводив «на дачі». Ми купалися в Ворсклі, печерували раків, варили їх над Бурулькою й хрумкали з хлібом і сіллю. Щодня прягли ячню (18 копійок десяток), а двічі на тиждень я варив товариству кашу. Іноді купували по пляшці пива й тоді відчували себе Ротшільдами.

Повернувшись до Полтави, я відновив свою «дачу» на Бурульці, і ми використали її, щоб не так дратувати своєю валкою міщан Колонійської вулиці. Раз, вертаю-

чись із Бурульки, я зустрівся на розі Фабрикантської вулиці з приставом 1-ї частини.

— Еге?.. Ви знов у Полтаві?

— Аякже? Ви й не знаєте? З мене вже зняли догляд.

— Хм... дивно! А в мене є бумажечка, що ви втекли з місця заслання і що вас розшукує пристав 4-го стану Лебединського повіту... Одно слово — пожалуйте за мною!

Через тиждень я знов опинився в Городищі, і до мене приставили стражника (саме тоді завели по селах). Чудесний такий дядя, з старих солдат, селянин-незаможник!

— Ви,— каже,— тільки мене не підведіть. Коли попереджу, то щоб були дома. А то — будь ласка, куди хочете.

— Ага... Ну, тоді мене цих двох тижнів не буде дома. Як заскочить пристав, то скажіть, що пішов на влови.

Я таки й справді по два тижні було не заглядав до села, тиняючись із рушницею по лісах та болотах. Але тепер я подався на інші влови: до Лубен.

У Лубнах, поза всіма тими особистими причинами, що трапляються в юнака 17—19 років, був гурток, що притягав тоді мою увагу. Тут, у Засуллі, проживав другий мій товариш із нашої семінарської п'ятірки, М. І. Огородній, людина вже цілком іншої вдачі, ніж Стришинський. Микола брався за революційні справи, граючись, як легковажний юнак. Огородній віддавався роботі серйозно й витримано. Мав уперте квадратове обличчя і тверді злами губ, що виявляли настирливість і непохитність. Попавшись з агітацією на Костянтиноградщині, він втік на Кубань, але жандарі й там розшукали його. Тоді він заховався за непочесним, але захисним званням дяка й продовжував революційну роботу вже в ширшому масштабі, доки його не заарештували й віддали разом з іншими до військового суду.

Мене він познайомив у Лубнах із гуртом революційних діячів того часу, що потім фігурували в процесі бойової лубенської організації (організація самооборони й нелегальної друкарні, убивство справника Семенова, організація робітничих та селянських страйків і т. ін.).

Це були химерні й неповторні часи бадьорого ранку нашої першої революції. По деяких провінційних закутках партії с.-д., с.-р., РУП, «Бунд» забували тоді свої програмові суперечки й часто виступали спільними силами. Де в чому їм допомагали ліберальні й радикальні верстви суспільства. В Лубнах, прикладом, серед рево-

люційних діячів я побачив людей, що спочатку ставили шкереберть усі мої уяви про революцію й революціонерів. Правда, я вже знав тоді про характер народовольського революційного руху, про дочку генерал-губернатора Софію Перовську, про багатого поміщика Лизогуба, про сина купця Миколу Морозова і так далі, і так далі. Але народовольство було вже в далекому минулому...

Робітники й бідніші селяни справді йшли бодай і за ними, бо всіх їх на це гнало економічне й політичне гноблення. Але на своєму революційному шляху вони покидали потім колишніх проводирів геть набік. Це ж Андрій Лівницький опинився тепер за кордоном у ролі достойного спадкоємця політики Петлюри, політики запроданства й зради робітничо-селянської революції! Це ж Микола Шемет, колишній агітатор за розділ поміщицької землі, 1918 року прийшов з німецьким карним загonom на Лубенщину прописувати селянам шомполами десяту заповідь божу! Всі ці женжуристи, супруненки, каганови одкотилися геть на той бік класових барикад, як тільки дрібнобуржуазна революція перетворилася на соціальну¹.

Та 30 років тому я, 19-літній політичний неук, не міг передбачати так далеко наперед і захоплювався роботою лубенців. У їх я здобув собі через М. Огороднього чималий пакунок нелегальної літератури (листівок, газет і книжок) та й подався назад, у свій тихий закуток, «ніспровергати» самодержавство. Привіз, розіклав на лаві й заходився сортувати. Аж тут заскочив до хати мій політичний «янгол-хранитель», стражник... Менший брат Олекса ледве встиг захопити деякі листівки й винести геть. Я залишився в оточенні красномовних книжечок і газет. Стражник привітно поздоровкався.

— Вернулисья?.. От і добре, а то незабаром пристав їхатиме мимо.

Він сів на лаві й узяв до рук червоненьку книжечку. Я завмер... Кокнути його чимсь по голові й відняти?.. Чи, може, дати йому п'ятірку?.. Досадно було, що так швидко «засипався»...

Стражник повертів у руках книжечку й, спотикаючись, промирив:

— «Чи є... чи є тепер... панщина»... М-да... «Чи є тепер панщина»... Хороша, мабуть, книжечка!.. Жалко, що з мене поганий читач.

¹ Соціалістичну.— *Ред.*

Він обережно поклав цю справді хорошу книжечку назад і скрутив собі цигарку. Я зітхнув на всі легені: мій архангел був дурний, як пень, і неписьменний, як паламар! Прегарні умови для роботи! Треба було тільки вібратися з батьківської хати, щоб не підводити старого.

Проте — всі мої спроби знайти заробіток розбивалися об мур правового стану: піднадзорний!.. Влітку я косив, орав, працював на бурякових плантаціях, але все це — не те: перший-ліпший сільський парубок робив це значно краще й швидше. Мене брав розпач.

Якраз тих днів заїхав до мене давній «благодітель» мій, панотець Василь Флоринський, що з його ласки попав я до духовної школи. Це вже був гладкий, статурний і впливовий благочинний, що мав під собою 19 церков.

— Я до вас, Пилипе Йосиповичу! Ми відкриваємо нову дівочу церковну школу в Деркачівці. Мою Юлію Петрівну призначено за вчительку. Але їй важко ходити біля брудних мужиченят. Замініть її в школі, а я подбаю про те, щоб з вас зняли політичний догляд.

Я вже добре знав і свого «благодітеля», і його пампушкову й гордовиту «половину» з багатого, здається, купецького роду. Тому запитав без хитрощів:

— А вам яка користь від цього?

— Ах, боже мій!.. Що ви, Пилипе Йосиповичу? Цілком безкорисно! Просто — хочу спасти душу заблудящу.

— Ну, добре. Облишмо поки що душу заблудящу, а вияснімо ваші умови.

— Та що там умови? Ви ж однаково без роботи. В школі ви пройдете програму першої групи за шість місяців. Я вам виплачу за це дев'яносто карбованців. Крім того, ви допоможете мені за діловода в «благочинії»...

Тепер було все ясно. Попада одержить за рік, як офіційна навчителька, 240 крб.; мені заплатять 90 крб. Крім того, на діловода благочинному асигновано 180 крб.— їх покладе отець Василь до своєї кишені. Отже, спасіння душі заблудящої дасть йому 230 крб. чистого прибутку. А я за таку ціну матиму волю... Згода!

Незабаром, забравши торби з книжками на плечі, ми з братом Олексою почимчикували до с. Деркачівки (дві верстви). Тут насамперед у грубі новенької школи зварили собі гектограф (рецепт і чорнило я привіз із Лубен). Потім заходилися друкованими літерами відбивати

революційні вірші, відозви тощо. Панотець благочинний, пропонуючи мені посаду, цього, звісно, не передбачав.

Три сусідні села — Городище, Деркачівка й Іваницька — лежали на віддаленні двох верст, навколо невеличких лук. У всіх трьох ми були як свої: в одному жили, в другому я вчителював, у третьому мав родичів і учня, цікавого парубка-самородка Юхима Дяченка, що з аршином, ножицями й торбою обходив мало не все Лівобережжя. Його я безкоштовно готував на вчителя. Отож, де б нас не застукали, ми б змогли викрутитись.

Я навмисне сидів у попа допізна за його справами, а тим часом брат Олекса підготовляв у школі «літературу». Вернувшись об 11-й годині, я спішив з Олексою на села. Там нахабно ліпили відозви на дверях церков, розправ, гамазеїв і на телеграфних стовпах. Улиці встилили книжечками й газетами. Кидали в двори тих, хто, на нашу думку, прочитає уважно. До світу верталися в школу, і церковний сторож ранком будив нас, як і завжди, на заняття.

На перерві заходив піп.

— Тепер, Пилипе Йосиповичу, і я бачу, що на вас нападають даремно. От ви цієї ночі були в мене, а тим часом злочинці знов розкидали прокламації аж по трьох селах.

— Та що ви кажете? Ну, тоді це, безумовно, робота хлопців з Іваницької контори!

— Ви так думаете?.. А правда, правда,— кому ж більше?

Мені цього тільки й треба було. В конторі іваницького маєтку сиділи різні найблагодійніші бовдури; але Іваницька належала вже до Полтавщини. Мої доглядачі, звісно, постаралися звернути все на чужу голову. Почалася довга переписка між сусідніми приставами, повна суперечок і взаємних докорів. Проте хитрий лис, наш становий, скося додивлявся за мною й заскакував іноді до попа. Ми поклали використати такі відвідини.

Раз він залишився у попа вечеряти. Я навмисне сидів за відомостями, відмовившись навіть від вечері: треба було терміново кінчати роботу. Правда, і відомості трапилися цікаві. Дев'ятнадцять церков давали підсумки всіх пожертв за цілий рік. Прикладом, вільшанська церква сповіщала панотця благочинного, що на голодних Поволжя православні назбирали 35 крб. 46 коп., на палестинське товариство — 27 крб. 18 коп., а на побудову

нового храму в Токіо — 23 крб. 16 коп. Отець Василь брав олівець і бурчав на адресу вільшанського попа:

— Ах ти ж, старий гріхпроводник! Знаємо твої пожертви! Половину грошей забрав на потреби власної церкви й причту!.. Ну, я, брат, теж не дурак!

Він хитро усміхався, перекреслював цифри й ставив інші: 3 крб. 15 коп., 2 крб. 6 коп. і 5 крб. 12 коп.

— Досить з їх і цього! Хіба мало церков у Росії? Жирно буде, як звідусіль посилають десятки карбованців! Рознесіть решту по фондах!

І намічав: на утримання бідних приходів — 32 крб. 50 коп.; на стипендії бідним учням духовного стану — 25 крб. 12 коп. і т. д., і т. д. Так по всіх 19 церквах волею благочинного розподілялось всі пожертви, що їх давали селяни на голодних, на будову церкви і т. д. Це були не відомості, а ціла сучасна «божественна комедія».

Я писав собі й клацав на рахівниці, а становий тим часом дужче й дужче навантажувався горілкою.

— Молодий чоловіче! Та покиньте ви чепуху! Вип'ємо, его же і манасі приемлють!

— Сьогодні — не можу: треба до ранку закінчити.

— А впрочем... х-хвалю!.. Отець Василь!.. З його таки будуть люди!..

Становий ледве вибрався о 1-й годині, п'яний, як піп на гробках. Я забрав свою роботу до школи, щоб «закінчити» її до ранку (хоч вона вже була готова)... А до ранку ми знов устигли сипнути по всіх трьох селах жмут прокламацій... Ну, ясно ж, що крамола йде з Полтавщини! Сам пристав свідчив перед губернатором про мою благонадійність, і з мене зняли догляд.

Але...

Якось ми сиділи за черговою роботою: переварювали в невеликому горщику старі гектографи й знов виливали їх у форми. Запаморочилися так, що й про двері забули. Несподівано заскочив отець Василь.

— Це що таке?

— Ц-це?.. А це ми варимо собі кисіль.

— Кисіль?.. А чого ж він фіалкового кольору?

— Та то від бузини... Ми любимо — з бузини...

Отець Василь ступив три кроки й нахилився над старим гектографом. На ньому ще ясніли невитравлені літери:

Отречемся от старого мира,
отряхнем его прах с наших ног...

Панотець широко розкрив очі й рота, мов карась, викинутий на пісок; обличчя йому взялося червоними плямами. Не сказавши й слова, він крутнувся й повівся геть із кімнати. По двох годинах після того сторож приніс мені повідомлення про моє звільнення «за скінченням роботи...».

Другого дня довелося йти до отця Василя, щоб наостанку забезпечити себе від неприємних несподіванок. Панотець сидів, як сич на купині.

— Гадаю, отче Василю, що про «кисіль» жодна душа не знатиме?

Він похмуро мовчав і загадково тарабанив пучками по столу. Я переждав хвилину й додав з усмішкою:

— Мені, звісно, однаково, а от вам влетить. Це ж ви ручилися за мене й дали мені змогу організувати в школі цілу друкарню!

Бідолашний кар'єрист, що вже мав собі камилавку й мітив на протоіерея, аж застогнав:

— Пилипе Йосиповичу! Уклінно прошу вас, виїдьте звідси подалі! Чує мое серце, що попадетесь ви та й мене запакуєте.

Попівське серце віщувало правду: я мав кудись виїхати. Полтавська поліція потроху розплутувала старий клубочок і добиралася до Лубен. Один по одному товариші мої тікали на Кубань, замітаючи сліди.

На Кубані був тоді незвичайний інспектор народних шкіл 3-го району, Олексій Августинович Левітський (після революції — ректор Полтавського інституту народної освіти, а потім — пенсіонер Радянської держави). Ця прекраснодушна людина приймала до себе вчителями всіх політично неблагонадійних, не домагаючись від них губернаторських та жандармських посвідок. Коли сенатор Штюрмер 1904 року, ревізуючи тверське земство, розігнав учителів (переважно — партійців), вони всі подалися до Левітського. У нього й наша група полтавських бунтарів знайшла собі притулок і роботу. Цілою валкою осіли ми по українських селах, від Армавіра й далі, понад Кубанню: в с. Вольному — Михайло Огородній (доки його не потягли до суду), в Коноковому — мій брат Олекса (доки його не забрали й не вислали), в Успенці — я й Микола Стришинський (доки мене не заарештували), в Маламінці — мій учень Ю. Дяченко (доки його не висадили геть).

З допомогою армавірських організацій ми тут розгорнули досить цікаву масову роботу. Згодом тут цілі села приймали на загальних сходах революційні постанови, підписували їх чисто всіма бідняцькими й середняцькими дворами й примушували старшину тулити казенну печатку. Сюди їздили робітники з Армавіра на масовки, як на відпочинок, бо на охорону їх ставала тисячна селянська маса й, бувало, з кілками в руках гнала поліцаїв геть аж до станції. Тут нам пощастило захопити до своїх рук навіть волосну управу, посадивши до неї за старшину члена місцевого комітету Селянського союзу М. С. Сахна, а за писаря — його зятя. Тут у мене безпечно переховувались видатні революційні діячі, коли їм було тісно в Армавірі, і звідси ми переправляли їх далі. Тут куркулі деякий час не сміли й писнути, а околишні поміщики корилися постановам місцевого комітету про найми, про оренду землі й заробітну платню.

І тут, нарешті, захопила нас реакція, кинувши руками жандарів до одиночки армавірської тюрми, до бучного процесу, де так щиро й гаряче підтримав нас, селяків, армавірський пролетаріат.

Але про це — далі: це вже нова повість життя-буття. Її — ту повість — нехай розкажуть мої численні учні, що тепер на заводах, по колгоспах і в партосередках борються за здійснення колишніх мрій.

АШ ХАДУ

Повість

I

Пекуче південне сонце млосно повисло над призмаженим степом. Гаряча злива золотого проміння падає на безмежні сірі шовки степових просторів, на злотисті горби й пасма летючих пісків, на одвічний сум мовчазної пустелі. Не витримав спеки сивий степ, підвівся назустріч сонцю мінливими хвилями чарівного марева, загорнувся в прозорі серпанки й ген-ген побіг-подався на північний схід купатись у мутно-сірих, ліниво-сонних хвилях далекого Каспію.

Тануть, тануть прозорим туманом голубі серпанки; далі й далі відступають облудні обрії з фантастичним маревом пишних палаців, казкових садків і водограїв. Десь із-за далеких біловерхих кряжів Кавказу повійнув вітер. Заколювалися палаци, бризнули востанне водограї й попливли в безвість. А кругом, над степовими просторами, як і раніш, як і тисячі років тому, розіслався одвічний солодкий сум... Ах, яка тут безмежна далечінь і яка пустка!

На сотні верст лягла одноманітна скатертина степових убогих пастівників, містинами помережаних широкими пасмами летючих пісків. Золотавими хвилями, високими заметами й кучугурами встали вони назустріч сонцю й побігли геть від моря аж до ланів моздоцьких, до степів Ставропольщини.

Десь далеко, в сонячній імлі, табун коней, мотаючи головами, йде на водопій. Величезний шматок овець мліє на спеці, очманіло збившись до купи. Понад пісками блукають химерні постаті верблюдів, вишукуючи улюблені колючки. Високо, високо вгорі над ними плавають степові шуліки.

На зеленій падині, біля пісків, притулилися два невеличкі аули на 5—10 кибиток¹. Але й біля їх не помітно життя. Тільки малі діти, засмаглі, ледве зодягнені або й зовсім голі, граються поза кибитками.

— О-тар-бі-ке!..

¹ Кибитка — житло степовика, кругле шатро з розсувних дерев'яних ґраток, обтягнених повстю. (Тут і далі примітки автора).

— А-я-а-а-а...

— Кель мунда!.. Мундагель!.. Мунда! Мунда! ¹

Невеличка гола постать, кольору темної бронзи, зіп'явшись на золоті кучугури піску, махає обома руками до біловерхої кибитки вниз. Але Отарбіке не поспішає: вона спочатку пильно оглядає батьківську кибитку... Так... Атай ² Ельгайтар пішов провідати старого хворого Рахмета-аджі ³, а мати крутить вузлувату, нудну, як своє життя, нитку валу з верблюжої вовни. Отарбіке пам'ятає суворий наказ:

«Соромся, дівко! Ти вже віддалася; тобі тепер Қаїрбек муж. А ти й досі гасаєш із ним по пісках. Учися лишень кози доїти».

Та їй аж ніяк не соромно. Фе! Стане вона клопотати собі голову козами, коли з Қаїрбеком так весело!.. Вона ящіркою вислизає поза кибитками й біжить до пісків. На ній сама тільки ситцева рожева сорочка. Маленькі бо-сі ніжки, призвичаєні до південної спеки, грухнуть вище кісточок у пісок, доки вона, засапавшись, вилазить, за допомогою мужа, на кучугуру. Қаїрбек застережливо підняв палець угору:

— С-с... Каткат...⁴

— Де? Де?

З кучугури краєвид ширшає, розсовується. Праворуч сіро-зелені пастівники стелються аж за обрій; ліворуч золоті хвилі піску розгойдалися горами-бурунами та так і завмерли в своєму буйному хаосі: ось-ось, здається, заворушаться й кинуться далі, наввипередки з вітром. На підметених жовтих простирадлах бугрів лягли де-не-де живі брижі-зморшки, наче на возі, коли пробіжить легенький вітер-пустун.

На піску — невеличка цяточка: ясно видно обриси туба й хвоста піскової ящірки. Це химерне створіння в небезпеці миттю ховається від ворога в гарячий пісок, вигрібаючи його з-під себе й потопаючи мов у рідині.

В Отарбіке очі — зірками:

— Дише... Глянь!..

Вона вчепилася в Қаїрбека й боязко заховалася за нього. Каткат терпеливо лежала під тонким шаром піс-

¹ Іди сюди! Сюди йди! Сюди! Сюди!

² А т а й — батько.

³ А д ж і — хаджі, почесне ім'я магометанця, що сходив на прощу до Мекки.

⁴ К а т к а т — піскова ящірка.

ку, часом чмихаючи ніздриями, і тоді над головою бульбами чвиркав угору порох. Каїрбек засунув руку в пісок під ящірку й підняв її на долоні. Вона лежала нерухомо, мов нежива, затуливши очі. Але хитрощі не допомагають: Каїрбек смикає її за хвіст. І ось раптом розчепірилася широка червоно-синя паща, а з обох боків її понадималися й розкрилися такого ж кольору мішки. Здавалося, паща виросла на цілу долоню й росте далі. Ось-ось вона проковтне молоду парочку, весь аул, цілий Караногайський степ.

— Ай!..

Отарбіке сполохано відскочила назад. Та й сам Каїрбек не витримав і кинув степове страхіття на пісок. А хижої пащі вже немає,— є тільки маленька сіра тваринка, що метнулася на високих лапках з кучугури, задравши хвіст угору, мов пес, і знов занурилася в пісок.

Каїрбек сміявся.

— Злякалася? А я — ні. Бо я — адам, мужчина, а ти — баба!

— Брешеш! Ти сам злякався! Я бачила!

— Що? Ану ще скажи! Давно бив?

Каїрбек стулив кулаки, насупив брови й бичком пішов на Отарбіке.

— Не займай!.. Я дідусеві скажу!..

— Кажі!.. Я — муж!.. Я маю право бити!

В Отарбіке на очах сльози... Каїрбек знікочив. Ну-ну! Які-бо ці жінки плакси!.. У нього пропадає охота провчити жінку; він миролюбно взяв її за руку.

— Не плач... Я не буду... Хочеш, я тобі покажу гніздечко шура?

— Де? Де?

За кілька хвилин молода парочка сиділа вже мирно поруч на кучугурі. Маленьке горянське обличчя Отарбіке (попадаються й такі в Караногай), з тоненькими шнурочками брів і чорною безоднею очей, горіло від захоплення. Вона жахалася й тулилася до мужа або ж весело сміялася й плескала в долоні, слухаючи казку. Та й сам Каїрбек переживав її не менше, як Отарбіке. Розказуючи про страшного звіра — доунгуза¹, він рикав, становився на чотири лапи й клацав зубами; тоді здавалося, що на його тілі, кольору темної бронзи, вставала дротом щетина.

Тож не диво, що молодята незчулися, як із-за кибитки

¹ Доунгуз — дикий кабан.

впливля жіноча постать у зеленому бешметі з величезною важкою шапкою на голові, оповитою довгим білим тастаром¹.

— Отарбіке!.. Пожди, я батькові скажу!

— Мати... Тікай...

Қаїрбек скотився з м'якої кучугури й подався до свого аулу. Отарбіке нехотя пішла до матері. А втім, годі було б їх лаяти: Қаїрбекові було десять років, Отарбіке — шість. Молодят недавно поженили, хоч, правда, ще всіх церемоній не закінчили: ждали, доки ввійдуть у літа. Старі батьки їхні приятелювали, та й самі вони росли майже вкупі, бавлячись день у день біля своїх аулів.

Қаїрбекові, як чоловікові, жилося особливо привільно, бо яка, справді, робота в скотовода-степовика? Жінки хоч корів та овечок доять, чай варять, коржі печуть, кибитку з місця на місце переносять, повсті виробляють, а чоловікам — тільки й робота — на худобу поглянути, як далеко зайде. Степ — широкий, просторий, зроду-віку сохою не займаний; води, крім колодязів-копанок біля аулів, ніде немає: блукає собі худоба самопас, доки пити захоче, а тоді й повертається до аулів на водопій. Тільки багаті держать біля своїх табунів та отар наймитів, бо їм уже більшого догляду треба.

Рано весною караногайці кидають свої зимівники, забирають на гарби кибитки та всяке збіжжя й переходять з покосних падин на вільні степові простори. Біля маленьких зелених балочок сідають вони аулами по 3—5—10 кибиток, викопують колодязі-ями й пасуть навколо свою худобу, доки є паша.

Потім знімаються й ідуть далі, на нові й нові місця, разів по 5—10 на літо.

Кому-кому, а дітям особливо просторо й весело: живуть, як звірятка, ні роботи, ні обов'язків. Літом, правда, у степу страшна спека. Літом усе вигоряє, і тільки на падинах зелене трава. Птиця й звір тоді тікають ближче до води, до моря, до річок, десь за межі Караногою, або ж до кущів, до тіні й до трав'янистих долин поміж пісками. Але рано весною мовчазний степ оживає від пташиного крику, співу, метушні. Кожна калюжа вкривається хмарами диких качок, табунами гусей, гоголів, гаг. На околицях степу, в озерах і комишах, виводяться лебеді,

¹ Тастар — жіноча чадра, запинало, що його носять жінки-мусульманки на обличчі, відкриваючи його тільки наодинці.

пелікани, білі чаплі-чапури, чорні баклани. Сторожкі, по-лохливі дудаки кидають зимові пастівники й паруються мало не біля самих аулів. Високі тонконогі журавлі витанцювують свої химерні весняні танки на зелених падинах. Чайки, стрепети (хохітва), турухтани, сила хижаків розташовуються в степу, як дома. Гомоном, клекотом, свистом, курликанням, дзвінками співами наповнюється тоді повітря.

Каїрбек ріс на всій своїй волі, як і степові звірятка. Був атай — батько; але він лежав хворий і не доглядав за хлопцем. Була мати; але, за звичаєм караногайським, хлопець вважав за матір ханум Зейнай, старшу дружину Рахмета-аджі. Рідну матір звав просто Саніет.

А втім, заскочивши до кибитки й побачивши її сльози, хлопчина заклопотано спинився:

— Саніет... Не плач...

Саніет ухопила його й притягла до себе:

— Сину мій!..

Та він швидко опам'ятався й визволився з материних обіймів. Не годиться джигітові виявляти свої родинні почуття: він же таки — мужчина, адам, а не баба. І що таке там трапилось у матері?

Але Саніет і сама б не могла до ладу розказати, чого їй так смутно й тривожно. Плакала за тим, що умирає хоч і старий, нелюбий муж, але все ж таки — муж; з його смертю доведеться їй із достатків вернутися в бідну батьківську родину. Плакала за сином, що закон відбере його в неї й залишить у родині небіжчика. А найбільше плакала з тієї неправди, що готується навколо спадщини старого Рахмета-аджі. Так було в Караногаї, так буде!

Тільки, тільки-но одвідав її старий батько Ільяс. Він уже не раз напучував молоду жінку:

— І що ти собі думаєш? У тебе ж син, а в старій Зейнай — нікого. Ти б уклонилася Рахмету-аджі, нехай запише синові все добро.

— Не хоче він. Ніяких записів не визнає. Не хочу, каже, шайтана перед смертю тішити, хочу правовірним бесерменом¹ умерти.

— Що ж він, залишає майно на волю кадія², чи як?

— Ні. Він покликав старого Ельгайтара-аджі та Ман-

¹ Б е с е р м е н — правовірний; так звать себе мусульмани.

² К а д і й — голова духівництва і разом суддя, що розбирає родинні, маєткові й релігійні справи.

сура-муллу і при їх сказав свою волю: гроші віддає Йолмамбетові, майно — Каїрбекові, а жінкам їхню частку.

Старий Ільяс ударив руками об коліна:

— Ну, чи не ішак твій Рахмет-аджі? Він дає гроші Йолмамбетові й хоче, щоб Каїрбекові дісталосся майно? Хіба Йолмамбет не купить за гроші Ельгайтара-аджі, й Мансура-муллу, й усіх, кого треба?

— Бельмимен... Аллах акбар...¹

— Акбар... акбар... Знаю, що акбар, та й ти не будь ослицею! Обдеруть вони Каїрбека та й пустять в люди байгушем. А тебе проженуть.

Саніет знала, що батько Ільяс неспроста старається. З майном чи без майна, однаково вона мусить повернутися до нього, і знов продасть він її багатому аджі. Так було, так буде...

Рахмет-аджі доживав останні дні. Сьогодні йому зовсім погано; покликав вірного приятеля свого Ельгайтара-аджі на пораду.

Ельгайтар-аджі Амангазієв — давній кунак² Рахметів. Разом парубкували, разом оженилися, разом до Мекки ходили. Обидва випасували свої табуни на півночі Караногою, за Баджиганськими пісками, де рівні, широкі степові простори, понад сто тисяч десятин, гуляють майже незаймані. Тут плодяться дудаки й степові сайгаки, а в небі плавають велетенські орли й яструби. Караногайська біднота не заходить сюди з своїми отарами, бо в степу, до самої Куми, немає води. Тільки в Одоніязі, Кельбері-Тюбе, Джанакай-Кую й Тогуз-Кую підземні ґрунти затримують на глибині 10—15 сажнів дощову воду.

Ельгайтар-аджі, низенький, червонопикий дідок, з обличчям, як печене яблуко, з сивими настовбурченими бровами й козячою борідкою, носив свою почесну чалму, як горщик з молоком: коли б де не розлити!.. До кибитки приятеля він увійшов, як до мечеті,— такий святий та божий.

— Салям алейкум, аджі!³

— Алейкум салям!⁴

— Чи здорові твої коні? Чи плодяться твої корови?

¹ Не знаю... Бог великий...

² К у н а к — приятель.

³ Хвала богові, аджі!

⁴ Навіки хвала!

— Хвала богові.

— Чи цілі твої овечки? Чи нема шкоди твоїм козам?

— Дякувати милосердному — все добре.

— Чи маеш радість від родини твоєї? Чи здоровий твій син?

— Та буде тобі вичитувати, Ельгайтаре! Чи давно ми бачилися? Сідай, діло є...

— Як ся маеш, Рахмете? Чи сподіваєшся встати?

— Ні, друже, чую свій кінець. Незабаром стану перед очі милосердного. Не боюся смерті, Ельгайтаре, боюся за сина. На тебе вся надія, Ельгайтаре!

— Рахмете, ми ж свати! Моя дочка — жона твоєму синові. Виростуть діти — твоє добро споживуть.

— Знаю, друже! Так хотів аллах. Так сказав Магомет, пророк його... А що скаже кадій? Що скажуть старшини? Що скаже перед ними старий кунак Ельгайтар-аджі? На тебе вся надія, друже! Мансур-мулла не свідок: Мансура-муллу можна купити за сто карбованців. Не зрадь же хоч ти! Не зламай свого слова, Ельгайтаре!

— В-алла...

— Ні, постій... Я хочу вмерти спокійно. Дістань коран із полочки. Склади переді мною клятьбу, Ельгайтаре, що ти не зрадиш.

— Що це ти надумав собі, Рахмете?

Ельгайтар-аджі силкувався переконати приятеля, але очі свої ховав кудись у куток і вигляд мав збентежений.

— Не я це надумав, Ельгайтаре! Злий вітер днями вівяв і погану звістку приніс. Є така чутка, що до Ельгайтара-аджі засилає сватів Ісель-аджі.

— Бісмільягім...

— Постій, не божися, Ельгайтаре. Є така звістка, що приймак мій Йолмамбет заходить до Ельгайтара-аджі й веде з ним лукаві розмови.

— Пощо я мав би розмовляти з Йолмамбетом?

— Є така звістка, що Йолмамбет купує Ельгайтара-аджі за три тисячі карбованців. За три тисячі карбованців Ельгайтар-аджі хоче продати свого друга Рахмета.

Цього вже Ельгайтар-аджі не міг знести. Він схопився на ноги й звів руку вгору:

— Бісмільягім р-рахмані рагім! ¹ Хто це сказав?

— Тохта! ² Ніхто цього не сказав, це злий вітер приніс.

¹ Во ім'я бога всемогутнього, всемилосердного, всеправедного.

² Стій!

Подай мені коран, Ельгайтаре! Склади клятьбу перед святим кораном, і я тоді помру спокійно.

— Рахмете! Невже ти мені не віриш?

— Я тобі вірю, Ельгайтаре, доки я з тобою. Я хочу вірити тобі, коли мене тут не буде. Подай коран!

Ельгайтар-аджі ніяково подав старому приятелеві мусульманське евангеліє.

— Заспокой мене, Ельгайтаре! Заприсягнися мені великим ім'ям милосердного, що ти вволиш мою волю!

Ельгайтар-аджі побожно звів обидві руки вгору:

— В-алла! Аш хаду! ¹

— Заприсягнися, що твоя дочка, заручена, буде справжньою жінкою моему синові, а ти їм — батьком.

— В-алла!.. Аш хаду!

— Заприсягнися, що будеш вірним свідком мого заповіту: все майно залишаю синові моему Каїрбекові: коні, корови, вівці, кибитки, срібло й кожухи. Моя ханум Зейнай нехай буде опікуном йому. Поклянись, що буде так.

— В-алла!.. Аш хаду!

— Заприсягнися, що посвідчиш: приймакові моему Йолмамбетові я дав при твоїх очах десять тисяч карбованців, і немає йому більше частки в добрі моему.

— В-алла!.. Аш хаду!..

— Заприсягнися, що решту грошей, десять тисяч карбованців, поділено буде, як я звелів. П'ять тисяч — моїй дружині Саніет, вона піде до батьків, і це буде їй на посаг. Три тисячі роздайте бідним, щоб молили за мене милосердного. А дві тисячі нехай буде на похорон та на видатки кадіям і муллам. Клянися, що буде так!

— В-алла!.. Аш хаду!..

Маленький аджі втирав гарячий піт і боязко поглядав на свого приятеля. Рахмет-аджі врешті заспокоївся:

— Тепер іди... Поклич мені Зейнай.

— Я піду. Прощай, Рахмете! Не турбуйся. Все зроблю, як ти сказав.

Рахмет-аджі з зусиллям підвівся на лікоть.

— Прощай! Не тобі вірю — клятьбі твоєї вірю! Коли б ти зрадив мене, я з того світу прийду мститися. Я вночі костяною рукою здавлю тобі горло й нажену на тебе задуху! Я в день смерті твоєї стану біля твого ліжка й не дам душі твоєї вийти з миром!.. Пам'ятай, Ельгайтаре!

¹ Йй-богу!.. Я сказав!

— Та що ти, друже! Мое слово — як залізо! Я піду зразу до Йолмамбета й скажу йому: «Собака! Це ти брехав, що хочеш купити Ельгайтара-аджі? Ельгайтар-аджі не перепродує своє сумління! Ельгайтар-аджі чесний берсермен!..»

— В-алла!.. Ти сказав!..

Ельгайтар-аджі вийшов з кибитки й поважною ходою попрямував до старої ханум Зейнай. Були вони далекі родичі й схожі були вдачею та зовнішнім видом. Таке ж печене яблуко в зморшках, замість обличчя, такі ж хитрі, неспокійні мишачі очі й монгольські щелепи.

Ельгайтар-аджі привітався, оглянувся й зашептав:

— Тебе кличе... Хтось йому наговорив на мене. Гляди, там виду не подавай. Я зайду до Йолмамбета.

— Твоя воля — моя воля, аджі!

Трохи далі від біловерхих кибиток Рахмета-аджі Шатаваджієва стояла чорна кибитка Йолмамбета Караєва, приймака Рахметового. Він сидів на порозі й нервово стеріг Ельгайтара-аджі. Його темне, аж чорне обличчя, з рижими, немов вищипаними вусами й кошлатою борідкою кущиками, являло нетерплячку.

— Кошкелдинк, аджі! Саям алейкум! ¹

— Савбол! Алейкум саям!

— Амамма? Якшіма?

— Аман... Сен аман? ²

— Коп якші! ³ Увійди до кибитки слуги свого.

— До тебе йду, Йолмамбете!

Йолмамбет посадив дорогого гостя на подушки й подав чанак ⁴ пахучого комлицького чаю, що зварила запопадлива жінка. Йолмамбет вислав її геть: справа серйозна.

Ельгайтар-аджі мовчки випив чай і задоволено рикнув на честь господаря:

— Алла берекет берсин! ⁵

— Ас босун! ⁶

¹ З приїздом, аджі! Слава богів!

² Кошкелдинк!—Савбол!—Амамма? Якшіма? Аман... Сен аман? — звичайне привітання караногайців:— З приїздом! — Спасибі! — Чи ти здоровий? Чи все добре? — Здоровий... А ти як?

³ Коп якші! — Дуже добре!

⁴ Чанак — дерев'яна миска для чаю.

⁵ Нехай бог умножить твої достатки!

⁶ І твої також!

Старий аджі скорчив сумний вигляд і поліз за пазуху.
— Погана справа, Йолмамбете! На твою тисячу карбованців назад!

Йолмамбет злякано підвівся:

— Чого?

— Того, що Рахмет-аджі довідався. Я заприсягнувся посвідчити перед кадіями правду.

Йолмамбет позеленів:

— Аджі! Ти все можеш! Ти можеш заспокоїти старого Рахмета-аджі й ошчасливити бідного Йолмамбета!

— Ні, ні... я дав клятьбу перед богом! Ля алла іль алла Магомет расул алла!¹ І що мені з того, коли ти посядеш добро Рахметове, а не Каїрбек! Він же — мій зять.

— Аджі! Я візьму за себе Отарбіке й дам за неї калим та ще калим. Я тобі даю за твоє свідчення три тисячі до рук. А яка тобі вигода, коли Каїрбек усе посяде?

— Ні, ні, Йолмамбете! Я дав клятьбу перед богом! Я — чесний ногай! За три тисячі карбованців я не продам свого слова.

Йолмамбет розгублено замовк. Ельгайтар-аджі непомітно стежив за ним і зводив очі до неба:

— Астопурла!..² Щоб за три тисячі карбованців?! Ти подумай, Йолмамбете! Ти маєш тепер десять тисяч, але ти можеш мати ще десять, і табун коней, і сотні корів, і тисячі овець... А ти хочеш за три тисячі карбованців купити присягу старого Ельгайтара-аджі!.. Ай-вай, соромся, Йолмамбете!

Йолмамбет подумав і підрахував. Врешті підвів важкі скляні очі на гостя:

— Скільки?

Ельгайтар-аджі нахилився до нього, і все обличчя йому зацвіло радісними зморшками, що побігли віялом від очей і рота:

— Беш мун монат, Йолмамбете! П'ять тисяча рублі! За п'ять тисяча рублі старий Ельгайтар-аджі дасть тобі ще десять тисяч рублі, і шістсот коней, і чотириста корів, і три тисячі овець, і всяка хурда-мурда!

Йолмамбет схопився на ноги:

— В-алла! Багато хочеш, аджі! Я не можу пустити всі гроші на вітер. Тобі дай, Мансуру-муллі дай, старій Зейнай, кадію, старшинам... А як не вийде нічого?

¹ Нема бога, крім бога, і Магомет — пророк його!

² Ох, лишенько!..

— Вийде! Як це так — не вийде? А де ж тоді закон? Де святий коран? Де воля милосердного і Магомета, пророка його?

— П'ять тисяч я не дам...

Старий аджі закретав і почав підводитись:

— Ох-хо-хо-хо-хо... Пора й додому! Рахмет-аджі савсем, савсем яман¹. Завтра кунчал... Ну, прощай, Йолмамбете!

— Аджі... Чотири!..

— Я сказав — п'ять!..

Він вийшов з кибитки. Йолмамбет кинувся навздогін.

— Аджі! Назад!

Старий аджі мовчки підняв руку й розчепірів свої пальці: п'ять!

Йолмамбет кивнув головою. Аджі вернувся — як місяць. Йолмамбет зустрів його — як хмара.

— Якші... Три — тепер, дві — після розділу.

— Ні, чотири тепер, одну — після розділу.

Посперечалися ще трохи й прийшли до згоди.

— Нехай буде так, як ти хочеш, Ельгайтаре-аджі! Але заприсягнися, що ти свідчитимеш за мене, а не проти мене.

— Йолмамбете! Слово Ельгайтара-аджі — як залізо. Ельгайтара-аджі має совість і честь.

— Я не дам грошей до рук, доки ти не складеш клятьби!

— А, який ти!.. Сказано: не клянися перед богом, бо то є гріх... Ну, добре — я одмолю цей гріх.

Побожно підвівся старий Ельгайтара-аджі, підніс угору свої руки й склав клятьбу перед богом:

— В-алла!.. Аш хаду!..

— Заприсягнися, що дочка твоя Отарбіке буде мені жінкою за той калим, що сплатив тобі Рахмет-аджі.

— Е, ні! Ти сказав: калим на калим... Рахмет-аджі дав за Каїрбека дві тисячі карбованців і двадцять коней, — ти даси ще дві тисячі карбованців і двадцять коней.

— Тохта! Що тобі з того калиму? За нього ти дав чотириста кожухів і знов мусиш давати за мій калим чотириста... Краще я тобі дам тисячу карбованців сам на сам, та й уже.

— Дві!

¹ Яман — погано, поганий. Караногайці часто вживають російських слів «савсем» (зовсім), «пожалюста», «очін каряшо».

— Тисячу!

— Ох-хо-хо-хо-хо... Пора вже мені додому, Йолмамбете... Піду.

Аджі закректав і підвівся.

— Постой! Нехай буде півтори!

Ельгайтар-аджі замислився.

— Ну, добре. Ельгайтар-аджі не скупий. Ельгайтар-аджі ладен своїм поступитися.

— Заприсягнися, аджі, що буде так!

— В-алла!.. Аш хаду!

Йолмамбет поліз за пазуху й витяг чотири тисячі карбованців. Ельгайтар-аджі акуратно перелічив гроші, попрохав замінити дві сотенних і поклав заробіток до пазухи. Зморшки його сяяли на обличчі, як вінчик навколо голови святого. Йолмамбет дивився спідлоба.

— Гляди ж, аджі! Коли зрадиш, я свої гроші з горла видеру.

— А-я-яй, Йолмамбете! Аджі — чесна людина! Слово аджі — як залізо! Аджі заприсягнувся перед богом!

І він пішов мимо кибиток до свого аулу, поважний і лагідний у своїй почесній чалмі. Зустрічні караногайці поштиво підбігали до нього й подавали обидві руки йому на пошану: господь з тобою, благочестивий, хвальний аджі!

Сонце сміялося з неба беззубим сміхом і котилося ген за обрій, аж туди, де ледве-ледве бовваніли білими хмарами верховини кавказьких кряжів.

II

Шістдесяти трьох років помер старий Рахмет-аджі, покинувши все своє добро на волю божу. Коней щось біля шестисот. Корів чотири сотні. Більше трьох тисяч овець. Кожухів біля п'ятдесяти, килимів кілька десятків, срібних поясів, застібок, намиста, сережок, перснів — дві повних скрині.

Гордовито ходить по своєму аулові Йолмамбет Карав, приймак Рахмета-аджі: чутка така пішла, що на його волю залишив старий аджі все своє майно.

Почув Абдул, дядько Йолмамбетів, про несподіване його щастя, приїхав одвідати небожа. Недбало вітав Йолмамбет убогого дядька: звелів тільки самого чаю подати, — нічого не сказав про печеню. Та воно й справді: не проста тепер людина Йолмамбет: почесним стари-

ком ¹ буде замість Рахмета-аджі, почне ворочати громадськими справами. Не личить йому в старого дядька-наймита ласки запобігати.

Випив чай старий Абдул, подякував, запалив люльку й сів мовчки біля порога: не годиться перед старшим родичем губу розпускати...

Отже, самому Йолмамбетові не мовчалося:

— Послав я кадію Балтенові хабар ²: нехай лишень іде швидше та передасть за шаріатом ³ майно небіжчика... Хоч і драпіжник з його великий, але жалкувати не доведеться: багато добра залишилося після Рахмета-аджі.

Промовчав старий Абдул. Йолмамбета брала нетерплячка.

— Як на твою думку? Чи вигорить моя справа?

Питав, щоб зайвий раз повеличатися: знав, що з грошима в Караногаї всього досягнеш. Знав це й старий Абдул. Але його брала досада на племінника:

— Аллах один знає,— нехай буде хвальним ім'я його! Негарна чутка котиться Караногаєм. Кажуть, старий Рахмет-аджі відказав перед смертю все своє добро Каїрбекові, а тобі — тільки частину грошей.

— Нехай гнівом запалиться милосердний проти брехунів! При двох свідках сказав Рахмет-аджі свою волю... Невже кадій може зламати заповіт?

Знов політично промовчав старий Абдул. А далі витяг люльку з рота й промовив:

— Кадій зробить так, як ти схочеш. Я тільки передаю, що від людей чув. Тангатар-ефенді Айдабкелов ⁴, кажуть, навчає, що не можна забирати майно в сиріт і передавати опікунам на всю їхню волю.

Стара лисиця отой Тангатар! Не все ж треба за шаріатом, є ще й адат ⁵. Так і в старовину робили, так і батьки наші нас учили.

Хотів Абдул сказати щось про це, але знадвору почулися схвильовані вигуки:

¹ Почесні старики — представники роду-племені, що керують усіма громадськими справами; бувають і з молодих, — аби тільки багаті.

² Хабар — новина.

³ Шаріат — духовні закони, духовний суд, що охоплює майже все життя магометан.

⁴ Ефенді — учитель; титул кадіїв та ахунів (попів).

⁵ Адат — звичаєвий закон. Чого бракує в шаріаті, те доповнює адат.

— Кадій, кадій і старшина їдуть!

Йолмамбет з Абдулом вискочили назустріч почесним гостям.

* * *

Увесь аул вийшов вітати Балтена-ефенді, старшого кадія караногайського народу. Це була невисока сухорлява людина років сорока, з ріденькою борідкою та хитрими, метушливими очима, з нещирою усмішкою, що надавала йому вовчого вигляду. Він зодягався, як і всі караногайці, в довгополу черкеску синього сукна, що скидалася більше на лапсердак, в чорну смушеву шапку з червоним верхом (ознака аджі) та в м'які козлові чоботи без підшов і підборів, з масами (калошами) з ременю.

Візник спинив коні біля нової кибитки Йолмамбетової, і той поштиво підбіг до тачанки, протягуючи обидві руки високому гостеві:

— Кошкелдинк, ефенді! Ассалям алейкум! ¹

— Савбол! Алейкум салям! ² Чи живі твої коні?

— Слава милосердному!

— Чи плодяться твої отари?

— Хвала богові! Увійди в кибитку недостойного, будь гостем.

Поважно подав кадій руку всім присутнім, не минаючи й Абдула, і посунув до кибитки. А Йолмамбет тим часом привітався до старшини й почесних стариків, що приїхали з кадієм на розділ майна.

Старшина Тембулат-мурза Тнакбат-мурзаєв ³ високий, здоровий, кремезний караногаєць років під 60, лицем дуже схожий на абрека ⁴, з розумним, хитрим, насмішкуватим виглядом, прищурих свої очі до Йолмамбета, мацаючи рукою ріденьку сиву бороду.

— А що, кунак, не ждав стільки гостей? Ха-ха... Кожному по бику, сьому-тому ще й по коняці,— от уже й менше буде клопоту з спадщиною Рахмета-аджі.

Юрба весело засміялася, бо то ж — світова річ: де ділять, там і беруть. Але старий Мансур-мулла Абдулга-

¹ З приїздом, учителю! Слава богові!

² Спасибі! Навіки слава!

³ Мурза — князь, дворянин, на весь Караногай був один мурза, та й той із переселенців.

⁴ Абрек — зайдиголова, людина поза законом.

нієв, прибічник кадія, невеликий дідок з темним сухим обличчям, кудлатими сивими бровами й вузесенькою борідкою клинчиком, не витримав, щоб не докорити старшині:

— А-я-яй, мурза! Не годиться так глузувати з наших адатів... Адже ж недурно братимемо плату: днів зо два цінуватимемо добро Рахмета-аджі.

— Хо-хо... Хто ж каже, що дурно? За ті бички ми поставимо Йолмамбетові в півціни все добро небіжчика. Однаковісінько Каїрбек маленький: йому небагато треба¹.

Аж чмихнули караногайці навколо старшини. А Мансур-мулла вишкірив свої старі, хоч і міцні ще зуби, і його маленька козяча пика — клинчиком донизу — відкрилася тисячами зморщок:

— Та ти — відомий пустун!.. Почнеш вигадувати!..

І він поспішив собі за кадієм та іншими почесними гостями.

Тембулат-мурза хитро підморгнув Йолмамбетові:

— Ярим-кади Мансур-мулла... Ярим-акша готов, Йолмамбете...²

Тут уже вся юрба розляглася з реготу, бо всі добре знали, що Мансур-мулла годувався біля кадія Балтена, мов півень на смітнику. Не любив багатий, хоч і скупий, кадій розбирати дрібні справи, де була маленька пожива. В таких випадках він прикладав свою печать на чистому аркуші паперу й посилав з ним Мансура-муллу. Той, правда, мало тямив у шаріаті, але зате дуже добре знав, де й скільки взяти дуваси³. Від імені кадія він постановляв присуди, вписував їх на готовому аркуші перед печаткою, одержував за це, скільки зміг виторгувати, й віддавав половину заробітку кадію.

Тож не диво, що його прозвали «півкадієм».

* * *

Кибитка в Йолмамбета — як у аллаха на небі. Дерев'яні розсувні решітки-грати, що з них ставлять стіни й дах, пофарбовано червоною й зеленою фарбами.

¹ Опікун у Караногі одержував майно, як власність, а сиротам мав виплатити їхню частку, як виростуть. Йому вигідна була дешева оцінка.

² Півкадія Мансур-мулла... Половину грошей готуй йому, Йолмамбете...

³ Дуваси — подарунок; з кожної справи судді брали певну частку.

Стіни обтягнуто білими як сніг повстями. Усередині, просто дверей, місце, де вогонь кладуть, і над ним — нові залізні тринogi для казанків. Навкруги, попід стінами, чорні, білою вовною поцяцьковані повсті, а поверх їх — великі гарні ковдри й вузькі довгі подушки. По стінах теж порозвішувано ковдри та різну одержу. Коло порога — чималі скрині, поцяцьковані бляхою, а зверху — горою подушки й укривала з м'якої верблюжої вовни. Праворуч — мисничок з дерев'яними мисочками для чаю та сковородами; тут же — казанки, полумиски, діжечки. Як добра караногайка жінка Йолмамбетова ніколи не мила того посуду, — хіба вигорне з казанка виварки чаю віником або заяложеною ганчіркою, та й край. Балтен-ефенді сів на подушках просто дверей, підбравши під себе ноги. Трохи осторонь умостилися Мансур-мулла, Ельгайтар-аджі та інші почесні гості. Старшині залишили місце біля кадія. Далі, до самого порога, посідали, скільки влізло, караногайці з аулу Рахмета-аджі, щоб послухати новини та попиту чаю в багатого сусіди.

— Не хабар, каді? ¹ — обізвався один із найцікавіших.

— Усе по-старому, хвала богові... Он Абдулман в Кап-кай ходив, нехай він скаже.

Абдулманові Дагірову тільки того й хотілося. Немає більшої втіхи караногайцеві, як побувати десь на людях, а потім попустити перед слухачами язика на всі віжки. Дагіров — типовий степовик літ близько шістдесяти, з широким пухким обличчям, примруженими очима, рідесенькою борідкою кушиками й тупим виглядом, не освітленим жодною думою.

— Був я в Капкаї у начальник області... Ай-вай, коп якші прінімал мене начальник області!.. Очін каряшо! Чай давав, чурек давав, курма ² давав... І караногайцям саям давав...

— Савбол, — прогуділи легковірні степовики.

— А потім я заїхав до святого шейха Дені ³, нехай славиться ймення його! Приходив до нього дервіш ⁴, із

¹ Не хабар, каді? — Які новини, кадію? (Перше запитання при зустрічі).

² Курма — печеня.

³ Шейх Дені — відомий в Чечні шарлатан, що видавав себе за святого.

⁴ Дервіш — монах-сектант.

Стамбула, приніс нашому шейхові салям від самого імама¹.

— А-а-а-а...— зашелестіло поміж задоволеними слухачами.

— І сказав той дервіш, що урус-патша² нашому падишахові дуваси прислав: коней сто, і корів сто, і овець сто, і кожухів сто, і бешлеку сто кругів³. І сказав урус-патша: «Будемо з тобою побратими і давай на віки вічні мир писати...»

— А-а-а-а...— ще раз прошепотіли караногайці, зацікавлені такими дипломатичними зносинами двох високих сусідів.

— І сказав ще урус-патша: багато в мене є землі й народу всякого багато. Є в мене чечени, осетини, караногай, трухмени, кумуки... Я їхній адат не знаю, і ти мені помагай, пожалюста, помагай...

— Цс-цс... А що ж йому падишах, нехай буде благословенне ім'я його?

— Падишах сказав: «Побратимом я тобі не буду, бо ти — гяур, а я бесермен. А навчати тебе навчатиму. І от тобі мій наказ: слюшай кадія, слюшай почесних стариків, пожалюста, слюшай, і буде коп якші, очін каряшо!

— А-а-а-а...— ще раз підхопили караногайці, але вже з меншим захопленням. Не всім подобався той самодержавно-батьківський лад, що його так вихваляв устами Абдулмана падишах. Наступила мовчанка.

— А я не люблю Капкай⁴,— устряв до розмови Оразбай Едильбаєв, веселий, червонопикий, літній караногайець: — Живуть там люди в мурованих саклях, ще й саклю на саклю тулять, бо тісно їм... А на вулицях шайтанарба⁵ без коней бігає,— ай-вай! Савсем яман!.. Немає в світі такого краю, як Караногай! Немає в світі такого люду, як караногайці!

— Ару, ару⁶,— загули діди, ще й бороди собі погладдили з великого задоволення.

— Ми живемо, як і прабатьки наші жили,— заговорив славнозвісний співець Султанбек Баматов, що його запросив Йолмамбет гостям на втіху: — Наші батирі, на-

¹ І м а м — верховний духовний голова всіх магометан.

² У р у с-п а т ш а — руський цар.

³ Б е ш л е к — ногойський сир.

⁴ В л а д и к а в к а з .

⁵ Ш а й т а н - а р б а — чортова арба, трамвай.

⁶ А р у , а р у .— Так, так.

ші хани й мурзи весь вік у кибитках жили й скот водили, а сабан¹ та саклі зовсім не знали.

— А правда, правда,— закивали бородами присутні.

Тим часом жінки зварили ногайський чай і внесли до кибитки. Сама ханум Зейнай сіла до казанка в своєму найкращому вбранні, щоб ушанувати гостей. Зелений шовковистий квітчастий жупан дзвенів важкими срібними застібками, нагрудником, поясом, підвісками й дукарами. На голові — велика боброва шапка дванадцяти фунтів вагою, вкрита довгою, аж до п'ят, наміткою. В ухах величезні, по півфунта, сережки, що повідтягали вуха аж до плечей. На ногах — червоні гостроносі сап'янці.

Привітавшись до гостей, ханум дістала немиті чанаки, плеснула в один чаю, сполоснула його, вилила в другий, теж сполоснула, а вже з останнього вилила назад у миску, як і слід добрій господині, щоб не псувати такого добра. Йолмамбет подав повні чанаки почесним гостям, і вони взялися сьорбати смачне питво, заїдаючи його бешлеком та коржами. Тим часом караногайці свого аулу заглядали мало не до рота гостям, дожидаючись своєї черги.

Врешті гості напилися. Ханум подоливала чанаки з недопитками й передала їх далі. А для почесних гостей принесли варену ситу баранину в мисках, поставивши насамперед перед кадієм, старшиною та найважливішими аджі. Іншим подали гірші шматки, просто на дошці, а до порога й того не дали.

Аж засопли гості, пораючись біля мисок і тягаючи м'ясо масними пальцями та обсмоктуючи кістки. Йолмамбет моргнув-кивнув до старшини Тембулата-мурзи, і в того під вусом заворушилася хитра посмішка.

— Астопурла!.. Я ж і забув доручити своєму муллі важливу справу... Я швидко.

Вийшов Тембулат-мурза з Йолмамбетом за важливою справою, і за хвилину дзенькнула десь недалеко зрадниця пляшка й забулькав грішний напій у широку горлянку...

Заворушився й старий Абдулман. Виявилося, що він забув дещо на тачанці... Ні, ні — він сам вийде й догляне, бо ці наймити такі незугарні!.. За Абдулманом

¹ С а б а н — рілля, хліборобство.

підвелось ще кілька дідів: у кожного найшлася своя турбота.

Вернулися всі назад, до мисок, з веселими очима й червоними пиками та й знов накиннулися на баранину. Миски посунули туди, де були дошки, дошки з недогризками пішли до дверей на споживу голодним одноаульцям, а звідти вже кістки, обсмоктані трьома-чотирма ротами кожна, летіли просто за двері, де їх догризали діти й собаки.

Тим часом жінки подали в полумисках бешбармак¹, смачну локшину, і гості почали тягати її пальцями, сьорбаючи чорбу (жижицю) жменями. Нарешті голосно гикнув кадій аж двічі на славу хазяїнові; гарно гостив Йолмамбет. Гикнули й інші гості за ним.

— Алла беркет берсин!

— Ас босун!

Тоді заспівав славнозвісний співець Султанбек про ногайських ханів, про Еділь-ріку та Яїк², про походи Ногая і Тохтамиша, про Сулак і шамхала Тарківського³. І зацмокали язиками й губами ситі гості:

— Қоп якші!.. Ай, коп якші!..

* * *

Балтен-кадій тим часом вийшов з Йолмамбетом до іншої кибитки ладнати справу.

— Ну, признавайся, скільки грошей осталося після Рахмета-аджі. Та не бреш мені, бо гірше буде!

— В-алла!...— забожився Йолмамбет.— Десять тисяч тільки знайшли в скрині, бо великі витрати були в небіжчика останніх днів.

І збрехав молодик: більше п'ятнадцяти тисяч приховав він після старого. Знав це й кадій.

— П'ять тисяч — мені!.. А за поділ майна — окремо!

— Астопурла! — аж позеленів Йолмамбет.— Змилуйся, на бога! Де ж таки видано таке дуваси?!

¹ Бешбармак — п'ять пальців; так звуть локшину, бо їдять її без ложок.

² Еділь — Волга, Яїк — Урал.

³ На р. Сулак, на землі шамхала Тарківського (в Дагестані) довго жили караногайці.

— Ахмак!..¹ Ти хочеш зробити все, як велить закон?.. Ну, то я теж хочу зробити все, як велить закон!.. Рахмед-аджі залишив майна на сто тисяч карбованців. Отже, ти повинен виплатити Каїрбекові рівно п'ятдесят тисяч карбованців. А я з цього розподілу матиму тисячу карбованців, як законний відсоток.

— На бога, ефенді...

— Ага! Тепер на бога?.. Можна, звісно, й на бога... Можна оцінувати все майно в п'ятдесят тисяч карбованців, і ти винен будеш Каїрбекові тільки двадцять п'ять тисяч карбованців. Але хто тоді поверне мені мої збитки? Адже мені припаде заробітку вже тільки п'ятсот карбованців.

— Я дам тобі, ефенді, цілих дві тисячі...

— В-алла! Балтен-ефенді не продасть свою совість за дві тисячі карбованців. Балтен-ефенді краще призначить на опікуна Абдула.

Йолмамбет похнюпився.

— Ще не видано такого в Қараногаї, щоб за розподіл майна — п'ять тисяч карбованців кадю.

— А таке видано, щоб приймак посів усе майно, а рідний син пішов до нього в попихачі? — розгнівався Балтен: — Твоя воля — дати чи не дати, а моя воля — призначити опікуна.

І він повернувся до виходу з кибитки.

— Тохта!.. Ех, нехай на твоє буде,— крикнув Йолмамбет, витягаючи з-за пазухи гайтан із грошима.

— Давно б так... Недурно даеш...

Ледве вийшов із кибитки Балтен, як натомість старшина.

— Ну, щасливий опікуне?.. Чи багато грошей дав нашому хабарникові?

— Ой, багато!.. Цілу тисячу карбованців узяв кадій... Ну, що тепер маю робити? Вже й на видатки не вистарчає.

— Бреши більше,— засміявся Тембулат-мурза.— Тисячу карбованців це ти мені даси, а кадю, напевне, цілих три всучив!

— Та де я вам таких грошей наберу? — закричав Йолмамбет.— І за вішо?

— Ай-яй-яй, Йолмамбете, який ти ішак! Кадій бере, бо він може призначити опікуном іншого. Я беру, бо я

¹ А х м а к — дурень.

можу опротестувати твоє опікунство перед маслагатом¹. Мансур-мулла візьме, бо дурний він був би, коли б не взяв... Ке лишень сюди тисячу! Не дурно беру, за діло беру.

Йолмамбет замислився на хвилину. Проти старшини не підеш!.. Він поліз за пазуху.

Тембулат-мурза пішов, а вже козяча пика Мансура-мулли зазирає до кибитки. Мовчки став він перед Йолмамбетом і простяг руку.

— Та за віщо ж тобі? — запротестував Йолмамбет. — Ти ж за своє свідчення маєш уже тисячу карбованців.

— То за свідчення, а це — як цінувальникові.

— Так цінувальники ж виберуть собі по найкращому бику!

— Не бика візьму собі, а двох, бо роботи буде багато. Але то інша річ: трудящому — дай... А сто карбованців бідному муллі не вадить подарувати. Сам знаєш, яка трудна штука цінувати худобу. Буває коняка на сто й на двісті карбованців, а буває й на двадцять. Можна записати корову за п'ятдесят, а можна й за п'ятнадцять...

Поніс і Мансур-мулла в кишені сто карбованців Каїрбекових. Понесли й інші цінувальники. Так було, так і буде, доки є воля аллахова над Караногаєм.

* * *

Пристипили до справи. Звелів Йолмамбет винести з кибитки дві ковдри й прослати їх на траві. Сів кадій з старшиною та почесними стариками, покликали стару ханум, удову Рахмета-аджі...

Міцно притисла стара Зейнай свої руки до сухих грудей, де на гайтані теліпалася її частка від готівки, поділеної з Йолмамбетом. Заприсяглася вона, що Йолмамбет був їм за рідного сина і що небіжчик, умираючи, звелів віддати йому половину майна свого, а половину Каїрбекові.

— Якші, — промовив кадій. — А свідки є?

— Є й свідки. Ельгайтар-аджі був там і Мансур-мулла...

Поважно підійшов до кадія старий приятель Рахмета-аджі. Очі йому почервоніли й розпухли, голос захрип. Як і подобає правовірному, він цілими днями голосно

¹ Маслагат — рада почесних стариків; вона вирішувала всі громадські справи й творила громадський суд.

викрикував свою жалобу по старому приятелеві: «Ай-яй, як любив Рахмета Ельгайтар-аджі!»

Кадій звернувся до нього з шанобою:

— Ти був, аджі, свідком останньої волі старого Рахмета. Скажи нам, що він заповів, умираючи?

— В-алла!.. Ми були з ним, як брати... Він позвав: «Ельгайтаре! Нікому не вірю, тобі вірю. Ти не зрадиш...» І я відповів: «Так. Слово Ельгайтара-аджі — як залізо...» А він мені: «Я знаю. Швидко, друже, стану перед очі милосердного. Не смерті боюся, за Йолмамбета боюся. Не приймаком був він мені, а рідним сином: йому — все моє добро. Нехай він буде опікуном Каїрбекові; а як виросте хлопець — виплатить йому його частку...»

— Ти можеш, аджі, заприсягтися?

— Слово мое — як криця!.. В-алла! Аш хаду!

— Ару, ару... Якого ще свідчення треба?

Пристипили до оцінки. До самого вечора переписували баранячі й лисячі кожухи, бешмети, срібні пояси, застіжки, сережки, ковдри. До самого вечора цінувальники запобігали ласки Йолмамбетової. Новий, критий сукном кожух на лисячому хутрі старшина цінував у двадцять п'ять карбованців. Мансур-мулла — у п'ятнадцять. А тим часом Абдулман вишукував якусь малесеньку лисинку на хутрі й вигукував:

— Та він уже старий!.. Його вже міль побила!

І кожух ішов за десятку.

Веселий метушився біля цінувальників Йолмамбет. На вечерю знов зарізав двох баранів, і всі їли смачну печеню й бешбармарк та запивали чаєм. А потім полягали спати на м'яких подушках після трудів праведних.

Ранком почали підганяти пастухи худобу Рахмета-аджі з пастівників. Аж загула земля під копитами півдичого степового табуна на шістсот голів.

Цінувальники тим часом із'їли ще двох баранів, напилися чаю й знов узялися до роботи. Табун їм, після хазяйського сніданку, був аж ніяк не до вподоби: і коні погані, і лошат багато, й зима буде важка, — не всі виживуть... Врешті погодилися записати всіх коней поспіль по 25 карбованців; слідом пішло чотириста корів за п'ять тисяч карбованців і 2500 овець за 4500 карбованців... Ледве-ледве набралось після небіжчика Рахмета-аджі всього добра на 25 тисяч карбованців, — та й з тих близько п'яти тисяч пішло на жінок.

Порадився кадій із старшиною й поважно оголосив:

— За шаріатом та адатами караногайськими поділяємо все добро небіжчика Рахмета-аджі поміж двома спадкоємцями: Йолмамбетом та Каїрбеком. Призначаємо Йолмамбета Караєва за опікуна до малого Каїрбека Рахмета-Аджієва й передаємо йому всю спадщину на його повну волю. Коли ж виросте Каїрбек, мусить виплатити йому Йолмамбет, за оцінкою, десять тисяч карбованців, за винятком видатків на виховання...

Записав цю постанову кадій, приклав свою печатку й видав Йолмамбетові. Щоб усе було як слід,— бо хіба мало брехунів у Караногай? Ще почнуть потім плескати язиками, що пішла за вітром багата спадщина!

Одержав кадій прилюдно свою законну платню за розподіл: 250 карбованців. Одержав і старшина, і всі цінувальники,— хто коня, хто двох, хто бика, а хто й овечат пару. І поплило сирітське добро по всіх аулах караногайських.

Аллах акбар!.. Його свята воля!..

III

Тричі цвіла весна в степах, і тричі холодна зима мела льодовими мітлами з самого Сибіру, через Каспійське море й далі впоперек усього Караногая.

Йолмамбет Караєв наче вдруге на світ народився. Мав той же важкий неприязний погляд і обвислу, як у верблюда, губу, але за плечима — табуни коней і отари овець, а на плечах — дорогий кожух небіжчика Рахмета-аджі. Не диво, що Йолмамбет тепер — почесний старик караногайського народу. Коли він розкриває рота, караногайці підхоплюють в один голос: «Ару, ару...» А при зустрічі поштиво подають йому обидві руки:

— Ассалям алейкум, Йолмамбете!

Зате Каїрбекові увірвалося привільне життя: ні добре з'їсти, ні чисто походити. З батьківських кожухів давно виріс, а опікунський був вітром підбитий. Проте хлопець ріс, як бур'янина при дорозі: її топчуть, а вона вгору пнеться й сміється до сонця.

День у день Каїрбек мотався в степу з табунниками. З ними жив, з ними їв і пив, що була ласка хазяйська. Коли вертався додому, зустрічав важкий ворожий погляд Йолмамбетів:

— Тобі чого тут? Твоє діло — там, біля овець та коней.

Хлопець стрибав на коня й знов їхав у степ. Він полюбив широкі мовчазні простори, і гарячу ласку сонця, і сіро-зелені шовки пастівників. Потроху вивчив немудре життя степової пустелі. Умів уночі знайти дорогу по вітру й зорях. Знав, де водиться степова птиця й де залягає хижий звір.

За три роки обходив Каїрбек із табунами весь Караногай. Широкою скатертиною розіслався степ від Каспійського моря аж до степів Моздоцьких і від Тереку до Куми-ріки. Більше мільйона десятин простору неміряного-некрайного охопив Караногай, і величний спокій пустелі відчувається на малолюдних рівнинах.

Одноманітна, злегенька погорблена площа далеко розсунула свої степові краєвиди. Ясно-зеленими плямами лягли на ній широкі падини з неглибокими балочками — колишніми замуленими річищами. Ближче до моря, від Огуз-Тюбе й Токтали-Кую до Сулейман-Тюбе,— сумні, мертві солонці з полинами й широколистими солянками. Нижче їх, по гирлах Тереку, від Аджіханпош до Чорного Ринку,— буйні хаші високих комишів, десятки тисяч десятин навколо широких ільменів і плавнів. У центрі степу пастівники й покосні падини чергують із пісковими оралами¹; за ними на північ — безлюдні й безводні трав'янисті простори аж до Куми.

Широкі піскові пасма розбурханими хвилями помережили тут і там увесь Караногай, одгородили його морем бурунів і барханів² від козачих станиць, лягли в кількох місцях золотавими рухливими потоками, засипали ріку Куму з її гирлами й стародавній Гайдук жовтими горбами. Містинами всевладна, могутня природа бризнула живою водою на ці мертві кучугури. Вони одяглися кущами пісового вівса, кураю, дикої рожі, сухостійних трав гребенчука. Міжпіскові долини зеленіють смарагдовими сіножатами, червоніють, синіють і голубіють польовою смолкою, кошлатими ірисами, тюльпанами, дзвіночками й льоном. Весною зелені степові ковдри спалахують пожежею червоних маків; тоді степ горить ранками, як полотнища буйних знамен, і весна пише на них золотом ірисів і тюльпанів свої звабліві гасла.

Але ворог степовий, невгамовний вітер, на любить, щоб йому трава й квітки заступали дорогу. Розгулявшись,

¹ Ор а л — площа летючих пісків.

² Бу р у н и — піскові горби; б а р х а н и — летючі піски.

він розриває піскові кучугури, кидає порох жменями в повітря й котить мутно-жовтаві хвилі степами, засипаючи нові простори.

Біля степових балок і копанок сидять по степу караногайські аули по 5—10—20 кибиток, пасуться отари овець, гуляють вільно коні, корови, блукає задуманий, флегматичний верблюд. Зіб'є худоба пашу на однім місці, і зразу ж здіймається аул далі, на нові випаси.

Неділена, вільна земля в Караногаї, та нема з того користі байгушам: не свою, чужу худобу пасуть вони в степах, не своїх, чужих дітей годують... Не велика користь і дрібному хазяїнові, що має якусь там коняку, п'яток корів та десяток-два овець: з приплоду їхнього сім'я ледве-ледве животіє. Зате добре в степу багатіям-аджам, власникам численних табунів: на всі боки їм просторо. Біля їх, по аулах, гуртуються бідні родичі й сьак-так живляться з їхньої ласки. Такий хазяїн аулу — природний представник їхній на маслагатах і зборах; він за їх говорить, вони за ним піднімають руки й кричать: «Ару, ару...»

Не домагаються кращого й байгуші караногайці. Сумний мовчазний степ, з його первісним скотарством, наклав на їх одвічне тавро: мляві думи й бажання, мляві звички втілилися в їхніх постатях. Літом сьак-так заробляють «мало-мало» муки, «мало-мало» чаю та убогу одежинку (що потім так і не скидають, доки не розлізеться на плечах) та тоді й гріються собі на сонечку, не думаючи про зиму. А задме колючий вітер, сидить собі караногаеть в холодній кибитці біля скупого вогника з кізяків і снує свої одноманітні думи-пісні:

— Ай-вай... піду я завтра до багатого Шамбіль-аджі, саяям скажу... Гей-гей... У Шамбіль-аджі гарячий чай щодня й тепла пишка на закуску... Ц-ц... Звелить аджі налити бідному Ахметові один чанак... два чанакі... три чанакі... коп якші!

Даремні сподіванки, зрадлива мрія! Не налле багатий аджі бідному Ахметові чанакі,— Ахмет думкою ситий. Але в кожного багатія знайдеться тому-сьому байгушеві шматок-огризок хліба й брудні зливки-недопивки чаю. Коли ж прийде байрам, кожен господар заріже для бідних одну, дві, а то й десяток овець, а вмираючи, доручає роздати їм якусь там частку на спомин душі. Чого ж іще треба байгушам? Сам аллах на віки вічні такий лад

установив: усі кадії й мулли про це казали по мечетях і мектебах.

Не знали кращого й табунники Йолмамбетові, що їхню долю ділив Каїрбек. Старенькі пошарпані кибитки, дра-ні заяложені бешмети, покривлені рижі шкарбани, лег-ла, пріла мука на коржі й дошка чаю на вариво — ось і все, що мали вони за свою працю.

Часом вечорами, розіклавши багаття, табунники роз-починали довгі розмови про своє життя; думка швидко заскакувала в нікуди.

— В-алла! Земля наша многа-многа, народ наша ма-ла-мала. День їхати, і ще день, і ще день... Чия земля? Моя земля, і твоя, і Йолмамбетова. А що мені з того? У Йолмамбета — коні, корови, вівці, а в мене — нічого... Чого так?

— Того, що ти — ішак. В корані сказано: бог усьому причина.

— Ні, ти постой... Бог дав нам землю: день треба їхати, і ще день, і ще день. Йолмамбет пасе табун, і ще табун, а я — нічого. Дай мені мою землю, я пахать почну.

— Хе! Сабан пахал — Караногай кунчал!¹

— Навіщо тоді мені Караногай? Я десять років пасу чужі табуни. Нема хатин², нема кибитки, нічого немає.

— Ай-яй, Осман, не треба думати. У Каїрбека все було — коні, корови, вівці. А де воно? Усе забрав Йолмамбет.

Каїрбек скочив на ноги й засміявся:

— У мене є Отарбіке. Атай дав калим. Виросту — покину Йолмамбета.

Старший табунник Осман переглянувся з товаришами.

— Аста!.. Ти нічого не знаєш... Йолмамбет узяв коні й корови — тепер він бере Отарбіке.

Каїрбек нахмурив брови:

— Мою хатин?

— Твою хатин.

— Брешеш! Можна взяти коні й корови — не можна одняти хатин.

— Ішак! Кенендик, табунник Ельгайтара-аджі, сам чув.

— Тохта! Ельгайтар-аджі моему батькові кунак. Він узяв калим. Він сказав: жди п'ять років і бери Отарбіке.

¹ Землю орати — Караногай кінчати! (Караногайці запозичили собі чимало попсованих російських слів).

² Х а т и н — жінка, дружина.

— Хе! А Йолмамбетові він сказав: давай дві тисячі і бери Отарбіке хоч і зараз.

— Собака!.. Моя хатин!.. Мулла Мамай молитву читав!

— Сто рублів дадуть йому, то він і Йолмамбетові прочитає. Для того й держать тебе в степу.

Каїрбек скам'янів із напіврозкритим ротом і не знав, що сказати: Пригадав, як старанно виряджали його тепер із аулу до табунників, як Ельгайтар-аджі стеріг від нього Отарбіке... Так... Його облутують павутиною кривди! У нього хочуть одняти останнє, що він має!..

Хлопець запалився гнівом. Бісмілягім!.. Враз зірвався він із місця й кинувся в сірі сутіні вогкого осіннього вечора до свого коня. По кількох хвилинах він уже мчав степом до Джанакай-Куя, до аулу Ельгайтара-аджі.

Кінь скакав ледве помітним, зарослим травною шляхом, спотикаючись у темряві на коліях. Каїрбек нетерпляче смикав повід і гнав його далі й далі. Проте п'яма взяла своє: кінь пішов розміреним кроком. Величну мовчанку ночі розривали часом звичайні звуки нескладного степового життя. В пісках десь тужили й скаржилися голодні чакалки¹. Раптом пурхнула згряя куріпок, і в бур'янах заверещав дитячим голосом заєць під пазурами хижака. На зелених падинах кінь натикався на незчисленні табуни хохітви. Щільно сиділа вона на ночівлях, крило до крила, голова до голови, десятки й сотні тисяч сірих птахів, укриваючи по дві-три десятини. Коли вершник полохав їх, уся згряя здіймалася суцільною завісою від землі до хмар, з характерним посвистом дужих крил. Тоді блимали з-під них крейдяно-білі пера, приховані сірим буденним убранням, і від них, здавалося, танула темрява ночі, й навколо виднішало, як від пухкого молодого снігу.

Каїрбек їхав у глибокій задумі, схвильований несподіваною звісткою. За три роки круто зламалося його життя. Мати пішла заміж. Опікун загнав його між табунників, де він проходив сувору школу степового життя,— того життя, де в десять років женяться і в дванадцять мають дітей. Ельгайтар-аджі майже зовсім одвернувся від нього. Отарбіке?.. Хлопчина, позбавлений родинної ласки, тепер часто думав про неї. Отарбіке була єдина в світі людина, що згадка про неї тішила його в степовій

¹ Чакалки — дрібні вовки, шакали.

самотині, коли волохата рука смутку здавлювала йому серце. Отарбіке!.. Маленька хатин, що висватав йому небіжчик батько!

Третій рік він бачить її тільки здалека: минулися дитячі зустрічі й забавки. Довелося ждати, доки адат і люди дозволять йому взяти її до себе. Каїрбек яскраво уявив собі свою маленьку подругу, і серце йому тоскно защеміло. Побачитися б хоч би на хвилинку! То нічого, що Йолмамбет загарбав усе батьківське добро, — він видере свою частку. Ще рік, іще два — і він вийде з-під опіки й потягне його до суду. Тільки б зберегти Отарбіке! А Ельгайтар... У-у, шайтан!..

Нічна темрява почала танути, коли Каїрбек під'їздив до аулу Ельгайтара-аджі на зеленій падині, застеленій кошлатим туманом. На базях¹ кукурікали, перекликаючись, півні. Собаки безпечно спали після нічної варти.

Каїрбек стриножив коня й обережно зайшов з підвітрянної сторони. Кішкою продрався мимо базів до аулу й швидко відшукав жіночу кибитку Ельгайтара-аджі. Знав, що спала в ній стара ханум з дітьми; молода, звичайно, як і личить добрій мусульманці, гріла старі кості шістдесятилітнього аджі. Каїрбек вибрав із скирти кізяків² дві добрих кирпичини й вужем поліз до кибитки. Тихо піднявши її немудру стіну, він підложив кирпичини під решітку й обережно прослизнув усередину. Прислухався до різноманітних подихів. Праворуч хлипала з голосним харкотінням стара ханум. Біля неї тихо спали діти. Скраю рівно й безтурботно дихала Отарбіке. Каїрбекові закалатало серце. Обережно простяг руку й тихо діткнувся густого шовку кіс. Дівчина насторожено затаїла подих.

— О-тар-бі-ке... Це я... Ка-ір-бек...

Маленька хатин схопилася й сіла, ледве затримавши крик зачудування.

І знову шепіт, ледве чутний!

— Цить, любя... тихо...

Він підліз ближче, обхватив її обома руками і з німою ласкою потерся загрубілою щокою об едваб дівочих щічок. Отарбіке радісно притулилася до нього й обережно

¹ Бази для худоби караногайці складають із бур'яну й колючок.

² З кізяків у степах роблять сухий кирпич — єдине тамтешнє паливо.

посунулася, даючи місце біля себе. Молодята накрилися уквивалом, щоб мати не почула.

Каїрбек, їдучи, не думав, що казатиме своїй маленькій хатин, подрузі єдиній. Гнала його сюди туга-смуток самотнього хлопчика-дитини, що занудився без теплої ласки. Тепер, притулившись до теплої дівчачої постаті, несподівано почув себе покинутим щеням, і йому захотілося скиглити, як чакалка в пісках. Він тихо й жалібно хлипнув:

— Отарбіке... Ах, Отарбіке!..

Дитина-жінка, мабуть, жіночим серцем упіймала хвилю безвідрадного горя й щільніше притулила мужа-хлопця до своїх грудей. Вона чула балачки своєї матері й мачухи про долю Каїрбекову. Потай усі шепталися про намір Ельгайтара-аджі зламати своє слово. Й самій стискав серце розпач, коли пригадувала собі похмуре, зле обличчя Йолмамбетове та його важкий олов'яний погляд. Дівчина тихо заплакала:

— Каїрбек... Я тебе ждала... Ах, Каїрбек! Атай щось зле надумав...

Каїрбекові груди набрали повітря й млосно залоскотали радістю. Вона ждала!.. Ну так що тоді йому Йолмамбет, і Ельгайтар-аджі, і всі перешкоди?!

— Цить, я нікому тебе не віддам!.. Ти — моя хатин...

— О Каїрбек...

— Я поїду до кадія. Я поїду до старшини. Я скажу: у Каїрбека взяли коні, корови, вівці — нехай віддадуть Каїрбекові його маленьку хатин... Я поїду до начальника...

Було жарко і млосно від обіймів. У м'язах і в серці бродив солодкий буйний хміль.

Знадвору до кибитки наблизився собака, обнюхав дірку від кибитки й застережливо загарчав. Каїрбек одірвався від дівчини й раптово підвівся. Собака гавкнув, іще раз обнюхав дірку й голосно залився, скликаючи волохату варту. До нього збігалися сірі вовкодави Ельгайтара-аджі, вірні друзі й захисники степовика. Каїрбек ухопив свій нагай і метнувся до дверей кибитки.

Знадвору вже чути було пискотливий голос Ельгайтара-аджі:

— Куси!.. Чужий!.. Взи, взи!.. Куси!..

Зразу за дверима хлопець наткнувся на старого аджі, ледве не збивши його з ніг.

— Каїрбек?!

— Атай...

Старий аджі через силу здержав собак. Голос його тремтів від обурення:

— Ти чого тут? Га?

Хлопець опанував себе. Чого йому критися, коли його кривдять?

— Я прийшов до своєї хатин... Я прошу віддати мені мою хатин.

Ельгайтар-аджі задихався від люті:

— Ти?! Розбишака!.. Паскуднику!.. Твою хатин?! Нема тут твоєї хатин. Тут є наречена хатин твого опікуна Йолмамбета.

— Атай?! Не кажи так! Я знаю, що батько дав тобі калим за мене. Я знаю, що мулла Мамай при двох свідках склав молитву вінчання¹.

— Ти знаєш?.. Що ти знаєш, харпак?! Твій батько дав мені калим за Йолмамбета, а мулла Мамай при свідках склав йому й Отарбіке молитву вінчання.

— Аджі, це неправда! Бійся бога! Це ти купив муллу Мамаю й обох свідків!

— Геть, паскуднику! Я потягну тебе до права перед кадієм! Я затравлю тебе, як пса, собаками!

З кибитки з плачем вискочила маленька постать:

— Атай... О атай!..

— Ти, негіднице! Я ще поговорю з тобою! Геть!

Він роздратовано копнув її ногою, й вона, ойкнувши, упала назад через поріг. Каїрбек стис свої зуби й нагайку.

— Аджі... Я буду шукати правди! Я поїду до начальника...

— Ідь...

Ельгайтар-аджі по-вовчому виширив зуби й зашептав:

— Ідь... ти не вийдеш із мого аулу. Ти злодій, ти хотів украсти в мене дочку! Мої пси перетнуть тобі горлянку, тільки я махну пучкою.

Каїрбек відчув, як йому поза спиною пішов холод. Обережно відступав за кибитку, скося поглядаючи на десяток здорових псів, що сиділи півколом. Знав, що вони одним скоком валили на землю вовка, випускаючи йому кишки, перегризаючи горло сталевною мертвою хваткою. Вони поводитися якось дивно: сиділи мовчки, насторо-

¹ У караногайців молодих вінчають заочно, без батьків і без них самих,— треба тільки мулли й двох поручників.

жено схиливши набік голови, ніби пасли очима Каїрбека.

Хлопець, задкуючи, одійшов за кибитку й швидко потону в густому ранішньому тумані, що вставав із вогкої розімлілої за день землі. Ельгайтар-аджі хижо стежить за ним, зціпивши кулаки. Рвійно сіпнувся вперед і знов спинився. Потім раптом зігнувся, свиснув, улюлюкнув — і враз десяток сірих звірин із сталевими мускулами й щелепами, захлинаючись від люті, кинулися пружинистим скоком навздогін хлопцеві. З кибитки виглянула з німим докором стара ханум і сховалася назад: за адатом вона не сміла й слова сказати супроти мужа. Отарбіке вискочила знов із криком одчаю, але Ельгайтар-аджі вхопив її цупкими, як пазури, пальцями й кинув за поріг. А сам тупотів, і свистав, і кричав у нечуваному шалі:

— У-лю-лю-лю! Взи! Взи!.. Чужий, куси! Улю-лю!

Каїрбек ледве встиг добігти до скирти кізяків, став до неї спиною й міцно стис у руках нагай. Серце швидко калатало... «Аллах акбар!.. Невже смерть?» Як блискавка, майнуло в пам'яті прощання з батьком:

«Сину мій! Трудно тобі буде без мене. Візьми цей талісман, що дав мені в Аравії мудрий шейх, коли я ходив на прощу до Мекки. Носи його на гайтані,— він збереже тебе від хижого звіра й лихої людини».

Каїрбек рвонув на грудях бешмет і витяг невеличкий шкіряний гаманець на гайтані, вчепившись у нього з сліпою вірою степовика. Клубки сірих оскаженілих псів не встигли докотитись до хлопця: за кілька кроків вони, мов укопані, влипли в землю й підвели вгору свої сторожкі чулі носи. Знов, як і біля кибитки, посідали вони на задні лапи й схилили голови набік, ніби прислухаючись і нюхаючи повітря.

Каїрбек зняв гайтан із шиї, махнув ним і обережно зробив кілька кроків назустріч псам. Вони схопилися на ноги й стали задкувати до аулу з глухим бурчанням. Шерсть їм на спині настовбурчилася, мов колючки на їжакові. Хлопець засміявся й рішуче рушив до їх. Пси заскиглили й побігли назад, ховаючи хвости між ноги, як боязкі чакалки.

Каїрбек вільно зітхнув, гордовито підняв голову й пішов до коняки, хвиськаючи нагайкою.

...Талісман його було пошито з шкіри лева¹.

¹ Собаки так бояться лева, що навіть пах шкіри його захищає від нападу.

Сонце ледве підвелось з-за Каспію, як хлопець примчав запіненим конем до свого аулу. Йолмамбек саме вийшов із кумганом творити ранішній намаз¹ і здивовано втопив очі в схвильованого Каїрбека, що в'язав коня до гарби.

— Тобі чого? Що там сталося в степу?

Каїрбек дивився не по-дитячому твердо:

— З кіньми нічого не сталося. Я приїхав сказати, щоб ти виділив мені мою частку.

— Твою частку?.. Ха-ха!.. Твою частку?.. Ти ще носа не вмєш утерти.

— Я ходжу за худобою нарівні з табунниками, краще за тебе. Я маю хатин. Я знаю: ти повинен виділити мене. Я звернуся до кадія.

Йолмамбетове обличчя перекособочив гнів.

— Он як?.. Хто це тобі сказав, що ти маєш хатин?

— Я не малий. Батько дав за мене калим Ельгайтара-в-аджі. Мулла Мамай звінчав нас...

Йолмамбет мав люту вдачу. Розпалившись, він шаленів і втрачав останні крихти глузду. Покинувши кумган, він буйволом посунувся на Каїрбека, бризкаючи слиною.

— Собака! Я вирву твій брехливий язик! Це за мене, а не за тебе дано калим! Це мене, а не тебе звінчав мулла Мамай!

Каїрбек відскочив за гарбу й гнівно крикнув:

— Ти купив їх усіх, але я знайду й на їх свідків! Я не дам себе пограбувати!

Йолмамбет брудно вилаявся й кинувся до кибитки, де в нього висіла старовинна рушниця. Каїрбек не став ждати, скочив на коня й помчав у степ. Йолмамбет вискочив тим часом із кибитки з зброєю в руках, одбиваючись від жінки й десятилітнього Нуридина. Нехтуючи правила адату, вони вчепилися в нього з плачем і мольбою, щоб одвернути нещастя. Врешті Йолмамбет віддав рушницю жінці, злісно пхнув її в груди:

— Н-на!.. Не гарчи!.. Подай чай і засідлай коня!

Напившись чаю, він поїхав до Ельгайтара-аджі. Лютя не проходила. Що більше думав, то густіше лягали хмари на його й так темне обличчя.

¹ Кумган — мідяний глечик з вузьким горлом. Намаз — релігійний обряд обмивання, що п'ять раз на добу мусить творити мусульманин.

— Собака!.. Він вимагає свою частку!.. Він загрожує кадієм!.. Голодранець!.. Та знаєш ти, що твій кадій у мене — ось тут?! — Йолмамбет ляпнув себе по пазусі, де тримав капшук із грошима, й ударив коня.— Кадій у мене в гаманці... Але кадій скаже: «Бер акша!»¹ В-алла!.. Знов доведеться запихати пельку драпіжникам!.. Н-но!.. Ш-шкура!

Кінь захропів, рвонув убік і ледве не скинув Йолмамбета. Просто на дорозі борсалася в траві сіра качка з перекушеним крилом і закривавленим боком — жертва хижацького нападу якогось степового розбійника на стайку. Йолмамбет шарпонував уздечку й злісно вдарив коня, завертаючи його просто на качку. Кінь танцював, скошивши око на сірий клубочок, що силкувався випростатися з колії й безпорадно борсався, тріпаючи крилом. Раптом кінь перескочив через нього й кинувся вбік. Але Йолмамбет бив його знову й рвав йому рота удилами, спрямовуючи на качку. Врешті, захекавшись, він зліз із коня, намотав на руку повід і вдарив неповинну тварину чоботом у живіт:

— У-у, бидло!..

Кінь хропів і огинався. Йолмамбет наблизився до качки й холодними очима глянув на покалічену птицю. Втопившись, вона простягла сіру тоненьку шийку, схиливши голову трохи набік; одно око їй витекло, другим, темним, як розпач, дивилася на Йолмамбета. З вовчою посмішкою він підняв ногу над її головою й затримав так з насолодою. Стежив, як з ока їй викотилася важка сльоза. Тоді хряснув чоботом.

— А-а-а... наволоч!..

Ударив раз, і два, й три, відчуваючи, як хрустять кісточки і в останніх корчах тріпочеться крило. Топтав, доки на шляху zostалися брудні, розчавлені шматки м'яса, кишок і пір'я. Йому стало легше. Сів і поїхав далі, мугикаючи пісню.

Старий Ельгайтар-аджі зустрів Йолмамбета як почесного гостя й звелів подати чай і курму. Про нічну подію жодного слова не сказав. Навіщо накликати неславу на голову Отарбіке? Невіддана дочка — непроданий крам.

З наказу батька, Отарбіке постелила Йолмамбетові найкращий килим і поклала подушку. Йолмамбет чваньковито вгніздився на почесне місце й запалив люльку,

¹ Бер акша! — Заплати!

обмацуючи своїм важким поглядом дівчину з ніг до голови. З-під тастару перехопив дитячий переляк темних очей, і в його уяві встала качка там, на шляху. Він задоволено хмикнув і масними очима провів тоненьку дівочу постать до порога.

Ельгайтара-аджі намагався розпочати ввічливу розмову, щоб вивідати наміри гостя:

— Не хабар, Йолмамбете?

Але Йолмамбет і не думав ховати своїх думок:

— Яман хабар, аджі... Хочу забрати Отарбіке.

Старому тривожно блимнули очі. Він швидко затінив їх пеленою байдужості:

— Навіщо спішити? Молода ще вона, Йолмамбете.

— Гниле твоє слово, аджі. Пророк Магомет, нехай буде хвальним ім'я його, оженився з дев'ятилітньою. Я не хочу далі ждати.

— Це недовго, Йолмамбете. Це тільки — до нізаму¹.

Йолмамбет зірвався на ноги.

— Аджі! Мене не одуриш! Знаю я твій нізам! Ти знов перепродуєш дочку!

Жоден мускул не затремтів на обличчі Ельгайтара-аджі. Він здивовано підвів очі вгору й сказав:

— Астопурла!.. Я перепродую?.. Кому?..

— Облиш свої хитрощі! Ісель-аджі давно вже купує.

— В-алла! Я вже два роки не бачив Ісель-аджі.

— Знаю. Але ти ведеш переговори з його сватом, старшиною Шахтеміром. Досить уже дурити мене!

Ельгайтара-аджі цілком оговтався. Його обличчя засяло дрібними ляпками ласкавих зморщок:

— Ай-яй, Йолмамбете! Хто наговорив тобі на бідного Ельгайтара-аджі? Слово Ельгайтара-аджі — як залізо. Шахтемір ось уже більше року не був у мене.

— Не був?

— В-алла...

— Не бреш, лукавий аджі! Ви двічі зустрічалися в Одоніязі, в лавці кумука Керіма².

— Я ж не кажу, що не зустрічались. Але в нього була власна справа.

— А хто давав тобі три тисячі за Отарбіке? Три тися-

¹ Нізам — всенародний з'їзд караногайців, що обирав усіх урядовців.

² По Караногаю розкидано було кілька десятків кумицьких крамниць, де йшла міна й сякий-такий продаж-купівля.

чі й косяк коней?.. Не він давав?.. А хто просив чотири?
Хіба не ти?

Ельгайттар-аджі хоч би вусом моргнув:

— Астопурла! Чий брехливий язик сказав тобі про це?
Не було такої розмови.

— Брешеш! Вас підслухали! Я можу поставити двох
свідків!

Старий аджі весело й безтурботно засміявся:

— Хі-хі-хі... Дурні в тебе свідки, Йолмамбете! То ж
була шутка,— розумієш? Він мені каже: «Гарна в тебе
дочка росте, аджі,— ай, коп якші! Коли б Ісель-аджі по-
бачив, дав би тобі три тисячі й двадцять коней...»

— А ти — йому?

— А я сказав: «Ісель-аджі — ішак! Ісель-аджі — гни-
лий старий чувал! У Ісель-аджі — погана хвороба: вже
дві жінки згнило в Ісель-аджі. Старий Ельгайттар не
дасть свою дочку на смерть».

— Ару, ару... Коп якші...

— І ще я сказав: «Ельгайттар-аджі дав Отарбіке Йол-
мамбетові. Слово Ельгайттара-аджі — як залізо...»

— Ару, ару... А навіщо ж ти тоді передав Ісель-аджі
салям і сказав «Треба ждати нізаму»? І чого тепер мені
кажеш «Треба ждати нізаму»?

На хвилинку обличчя Ельгайттара-аджі закам'яніло в
неприхованому зачудуванні. Але веселі лагідні лапки
знов прогнали з нього легеньку хмару.

— Ай-яй, який ти, Йолмамбете! На нізам приїдуть
родичі з Огуз'ера¹. Я хотів, щоб і вони побували на
свадьбі Отарбіке.

Йолмамбет вірив і не вірив.

— Лукава твоя думка, аджі! Не хочу більше ждати!
Бери калим, а я заберу Отарбіке!

Обличчя аджі — як солодкий мед:

— Тохта! Хіба я кажу — ні? Бери! Тільки ти вже сам
пошиєш їй кожухи, й бешмети, й подушки. У мене зараз
немає грошей. Я думав так: весною продам ягнят і тоді
все справлю.

Йолмамбет насупився:

— Ні, так не годиться. Це вже твоя справа, аджі.

Ельгайттар-аджі розвів руками:

— А хіба я кажу, що не моя? Та де ж я тепер візьму
грошей? Діждемося весни, а тоді...

¹ Огуз'ер — ділянка далеко за Кізляром.

Йолмамбет замислився.

— Ну, добре, нехай і так.

— Ай, коп якші! Очін каряшо!

— Тільки знай, аджі,— ти дав слово! Я тобі його не подарую!

— В-алла! Аш хаду!.. Слово аджі — як залізо!

Пили чай і їли курму, як два близькі родичі й приятелі.

IV

Восени того року біля Джанакай-Куя були погані випаси. Йолмамбет послав свій табун до Чебутли, де Терек розливається гирлами, протоками, озерами й низина встає щетиною комишів та гривою осоки й бур'янів.

Стогоном стогне ввесь той край низовий від різної водоплавної птиці. Хмарами виснуть над озерами качки, гуси, гагари, білосніжні лебеді, чапури. Важкими аеропланами плывуть у повітрі міцнокрилі рожево-білі бабури (пелікани), горлають на всю свою горлянку баклани, регочуть, заливаються мартини-риболови. А по очеретах така сила гнізд, що за годину караногаець набирає повен човен яець і живиться ними протягом тижня.

На теплу солодку воду весною йде табунами риба з моря, щоб покласти ікру по гирлах та озерах. Тут вона жирує й плодиться. А тим часом позаду неї встає густою щіткою комиш. Він заступає рибі дорогу назад, здіймається стіною понад озерами й протоками, далі й далі загарбує дзеркало вод. Тоді в озерах збивається стільки риби, що вона хапає принаду просто з рук і лізе в ятір, як отара в кошару.

Поміж комишами по сухих місцях росте всяка болотяна ягода. Тут зоряними вечорами й рожевими ранками турдукають пишно розмальовані фазани, фурчать сполохані куріпки, свистить крилами в повітрі хохітва. За ними бродить хитрий лис і злий, завжди голодний вовк. У теплому багні вилежуються десятки диких свиней, а в гушавині випасаються сторожкі олені.

Від хижих, ненажерливих вовків нема життя степовикам. По пісках, по бурунах виплоджуються вони сотнями і ходять цілими зграями на влови за десятки верст. Ріжуть овець, телят і лошат, беруть гуртом відсталих коней і корів. Того року заподіяли вони стільки шкоди,

що караногайцям довелося влаштувати громадські влови, щоби хоч трохи винищити хижаків.

Ледве скував перший мороз степи й плавні, послав Бек-мурза Кокоєв звістку по сусідах їхати вовків бити. На призначений день караногайці рушили звідусіль до Бекмур-закішлав¹, між ільменями,— хто з чудовими ногайськими псами, нащадками славетних ханських гончаків, хто з старою рушницею, а хто просто з добрим нагаєм у руках.

Приїхав і Йолмамбет, захопивши Каїрбека. Молодий хлопець любив мисливство й був одним із дотепніших загінчих. Похмурий Йолмамбет так і сказав йому:

— Будеш гнати звіра на мене, матимеш доброго кожуа.

Бекмурза Кокоєв, небагатий літній караногаеть, був за визнаного ватажка чебутлинських степовиків. Загалом на Чебутлі не було великих багатіїв. Через комиші й плавні тут було тісно табунам і отарам. Навпаки, сюди тислася біднота, годуючись рибальством та засіваючи водоплавні місця рисом і пшеницею. Бекмурзу чебутлинська біднота справедливо звала почесним ім'ям атай (батько). Його слово часто мирило ворогів, відновляло порушену правду, заступалося за бідняка й сироту. Проте і його голова нижче схилялася перед кадієм, старшиною, поважними аджами, і його голос замовкав там, де вони говорили.

Бекмурза сам зустрічав усіх гостей:

— Кошкелдинк, Йолмамбете! Саям алейкум, Каїрбек! Ого, та тебе вже женити пора! Шукай собі киз², я піду сватом.

Каїрбек весело вишкірив зуби:

— Я вже жонатий, атай. Мені батько висватав жінку.

— Ого!.. Ну, щастя тобі, аллах!

Йолмамбет насупився й крикнув на хлопця:

— Шалтай-болтай, чого — й сам не знай... Візьми коня!.. Амамма, якшіма, Бекмурза?³

Тим часом підїхав Аджімурза Ідрісов, близький сусіда й приятель Бекмурзи, завжди веселий, завжди з готовою шуткою й вишкіреними до кожного зубами. Приїхав

¹ К і ш л а в — зимівник.

² К и з — дівчина.

³ А м а м м а, я к ш і м а? — Чи в доброму здоров'ї?

старшина Найманового куба¹ Тембулат-мурза Тнакбет-мурзаєв і молодий кандидат старшини Сагандик Тангізбай-аджієв, з баб'ячим безусим обличчям і ледве помітними бровами.

Бекмурза запрохав гостей до саклі.

За кілька років до того про саклю в Караногої годі було й думати. Правда, біднота швидко навчилася робити їх із саману, але правовірні аджі спочатку пішли на саклю війною, за приводом Мансура-мулли: перші саклі порозвалювали силою.

— Де саман, там і сабан (пашня); а сабан пахал — Караногой кончал!

Проте біднякові треба було цілий вік служити, щоб заробити кибитку. А саклю з саману він ставив власними силами, вкриваючи очеретом і купував тільки невелике віконце та сякі-такі двері. Сакля помалу стала за житло степовика нарівні з кибиткою.

У саклі Бекмурзи та в двох його кибитках було повно гостей. Як і на всяких влогах, гості не дуже дбали про церемонії. Тембулат-мурза заліз на піл, витяг із кишені пляшку кізлярського кон'яку й накивав на Сагандика:

— Ефенді йок, кон'як бар,— кельмунда, Сагандик!²

І вони почали пити кухлем, заїдаючи кожну порцію маленькою цукеркою й промовляючи відомі прислів'я:

— Ечкан суратьда, ечкан вакитда, коп ашама»³

Коли випили одну, Сагандик моргнув мурзі й витяг нову з кишені.

— Аллах тягалага ошан амма узен гафіль булма!⁴

Караногойці сміялися й жваво гомоніли, дожидаючись чаю. Тут були багаті й бідні, хазяї й табунники, бо найкращі ловці були з байгушів. Заговорили про давню біду: землі багато, а байгушам хоч помирай. Біднота по троху схилялася до того, що треба виділити частину землі для оранки.

— Земля наша многа-многа і байгуш наш многа-многа... В-алла!.. Що мені з тих випасів, коли в мене худоби немає?

— Ай-яй,— гукнув пришелепуватий червонопикий Мавлумберди Ельгайтарів, багатий старшина Кіпчаково-

¹ Караногойський народ ділився на чотири куби-племені: найманів, кипчаків, тереків і минів.

² Кадія немає, а є кон'як,— іди сюди, Сагандик!

³ Коли п'єш, не об'їдайся.

⁴ На бога надійся, а сам не зівай.

го куба: — Сабан — яман, сабанчі — шайтан¹. Ногай не
будеть, мужик будеть,— совсем яман будеть.

— Ару, ару,— жваво підтримали заможні караногай-
ці: — Сам Чінгісхан сабан не знав, і пророк Магомет
сабан не знав. Геть сабан!

— Гірше не буде, як досі було,— обізвався Ісмаїл Ка-
раев, кращий ловець на всю Чебутлу: — Ми ось почали
сіяти по Чебутлі рис і пшеницю. Кому від цього шкода?

— Ти, ішак, мовчи! Собака! Ти вже давно наші адати
ламаєш,— визвірився Мавлумберди, викотивши бульба-
ми очі.

— Сам ти собака! Добрий тобі адат, коли тобі — все,
а мені нічого.

— Ша! — вмшався лагідно Бекмурза.— Місця всім
хватить. Є випаси в степу для скотовода, і є де на Чебут-
лі орати. А ми зібралися не для суперечок, а курму їс-
ти,— показав він рукою на двері, кудюю жінки вносили
смачну, гарну степову баранину в дерев'яних мисках та
просто на низьких дошках-стільцях.

— Аста-а...²

Перед курмою жодна суперечка не могла встояти.
Жваво поставили миски за адатом: гостям — краще, сво-
їм до дверей — кістки. Іли курму, пили чай, господаря
славили.

— Хо-хо!.. Каїрбек!..— звернувся розімлілий від конь-
яку Сагандик.— Завтра — твій день. Пий від мене чар-
ку, та щоб завтра звіра на мене гонив. Пий і ти, Ісма-
їле...

Міцний, в'юнкий Каїрбек вишкірив молоді зуби до Са-
гандика, але пити при старших не насмілювався:

— Савбол! Я не хочу.

— Ех, не чабаном би тобі бути,— п'яно варнякав Са-
гандик.— Та так уже воно склалося.

Каїрбек метнув гострий погляд на Йолмамбета й по-
хнюпився. Встряв до розмови й Тембулат-мурза:

— А справді, Йолмамбете, парубок виріс і діло свое
знає. Пора вже виділити йому його частку.

Йолмамбет звів на старшину важкі очі.

— Каїрбек іще чужим розумом живе. Я — опікун.

— Хе-хе... Знаємо, який ти опікун!

¹ Хліборобство — погана штука, хлібороб — сатана.

² Тихо.

Бекмурза знов поспішив припинити неприємну балачку:

— Тохта! Про це — потім. Всьому є свій час. А тепер пора спочити, бо завтра рано — на влови.

— Мудре твоє слово, атай.

Незабаром почесні гості поснули після ситої вечері. А байгушам — не до сну. Після довгої наради вони розбилися на партії й виїхали за 10—15 верст у буруну, щоб звідти погнати звіра, охопивши найкращі ловецькі місця.

Раним-рано побудив Бекмурза мисливців їхати на засідку. Нашвидку випили по мисочці чаю й подалися до комишів понад ільменями, куди мав тікати звір із степу. На падинах дрімали незлічимі гурти хохітви. Цілою хмарою здіймалися вони перед вершниками, застилаючи краєвид живою пеленою. По бур'янах знімалися з-під ніг фазани, важко тріпаючи крилами, як ситі кури. Фуркаючи, вилітали табунцями куріпки й шваркалися грудками в повітря.

Мисливці стали довгою низкою на прогальовинах за кущами, стіжками сіна й копицями. В руках — іще дідівські, в степах ковані рушниці або ж дагестанські кремневі пістолі, а то й просто доморобні списи. Рідко-рідко в кого — нова рушниця й справжні набої.

Сірі сутіні вже подалися перед молодим веселим ранком. Загелгали сірі гуси по озерах, і незабаром великими табунами полетіли низько-низько над очеретами на степові пастівники. Обізвалися десь у своїм містечку хазяйновиті бабури¹, і загорлав на всі плавні невгамовний розбишака — чорний баклан. Ще трохи — і сірі сутіні розтанули, а кошлатий туман поплив із степу понад озерами. Ранок.

Йолмамбет вибрав собі найдальшу копицю в комишах. Вигріб у ній кубло зверху, обтикав гіллячками для кращого схову й сів. Мимо йшла стежка; він звелів Каїрбекові гнати в цей бік звіра. Ха! Йолмамбет не промахнеться. Його рушницю зробили в Дагестані на гірських козлів. З півжмені пороху всипав до неї Йолмамбет і сам нарізав великого шроту з гвіздків.

Та не до вловів сьогодні Йолмамбетові! Звідусіль обступили його думи. Росте Каїрбек: життя з табунниками пішло хлопцеві на добре. Швидко-швидко доведеться по-

¹ Бабури — пелікани — живуть колоніями й будують на озерах цілі міста.

вернути йому десять тисяч карбованців або ж виділити половину худоби. За що? Він, Йолмамбет, довго був табунником, потім у приймах поневірявся, наживаючи добро старому Рахмет-аджі... У його — свої діти. Он уже Нуридина женити пора. А тут — якесь щеня на перешкоді. Та ще й Отарбіке...

Груди Йолмамбетові запалилися гнівом.

«Ат баласи! ¹ Я покажу тобі Отарбіке! Я дам тобі твою частку!»

Був Йолмамбет недавно в кадія за порадою... Нічого не може тут кадій... Закон!..

«Коли б якісь збитки були! А в тебе ж, хвала богові, усе як слід... Воно, безперечно, всякі закони бувають... Можна б витрати якісь на хлопця записати. Можна свідків поставити, що ти вже дав йому половину. Тільки ж — по трудах і плата: менше двох тисяч не візьмуть».

У голові заворушилася непоштива думка про кадія: «Хм... Собака! Без грошей не можна, а за дві тисячі карбованців можна!.. Немалі гроші — дві тисячі карбованців, а хіба ними всім заткнеш рота? Треба ж і старшинам, і свідкам, бодай їх розірвало!.. І чому б, скажімо, не вмерти Каїрбекові? Бісміллягім р-рахмані рагім... Чому б отут на вловах комусь не підстрелити Каїрбека? Хіба такого не бувало в Караногаї? Тут же — комиші, а мисливці стріляють на всі боки... Ех, не щастить Йолмамбетові!»

І під впливом гірких думок він додав до свого набою ще мірочку нарубаних гвіздків... Усякого буває! А може, замість вовка вискочить страшний доунгуз?

Тим часом із степу ближче й ближче підходили ловецькі загони. По кущах та бур'янах широкими хвилями котився помітний сполох. Швидко й стривожено пролетіли назад на озера табуни гусей. Сторожки бабури повисли в повітрі, оглядаючи околиці. Метнулася на буграх сіра хижачька постать і зникла в балочці; за нею — друга, третя. Клубочками покотилися зайці через прогальовину, і рижою плямою прослизнув хитрий лис. Уже чути було голоси загоничів, ближче й ближче. Ще кілька хвилин — і заголосили, заверещали караногайці по комишах, і луною покотилися понад озерами важкі вибухи.

— Ала-ла-ла! Ала-ла... Ур! Ур... ² Ала-ла!

¹ Ат баласи — щеня.

² Ур! — Бий!

Перед Йолмамбетом хитнулися комиші, й легким дужим скоком метнулося кілька сірих степових вовків, перебігаючи прогальовину.

Бий, Йолмамбете, чого ждеш? Борони свої табуни й отари від хижаків! Ти ж для цього зняв батьківську рушницю й рубав гвіздки на шрот! Ти до цього готувався в думках своїх; коли темної ночі тривога гнала сон від твого ліжка!

Але Йолмамбет, мабуть, нічого не помітив. Вся його увага вперед, туди, де комиші тріщали під тиском якогось дужого звіра.

— Ала-ла!.. Ала-ла!.. Ур, Йолмамбете, ур!

З комишів вискочив на запіненій коняці наморений, захоплений ловитвою Каїрбек.

І Йолмамбет нарешті вдарив. Підвівшись на копиці, він націлився хлопцеві в груди й шукав ногами опори. Руки йому коливались, і довга рушниця ходила ходуном.

— Йолмамбете!!!

Каїрбек шарпнув коня за повід і вдарив його щосили нагаєм. Добрий скакун дзигною крутнувся на задніх ногах і стрибнув назад у гущавину комишів. Але постріл вибухнув громом, і дві постаті чувалами перекинулися навзнак: з коня і з копиці.

По кількох хвилинах караногайці обступили Каїрбека, що лежав на землі, ловив руками повітря й захлинявся червоною піною.

Йолмамбет розгублено ойкав і бідкався:

— На бога!.. Будьте свідками!.. Ось тут вискочив вовк. А звідси, просто компшами — він. Якраз виглянуло сонце й засліпило очі. Я думав, що олень... Каюся: кинув вовків і вдарив оленя... Аж воно...

— Астопурла!..

— Мене самого скинуло вибухом з копиці. Ось гляньте — плече...

Поважні караногайці співчутливо кивали бородами. Байгуші-погонщики похмуро мовчали: така їхня доля, щоб мовчати. Виступив хитрий Мансур-мулла, прислужник кадіїв:

— Ша!.. Ми всі тут були. Ми всі — свідки. Навіщо калабалик?¹ Кому це треба? Нехай кадій і старшина зразу розсудять справу.

¹ К а л а б а л и к — шарварок, суперечки, суєта.

— Ару, ару,— ствердив його думку Абдулман Дагіров, тупоголовий учасник усіх маслагатів.— Готуй, Йолмамбете, обід та посилай по кадія.

Вернулися до саклі сумною валкою: десять вовків біля сідел, чотири лисиці, один ланчук і — на закривавленій гарбі хлопець-сирота. Кесмет!..¹ Одному — щасливо жити, другому — в землі гнити... Нещасливий постріл Йолмамбетів поклав йому до кишені десять тисяч карбованців... Аллах акбар,— його свята воля!

П'ятьох баранів зарізав Йолмамбет: цілий день варили чай та печеню, гостюючи всіх підряд. Молодим загоничам-свідкам поставив Йолмамбет відро горілки... Ай, хазяїн!.. Ай, коп якші!

Іли й пили свідки, їли й пили судді. Потім приступили до справи. Розказав Йолмамбет, як було діло. Комиші... сонце... думав, що ланчук...

Кадій Балтен знав шаріат, як ніхто:

— Йолмамбете! В тебе немає свідків: один бог усе бачив. За нашим законом, склади присягу, що ти говорив правду.

— В-алла! Аш хаду!

— Ару, ару! Ясно! Чого ж іще треба?

Кадій вирішив, і старики присудили:

— Трапалося нещастя, не винен Йолмамбет. Нехай він сплатить бідним п'ятсот карбованців на спомин душі Каїрбекової, та й уже.

А в комірчині біля непритомного Каїрбека сидів тим часом Бекмурза Кокоев, обережно спиняючи кров, і задумано хитав головою. Обличчя йому було — як хмара.

* * *

Молодий хлопець не вмер. Шротом сильно поранило йому плече, й один шматок гвіздка наскрізь пройшов легені. Йолмамбет хотів забрати Каїрбека додому, але Бекмурза покликав похмурого опікуна геть подалі від саклі й сказав:

— От що, Йолмамбете... Хлопець нехай... поки що... побуде в мене.

— Я — опікун...

— Тохта! Слухай, опікуне, що я тобі скажу. Я — не кадій, у мене свої очі. Рану заподіяно не в груди, як ти

¹ Кесмет — доля, судьба.

розказував, а в спину... Белемес? ¹ Хлопець тікав від тебе, а ти...

Йолмамбет хитнувся назад і придушеним голосом шепнув:

— Бекмурза!.. Щоб нікому... Я дам найкращого коня.

— Коней своїх роздавай кадіям і старшинам, а мені залиш хлопця. Доки хворий — не дам.

Стривожений Йолмамбет погнав свої табуни назад на північ. Ай-яй, які збитки! Кадієві — дуваси тисячу карбованців; старшинам та старикам — п'ятсот і коней та корів з десятком... Ай-яй, які збитки! А Қаїрбек устане й забере свою частку! Де ж правда? Бісміллягім рахмані рагім!..²

Зима прийшла важка й сувора. Щороку було худоба сама харчувалася в степу: то неглибокий сніг розриває й дістає собі сяку-таку їжу, то, дивися, сонце розтопить білу пелену, і степ зазеленіє знов, наче весною. Але цього року ожеледь рано скувала землю, і колючі вітри віщували недобре. Табунники гоном пригнали з степу великі зграї обмерзлих дудаків і били їх на базах дрючками. Степовики поглядали скося на голодну худобу й залазили до кибиток пити чай. Аллах акбар! Він знає сам, що робити.

Аул Йолмамбетів сів на зимівлю в затишній балочці. З хазяїном було тут всього 25 кибиток родичів, приятелів і байгушів, що годувалися біля нього. Десятки табунників, чередників, отарників пасли його худобу. Інші просто жили з ласки хазяйської, недоїдками з його столу та крихтами з його господарства. Йолмамбет давав їм своїх корів «на подой». Він мав з того вигоду, бо за коровами тоді краще доглядали, ніж у степу в табуні; а вони за це живилися молоком і вертали корову, як тільки персставала доїтись. Сяк-так животіли, здебільшого самітні, без дружини й дітей: жінок на всіх не вистачало. А втім — Йолмамбет мав уже двох і на третю, молоду Отарбіке, накинув оком.

На початку зими надумав Йолмамбет оженити сина свого Нуридина. Хлопцеві, правда, було ще 10 років, але мудру пораду дав Йолмамбетові Мансур-мулла:

— Знаю, знаю твій клопіт, Йолмамбете! Дай бідному муллі десять монет, і він звеселить твою душу.

¹ Белемес? — Розумієш?

² Бісміллягім рахмані рагім!... — Боже милосердний та праведний!

— Говори...

— Ожени Нуридина й виділи йому частку. А тоді вже не буде з чого платити Каїрбекові. Кадій — мудрий і справедливий. Він перегляне присуд і зменшить виплату.

— Ай мулла! Ай, коп якші!

Йолмамбет послав двох сватів-посередників до Уразгула Динмамбетова, батька восьмилітньої Фатимат. Не суперечив Уразгул: три тисячі карбованців калиму призначив він за свою дочку. Але натомість мусив дати Йолмамбетові 250 весільних кожухів¹ на віддарювання.

Полетіли на всі боки гінці Йолмамбетові до родичів і приятелів за допомогою на весілля. Хто дав 50 крб., хто 100, а хто — то й усі 200. Кожен спішив стати в пригоді багатому сусідові.

Послав і Уразгул верхівців до своїх родичів та знайомих, щоб допомогли йому кожухами. Хто дав 5, хто 10, а хто — то й усі 20.

Повіз Йолмамбет Уразгулові умовлений калим: рівно три тисячі карбованців. Віддарував його Уразгул весільними кожухами: 250 штук наділив.

Лемент повис над аулом Йолмамбетовим: роздає він весільні кожухи родичам та приятелям. Хто дав 50 карбованців, тому — 5 кожухів, хто 100 крб. — тому десять. Галас такий, що за півверстви чути... Гвалт зчинився і в аулі Уразгуловому. Уразгул обдаровує родичів грошима. Хто привіз 5 кожухів, тому — 50 крб., а хто 10, тому — цілу сотню. Лайки та суперечок — на цілий день, бо не всі ж кожухи однакові. А втім — тільки й розваги для старих, що той розмін.

Врешті справу закінчили. Покликали тоді муллу, виступили запоручники, від Нуридина й Фатимат (самих молодят тут не треба). Заявили запоручники про обопільну згоду: перешкод немає. Прочитав мулла молитву, і справі кінець. Фатимат стала законною рабою Нуридина.

Вирядив Уразгул її посаг на гарбах, а подруги повезли її саму в розписаній та поцяцькованій будці з зачиненими дверцями. Цілим аулом, верхом, на гарбах і на тачанках проводили її родичі. А назустріч, з аулу Йолмамбетового, вилетіло з півсотні молодиків на баских конях: напад!.. Ледве доскочили вони гарби молодій Фатимат, як їм стали кидати хустки, шапки, пояси, шматки

¹ Весільні кожухи шиють виключно для міни, малого розміру.

кращу: викуп... Підхопив молодий джигіт якийсь такий подарунок і мчить із ним у степ, тримаючи його високо в руці. А за джигітом — п'ять-шість інших наздогін. Хто дожене й вирве подарунок, теж тікає, скільки є сили в скакуна. І так — аж до аулу, з реготом, вигуками, веселим лементом.

Біля кибитки, приготованої для молодої, сваха спинила вола, що ним привезли Фатимат. Розпрягати його почала тоді, як дали їй півсотні карбованців викупу. А розпрігши вола, вона не схотіла відчинити дверці будки, доки не подарували їй шовку на бешмет. Аж тоді вилізла з будки молода, під білим тастаром, у зеленому шовковому жупані, червоних шовкових шальварах і жовтих поцяцькованих сап'янцях. Жупан вилискував широким срібним поясом та різьбленими позолоченими застібками й дзвенів золотими й срібними перськими туманами, турецькими лірами й руськими червінцями та рублями. Добре вирядив дочку свою Уразгул!

Молода пройшла до своєї кибитки, де вже подружки встигли розставити й розвісити її посаг. Кожному вільно зайти до кибитки подивитись на молоду, але:

— Бер акша!.. Бер монет, аджі! ¹

З кожного цікавого — по карбованцю на користь подружок.

Вечором прийшов і Нуридин — перший раз глянути на молоду жінку, що йому висватав батько. З нього взяли п'ятдесят карбованців, щоб підняти тастар. Зачервонілася дитина-жінка, підвівши очі на десятилітнього свого мужа, але жодного слова не сказала. Не сміє правовірна караногайка забалакати до мужа свого при чужих. Навіть імення його не сміє промовити жодного разу за все життя своє ні наодинці з ним, ні в його відсутності. Муж!.. Владика душі й тіла!..

Раз тільки глянув байдужим оком і Нуридин на свою жінку й зразу ж одвернувся: не годиться чоловікові виявляти свої почування до жінки!.. Рабиня!.. Так навчили його старші. Так сказав ефенді.

Тим часом приготували подруги весільну постіль і покладали молодят. Самі полягали поруч: по дві з боків і дві в ногах — шість недавніх молодниць, що самі цього року вийшли заміж. Вони мусять подавати належні поради малосвідомим молодяттям, бо такий адат у Караногай.

¹ Дай гроші!.. Дай монету, аджі!

Веселий ходив Йолмамбет біля свого господарства: тепер і онуків дождати можна. Ай, коп якші! Недурно він ціле життя своє топтався біля чужого добра! Піде вгору плем'я Йолмамбета Караева! Сяде вниз Кайрбек Рахмет-аджієв!

Не лякає Йолмамбета навіть сувора зима. Правда, ще з листопада скувало степ морозом, і холодний вітер день у день скиглив понад степовими просторами, розриваючи кучугури піску. Але нехай тремтить і труситься біднота... У Йолмамбета є теплі кибитки з подвійними повстями, і цілі скирти палива, і паша для худоби. Як і інші багатії, пустив він літом на вільні степи багатих тавричан із косилками. Вони косили з половини й поставили йому кілька стіжків сіна.

На початку грудня буйні степові вітри зірвалися з Закаспійського краю й кинулися цілими табунами на караногайську низину. Підвівся ранком Йолмамбет і тривожно зацмокав. Надворі стогнав і вив голодним псом степовий шалоброд, наскакуючи на кибитки. Міцно скований морозами, степ блистів під легенькою памороззю, мов святкова скатертину. Темно-сірі хмари пливли понад самою землею, переганяючи одна другу. Потривожені дудаки важко летіли понад кибитками, щоб заховатися в затишних долинах поміж пісками.

— Ай-яй!.. Табун далеко, череда далеко,— треба до базів підганяти.

Йолмамбет послав Нуридина кликати сусід на допомогу. Та вітер не ждав, щохвилини дужчав і гнав по степу білу куряву, зриваючи по дорозі високі замети летючих пісків та жбурляючи їх до хмар.

— Астопурла!.. Шурган!¹

Швиденько помчали в степ караногайці до табунів, до череди, до овечих отар, щоб допомогти пастухам повернути їх до базів, доки ще не зірвалася завірюха.

До кибитки зайшов Нуридин:

— А верблюди, атай?

Так. Справді, про верблюдів і не подумали. Вони ось тут недалечко, в балочці,— десять чудових двогорбих верблюдів,— і вітер може погнати їх у степ.

¹ Ш у р г а н — страшний степовий ураган.

— Я сам поїду, атай, бо нікого послати. Тут — недалечко.

І справді, тут недалечко. Коли б не курява, було б видно з аулу.

— Коп якші, тільки не барися. Як не можна пригнати до аулу, заверни їх до базу в балочці. Там затишно. А я пришло пастухів на підмогу, як тільки повернуться.

Нуридин поїхав... Хм, що ж тут такого? Він уже не дитина, він жонатий. Не самому ж Йолмамбетові їхати за нього? Не годиться правовірному караногайцеві розпускати слини... Та й балочка ж ось-ось, біля аулу. Десять хвилин — і Нуридин повернеться...

Але чай уже не п'ється Йолмамбетові... Такі довгі оці десять хвилин! Ввійшла старша жінка, мати Нуридинова. Сердито одвернувся від неї Йолмамбет. Сказано — баба! Для неї Нуридин ще й досі — малий хлопчик, а не мужчина!..

Похмуро кинув їй:

— Скоро повернуться табунники, пошлю їх на підмогу.

Та щось табунники не повертали, а надворі дужче й дужче голосила буря. Вся кибитка тремтіла й коливалася під буйними наскоками вітру. Йолмамбет не витримав і ввійшов за двері.

Бісміллягім!.. Ледве його самого не збило з ніг, закрутило, засліпило, запаморочило. Здавалося, якась люта, скажена сила ганялася в степу за невідомим ворогом, скреготала й вила, розривала піски залізними кігтями й жбурляла за хмари. А хмарами мела землю й котила перед себе горби в незнану далечінь.

Астопурла!.. Декілька кибиток перекинулися й шугнули в степ велетенськими птицями, а перелякані ногайці хватали дітей і жінок, щоб схватися в сусід, падали й котилися, чіпляючись задубілими руками за землю.

Йолмамбет ухопився обома руками за двері й відчув, як йому під шапкою полізло волосся вгору:

— Боже правий!..

Під такі шургани за два-три дні багач може стати байгущем, сім'янин — одинцем і батьків син — сиротою. Під такий шурган в Караногай за три дні загинуло 6930 коней, 7636 корів, 28 345 овець і біля двох десятків людей... Чи ж пощастить табунникам загнати худобу до базів?

Йолмамбет кинувся до невеличкого хлівця засідлати коня й самому їхати спасати своє добро. За чверть верстви уже й бази. Ось-ось підійде худоба. Йолмамбетові

здавалося, що в реві бурі він чує іржання коней і мукання корів. Ах, що буде, коли вітер кине їх мимо, геть у степ!..

...Чотири дні ревла буря на степових просторах. Чотири дні дружина Йолмамбетова не знала, де її муж і син, де худоба, куди поділися робітники й послані на допомогу сусіди. Люди лежали по кибитках без їжі, без вогню й цокотіли зубами від холоду.

На п'ятий день вітер притомився, перекотивши всі хмари через Караногай, і сонце вийшло подивитись на його роботу.

Повернулися табунники Йолмамбетові, крім двох. Приїхали чередники й отарники з сумними вістями: де худоба — невідомо. Захопив, закрутив її шурган і жбурнув кудись у безвість,— ледве-ледве самі визволилися, прибившись до чужих аулів за 5—10 верст. Ні Йолмамбета, ні Нуридина ніхто не бачив.

Сумне жіноче голосіння повисло над аулом. Сусіди виїхали на розшук.

Мов легеньку солому, розметав шурган голодних коней, корів, овець і гнав їх степами вісімдесят верст, аж до комишів чебутлинських. Першими лягли вівці цілими купами й валками. Де падала одна, там лягали десятки. Трохи довше бігли під батогами шургану корови й воли. Вони гинули поодинці, почавши з молодняка. Останніми лягли степові виносливі коні. Тільки невеличка частина їх добігла до Чебутли й знайшла притулок в очеретах, де вже було повно тварин і їхніх трупів. З десяти верблюдів шість вернулися додому: вони переждали біля стіжків.

Про Йолмамбета з тиждень ніякої чутки не було. Випадково знайшли пастухи його труп у солонцях Алагулаші,— його й коня його. Закрутив, погнав його шурган від рідного аулу аж на той світ.

Нуридин щез без вісті; мабуть, розтягли десь вовки молодого хлопця, не залишивши й сліду. Того року кістяком укрився Караногай від Куми до Чебутли й від Каспійського моря до пісків Камиш-Бурунських.

V

Весна прийшла рання й тепла. Сивого суворо-мовчазного степу не впізнати. Він молодо й буйно розгорнув зелено-смарагдові простори, засіяв їх крокусами,

тюльпанами, ірисами, червоним маком, розплескав по всіх балочках і падинах дзеркала весняних вод, напоїв повітря веселим хмелем і радошами. Хмарами насунула на степ усяка перелітна птиця. Кожна калюжа стогнала й дзвеніла від гелгання, кахкання, гагакання й крякання весняних гостей. На зелених пастівниках тупцювалися й метушилися важкі й серйозні дудаки, очманілі од весни й кохання; залицяючись, вони бундючно розпускали хвіст і крила, як індики, і настирливо домагалися уваги. Поруч їх цілими валками танцювали тонконогі цибаті журавлі, присідаючи, підстрибуючи й поштиво схиляючи голову перед своїми тонкошіями журавками. А з перекинутої над степом синьої безодні линули кришталевими водоспадами дзвінкі співи жайворонків, щебетання ластівок і веселі передзвони всякого дрібного птаства.

Караногайці знялися з своїх зимівників і пішли з отарами й табунами на дальні випаси. Буйний степ устав навколо запашними покосами, квітками й пташиним гоном, зрадівши величному безлюддю. Бази й зимівники заростали високими бур'янами, а дудаки викублювали поблизу їх свої гнізда.

Знаменитий, високоповажний, благочестивий Ісель-аджі кочував за Шепкентекганом. Його 70 років не заважали йому самому порядкувати своїм господарством, а побожність не перешкоджала складати копіечку до копіечки. Він тримав у голові всі борги, й строки, й відсотки, а щовесни й осені давав їм лад. Тільки нехай боронить вас аллах від безбожної думки про лихварство! Хіба ж можна сказати про славнозвісного, богобійного Ісель-аджі, що він був лихвар? Він просто помагав декому грошима в скрутний час, а як і брав за це відсотки, то не для себе, а для бога. Всім було відомо зі слів самого аджі, що в скриньці в нього лежить заповіт синові — поставити велику, єдину на весь Караногай, кам'яну мечеть. А коли так, то Ісель-аджі трудився не для себе, а для всього караногайського народу й для самого господа бога.

Правда, він трудився, їдучи спокійною тачанкою на м'яких ресорах, а на козлах сидів кріпкий, як тур, табунник Нурмамбет Максутів... Але не такі вже роки аджі, щоб легко було їздити за 20—30—50 верст. Його налита, з ласки божої, салом і водою постать нагадувала опару, що вся дметься пухирями й лізе геть із форми. Обличчя сіро-земляного кольору набрякло й обвисло. Мутні очі

під безбровим лобом підпливли водянистими мішками; ще більші мішки позвисали обабіч безусого жіночого обличчя й підперли підборіддя подвійним волом. Рот, великий, як у сома, завжди стояв навстіж і важка задуха свистіла з горла разом із важким пахом старечого шлунка.

Але хто б у Караногаї посмів глузувати з Ісель-аджі? В Ісель-аджі є табун коней, понад 600 голів, і корів більше 500, і овець кілька тисяч. Коли він розкриє на сході рота, всі кричать «ару, ару», а тоді вже питають, про що він говорив.

Ісель-аджі — найкращий зразок побожності й праведного життя. Він п'ять разів на день творив намаз, і давав духівництву від щедрот своїх, і не шкодував кинути абаз¹ старцям. А за всім тим — не забувайте й про мечеть, що на неї він збирав гроші й трудився!

Правда, деякі негідники плескали язиками: Ісель-аджі хворий на погану хворобу: Ісель-аджі згноїв уже двох жінок, і третя, двадцятилітня красуня, умирала через ту його хворобу. Але нехай аллах вирве брехливі язики з горлянок зависників! Хіба ж є погані хвороби на світі, коли всі вони — з волі всемогутнього? Не ясно хіба, що він вів Ісель-аджі через хворобу до раю?

Господа бога Ісель-аджі не забував навіть у дорозі. Тачанка м'яко котилася степом. Нурмамбет куняв собі на козлах, а Ісель-аджі снував свої благочестиві думи... Чи то не Аджібатира Союнова аул осторонь дороги?.. Так, то його аул. І якраз недалечко — високий горб. Аджі звелів Нурмамбетові звернути до горба: з нього — ближче до бога.

Крекчучи від трудів праведних, аджі зійшов на горб з допомогою Нурмамбета і сів на молитовний килимок. Нурмамбет зняв із нього чоботи, і старий побожно приступив до церемонії. За браком води, взяв у жменю піску, тернув одну підшову й другу, провів потім по обох руках до ліктів і по обличчю, обмивши гріхи вільні й невільні, став на килимку лицем до схід сонця й зашептав призначену молитву, поглядаючи одним оком на аул... Стара собака Аджібатир! Невже він не бачить, що благочестивий, високоповажний Ісель-аджі творить свій намаз перед лицем господа бога? Чого ж він мнеться?

¹ А б а з — 20 копійок,

Але з аулу вже помітили знаменитого, побожного аджі. Кенендик, син Аджібатирів, помчав з двома сусідами назустріч. Вони поштиво стали внизу бугра й ждали кінця молитви.

— Кошкелдинк, аджі! Саям алейкум!

— Савбол! Алейкум саям!

Після звичайних привітань урочисто провели його до аулу, де вже ждали почесні старики. Назустріч вибігли й убогі старці, що давно знали щедрість аджі.

Привітався до всіх Ісель-аджі і зразу ж повернувся до бідних:

— А кель мунда! Милосердний звелів не забувати старця й подати знедоленому. Маєте від мене всі по абазу!

— Савбол! Беркет берсин! Нехай умножить господь твої достатки!

Аджі поліз за пазуху, щоб дістати свій капшук. Але треба ж такого лиха? Забув його вдома! Ай-яй, яка досада!

— На тебе, Аджібатире, надія,— виручи!

— Не турбуйся, аджі! Все моє — твоє. Бери, скільки треба.

Ісель-аджі роздав старцям Аджібатиrowі абазу й скромно схилив голову, коли вони стали наввипередки славословити його.

Хазяїн запрохав високого гостя до кибитки й звелів подати чай і курму.

— Кайда барасен, аджі? ¹

Аджі їде за Гогулі правити борги. Але кому це треба знати? Він побожно звів очі до неба і мовив:

— Почув я, ніби в старшини Шахтеміра гостює святий шейх Дені, нехай буде хвальне ім'я його. Іду до його за порадою.

— Добре діло, аджі!

Ісель-аджі харчав і ловив ротом повітря й провадив далі:

— Буду радитися з ним, яку школу й мечеть має поставити син мій по моїй смерті.

— Бісмільягім... Нехай продовжить милосердний дні твої.

Ісель-аджі охоче розказував, який саме заповіт лежить у нього в скриньці. Половину майна свого віддає він на

¹ Куди шлях держиш, аджі?

мечеть. Високо підніметься вона над рідним аулом, над усім Караногаєм. Така воля аджі.

— В-алла! Ай, коп якші!

Добре вшанував Аджібатир свого високого гостя: аж тричі гикнув Ісель-аджі на пошану йому від повноти свого черева. Виждавши, коли всі вийшли з кибитки, він приступив нарешті до своєї справи:

— Ай-яй, Аджібатире, ти забуваєш своє слово!

— Нехай вибачить славний Ісель-аджі рабові своєму. Важка була зима. Ось наближається ярмарок, і я віддам усе до шеляга.

— Не мені, Аджібатире, не мені! Я ж сам стараюся для милосердного аллаха!

— Усе віддам, аджі!

— Не можна відкладати, Аджібатире. Не мої гроші. Даю з частки, що на мечеть. Я тільки прикажчик господи бога.

— Вибач, аджі, маю зараз тільки сотню.

Ісель-аджі глибоко зітхнув:

— Але ж господь не любить недбайливих. Він установив на все свій порядок і закон: або чотириста п'ятдесят сразу, або п'ятсот через місяць.

Аджібатир смиренно схилив голову й нагадав:

— Я брав чотириста, аджі!

— Ай-яй-яй, Аджібатире! Тобі жаль дати господу від достатків твоїх? Ти ж знаєш, що це піде на мечеть? Ти дав слово: весною чотириста п'ятдесят. Ти хочеш тепер іще на місяць...

Аджібатир замислився. Продати зараз частину худоби — значить віддати за безцінь. Краще вже переплатити ще п'ятдесят.

— Ару! Нехай буде так.

— Якші! Тільки не забудь: відсотки — наперед.

Голос аджі твердий і невмолимий: не для себе дбає, а для бога! Аджібатир зітхнув і поліз до скриньки дістати потрібну суму. Мутні очі Ісель-аджі пожвавішали. Він акуратно перелічив гроші, витяг тугенький капшук із-за пазухи й поклав туди нову сотню. Мабуть, забув уже аджі, що виїхав з дому без капшука...

По кількох хвилинах тачанка знов м'яко котилася степом, коливаючись на ресорах. Ісель-аджі безтурботно дрімав, як людина з найчистішим сумлінням і повним шлунком.

Нурмамбет обережно перевіз його через нешироку смугу летючих пісків і вибрався на долину, де вилискував білими стінами й зеленим дахом новий дім старшини Шахтеміра Ярболдієва. Байдужим оком степовика Нурмамбет глянув на нову оселю й на широкі пастівники навколо... Ай, гарно живе Шахтемір!.. Людина не така вже багата, він міцно тримається обома руками за своє старшинування. Ніхто так не вміє поводитися з людьми, як він. Коли він розмовляє з багатим аджі чи кадїєм, його широке пліскувате обличчя з вузькою, лихою смугою міцно стулених губ і хитрими прищуленими очима підслесливо кривиться в рямцях сивих ріденьких бурців, а голова вигинається на шиї, мов у вужа. Навіть широка й висока, хоч і хворобливо-мішкувата, постать його, здається, нижчає, й тоншає, й згинається в бажанні послатися під ноги. В-алла! Він завжди — до послуг аджі! Будь ласка! Аджі хоче захопити чужі покоси? Аджі помилково зарізав чужого вола? Аджі треба покарати непокірного наймита? Хай не турбується аджі: на це є маслагат, і на це є старшина Минового куба Шахтемір Ярболдієв, і на це знайдеться в кишені аджі 25—30—50 карбованців дуvasи.

Але нехай боронить вас милосердний аллах від гніву Шахтемірового, коли ви небагата людина й не шукаєте його ласки! Тоді постать його випрямляється й обличчя стає дерев'яне, як лопата, і швидко все нагадує вам, що він родич чеченців,— братів Шептукаєвих і в його є кунаки за Тереком.

Не знав цього Кадралі Абдулкадіров, «зарічний» ногаєць¹, і розпочав був із Шахтеміром чвари. У Кадралі украли корову. Кадралі подав скаргу на маслагат старшині Шахтемірові. Шахтемір сказав:

— Ірма монет...²

Кадралі здивувався. За віщо ж двадцять карбованців, коли він сам знайшов уже злодія? Він сказав:

— Це здирство.

Ага? Це здирство? Бісміллягім... Господь йому цього не подарує!.. І справді — сам аллах покарав Кадралі за гордощі: у нього пропало з табуна п'ятеро коней, і сліди пішли в піски станиці Щедринської, через аул Шептукаєвих.

¹ За річкою Тереком живуть «зарічні» ногайці, одмітні від караногайців.

² Ірма монет — 20 карбованців...

Тоді Кадралі зрозумів, що він — ішак. Він поїхав до Шахтеміра на поклон. Шахтемір сказав:

— Двісті карбованців.

І Кадралі відповів:

— На!

Відтак Шахтемір глянув на Кадралі доброзичливим оком і пояснив:

— Це, розумієш, не мені. Це піде на викуп. Я пошлю Балібєка Бакієва за Терек.

І Кадралі смиренно ствердив:

— Я розумію. Це піде на викуп. Савбол.

А через тиждень коні самі повернулись до аулу Кадралі Абдулкадірова.

Такий був старшина Шахтемір. Табуни й череда його росли вдвоє швидше, ніж в інших людей, і на долині замість саклі стояв дім під зеленим дахом.

Згряя сірих степових собак вискочила назустріч Ісель-аджі. Але сам хазяїн з трьома наймитами поспішив на оборону:

— Кошкелдинк, аджі! Саям алейкум!

Шахтемір почтиво знітився, зігнувся й виявив на дерев'яному пліскуватуму обличчі радість і покір. Удвох із наймитом він повів Ісель-аджі під руки до своєї господи й звелів подати чай.

Але в аджі передусім — обов'язки щодо бога:

— Дозволь мені зробити намаз, Шахтеміре.

По намазі, позбувшись останніх гріхів і непорочний, як немовля, сів до розмови.

— Яка благочестива справа привела тебе до моєї недостойної господи?

— Бісмільягім... Ти знаєш, Шахтеміре, що я не для себе працюю, а для бога. Висока кам'яна мечеть устане в Караногаї після моєї смерті...

— Боже діло, аджі! Всі караногайці славлять за це Ісель-аджі.

— Так, Шахтеміре, хочу послужити богові й людям. Але дні мої короткі й сили слабкі. Моя хатин помирає. Хто буде ходити за Ісель-аджі? В корані сказано: утіха праведному — жони його...

Він побожно зітхнув і звів очі вгору. Шахтемірові сухі, тоненькі губи ледве ворухнула обережна посмішка:

— Я був у Ельгайтара-аджі. Він сказав: після нізаму.

— Чого ж після нізаму? Дні наші — як дим...

— Так хоче аджі.

Мутні очі гостя виявили досаду.

— Шахтеміре! Я знаю: так хочеш ти. Це ти ждеш нізаму, бо не віриш Ісель-аджі. Ай-яй-яй! Та не хочеш помагати божому слугі.

— В-алла!..

— Не божися, Шахтеміре! Ти боїшся, що я подам на нізами свій голос за Сарсембі.

Шахтемір ховав свої очі від гостя й смиренно тулив руки до грудей. Але тут не витримав:

— Я не боюся Сарсембі, аджі. У Сарсембі — гнилий язик. Я дам тобі свідка, Сарсембі казав: «Ісель-аджі — старий бахур. Він шукає собі молоденьких дівчат...»

— С-собака! Нехай гнів божий упаде на його голову!

— І я чув іще, він казав: «Ісель-аджі збирає гроші на бога, а кладе собі до кишені...»

— Бісміллягім... Нехай чума забере його коні й корови!..

— Тільки ти не кажи йому про мене, аджі. Я вивідаю всі його нечестиві мислі.

— Коп якші! Пожальюста, помагай аджі. Ти будеш старшиною.

Шахтемір поштиво схилив свою голову:

— Я вірю тобі, аджі. Але Ельгайтара-аджі не хоче й слухати. Він каже: після нізаму...

Ісель-аджі розсердився:

— Ельгайтара-аджі — ішак! Моя хатин помирає. Я хочу взяти Отарбіке зараз!

— Ельгайтара-аджі каже: молода вона.

— Йок!..¹ У корані сказано: «Удар шапкою дівча по голові, коли не впаде — може бути жінкою...»² Ти не вмів уговорити Ельгайтара-аджі.

— Я все сказав йому. Він не хоче.

Ісель-аджі пожував губами:

— Тохта... Ти поїдь і скажи йому: Ісель-аджі давав дві тисячі,— тепер він дає три.

— Він хоче чотири.

— Язык дано людині, щоб говорити,— розум має людина, щоб переконати. Я сказав: три. Коли Шахтемір не хоче, я сам поїду до Ельгайтара-аджі.

Шахтемір догідливо заметушився, розтяг ниточку губ у посмішку:

¹ Йок! — Ні, неправда!

² Ісель-аджі не знає корана: сказано це не в корані, а в тлумаченнях імамів.

— Я все зроблю для Ісель-аджі. Я післязавтра поїду до Джанакай-Куя. Нехай тільки Ісель-аджі не забуде про нізам.

— В-алла!.. Аш хаду!

— І ще я хотів сказати... Нехай не погнівається Ісель-аджі... В Ісель-аджі є два винохідці... А шлях такий важкий...

— Якші. Я позичу тобі винохідця.

— Савбол. Я постараюсь для тебе, аджі. Отарбіке буде хороша жінка. Ти ще не бачив її. Вона тоненька, як газель, а очі в неї — як вино. Їй одинадцять років, а перса в неї — як молоді козлята. Коли вона йде...

У знаменитого, благочестивого Ісель-аджі шоки заворушилися холодцем і очі забігали, як пацюки. Він ковтнув повітря, облизав м'які, брезклі губи:

— Шахтеміре! Я дарую тобі винохідця. Тільки помагай аджі, пожалюста, помагай!

— Савбол, аджі! Я завтра ж їду.

Наївшись курми й запивши чаєм, Ісель-аджі рушив далі, на Гогулі, кінчати божу справу — збирати гроші на мечеть.

* * *

Подарунок Ісель-аджі, прудкий, степовий виноходець, щипав собі траву в табуні Шахтеміровому, на його пастівниках: Шахтемір поїхав до Джанакай-Куя тачанкою. Нехай простить аллах милосердний цей гріх правовірному! Воно б і не личило заводити богопротивну новину, але ж їхати тачанкою так приємно й зручно... На козлах— байгуш-кучер: його діло — правити й поганяти. А хазяїн тим часом солодко куняє або ж пряде довгу нитку життєвих дум і мрій.

Шахтемірові є про що подумати. Шість років старшинував Шахтемір, доки зіп'явся на ноги. В степу вже ходить власний табун і череда; в овечій отарі — понад вісімсот голів; звідусіль — шана й гроші. Але — восени нізам. Бісміллягім... Хіба ж можна всім догодити?.. Він допомагав розшукати за 40—50 карбованців украдену коняку, а вони тепер точать на нього зуби. Ай-яй, які невдячні люди! Хіба ж він собі брав? Йому ледве-ледве залишалось 10—15 карбованців. А Сарсембі, собака, тепер копає яму... Ой, буде на нізамі великий бій! Готуй,

Шахтеміре, гроші та ще гроші, коли хочеш бути старшиною!

Астопурла!.. А що думає про нього начальник?.. Чи не дише й він проти Шахтеміра важким духом?.. В-алла!.. Давно вже треба завезти подарунок Біішу Муталапову... Ай-яй, Шахтеміре, як же ти забув про це?

І Шахтемір звелів завернути до аулу Бііша Муталапова, письменного перекладача при начальникові караногайського народу.

Бііш Муталапов — недавній байгуш. Тепер у Бііша Муталапова будинок під залізом, і коні, і корови, і черкеска тонкого сукна, і годинник із срібним ланцюжком. А було все це як казка! Почув колись ярим-патша¹ князь Голіцин про Караногай і дивом здивувався. Живе собі цілий народ за своїми власними законами, не знає жодних податків, крім військового збору², мов стіною, пісками від усіх одгородився. І приїхав сам ярим-патша в Караногай на великий нізам і сказав:

— Караногайці! Так жити далі не можна. У вас немає школи. У вас немає лікарні. Ви не знаєте світу. Виберіть двоє хлопчаків і пошліть учитись: вони відкриють вам очі.

Астопурла! Найповажніші аджі устали бороди в землю й не знали, що сказати, щоб не розгнівати князя... Виручив усіх Мустапа Аракчієв, переселенець із казанських татар.

— Я даю свого сина Махмута! Нехай їде.

— Ару, ару... Коп якші! Нехай їде.

— А другого?

А другого призначили, як некрута, з бідняків. Так попав Бііш Муталапов до фельдшерської школи, а Махмуд Аракчієв до гімназії. По шістьох роках навчання обидва повернулися, щоб сказати караногайцям:

— Ля алла іль алла Магомет расул алла³. Нема країни над Караногай, і нема життя над життя степовиків!

Бііш Муталапов став за письменного перекладача при

¹ Яр им-патша — півцаря; так звали караногайці намісника кавказького.

² Караногайці не платили жодних податків, тільки збирали на громадські видатки по 40 коп. з великої худоби та по 5 коп. з малої. Некрутів не давали, а платили військового збору по 4 коп. з великої худоби і по 0,5 коп. з дрібної.

³ Нема бога, крім бога, і Магомет пророк його — формула віри, що її часто повторюють мусульмани.

начальникові. У Бііша Муталапова — коні, й корови, й будинок, і черкеска тонкого сукна. Щоб подати скаргу начальникові, треба прийти до Бііша Муталапова.

— Ай-яй, Бііш, помагай міне, пожалюста, помагай!

— Тобі чого?

— Начальника бачити треба.

— Начальника не можна бачити. Начальник — як патша. Ти можеш бачити патша?

— Бііш! Ти все можеш! Ти скажеш: іди! — і бідний Самед піде з тобою до начальника. Помагай міне, пожалюста, помагай.

Бііш критичним оком оглядував прохача: вся ціна йому з руками й ногами — п'ять карбованців. Бііш не хоче його кривдити, він не вимагає неможливого, він каже:

— Беш монет!¹

Самед з ляку широко розкриває очі. Але він уже знає, що Бііш не міняє слова. Самед іде назад, і продає свої руки за п'ять карбованців, і приносить Біішу гроші.

— Ходім....

Астопурла!.. Сакля в начальника — з великими вікнами, і в саклі — дерев'яна пофарбована долівка, і м'які стільці, й квітки, й багато-багато такого, чого Самед ніколи не бачив і, може, ніколи вже не побачить. А сам начальник — як патша: на плечах золото, на грудях золото... «Помагай міне, Бііш, пожалюста, помагай!»

— Вам чого?

Самед довго розказував убогою ногайською мовою свою біду. Була єдина верблюдка в Самеда, нею він заробляв мало-мало чаю, мало-мало муки. Приблудилася та верблюдка до табунів Шахтемірових... Шайтан! Собака! Він позначив її своїм тавром і звелів табунникам говорити неправду. Нехай начальник подивиться сам: під шерстю Самед покаже своє тавро...

Начальник перебив:

— Про що він розказує?.. Коротше!

Бііш коротко перекладав:

— Жаліється, що верблюдка до чужого табуна прибудилася.

— Маслагатна справа... Передати на розгляд старшині.

— Ходім, Самеде!

— Тохта, а верблюдка?

¹ Беш монет — п'ять карбованців.

— Ходім, я тобі там поясню.

За карбованця Бііш писав Самеду заяву на маслагат і, за правом, від начальника даним, передавав ту заяву на розгляд голові Тангатара Камбулат-аджієву. Голова розглядав справу... Помилився Самед, не його то верблюдка, а Шахтемірова... Усі табунники Шахтеміра це ствердили і голова так присудив...

Бііш Муталапов Шахтеміра Ярболдієва зустрів, як приятеля. Ая!.. Навіщо їм ворогувати? Дві чакалки полюють у степу разом на одну отару овець, і два шуліки рядом клюють свіже стерво!

— Давно бачив тебе, Шахтеміре! Кайда барасен?

— До Ельгайтара-аджі їду. Що нового, Бііше, в начальника?

— Яман, Шахтеміре, савсем яман! Караногайці подають начальникові кляузи: багато Шахтемір бере дуvasи; неправильно Шахтемір суд судить; з абреками Шахтемір дружбу водить.

На дерев'яному сірому обличчі Шахтеміровому майнула сутінь тривоги:

— Бііш! Я забув тобі сказати... Є в мене коник,— ай коп якші! Для тебе держу. Як повернуся, приїжджай.

— Савбол... Дак от я й кажу: багато кляуз подають на Шахтеміра. Але я твою ласку не забуваю. Навіщо кляузи? Навіщо начальник? У нас — свої адати. Ти поклич їх до себе й поговори.

Він поліз до шафи й витяг кілька заяв, писаних ногоайською мовою.

Кругловиде шахрайське обличчя Бііша смикалося від веселого сміху.

— Хі-хі-хі!.. Ішакова скарга — розумному доход!

— Хе-хе-хе... Пророк Іса¹ їздив на ішаках, і пророк Магомет їздив на ішаках. Нам і бог велить їздити на ішаках.

...Від Бііша Шахтемір виїхав у доброму гуморі. Ха!.. Нехай ахмак подає скарги, куди хоче! Всі кадії беруть. Усі старшини беруть. Усі аджі беруть. Куяни аяклари юрета, бюрене тегаєре ашата!²

— Салям алейкум!

¹ Іса — Ісус; караногайці почитують його після Магомета, вигадуючи всякі легенди.

² Зайця ноги носять, вовка зуби годують.

Тачанку обігнав молодий хлопець на породистому скакуні. Темно-золотавої масті кінь у білих рівних панчохах на всіх чотирьох ногах, з білою зіркою на маленькій точеній голові, легко йшов під верхівцем, наче граючись: ні втоми, ні напруження.

Шахтемірові серце тьохнуло. Де міг вирости такий красень? На змаганнях він, напевне, пережене всіх.

— Тохта! Ей! Джигіте! Мундагель!

Верхівець оглянувся, затримав скакуна й ловко повернув його на задніх ногах. Кілька рівних пружинистих стрибків — і кінь пішов поруч тачанки.

— Ти хто такий, юначе?

— Каїрбек Рахмет-аджієв.

Шахтемір з неприхованою цікавістю оглянув хлопця. Після хвороби Каїрбек вирівнявся й виріс. Щезла колишня дитяча вайлуватість; юнацька постать набрала більшої стрункості й моці. Смугляве кругле обличчя витяглося, і темні очі під упертими бровами дивилися тепер упевнено й твердо.

— Чий кінь?

— Мій. З лошати вигодував.

— А ти де тепер живеш?

— Поки що — табунником у Шамбіля-аджі.

— Слухай, хлопче! Проміняй мені коня. Я дам тобі з цілого табуна двох, яких сам схочеш.

Каїрбек засміявся:

— Давай увесь табун — не візьму!

— Ну, табун!.. Глупак! Табун — це велике діло. Слухай, я тобі дам трьох.

— А я тобі кажу: цілого табуна не візьму. Мені Шамбіль-аджі давав косяк: двадцять кобил і жеребця.

Шахтемір розсердився:

— Ахмак!.. Двадцять кобил і жеребця! Ти тепер байгуш, а то став би хазяїном.

— Коли в мене такий кінь, я й так хазяїн.

— Не хвались! Такого коня й позбутися легко. Хіба мало лихих людей?

Каїрбек підвівся в стременах і кинув:

— Егей!.. Нехай спробують!

Він легенько ворухнув повідком, і кінь, одірвавшись від землі, поплив понад степом, як швидконогий сайгак. Шахтемірові хижо блимнули очі. Блазень! Хіба йому, харпакові, мати такого коня?.. Ахмак! Двадцять кобил і жеребця давали! Побачимо, як ти встерешеш його!

Шахтемірові пропав добрий настрій. Йхав далі, стуливши тонкі сині губи, й думав свою думку. Заздрощі точили Шахтеміра, як шашіль. Хотілося вище й вище по караногайських шаблях: сісти за голову, стати багатим, як Ісель-аджі, тримати всіх у своїх руках... Бісміллягім...

А степові простори пливли назад верства за верствою; зелені, злегенька погорблені площі, золотаві піски-смуги, де-не-де невеличкі тихенькі аули... По обіді в'їхали в Баджиганські піски. М'яко коливалася тачанка на ресорах. Монотонно й снотворно шелестів пісок під колесами, навіваючи нудьгу. Хотілося дрімати. В уяві знов поплив темно-золотавий скакун, розстилаючи хвіст у повітрі. Шахтемір метнувся за ним і ледве не впав. Тачанка стала. Кучер нахилився з козел і тихо промовив:

— Глянь, хазяїне... Каїрбеків кінь...

Між пісками була невеличка падинка. На ній, праворуч, чорнів старий зимівник з базами й невтраченими запасами кіз'яків. Навколо розливалася зелена повільна трава і тиша знелюдненого степового закутка. Темно-золотавий скакун під сідлом вільно ходив трохи осторонь, щипаючи траву й часом піднімаючи голову з тихим призовним іржанням.

— Тохта! Стій тут, я подивлюся, що там.

Шахтемір виліз із тачанки й обережно почвалав до бази. Обійшов його збоку, пригинаючись за стіною, й закам'янів. За базом, на траві, сиділа парочка. Каїрбек щось гаряче доводив молодій дівчинці, а вона слухала, не зводячи з нього очей... Астопурла! Яких очей?! Між караногайцями часом трапляються горянські постаті — пам'ятка колишнього проживання в Дагестані. Але таких очей і в Дагестані треба пошукати... Темні й м'які, як оксамит, і палкі, як пожежа, вони вабили й хвилювали, хоч у невинному погляді їх було ще багато дитячого. Що більше дивився Шахтемір на дівчину, то дужче забував про свої 50 років і про всі життєві турботи з їхнім крутіємством і облудою. Вставала в уяві така ж весна і 17 років за плечима, і буяння молодих сил, і п'яний хміль юнацтва. Дівчаті важко було вгадати роки, хоч її форми вже наливалися буйним соком дівочтва. Вона зовсім подитячому відкинула свій тастар і часом захоплено гладила рукою щоку Каїрбекову... Хіба, може, сестра?

Шахтемір прислухався до тихої розмови, силкуючись розгадати загадку.

— Ми тут не знайдемо правди, тут правда тільки для багатих. Кадія можна купити, старшину можна купити. У Каїрбека нема таких грошей.

— Я боюся, Каїрбек...

— А що ж робити? Тебе знов продадуть.

— Бісмільягім... Може б, піти до атая?

Каїрбек гірко засміявся:

— У Ельгайтара-аджі не серце, а капшук. Іншого шляху немає, Отарбіке...

Отарбіке!.. Шахтемір ледве не крикнув голосно її ім'я. Дак ось вона — Отарбіке, що її він сватає старому Ісель-аджі! В-алла!.. Розмальовуючи її перед очманілим дідуганом, він і не думав, що справді вона така незвичайна... Тепер сам, як молодик, задивився на неї, і якась давно забута солодка млюсть затопила йому груди.

Але раптом заіржали коні, і молодята зірвалися на ноги. Позаду в пісках вони побачили тачанку... Сором який!.. Отарбіке спустила на лице свій тастар і прудкою кізкою кинулась через долинку до другої смуги пісків. Каїрбек нахмурився: він упізнав Шахтемірових коней, що обігнав їх дорогою. Видима річ — Шахтемір прямував до Ельгайтара-аджі...

Стиснувши в руці важкий нагай, хлопець пішов навколо базу. Шахтемір ніяково підвівся й виступив назустріч. Обличчя йому скривила посмішка.

— Дак от як тепер молоді хлопці поводяться з дівчатами!.. А що скаже на це Ельгайтар-аджі? А що скажуть люди? Щеня! Як ти смів порушити наші адати?

— Хто їх порушував? Твої очі одурили тебе, Шахтеміре!

— Блазню! А хто тут сидів з тобою без тастару?

— Моя хатин, коли хочеш знати.

Шахтемір остовпів:

— Твоя хатин?

— Так, моя хатин. Нас звінчали ще за життя мого батька. Ви відняли в мене мої коні й корови, а тепер хочете одняти мою хатин? Я вже чув, чого ти їздиш сюди. Краще покинь!

— Хлопче! Що ти мені казки розказуєш? Що ти бунтуєш проти старших? Ми тебе скрутимо, шибенику!

— Спробуйте! Я вже був у Кізлярі, і я ще поїду в Капкай. Я скажу там: моя хатин, мулла вінчав. А Шахтемір-старшина хоче купити її гнилому старому аджі. Де закон? Де правда?

— Ах, ти ж...

Шахтемір ступнув до Каїрбека, але той швидко відскочив і підвів руку з нагаєм:

— Тохта! Я виріс біля табунів, Шахтеміре! Я ганяюсь на своєму коні за чакалками й провалюю їм голови. Іди собі геть.

Шахтемір відступив і вилаявся:

— Ат баласи!

— Сам старий пес!

Хлопець плюнув і пішов геть. Потім спинився, свиснув, і здивований Шахтемір побачив, як темно-золотавий скакун, граючись, підбіг до свого хазяїна. Каїрбек ласкаво потіпав його по шії, ловко скакнув у сідло й, не звертаючи уваги на Шахтеміра, поїхав на захід, до Одоніяза.

* * *

В кибитці було тільки двоє. Шахтемір схвилювано розказував про зустріч. Ельгайтар-аджі слухав лютоючи.

— А, с-собака! Шайтан! Абрек! Він знов одурив мене. Я зв'яжу Отарбіке й не випущу її більше з кибитки.

— Так це правда, аджі? Скажи: це не вигадка?

— Що тобі, Шахтеміре? Люди скажуть: це правда. Я скажу: це неправда. Було так. Рахмет-аджі дав калім. Мулла Мамай вінчав. Мулла Мамай тепер заприсягнеться: вінчав Отарбіке з Йолмамбетом. Йолмамбет умер. Давай кінчати справу.

Шахтемір мовчав і думав. Поруч мутних, бляклих очей Ісель-аджі встали молоді дівочі очі Отарбіке. Ая!.. Що тобі сталося, Шахтеміре?.. Плискуватим сірим обличчям перебігали хвилі зворушення. Він облизав сухі тоненькі, міцно стулені губи й сказав:

— Давай... Тільки облишмо Ісель-аджі. Віддай мені Отарбіке.

— Що?

Ельгайтар-аджі на момент підвів брови на лоба в хвилинному зачудуванні: це була несподіванка. Але зразу ж опам'ятався й доброзичливо подумав: хе! Яке, власне, його діло до того, хто купить Отарбіке? Дочка — крам, він — продавець.

— А як же Ісель-аджі?

— Ха! Ісель-аджі гнилий: віддавати йому таке дівча — злочин. До того ж — старий: проживе рік-два та й піде

до райських гурій. Нехай гнівається Ісель-аджі: його гнів недовгий. І що таке Ісель-аджі? Я — старшина! Я допоможу тобі в усякій біді.

Ельгайтар-аджі роздумував. Ісель-аджі справді старий: гнів його — на півроку чи на рік, він швидко помре. А Шахтемір має силу й має добру руку за Терекком. Його гнівити небезпечно. Чого ж тут вагатися? Аджі вирішив. Його обличчя засяло лагідними лапками дрібних зморшок.

— Моя согласна. Давай чотири тисячі й бери.

— Як чотири тисячі?

— А так, як і Ісель-аджі: дві тисячі калим і дві тисячі — мені, наодинці.

— Постой, аджі. То ж — Ісель-аджі, він гнилий.

— Мені однаково. Я сказав: твоя Отарбіке. Давай чотири тисячі й бери.

Торг був упертий і довгий. Шахтемір зрозумів, що старий продавець не поступиться й копійкою... На хвилину майнула тривожна думка: «Що ти робиш, Шахтеміре? Нехай багаті аджі платять по п'ять, по чотири тисячі за дівчат, а навіщо це тобі?..» Та й ця думка потонула в темній безодні дівочих очей. І що таке гроші? Він збере вдвоє більше: старшині повезе кожен. Вся справа тепер в Ісель-аджі. До нізamu його не можна гнівити. Його голос вартий кількох сот виборців.

Шахтемір глибоко зітхнув і мов кинувся в прірву:

— Добре, я згоден. Тільки щоб до нізamu ніхто не знав.

Ельгайтар-аджі був тієї ж думки:

— Моя согласна. Я понимаю: щоб Ісель-аджі не знав. Моя теж хоче — до нізamu. Твоя буде старшина — бери Отарбіке. Твоя не буде старшина — не бери Отарбіке. Якші?

Шахтемір остаточно зрозумів. Як старшина, він має перевагу перед старим, хворим Ісель-аджі. Коли ж він позбудеться старшинування, Ельгайтар-аджі не матиме рації йти проти Ісель-аджі. Так чи інак, а треба ждати нізamu.

— Добре. Тільки ти дай слово, що буде так.

— В-алла! Аш хаду! Слово Ельгайтара-аджі — як залізо.

Новоявлені родичі заходилися пити чай. За стіною кибитки в сльозах і в розпуці стояла Отарбіке; не думала й не гадала вона підслухати, яку долю готує їй батько.

Була весна, й було літо. Дні котилися в степах, як роки, а роки — як сторіччя: сірі, одноманітні, ліниві. На початку осені тихе степове життя розгойдала довгождана звістка.

Від аулу до аулу полетіли верхівці-добровольці, щоб розказати цікаву новину та разом випити мисочку-дві дарового улюбленого чаю.

По степу котився «хабар». День у день працював «караногайський телеграф». Коли подорожній аджі, трюхаючи на своїй кобильчині, ловив оком верхівця, то зразу ж догадувався, що недарма він скаче манівцями, погладжуючи нагаєм боки виносливої конячки. Зацікавлений аджі подавав сигнал, піднявши шапку високо вгору, і верхівець летів здалека на сигнал, гордий своєю новиною й своїм, на той час, значенням.

— Не хабар?

— Нізам, аджі, нізам!

— В-алла! — витріщав очі заінтригований аджі і, розпитавши докладніше, повертав свою кобильчину до найближчого аулу. Працюючи руками й ногами, нокаючи, цмокаючи й гецаючи на сідлі, спішив він до сусідів, щоб швидше поділитися новиною.

Нізам — всенародні збори для виборів усіх представників караногайської народної влади. Нізам обирав на три роки голову, чотирьох старшин, 17 аксакалів¹, народного казначея, скарбника допоміжної народної каси, чотирьох кадіїв, 17 ахунів², ще й по кандидату до всіх... Астопурла! Всьому Караногаєві — свято!

Ще вчора бідний Бошан Сагандиков сидів чорніший хмари біля свого отова, не мавши два дні чаю, й думав звичайну караногайську бідняцьку думу: «Гей, гей, — ось я їду степом на баскому коні. Вай-вай, — сонце гріє, вітер віє, і карагуз³ пливе над головою. А назустріч — аджі: «Қайда барасен, батир?» — «Аулла Балтен-кади»⁴. — «Заїдь до мене, вип'еш чаю, а я йому саяям скажу...» І звелить аджі налити мені чаю: один чанак! Два чанаки! Три чанаки!»

¹ Аксакал — збиральники податків.

² Ахуни — щось подібне до благочинних; у них під началом мулли.

³ Карагуз — орел.

⁴ «Қуди ідеш, молодець?» — «В аул Балтена-кадія».

Бошан облизував сухі губи, твердо знаючи, що ця мрія ніколи не здійсниться, бо не для нього вариться смачний чай у аджі. Та проте — хоч у мріях був щасливий.

А сьогодні вже до Бошана рукою не дістати! Він бере коня в старшини Шахтеміра, мов на своїм власнім подвір'ї, і їде до Балтена-кадія, мов до свого кривного родича, і спиняється по дорозі в голови Тангатара, мов у найближчого приятеля, і скрізь п'є чай, а як де, то й печені дістане... Бо сьогодні вже Бошан Сагандиків — виборець, Бошанів голос теж матиме своє значення під час виборів.

А до того ще — хіба кому заборонено думками багатити? А що, як самого Бошана виберуть? Не в старшини, ні, — а хоч би в аксакали!.. Що з того, що він — неписьменний? Мало хіба аксакалів неписьменних? Найде собі писаря-байгуша та й поїде по всьому Қараногаю гроші збирати. Егей!.. Щодня йому чай, курма й дуваси... Коп якші!

Або чом би й на старшину не вискочити Бошанові? Хіба не було такого в Қараногаї? Перелаявся колись Кінчаків куб на нізамі: ніяк на кандидатах не помирилися. Виступив тоді наперед якийсь аджі, вхопив за поли байгуша Қокунея Абдуразакова: «Ось вам старшина! Годі нам битись за кандидатів!..» І вибрали старшиною Қокунея. А через три роки Қокунея вже й не пізнаеш... Табун коней, корови, вівці, біла кибитка, гарна ханум... Багатий став Қокуней Абдуразаків! І пика вже йому вся в смальці, й очі заховалися в щілинки, весело виглядаючи звідти на білий світ.

Гарно бути старшиною в Қараногаї, без міри гарно! Люди собі лаються, б'ються, крадуть, свавільничають, а старшині — доход. Що не день — то й маслагат! Що не день — то й дуваси! І кожен йому — салям і барана, або цілу корову чи коня. У старшини й воли плодяться! У старшини й півень яйця несе.

* * *

Голова й старшини қараногайського народу зібрались у Шахтеміра Ярболдиева на пораду. Випили дві пляшки коньяку, розговорилися.

— Ах, яман, савсем яман! — десятий раз нарікав Шахтемір, — Як тепер будемо? Колись було самі почесні

старики вирішували, кому старшиною бути, кому кадієм. П'ятсот монет дай — і вже ти старшина!

У голови Тангатара Камбулат-аджієва (він же старшина Терекового куба) посоловіли очі від двох склянок забороненого питва. Проте він вірно збагнув, до чого воно йдеться:

— Охо-хо-хо-хо... Тепер і байгуш поліз до виборів, і йому треба щось дати... Бир мун монет нада! Екі мун монет нада!..¹ Ай-яй-яй...

Але молодий пришелепуватий старшина Кіпчакового кубу, червонопикий і вирячкуватий Мавлумберди Ельгайттар-аджієв, не думав про збитки. Қоньяк остаточно розсупонив йому язик, що й так висів не дуже міцно:

— Аста! Даси дві тисячі, візьмеш чотири. Чого журитись?

Тембулат-мурза Тнакбет-мурзаєв, ростом і обличчям подібний до розбійника з дитячих казок, недолюблював, коли хтось одверто говорив про старшинські хабарі. Він презирливо скосив очі на п'яного Мавлумберди й відповів приказкою:

— Щйра толган шййбеклей туюлуп дййларда айтар созьго бекбосун?²

Шахтемір сидів заклопотаний і похмурий. Добре тому пришелепуватому Мавлумберди сміятися: за нього старий Ельгайттар-аджі не одну тисячу викине готівкою перед нізамом. А от йому, Шахтемірові, треба всі свої запаси розтрусити, щоб не позбутися старшинства. Це тільки дурень думає, що старшинам до кишені гроші самі пливають. Безпутний Балібек Бакієв мусить викрасти десятеро коней, доки він, Шахтемір, дістане від нього за мовчанку якісь там 200—300 карбованців. Так само десять маслагатних справ треба розібрати, доки в кишені заведеться дві-три сотні заробітку.

— Треба кандидатів купити,— рішуче мовив Тембулат-мурза.— Дешевше буде.

Розумне слово! Всіх виборців не купиш. А кандидатів можна ткнути до рук сотню чи там дві, щоб він в останній момент зняв свою кандидатуру. Добре придумав Тембулат-мурза!

На тому й порішили. Щоб дуже не витрачатися, визна-

¹ Тисячу карбованців треба! Дві тисячі карбованців треба!..

² Плутані нитки трудно розплутувати,— чи не краще тримати язик за зубами?

чили, скільки роздавати виборцям і кого усунути з небезпечних кандидатів. Без витрат не обійдеться!

Нізам призначили на 1 жовтня. Дні стояли погожі й теплі. Після літньої спеки знов зазеленіла трава, а по озерах виступила вода, й потекли осінні ручаї по балочках¹. На зелені падини позліталися хмари хохітви, дудаків, журавлів та іншої степової птиці. Ожив, заворушився знеможений і спалений сонцем і вітрами Караногай.

За два дні до нізаму в ставку Тереклі-Мектеб² з усіх кінців степу посунули караногайські двоколісні гарби з кибитками. Старшини, аксакали, кадії, ахуни та їхні кандидати готували притулок, чай і курму для своїх прихильників. Щодня більше й більше росло кибиток, гарб, людей, коней. Гнали баранів, різали, пекли й варили.

Ставка Тереклі-Мектеб виглядала веселою оазою в піщовому безлісному Караногай. Купи зелених дерев громадського парку, червоні, зелені й блискучі цинкові дахи громадських будинків, склепів і крамниць — усе це вражало степовиків, як шматочок іншого, невідомого життя. Це було карликове містечко на якихось 40 дворів, що з них 16 припадало на казенні й громадські будинки, а 20 — на різні крамниці й дрібні майстерні. Тут жив начальник і його помічники³, тут була канцелярія з маслагатно-шаріатними й загальними справами, допоміжна народна каса, пошта, школа, лікарня. І зразу ж за дворами починався мовчазний, то сумний (літом і зимою), то веселий (весною і восени) безмежний степ. Правовірні караногайці з гордовитим презирством поглядали на ставку, на її багаті кам'яні «саклі» з великими вікнами, на високі тіністі дерева, на весь оцей куточок, бодай і показної, зовнішньої культури... В-алла! Немає в світі життя над життя степовика!

Під час народних зборів, нізамів і громадських свят кипіла, бурувала ставка Тереклі-Мектеб. Сотні й тисячі

¹ Степові річки (Кума) фільтрують у ліски й зникають під ними; тому восени й без дощів виступає вода по сухих озерах.

² Ставка у ногайців — місце проживання хана (ханська ставка — така назва й досі залишилася за їхніми адміністративними центрами). Ставка Тереклі-Мектеб — адміністративний центр Караногая.

³ До караногайців призначався військовий начальник з інструкцією «дбати про добро й вигоди народу, не втручаючись до його звичаїв»; на ділі протягом сотень років такі опікуни грабували Караногай аж до 1910 року, коли винуватців потягли до кари.

степовиків їхали до неї за своїми справами з усіх кінців степу, переповнювали канцелярію, змітали по крамницях увесь крам із полицок. А після зборів усі верхівці, тачанки й гарби рушали мальовничими групами з ставки й розкочувалися живими хвилями по своїх убогих аулах. І знов поза ставкою панувала пустка з своїм стародавнім, майже непорушним патріархальним життям.

Напередодні нізamu це життя розгойдалося, насунулося-накотилося на всю ставку й затопило її метушнею й гамором. Навколо вирости кибитки й отови, стояли випряжені гарби, паслися стриножені коні, вешталася не одна тисяча народу. Ще більше гостювало їх по найближчих аулах, дожидаючись урочистого дня.

Сьогодні й завтра байгушам караногайським, наймитам, табунникам і дрібним хазяям за всі три роки — свято. За ними ходили, їх годували й поїли, їх умовляли й піддобрювали. За ставкою, біля озера, різали цілі отари баранів, свіжували, рубали м'ясо. Біля кибиток варили величезні казани курми та ногайського чаю, насипали миски, наливали чанаки й годували голодних виборців, нагадуючи, за кого треба подати голос. За сто й сто сорок верст, з річки Куми, з Бірюзяка, з-під Моздока, з-за Кізляра (Огуз'єр), поз'їжджалися найбільшій степовики, щоб хоч тепер відчути, що й вони тут хазяї, і їхній голос не зайвий. Післязавтра про них забудуть, але сьогодні і їм якась шана. Наївшись курми, напившись чаю, гикнувши на знак задоволення й пошани на славу хазяїнові, найбільшій караногаець простягав руку й заявляв:

— Бир монет! ¹

Починався торг. Агент старшини, кадія, аксакала чи там ахуна критичним оком оглядав виборця й визначав йому ціну:

— Ірма беш копекен! ²

Іншому й того не давали. Зате багатий хазяїн аулу або родовитий аджі розцінювався в 10—20—50 і 100 карбованців, бо за ним ішли подавати голос, з його наказу, всі одноаульці, бідні родичі й наймити... Аллах акбар! Багатому багато й треба, а байгуш і гривеникові радий... Міцно затуливши його в руку, спішив він до саклі хитрого крамаря-шинкаря, благочестивого сектанта, зло-

¹ Один карбованець!

² Двадцять копійок!

дійкуватого Івана Панкратова для маленької торговельної операції:

— Бер арака он копекен! ¹

Товстопикий, високий сектант-крамар енергійно здобував собі на небі царство небесне, а на землі — тугенький капшук. До всього того був провокатор і подавав належні відомості жандармам. Це давало йому змогу не боятися кари за таємне шинкарювання. За 10 копійок він виносив караногайцеві маленьку скляночку горілки, щедро розведеної водою, але міцно заправленої тютюном та перцем... Випивав щасливий виборець свою порцію уруща-арака ² і з хвилину стояв після того, виривавши очі й розчепіривши рота, мов риба, викинута на берег.

— В-алла!.. Коп якші!

Караногайському щастю сьогодні немає кінця-краю! Випивши за здоров'я Шахтеміра Ярболдиева, чому б не піти потім до його супротивника Сарсенбі Суяндук-аджієва? Адже й той шукає собі виборців, і той годує й напуває? Хто краще нагодує, той і достойніший, — це ж ясно... Виборець має ходити від кибитки до кибитки й шукати кращого покупця на своє громадське право. І цілий день стояв веселий гомін біля ставки Тереклі-Мектеб; інші то й уночі не відходили від привітних старшинських кибиток.

А тим часом по найближчих аулах — Абдулгані-Мектеб, Аксак-Юупс-Мектеб, Аюшкар-Мектеб, Шепкентекган-Кішлав — нишпорили інші агенти, закупаючи, задобрюючи, задурюючи, припрошуючи виборців. Дзвеніли гроші, шелестіли папірці, солодкими струмочками лилися обіцянки... 45 громадських урядовців і 45 кандидатів до них має обрати Караногай. Цілими днями в аулах старшин і кадіїв товклися найпочесніші старики. Пили, їли, торгувалися й продавали голоси за себе й за підвладні їм аули.

Тільки в Ісель-аджі сьогодні незвичайний гість: у кибитці сам на сам з аджі сидів Каїрбек Рахмет-аджієв.

Молодий хлопець змарнів і засмутився: його сподіванки знайти десь правду одурили його. В ставці Тереклі-Мектеб панував Біїш Муталапов. Він передусім сказав:

— Давай десять карбованців.

¹ Дай горілки на гривеник!

² Уруща-арак — руська горілка; тубільці гнали самогон із проса та кислого молока — справжній дурман.

За десять карбованців повів його до начальника. Довго й гаряче розказував молодий хлопець своєю мовою сумну історію, благально простягаючи руки. Згадав, як Йолмамбет купив кадія й старшину та загарбав усе добро Рахмета-аджі. Розказав, як опікун підстрелив його й за гроші виправдався. Нарешті, розповів, як у нього шахрайством одняли Отарбіке й продають тепер — хто більше дасть... Він хвилювався, й сльози йому виступили на очі. Біїш слухав і хмурився.

Начальник не розумів, у чому річ, але його захопила щирість хлопця.

— Що там у його за справа, Біїш?

Біїш поштиво схилив голову й спину:

— Ат! Звичайна шаріатна справа. Суперечка за спадщину й дівчину. Гадаю, що можна передати старшому кадіві.

— Добре. Напиши наказ.

Біїш вивів Каїрбека на вулицю й сказав:

— Собака! Ти хочеш подати скаргу на кадія, на старшину, на Ельгайтара-аджі, на всіх, що цінували й розглядали твої справи? Тільки спробуй! Ти йдеш проти всього Караногою! Ідь собі назад і не рипайся...

Каїрбек розпитав дорогу й поїхав до Грозного, до отамана відділу. Його провели до заступника отамана, бородатого, товстоногого козацького військового старшини Алейникова. Алейников розправив довгу сиву бороду, прищулив злодійкуваті очі й з презирливим глузуванням сказав:

— Дак це ти сам такий законник караногайський виявився? Ти що там бунтуєш? Ти не хочеш коритися шаріатові? Ти йдеш проти народних адатів? Гляди мені! Геть! Виведіть його!

Каїрбек не знав, що напередодні кадій Балтен і старшина Шахтемір були в Грозному на квартирі в Алейникова й обдарували всіх численних дітей його іграшками: дали по дві золоті кружалочки кожному, а на кожній кружалочці — царський орел і цифра «10»...

Хлопець зрозумів, що всі шляхи йому закрито: є тільки один — боротися самому. Простим розумом догадався, що насамперед треба унешкодити Шахтеміра: Ісель-аджі не такий страшний, — він швидко умре.

І Каїрбек розказав Ісель-аджі, як одурив його Шахтемір та для чого відкладають весілля на після нізаму.

Ісель-аджі забув усю свою побожність, задихався й лаявся найбруднішими словами:

— Собака! Я покажу йому, як дурити Ісель-аджі! Ти мовчи, Қаїрбек! Нікому! Я сам побачуся з Ельгайтаром-аджі...

— Я мовчу, аджі. Я тільки бідний байгуш. У мене всього добра — Отарбіке й кінь. Не забудь Қаїрбека, віддай мені Отарбіке. Я тобі служитиму довіку.

Ісель-аджі поспішив вирядити хлопця.

— В-алла! Все зроблю!.. Ти тільки мовчи.

* * *

Рано-рано в день нізаму караногайці посунули з усіх кінців хмарою до ставки Тереклі-Мектеб. Здавалося, на ставку наступала давня ногайська орда, щоб зовсім змести цей новітній закуток чужого їй ладу. Поважно трюхикали на своїх кобильчинах старі аджі, оточені з обох боків прибічниками. Хвала богові — вони ще не забули стародавніх звичаїв і ніколи не дозволяли собі сісти в богопротивну тачанку, вигадану від гяурів! Навпаки, старшини, кадії й багаті караногайські поспішали на свято, спокійно розкинувшись у ресорних тачанках (нехай простить їм цей гріх милосердний аллах!), бо їм же важко щодня ганяти верхи в громадських справах... Манівцями, навпростець, весело мчалися винохідцями й степовими скакунами молодики. Після нізаму — кінські змагання. Бісміллягім!.. Немає кращої забавки для степовика.

А тим часом у ставці писарі й аксакали складали списки виборців, окремо для кожного куба: Тереківського, Міновського, Наймановського й Кіпчаківського.

В опрічній кімнаті багатого крамаря, аксаївського кумика Абка Ісель-аджі вів таємну розмову з Ельгайтаром-аджі. Ісель-аджі гнівався й ковтав повітря роззявленим ротом. Ельгайтар-аджі ласкаво всміхався й голубив співбесідника сяйвом своїх очей.

— Нехай не гнівається знаменитий, благочестивий Ісель-аджі. Хіба ж я казав йому — ні? Винен Шахтемір.

— Я послав Шахтеміра сватом! Ти дав дочку не мені, а йому!

— Не так, аджі. Я сказав: «Чотири тисячі...» Шахтемір відповів: «Ісель-аджі не згоден, я згоден...» Я сказав: «Моя согласна, давай акша, бери Отарбіке!»

— Брешеш, аджі! Ти йому мовив: «Ісель-аджі старий, Ісель-аджі швидко помре, гнів Ісель-аджі не страшний...»

— Ай-яй-яй! Який брехливий собака сказав це аджі? Це не я, це Шахтемір говорив! Я на Шахтеміра — пху! Я сказав: давай акша, бери Отарбіке!

— Я дам акша, аджі!

— Коп якші! Чотири тисячі рублі!

— Я давав три.

— Я казав — чотири.

— Аджі, ти старий. Ти перед богом ходиш. Навіщо ти хочеш чотири! Не в мене береш, в аллаха береш. Ти знаєш, я дав заповіт поставити кам'яну мечеть...

— Ай-яй, аджі! Ти ще старіший за мене. Зачим неправду кажеш? На твої гроші можна поставити п'ять мечетей і ще п'ять.

— Аджі,— три!

— Я сказав — чотири.

— Бісміллягім... У корані сказано: не збирайте собі скарбів на землі!..

— В-алла! Зачим же ти збираєш? Давай, пожалюста, чотири й бери Отарбіке.

Ісель-аджі сердито пожував губами:

— Не видано в Караногаї, щоб брали за дівчину чотири тисячі.

Ельгайттар-аджі весь саяв лагідною посмішкою й доброзичливістю:

— Ай-яй-яй! Тобі сімдесят років, Отарбіке одинадцять років. Чотири тисячі савсем, савсем мало-мало.

Ісель-аджі помовчав роздумуючи:

— Ну, добре, я покличу свідків.

— Навіщо свідки! Слово Ельгайттара-аджі — як залізо.

— Я свідкам вірю більше, ніж залізу. І я дам тобі завдаток.

— Ай, коп якші! Моя согласна. Очін карашо!

...Вибори почалися об 11-й годині. Кожному кандидатові поставили окрему кибитку, а в ній білу й чорну скриньку. Виборці заходили й клали туди чи туди свою кульку.

Та не всім так легко виконати цей простий обов'язок. Були й такі, що ходили до всіх кандидатів, їли, пили й гроші брали від кожного... За кого ж тепер краще подати голос? Ай-яй, скільки клопоту! Відома річ, що після ви-

борів чесний бесермен мусить повертати забалотованим їхні карбованці...

І думав заклопотаний виборець важку думу. А надумавши, починав ховати до свого рукава кульки тих кандидатів, що дешево цінили його послуги. І врешті сипав усі ті кульки разом тому щасливцеві, що вгадав його здібності.

Гомін і галас повисли над ставкою. Що далі йшло голосування, то більше метушилися виборці, шепталися, розходилися, бігали до Івана Панкратова підживитися чесно заробленою чаркою. Або просто продавали приховані кульки: сип сам, кому хочеш.

І тут попливла несподівана чутка: Минів куб голосує за Сарсенбі Суюндук-аджієва! Агенти Ісель-аджі купують виборців, скуповують кульки й сиплють їх супротивникові Шахтеміра! З позеленілим обличчям кинувся Шахтемір шукати Ісель-аджі, але ніхто не бачив його на нізамі. Бісміллягім!.. Пропало все! Пропали зарізані барани, й чай, і гроші, роздані дрібними сумами! Пропали доходи з маслагатів, і дуваси, й пошана!

...Минів куб обрав на старшину Сарсенбі. Кіпчаківці забалотували пришелепкуватого Мавлумберди й поставили старшиною Шатава-муллу Заркішієва.

* * *

Того дня сталася ще одна несподіванка. На пошану нізамові, на розвагу молодим джигітам упорядили кінські змагання. Караногайцям немає більшої втіхи, як такі перегони. Добрих коней вони шанують і цінять більше, ніж гарних дівчат, і не шкодують на них витрат. Потай виховують по аулах баских скакунів, щоб несподівано перемогти сусіду й здобути собі слави. Звісно, ця забавка була не для байгушів, бо справжнього скакуна міг купити й тримати тільки багатий степовик.

На великі змагання під час нізаму прибули гості з Ставропольщини, Астраханщини й з-за Тереку: едишкульці, едисанці, трухмени, комлики, чечени, кумики й дагестанці. Біля ставки, навколо високого бугра, обвели великий круг: три верстви. Тричі мали оббігти його скакуни,— разом 9 верст. На бугрі розташувалися тачанки багатіїв, застелені дорогими кольористими ковдрами й килимами. На їх маковим цвітом зарясніли караногайські, кумицькі, чеченські красуні. Шовкові бешмети

горіли сріблом і золотом поясів, застібок, талярів і червінців. З-під бешметів зеленими, червоними, жовтогарячими плямами виступали шовкові сорочки. Високі, круглі, важкі боброві шапки й білі тастари доповнювали їхнє вбрання.

Біднячок з їхніми старенькими ситцевими бешметами (один, два на все життя) тут не було: бідняцькі двоколісні гарби стояли там десь унизу, в натовпі.

Біля самого кону товпилися почесні старики, старшини, кадії, а за кругом, на всі боки — море верхівців. Скакуни були вже давно на місці. Їх знав кожен караногаєць. Особливу увагу звертав на себе вогнисто-рижий огир Тембулата-мурзи, переможець на всіх перегонах. Як і завжди, самі хазяї не скакали. На кожному коні сидів хлопчисько-байгуш, років 9—10, що за 2—3—5 карбованців ризикував своїм здоров'ям і життям. На кожному з них була одмітна кольорова сорочка й хустка на голові.

Змагання мали вже початися, але в натовпі байгушів і наймитів зчинився галас. Верхівці тислися до гурту, кричали, умовляли, підбадьорювали. З загального гармидеру часом виринали вигуки:

— Каїрбек!.. Егей!.. Каїрбек!..

Нарешті натовп розступився й на круг вилетів дивний кінь темно-золотої масті, з білими рівними панчішками на всіх ногах і зіркою на лобі. Звертала на себе увагу невелика породиста голова, точені ноги й струнка, пружиниста постать.

— Чий кінь?! Де він узявся такий? Ай коп якші!

Чеченці, знавці добрих скакунів, хижими заздрили очима вп'ялися в степового красеня. На нім сидів не звичайний хлопчисько, а стрункий парубійко в сірій сорочці й такій же хустці. В натовпі загомоніли:

— Ахмак! Який скакун витримає таку вагу на шалених перегонах? Хто він?

З вуст в уста передавали дивну новину: табунник Каїрбек Рахмет-аджієв виїхав на змагання власним конем! Зроду такого не було, щоб з багатіями змагався байгуш! Тисячоголовий натовп захвилювався. Байгуші радісними криками вітали Каїрбека:

— Егей!.. Ай джигіт!.. Ай казак-айтар!!

Настала тиша. Народний казначей Махмут Аракчієв подав знак, і разом, під неймовірний галас, улюлюкання

¹ Егей!.. Ай, молодчина!.. Ай, шибайголова!

і свист, зірвалися з кону 12 коней. Хмарою встала курява й розвіялася, а в степу з нею виринула мальовнича група червоних, синіх, зелених, жовтих дитячих постатей на гарячих скакунах. Потроху окремі верхівці виривалися наперед, вирівнювалися, розтягалися в разок різнокольорового намиста. Низка їх окреслила вже цілий круг і скакала з протилежного кінця, наближаючися до кону. Захвилювалися хазяї скакунів, захвилювався тисячоголосий натовп. Невимовний галас полетів скакунам назустріч:

— Кунтуган! Кунтуган!..

— Заркіші!

— Янмурза!

— Қаїрбек! Қаїрбек! Ай-да-да!

Важко дихаючи, злегенька гріючи нагаєм вороного тонконого Кунтуганового скакуна, пролетів мимо кону голубий хлопчисько; за ним — червоний, сірим конем Заркіші-аджі; далі жовтогарячий, гнідим Янмурзи Янбаєва і позаду всіх — Тембулатів зелений, вогнисто-рижим. Інші розтяглися довгою низкою в хвості. Але кожен знав, що добрий скакун Тембулатів береже сили для останнього круга, коли вже всі виб'ються з моці. Він не куштував нагайки, — його не били, а тільки пускали повід, щоб він зірвався, як вітер. Та цього разу Тембулатове серце калатало і очі тривожно вп'ялися туди, де йшов, мовби граючись, нікому досі не відомий кінь байгуша Қаїрбека. В-алла!.. Видима річ — Қаїрбек надержував його: жодного разу не вдарив і не дав поводка. Кінь летів без найменшого напруження.

В натовпі багатіїв його зустріли одвертим глумом:

— Легше, легше, Қаїрбек!.. Аста!.. Не поспішай: позаду ще п'ятеро!

І знов умчала різнокольорова ватага в степ, а за нею погляди тисячі очей. Кунтуганів вороний жеребець мчався першим, але хлопець уже частіше й частіше бив його нагаєм, і біла піна летіла з нього, як шмаття мила. Заркішіїв сірий доганяв його, а нарівні з ним ішов гнідий Янмурзи Янбаєва. Вогнисто-рижий Тембулатів-мурзин прибавив ходи; але поруч його вирівнювався темно-золотавий скакун Қаїрбека Рахмет-аджієва.

Коні йшли шосту верству, наближаючись до кону. Ось уже позаду гнідий і сірий. Тисячоголосий рев зустрів їх, коли вони мчали мимо натовпу. Тембулатів ішов другим, але голова в голову скакав поруч із ним Қаїрбеків.

Наступив останній момент. Коні виринули в степу з хмари сірого пилу й пішли що є сили. Натовп ахнув і загомів:

— Ударив!.. Ударив!..

Тембулатів-мурзин кінь ніколи не знав нагая під час перегонів. Під дощульним ударом він вилетів кидькома наперед — і пішов дев'яту верству, наче не торкаючись землі. Але ще момент — і темно-золотавий скакун почав його доганяти. Каїрбек дав поводи і крикнув не своїм голосом щось тільки двом їм відоме: кінь помчав бурею, залишаючи позаду себе всіх.

Не галас, а напівзвірячий рев і зойк зірвався йому назустріч, коли він пролітав мимо кону, зробивши 9 верст за 10¹/₂ хвилин¹. Байгуші рвали собі груди криком і кидали шапки вгору:

— Каїрбек!.. Ай-да-да! Каїрбек!

І раптом не витримав натовп. Сотні степовиків вилетіли диким ескортом поруч перших трьох скакунів, з ревом, вереском і посвистом. Хтось напоровся на сусіда. Чиясь коняка полетіла через голову, ламаючи ноги верхівцеві... Здавалося, шість століть кинув назад себе дивний скакун Каїрбеків і за ним ударила колишня орда, що з гейканням і посвистом змītала колись полки руські, князівські.

Каїрбек під'їхав схвильований і гордий до казначея і одержав перший приз — сто карбованців. Другий дістав жеребець Тембулата-мурзи, третій скакун Янмурзи Янбаєва. Найпочесніші аджі, старшини й гості обступили переможця:

— Ай, кінь! Джигіте, продай скакуна, багатий будеш!

— Не продажний...

— Слухай Каїрбек, — я дам тисячу карбованців!

— Я дам дві!

Поважний Шамбіль-аджі Абдурахманов, що обличчям своїм нагадував Шаміля, імама Чечні й Дагестану, голосно засміявся:

— Я давав йому двадцять коней на вибір — він не хоче.

— Бісміллягім...

— Каїрбек, я дам тридцять!

Каїрбек озирався на всі боки й показував свої міцні молоді зуби:

— Не продаю й не міняю...

¹ Точно перевірено хронометром, караногайські скачки дивували знавців.

Він обережно визволився з натовпу, скочив з коня, погладив його по шиї й пішов просто степом. На диво всім, скакун, тихо заіржавши, пішов поруч нього, як вірний пес.

VII

Отарбіке дивувалася: ніколи мати не голубила її, а тепер стала тішити, як маленьку. Сяде вечором біля постелі й гладить по голові:

— Спи, доню, спи...

Або покладе голову собі на коліна й перебирає м'яке волосся. Дівчині материна ласка — як вогник у кибитці під осінню мряку: скупі на неї люди в Караногаї. Тулилася до неньки, а самій було і радісно й сумно. Нудне життя дівоче в степових кибитках. Ні своєї волі, ні бажання, — сиди й жди, доки повезуть до чужого аулу, пхнуть в обійми чужому чоловікові й скажуть: це твій муж... А серце ж дівоче ласки просить, юне тіло палом наливається: де ти, жаданий! Прийди!

Думка мимоволі частіш і частіш верталася до Каїрбека.

Якось задрімала дівчина, а на обличчя їй — гаряча сльоза: одна, друга...

— Анай! ¹ Чого ти?

— Нічого, дочко, це я так...

— Анай!.. Щось лихе сталося?.. Анай...

— Ні, ні, дочко, заспокойся.

— Анай, ти щось ховаєш від мене!.. Я знаю!

— Доню...

— Скажи!.. Ну, скажи, прошу тебе!

— Я не смію, дочко, батько гніватиметься.

— Анай, я знаю... Мене продали?.. Еге?

Мати стурбовано оглянулася.

— Тихо, дочко, тихо... Бо як батько дізнається...

— Кому, анай, кому?

Мати вагалася. Проте однаково ж тільки два тижні лишилося. Доведеться сказати.

— Ісель-аджі.

Крик розпачу різнув їй серце.

— Анай!.. О анай, рятуй мене! Я не хочу. Я умру, анай! Іди до батька, проси...

¹ Анай — мати.

Мати заметушилася по кибитці, тривожно виглядаючи за двері.

— Що ти, дочко? Хіба ж можна? Де це видано, щоб іти проти його волі? Сором, дівко!

— Він гнилий, мамо!.. Від нього вже три жінки згнило!

— А це що мені?.. Замовчи! Як ти смієш таке говорити? Хто тобі наплів такого? Забудь і думати про Каїрбека, дівко! Нема на те батькової згоди.

Отарбіке тихо плакала. Мати гладила її й умовляла. Така вже доля дівоча: молодих красунь завжди купують багаті аджі й старі, поважні хазяї. Умре він, тоді вдова може дістатися й біднішому.

— Не плач, дочко,— він недовго житиме. А тоді, може, й зглянеться батько.

Та Отарбіке ніяк не могла заспокоїтися. З того дня ходила як у тумані осінньому. Два тижні! По двох тижнях повезуть її до бридкого дідугана, що від нього тхне могилою і тліном.

Якось дівчина переборола свій страх перед батьком, зневажила стародавні адати й зайшла до нього в кибитку, не спитавшись:

— Атай!.. О атай!.. Бісміллягім...

Вона впала йому до ніг і мовчки плакала. Ельгайтар-аджі насупився.

— Що таке?.. Аста!.. Що тобі?

— Атай! Пожалій! Я буду тобі пасти коні й корови, як табунник. Я робитиму в аулі все, що скажеш, і берегтиму твою старість. О атай...

— Ха!.. Тобі вже сказали?.. Замовчи! Твоє діло — не думати, а слухатись!.. Ата ананни сей! ¹

— Пожалій мене, атай! Я ще молода, а йому — сімдесят років!

Ельгайтар-аджі хотів остаточно розгніватися. Чи ж годиться дівчині перебирати, коли так батько хоче?.. Але глянув на дочку, що лежала біля ніг, і мов уперше побачив, яка вона маленька й тендітна. Обличчя йому засвітилось лагідною посмішкою. Хіба ж він ворог своїй дитині?.. Хе!

— Дурненька! То й добре, що він старий! Він незабагом помре, і ти знов вернешся до мене. І я тоді матиму ще калім.

Вона в розпачі вчепилася йому за ноги й ридала:

¹ Шануй отця й матір свої!

— Я умру, атай! Він гнилий... Він хворий...

Бісмільягім!.. Чи ж видано, щоб дівчата сміли говорити про це? Обличчя Ельгайтара-аджі спалахнуло гнівом. Він грубо шарпнув ногою, ударивши дівчину:

— Хто тебе навчив цього? Як ти смієш, негіднице, казати таке на поважного, благочестивого аджі? Га? Це все Каїрбек? Ти з ним бачилася, розпуснице? Га? Я тебе зв'яжу й одвезу до Ісель-аджі! Я тебе швидше своїми руками задушу!

Він кричав щодалі більше, сердитий на цього шибеника, що завжди стає йому на порозі. В запалі боляче копнув ногою дівчину й звелів їй вийти геть і готуватися до шлюбу.

Без тям вийшла Отарбіке до кибитки матері й сіла, мов чужа. Що далі? Сама тільки думка про Ісель-аджі кидала її в розпач.

Переборовши дівчачу соромливість, передала Каїрбекові через пастухів, щоб їхав мерщій.

Чотири дні проплакала дівчина, виглядаючи з піскових кучугур на старий баз у долині. Якось непомітно з дівчати стала жінка. Мати запрохала до себе молодих швачок готувати віно. Вони шили й, за степовими звичаями, навчали молоду дівчину таємниць шлюбного життя. Отарбіке щеміло серце й горіла думка:

«О Каїрбек!..»

На п'ятий день Ельгайтара-аджі поїхав до сусіднього аулу. Отарбіке вийшла в піски й побачила над базом пучок сухої трави на лозині. Зраділа й кішкою поза буграми пробралася до базу. За стіжком сіна, що готував Ельгайтара-аджі на зиму, побачила Каїрбекового коня; хлопець підтягав на ньому попруги, ладнаючи сідло. Дівчині серце затріпалося, мов у сильцях. Росла з ним укупі, жінкою названою була йому, як до брата звикла. А тепер — мовби щось між ними стало: і радісно, й соромно... Та Каїрбек уже побачив її. Побачив нову Отарбіке, — не подругу дитячих днів своїх, а жадану хатин, солодку мрію днів і ночей парубоцьких. Обличчя молодикові взялося вогнем:

— Отарбіке!

Він підбіг до неї, простягаючи руки. Засоромлена Отарбіке одвертала обличчя, не покрите тастаром. Але й сама незчулася, як упала йому на груди, забувши віками виплекані звичаї.

— О Каїрбек! Мене віддають Ісель-аджі... Тиждень тільки залишився...

Отарбіке заплакала. Каїрбекові брови зійшлися в тяжкому роздумі на переніссі.

— Я вже казав тобі: утечім!

— Боюся, Каїрбек! Подумай: скільки й Караногай стоїть, не було такого.

— І такого не було, щоб батько продав дочку гнилому дідуганові. Слухай, Отарбіке! Ти казала: краще вмерти...

— Ару, ару... З тобою, Каїрбек!

— Добре. А спочатку спробуймо втекти.

Отарбіке вся тремтіла в хвилюванні. Без милого — життя не життя з старим дідуганом. І страшно, як подумати про втечу. Пригадувалися казки про батирів і ханів, що в'язали непокірних дочок коням до хвостів і розмітали кістки їхні по степу. І туж-туж в уяві вставав гнилий бридкий аджі! Бачила його раз у батька: очі як у риби, щоки обвисли брезкими мішками, а чорний рот, розкритий від задухи, смердів падлом. У розпачі крикнула:

— Вези мене куди хочеш! Я твоя хатин!

— Ай, коп якші! Мерщій, мерщій тікаймо! Не бійся, я все підготував.

Він посадив дівчину на коня, сів сам і рушили балочкою геть від аулу. Отарбіке трусилася, мов у пропасниці. Нечуваний злочин заподіяла вона перед батьками своїми, перед усіма стариками...

— Бісміллягім... Ах, Каїрбек!..

— Нічого, нічого... Пам'ятай, що тебе ждало.

Сховалися за пісками, виїхали на південь і подалися до чебутлинських ільменів.

...Щось аж через годину мати кинулася шукати Отарбіке: як у воду впала дівчина! Послали по Ельгайтараджі. Сам не свій прилетів він додому з десятком вершників. Чакалкою кидався й кричав на всіх і бризкав слиною. Веселі лапки на його обличчі розбіглися сердитими колючими зморшками. Швидко оглянули всі околиці аулу. Цими днями випали дощі, і в степу ясно було все, як у розкритій книзі: де табун пройшов, де верхівець проїхав, де Отарбіке вкрадено. Ось тут вона стояла на кучурі, сюди пішла. На базу ждав її злодій з конем: він приїхав з Чебутли й попрямував до Одоніяза. Ельгайтараджі лютував:

— В-алла! В степу не сховається, крізь землю не піде, удвох одним конем далеко не зайдуть!.. На коні!

До найближчих аулів полетіли верхівці з новиною: в Ельгайтара-аджі вкрадено дочку, сліди пішли до Одоніяза! Мов повінь, пішла чутка від аулу до аулу, далі й далі, на захід, і, мов повінь, спішили звідусіль верхівці навздогін. Сам Ельгайтар-аджі з родичами й одноаульцями кинувся перший по слідах. Дорогою до їх приставали гуртки степовиків і погоня росла, мов зграя вовків за пораненим сайгаком. Скакали з старовинними пістолями, з важкими нагаями й роздмухували дорогою сліпу, стадну, звірячу лють:

— Собака! Шайтан! Що буде, коли всі байгуші почнуть красти собі жінок?.. Де ж тоді святе батьківське право на калим? І чи зможе тоді поважний аджі купити собі дівчину? Убити мало пса!

— Закопати обох живими в землю на страх усім!

— Бісміллягім!.. Хитаються наші степові адати! Ходять байгуші на заробітки до гяурів, приносять звідти нові думки й звички, хочуть сабан завести. Провчити треба! Наша земля, наш закон!

Кілька десятків байгушів, що виїхали на допомогу, мовчали: така їхня доля, щоб мовчати там, де говорять старші. А по бідняцьких отавах і в степу, біля хазяйських табунів і отар ходив радісний гомін:

— Каїрбек!.. Ай, коп якші!.. Вони хотіли одняти в байгуша його хатин!

І жоден табунник, і жоден чабан не сказав би, кудю поїхали втікачі, хоч би й бачив їх.

Хижою ордою з вигуками й люттю гналася погоня до самого Одоніяза, де Каїрбек служив у багатого Шамбіля-аджі. Слід був ясний, усі чотири підкови нові й гострі. Інде, на сухих місцях, його забивали сотні копит степового табуна. Тоді переслідувачі роз'їжджалися навколо, пильно оглядаючи землю, і знов відшукували в степу потрібний слід, що йшов далі, до Одоніяза.

Перед Одоніязом звернули на замулену низину. Табунник Ельгайтара-аджі ближче придивився до сліду й раптом злетів з коня.

— Що таке, Менглібай? Чого ти?

Менглібай нахилився з похмурим обличчям і довго розглядав сліди:

— Аджі! Ми їдем не туди! Собака одурив нас! Нам треба їхати назад, на Чебутлу!

— Ти здурів, Менглібай?

— Ми всі здурили, аджі! Ось глянь на копита: шайтан перекував свого коня підковами назад. Він приїхав з Одоніяза й поїхав на Чебутлу!

— Астопурла!..

— Бісмільягім!.. Вони втечуть за Терек!

Ельгайтар-аджі кляв розбійника в батька-матір, кляв дочку й нахвалявся знищити обох. Але годі було дога-няти втікачів: того дня ледве вернулися додому.

* * *

Каїрбек держав путь на Чебутлу безлюдним степом, ховаючись поза пісковими пасмами. Добрий кінь притомився під подвійною ношею: шістдесят верст! Але молодик гнав його далі й далі. Помалу скакун упрів і почав спотикатися.

— Погано... Підкови заважають.

Опівдні добралися до Бекир-кішлав на Чорноринківському шляху. Каїрбек заховав Отарбіке в пісках і поїхав до аулу, тут є коваль. Довго сміявся коваль із парубкової пригоди.

— Хто це тобі так?

— Пожальюста, помагай! Був у Чорному Ринку, кував коня. Руський коваль насміявся — підкував коня підковами назад.

Перекувавши скакуна й напоївши його, Каїрбек дістав свіжого коржа для Отарбіке, вернувся до неї, й поскакали далі.

Молодик прямував до старого ахуна Айтугана Даутова. Бувши на Чебутлі, багато чув за нього. За десять карбованців старий Айтуган видавав десятилітнім молодцям посвідчення, що вони вже дорослі, а за п'ятдесят ладен був звінчати брата з сестрою. На останньому нізамі кадії ледве не позбавили його ахунства: заздро було, що багато заробляв старий, та ще й адати порушував. Але людям він був до вподоби: не пожадливий, не здирик, — знімав тільки одежину, а не здирав і шкуру, як інші. А втім, мав добрі заробітки, бо до його зверталися частіше, як до інших.

Випасуючи табун поблизу Айтуганового аулу, Каїрбек зустрічався з ним не раз. Старий Айтуган знав його батька і тепер казав було:

— Женися, Каїрбек, мерщій, щоб не перевівся рід Рахмета-аджі.

Каїрбек похмуро кидав:

— Я й так жонатий.

— Егей!.. Забудь про дочку Ельгайтарову! Не такий Ельгайтар-аджі, щоб не продати її вдруге. Шукай собі іншої.

— Де взяти дівчину байгушеві? Заким вона виросте, багатий візьме.

Айтуган, шуткуючи, підбурював:

— А ти вкрадь.

Каїрбек сміявся:

— А ти повинчаєш?

— Аби гроші та свідки.

До нього тепер поспішав Каїрбек з Отарбіке. Гнав коня й поглядав назад: рано чи пізно переслідувачі розгадають його хитрощі, а тоді — будь, що буде. Хлопець мав за пазухою старовинний пістоль із двома набоями, а в грудях тверде серце й незламну вдачу. Проте добрий скакун витримав. Перерізали сумні солончаки з убогими полями, переїхали піски: надвечір мимо побігли зелені чебутлинські падини й ліворуч стіною встали комиші над ільменями. За чверть верстви виринув аул Айтугана Даутова.

Каїрбек звелів Отарбіке водити коня, доки прохолоне, а сам пішов до старого ахуна.

— Салям алейкум, Айтугане! Чи пізнаєш?

— Алейкум салям! Хто ж не знає тепер, після перегонів, Каїрбека? Ну що скажеш, щасливий переможцю?

Каїрбек завагався. Його вчинок тепер і самому здавався надто ризикованим. Хрипким, непевним голосом він врешті промовив:

— Ти казав мені, що повинчаєш, як украду дівчину. Я привіз її...

Айтуган здивовано підвів брови:

— О?.. Це справа серйозна, урване! ¹ Яман справа!

— Айтугане! Ти знав мого батька. Я тепер байгуш. Я не жалкую. А ти поможи мені, Айтугане, пожалюста, поможи!

Айтуган замислився і врешті вишкірив свої великі старі жовті зуби з-під ріденьких вищипаних вусів:

— Хе! Ну добре! П'ятдесят карбованців давай — і баста. Я — не жадний. Ти взяв на перегонах сто, я кажу — п'ятдесят. Ради небіжчика Рахмета-аджі роблю це.

¹ Урван — молодчина, шнбайголова.

— Савбол, Айтугане,— ай, коп савбол!

— А чию таку ти викрав?

Каїрбекові перехопило горло:

— Отарбіке, дочку Ельгайтара-аджі.

Старий ахун аж відхилився назад від несподіванки. По обличчю бігали тривожні зморшки.

— Е, кунак, з нею я не стану тебе вінчати.

— Чому? Вона ж і так моя жінка. Ти не зробиш гріха.

— Я гріха не боюсь. Я Ельгайтара-аджі боюсь, Ісель-аджі боюсь.

— Слухай, атай! Ти ж знаєш, як мене кривдили... Чом не хочеш допомогти мені? Я віддам тобі всі сто карбованців.

— Ні, хлопче, і не проси! Старий Айтуган має жінку й дітей. Старий Айтуган хоче їсти хліб. Мене за це зі світу зженуть.

Скільки не просив Каїрбек, Айтуган і слухати не схотів.

Засмучений молодик вернувся до Отарбіке. Вона помітила його похмуре обличчя й тривожно запитала, що сталось. Ховатися було б годі. Каїрбек розказав про свою невдачу. Отарбіке тихо плакала. Довго сиділи мовчки. Хлопець несміливо нагадав:

— Отарбіке! Утечемо за Терек, до чеченів.

— Ні, Каїрбек, краще вмерти...

Знов запанувала важка мовчанка. Сонце сіло, й над комишами поплив туман. Загелгали гуси, вертаючись із пастівників, і десь жалібно й лунко продзвенів тоскний лебединий спів. Каїрбек думав важку думу. Згоджувався і знов сам собі перечив. Аж заскрипів зубами від муки, підвівся й узяв за руку дружину:

— Ходім, Отарбіке!

— Куди?

— До Айтугана вінчатись.

Не сказав більше й слова, і вона не запитувала. Відчувала серцем, що віднині він уже їй не Каїрбек, не побратим дитячих літ. Перед аллахом і людьми вона має стати йому жоною, рабинею, річчю. Не годиться їй тепер розпускати перед ним язика. Вона соромливо спустила на обличчя тастар.

Каїрбек свиснув, узяв коня, і так попрямував до Айтугана. Старий сидів біля кибитки й курич люльку. Каїрбек наблизився до нього й тихо мовив:

— Ти був на перегонах, ти все чув. Звінчай мене з Отарбіке й забери собі мого коня.

Айтуган раптом підвівся на ноги:

— Ти шуткуєш?

— Ні... тобі за нього дадуть двадцять коней, тридцять коней. А ти дай мені за це Отарбіке

Айтуган вагався недовго:

— Поручителі є?

— Ні, немає.

— Ну нічого, знайдемо. Даси їм по десять карбованців. Тільки тепер нехай Отарбіке піде до кибитки моєї хатин, а ти сядь у мене. Давай коня!

Сльози навернулися на очі Каїрбекові. Прощаючись, він притулювся щокою до шиї своєму степовому товаришеві, що вигодував його з лошати й три роки не розлучався зимою й літом, у тепло і в негоду. Погладивши його востаннє, передав повід Айтуганові і швидко пішов до кибитки. Кінь заіржав і нехотя пішов за Айтуганом до базу, оглядаючись на Каїрбека.

Незабаром Айтуган привів двох поручителів. Розпитавши Отарбіке про її згоду на шлюб, вони пішли до Айтугана й виконали нескладний степовий обряд. Айтуган запитав поручителів, чи згодні молодята стати мужем і жоною.

— Так. В-алла. Аш хаду!

Тоді він прочитав коротеньку молитву й записав новий шлюб до книги. Старий ахун любив порядок і діло своє вів кріпко. Каїрбека одвели до Отарбіке.

Ранком, напоївши гостей чаєм, ахун заклопотано порадив Каїрбеку:

— От що, куначе... Сьогодні тут буде Ельгайтар-аджі з родичами. Ай-яй, що тут буде! Ти краще піди звідси. Я відвезу вас до озера, сядете на човен і захираєтесь у комишах. Я сам з ними побалакаю...

Бурею налетів розгніваний Ельгайтар-аджі з своїми родичами на Айтуганів аул. Але Айтуган уже встиг зібрати одноаульців і не боявся несподіваних гостей.

— Собако! Давай мою дочку! Де ти заховав їх? В-алла!.. Я вирву тобі твої лукаві очі й кишу псам!

— Кошкелдинк, аджі! Відколи це повелося, щоб гості так привіталися до хазяїна?

— Замовчи! Не заговорюй зуби! Я потягну тебе на суд кадіїв! Де моя дочка? Де її насильник і вор?

— Не кричи! Немає тут злодія й немає дочки твоєї.

— Брешеш, лукавий наймите! Сліди привели до твого аулу.

— Аста! Немає тут злодія й дочки твоєї: є син Рахмета-аджі, твого найближчого приятеля, та його хатин — Отарбіке.

— Брешеш!

— Сам брешеш! Ти знаєш, що це правда. І я знаю, і всі знають. Ти купив муллу Мамає й пішов проти аллаха. Нехай і так. А я вчора повінчав їх удруге й записав до книги. Ось і поручителі.

Ледве не зчинилася бійка в аулі Айтугановому. Та одноаульців в Айтугана було більше. З лайкою, прокльонами й погрозами розлючений Ельгайттар-аджі вернувся назад.

Другого дня Айтуган одвіз Каїрбека й Отарбіке до Оразгула Канмурза-аджієва, хитрого, багатого степовика-чебутлинця. Йому треба було доброго табунника. За сякий-такий старенький отов, за пуд муки на місяць і півдошки чаю та за десяток карбованців Каїрбек з дружиною став доглядати чужий табун і корови. Після недавніх тривог і це було молодятм за щастя.

Раз тільки болюча колючка вп'ялася в серце Каїрбекові. Почув він, що Ельгайттар-аджі помирився з Айтуганом, вимінявши в нього Каїрбекового скакуна за десятеро коней. Каїрбек кілька днів ходив, як дощова хмара.

VIII

Минали дні. Ісель-аджі лютував на всіх, — на Шахтеміра, на Ельгайттара-аджі, а найбільше — на Каїрбека. Нехай праведний грім упаде йому на голову! Він одняв у аджі Отарбіке! Він позбавив старого останньої втіхи й жіночого догляду! Якраз умерла третя жінка в аджі, і старий ночами нудився в своїй кибитці, на самоті з старечими думами, й сипав погрози. В-алла! Він цього не подарує й не забуде!

А тут іще хвороба. Останні дні Ісель-аджі почував себе гірше й усе йому було не до смаку. Сидів один у кибитці, пив чай і гнівався на невістку. Корова! Не може й чаю зварити як слід! Ні мускату не покладс, ні перцю не вгадає, та ще й масло гірке.

— Кет! ¹ Іди собі звідси!

¹ К е т! — Геть, іди собі!

Надворі загавкали собаки й прогуркотіла чиясь тачанка. Згодом до кибитки зайшов син аджі Саллибай, кругловидий караногаяць з кумедно виряченими очима. Здавалося, його стукнули кийком по голові, та так він з того часу й ходить, не вбгавши очей на місце. Він привітався до батька й нерішуче промовив:

— Атай, до тебе гість.

— Хто?

— Шахтемір.

— Собака! Жени його з аулу.

— Він важливий хабар привіз.

— Який саме?

— Не каже. Тобі скаже. Забожився: радість для Ісель-аджі привіз.

— Ну, проси.

До кибитки зайшов Шахтемір, смиренний і поштивий. Очі спустив у землю й тонкі губи — кінчиками вниз.

— Ассалям алейкум, аджі.

— Алейкум салям. Сідай, гостем будеш.

Помовчали.

— Ти прости мені, аджі. Шайтан спокусив. Я прийшов до тебе виправити вину свою.

— Зробленого виправити не можна. Звінчаної жони ніхто не може розлучити з мужем, тільки сам муж волен відпустити її. Так сказав благочестивий імам Ханефі, нехай славиться ім'я його.

— Я верну тобі Отарбіке, аджі!

— Як?!

— Прости, аджі, я тобі цього не скажу. Краще, як благочестивий аджі не знатиме нічого. Кажу тобі: ти матимеш Отарбіке.

Ісель-аджі заплямкав пухирями губ і швидко зважив обставини:

— Чого просиш?

Шахтемір смиренно схилив голову:

— Я винен перед тобою, аджі. Верни мені моє старшинство.

— Астопурла!

— Ні, ні, стій, не дивуйся. Нізам обирає старшину й кандидата. Отаман відділу може затвердити того чи того. Ти сказав — і я вже старшина. Ти скажеш — і я знов буду старшина.

— Кому скажу?

— Кадієві скажеш, голові скажеш. Вони поїдуть до Грозного просити отамана відділу. Сто монет, двісті монет — і я вже старшина.

Ісель-аджі помовчав:

— А що буде запорукою, що ти не одуриш?

— Я дам тобі тисячу карбованців у заставу. Як мати-меш Отарбіке, то вернеш гроші.

— В-алла!.. Моя согласна.

Другого дня до Грозного виїхала «делегація від караногайського народу» прохати отамана, щоб затвердив на старшину Шахтеміра. Делегати передусім побували в заступника отамана, військового старшини Алейникова, на його власній квартирі. Всім дітям його роздали степові гостинці: по чотири золотих кружалочки з орлами й написом «10 крб.». Жінці його привезли два пуди масла, а самому начальникові — десять фунтів кав'яру:

— Пожалюста, помагай! Глюпі народ! Мало-мало помилявся на нізамі.

З Грозного делегація повернулася з писаним наказом: на бажання караногайського народу, на старшину Миного куба затверджено Шахтеміра Ярболдієва.

Того ж дня Шахтемір покликав до себе родича свого, безпутного Балібєка Бакієва, на нараду. Балібєк хмурився: доручення було йому не до мислі. Але проти старшини піти не посмів:

—Якші! За тиждень усе буде зроблене.

Ранком він виїхав на Чебутлу на розвідки.

* * *

Кріпко заснув Ісель-аджі Абдуразаків у своїй кибитці. Ніч така довга, а думи.— як клубок ниток. У головах — скринька, окована залізом, а в ній — гроші, багато грошей. З грошима лежить і знаменитий писаний заповіт Ісель-аджі... Згадуючи про нього, старий хитро усміхається й шепче:

— Мечеть!.. Хе!.. Велика кам'яна мечеть!.. Хто ж посміє пограбувати гроші, призначені на велику кам'яну мечеть?

А втім, старому не спиться, й тривожні думи, як сірі миші, нишпорять йому в голові... Життя минає... Скоро скоро покличе його аллах... Ну, що ж? Він готовий. Він скаже йому: «Я творив твою волю, що від тебе заповіда-на в святому корані; мене звали праведним, бо я жив по

глаголу твоєму...» І впустять його в пресвітлий рай... Вай-вай! Дадуть йому 40 тисяч кибиток. А в кожній кибитці — 40 000 ліжок. А біля кожного ліжка — 40 000 прекрасних гурій. І з кожною гурією обійми — на 40 000 років! Так сказав премудрий імам Ханефі, нехай славиться ім'я його!..

З думками про гурій міцно заснув старий аджі перед ранком. Невістки подоїли корови та верблюдиць, випускали їх у степ і взялися до своєї жіночої роботи: збивали масло, робили бешлек, плели пояси й налігачі, шили одягу, виробляли повсті... Мало хіба роботи в караногайської жінки?

Чабани давно вже погнали овець із тирлищ на пастівники, а табунники подалися з кінями на зелені падини. Сонце підбилося вгору. Аж ось біжить верхівець до аулу — по кобильчині знати, що Юсуп, табунник Ісель-аджі. Засапавшись, зскочив з коня й розчинив двері до кибитки хазяїна.

— Вставай, аджі,— біда!

Ісель-аджі саме бачив пресвітлий рай із призначеними йому гуріями; тому прокинувся сердитий і докірливо сказав:

— Ти нечемно заскочив до моєї кибитки і навіть про салям забув. Насамперед не забувай віддати хвалу богові. Пожди хвилинку, поки я намаз зроблю.

Старий дістав кумган, плеснув води на руку, провів нею по підшві, по другій, по обох руках і по обличчю, погладив рукою бороду й став на молитву. Юсуп терпеливо ждав біля порога.

Нарешті аджі звелів подати собі чай і звернувся до табунника:

— Ну, кажи тепер, яка там біда в тебе.

— Найкращого верблюда вночі вкрадено, аджі!

— Білого, мабуть?

— Еге ж.

— А ти ж де був, собако? То ти так добра мого пильнуєш?

— З хліва взяли, аджі. Замок збили, двері двічі стрілили... Що я зміг би зробити?

Старий широко розкрив очі:

— Астопурла!.. Розбій?.. Бісміллягім... А сліди добре знати?

— Злодій погнав верблюда верхи через пісок, то гарно видно. А далі, на пастівнику — неясно. Під злодієм

коняка шкутильгає на задню ногу, бо засіклась. І підкова хрюпає...

— Ну, то поклич мерщій Саллибая.

За кілька хвилин до кибитки вступив старший син аджі й мовчки став біля порога.

— Візьми з аулу кілька вершників та їдь на сліди: верблюда вкрадено.

— Добре, атай. А якого верблюда вкрадено,— чи не білого?

— Та білого ж.

— Бодай його душу шайтан забрав! Більше ста карбованців вартий верблюд. Треба поспішати, доки слідів не затоптали.

Півгодини не минуло, як десять верхівців із Саллибаєм та Юсупом помчалися з аулу до пісків, що золотою смугою виступали на обрії. Стояв погожий осінній ранок. Цвіли крокуси й зеленіла трава, неначе весною. На падинах паслися численні зграї хохітви (стрепетів) і важкі дудаки табунами ходили осторонь, сторожко поглядаючи на верхівців.

Смуга летючих пісків лягла широкою повинню, зливаючись далеко-далеко на обрії з небом. Тільки де-не-де зеленіли невеликі острівці-долинки та з самого краю піскової береги рясно вкрилися кущами піскового вівса й непередливого кураю. Сліди йшли просто від базу впоперек смуги. Верблюда гнав верхівець, що під ним коняка припадала на передню ногу. Слідоводи¹ пильно оглянули й виміряли сліди. Виявилось, що у верблюда на задній нозі одна ратиця трохи понівечена, а в коняки хряпала підкова. З такими прикметами слід можна було вести через усенький степ. Проплутавши верст із двадцять, слідоводи привели до Чебутли. В комишах найшли місце, де зарізано верблюда, і слід гарби, що повезла м'ясо. А поблизу кибитки молодого табунника Каїрбека Рахмет-аджієва відкопали шкуру з забитого верблюда з тавром Ісель-аджі. В кибитці в нього взяли старий пістоль з ознаками недавніх пострілів. Чого ж іще далі шукати?

Даремно божився й клявся Каїрбек, що нікуди не відлучався й не знає, хто йому підкинув шкуру. А пістоль? Три дні тому був у нього Балібек Бакієв, і вони стріляли на дувадаків² — нехай він скаже!

¹ Слідоводи — знавці слідів; іноді ведуть сліди за сто верст, аж за Терек, і знаходять покращу в стайні у злодія.

² Дувадаки — дудаки, дрохви.

Балібек Бакієв хитро прищулив очі:

— Тохта! Я на Чибутлі й близько не був. Я тебе вперше бачу.

— Балібек! Що ти говориш? Ти був моїм гостем. Бійся бога.

— Хе! Сам бійся бога! Нашкодив, а тепер викручуєшся.

Справа була ясна. Оглянули коняку, що на ній Каїрбек доглядав табуна: одна підкова в неї хряпала, і вона припадала на задню ногу. Саллибай розлютився й заповнився:

— Собако! Ти й тепер відмовлятимешся?

Каїрбек не знав, що й казати: всі сліди доводили, що він злодій. Отарбіке плакала. Вони обоє добре знали, що жодної ночі Каїрбек не відлучався далі базу, де ночував табун. Але хто ж це може довести?

Ісель-аджі не жалів і за верблюдом, так був радий, що попався Каїрбек.

— Ха! Розбишака!.. Абрек!.. Дівчат краде, верблюдів краде, з пістоля в двері стріляє... Я йому цього не подарую! Одрубати руку негідникові, як наш закон велить!

На менше старий не мирився. Справу передав на маслагат старшині Шахтемірові Ярболдієву.

Маслагат призначили в аулі Ісель-аджі. Придушений гомін пішов по всіх бідняцьких кибитках: «Неправедне діло...»

— За Каїрбеком зроду не помічали такого. Злодія змалечку видно.

— І слідів не довели до кінця... Де поділася гарба з м'ясом?

— Каїрбек їм давно впоперек горла став... Їм треба здихатися його.

Багатії мовчки усміхалися в бороду: хитро повів справу Ісель-аджі! А ще хитріше — Шахтемір.

На день суду до аулу з'їхалося немало стариків, керівників караногайських. Приїхав хитрий і честолюбний Капай Сетиков, прибічник Шахтемірів, обличчям простакувата й щира людина, а вдачею — лукавий авантюрник без честі й совісті. Приїхав Мансур-мулла, постійний учасник маслагатів, де тільки можна було підживитись кількома карбованцями. Приїхав тупий і важкодумний Абдулман Дагіров, з обличчям сірим, як степ, і непорушним, як старовинні кам'яні баби. Притюпав своєю маленькою кобильчиною відомий охотник до маслагатів

товстий, червонопикий Коколь-аджі, що лантухом трюхикав, ледве не черкаючи землю ногами. П'ятьох суддів запрохав Ісель-аджі і п'ятьох — Каїрбек. Дуже просив Каїрбек, щоб приїхав Бекмурза Кокоєв. Ухилився старий, відмовився:

— І не проси, Каїрбек, не поїду. Жалко мені тебе, а нічого тут не поробиш. Присудять так, як цього захоче Ісель-аджі. Одним поможу тобі: є в тебе гроші?

— Є. Карбованців з сотню є.

— Мало. Я дам тобі ще сто. Колись заробиш — оддаси.

— Навіщо, атай?

— Хе!.. Коли б у тебе було не двісті, а дві тисячі, було б іще краще.

І старий навчив молодика, як поводитися на суді.

Маслагат почали рано, ледве сонце зійшло. Старий Ісель-аджі звелів подати всім чаю. Потім повиходили з кибиток і посідали всі в коло на розстелених килимах: і старшина, й судді, і свідки, й обвинувачений, і покривджений. Взялися до справи. Розказав Ісель-аджі, як воно діло було; розповів і Каїрбек усе, що мав сказати. Зчинився невимовний галас. Закричали, загукали, заверещали обидві сторони: і судді, й свідки, й обвинувачений, і покривджений:

— Неправда! Наклеп! Шахрайство!

— Правда! Злодюга! Розбійник!

— Його весь час кривдять! Його хочуть із світу звести!

— Він абрек! Він адатам не кориться! Він дівчат краде!

— Я не крав, я свою хатин забрав! То в мене хотіли її вкрасти!

Шахтемір сидів мовчки, не втручаючись до гармидеру. Справа йшла гаразд, як і на всіх маслагатах. Треба ж було обом сторонам довести, що вони виступають тут за праве діло, ради правди й честі, а не ради вигоди?

Аж ось нарешті підвівся Ісель-аджі, вийшов з кола й покликав до себе старшину. Пошепталися, погомоніли — і десятка перейшла з рук аджі до кишені Шахтемірової. Бо такий був адат. Не за справу брав старшина, а на видатки, на подорож, на овес коням... Так само викликав покривджений усіх суддів і дав кожному по п'ятці:

— Судіть його, старики! Пожалюста, судіть!

Не витримав і Каїрбек. Хоч і немає на ньому вини, але не міг він піти проти адатів караногайських. Вихопився

й він із кола, наживав пальцем на старшину й ткнув йому до рук дві десятки; а кожному з суддів своїх дав по десятці... Задоволено зацмокали губами караногайці: молодий хлопець, а порядок добре знає!

І знов здійнявся галас поміж суддями. Не все в справі ясно! Де поділося м'ясо? Навіщо було злодієві стріляти аж двічі в стаєнні двері? Чого верблюдів замкнули на ніч, коли досі вони ходили вільно?

Незадоволено заплямкав губами старий Ісель-аджі... Бісміллягім!.. Усі ж знають, що він збирає гроші на мечеть, а тут примушують його витрачатися!..

І він знов покликав набік старшину Шахтеміра й сердито загомонів до нього, ткнувши йому до рук дві десятки. Шахтемір тільки розвів руками: не його вина! Маслагат!

Та й сам аджі розумів, що це — маслагат і що треба перевищити Каїрбека. Після старшини він покликав суддів і додав кожному по десятці.

Вдарив шапкою об землю Каїрбек. Не піддається він багатому, скупому ворогові, не пожаліє доказів! Ледве сіли судді в коло, як він кивнув старшині, відкликав і дав іще 20 карбованців. Так само й своїм суддям додав по десятці...

Астопурла!.. Справа щодалі більше заплутувалась!

— Не винен Каїрбек! Не було за ним такої вади!

— Ні, винен! Він злодій! Кари йому!

— Тохта!

Позеленілий з досади підвівся Ісель-аджі й покликав іще раз Шахтеміра:

— В-алла!.. Хтось позичив харпакові грошей! Я не можу давати та ще давати. Мої гроші призначені на мечеть. Я даю востанне. А ти — думай.

І ще раз кошти, призначені на мечеть, потрапили до кишень Шахтеміра й суддів. Тоді сказав Шахтемір:

— Аста! В Ісель-аджі є ще свідки. Вислухаємо свідків.

Виступили свідки. Родич Шахтемірів, табунник Барамлай, пізно ввечером їхав із Шепкентекгана. Дорогою зустрів Каїрбека: гнав верблюда на Чебутлу.

— Я йому салям кажу й питаю: «Куди женеш верблюда?...» А він мені: «Мовчи, я дам тобі десять рублі...» І дав десять рублі. Але я чесний ногой. Я не хочу таких грошей. Ось вони...

І чесний Барамбай поклав перед суддями Шахтемірову десятку.

— Брехня! — крикнув у розпачі Каїрбек.— Старики! Все це — вигадка! Його купив Ісель-аджі!

— В-алла! Аш хаду! Я сказав правду!

Ствердив і другий свідок, наймит Ісель-аджі, що бачив Каїрбека з верблюдом. І підвівся нарешті сам Ісель-аджі, хекаючи й ловлячи ротом повітря:

— Старики! Я вже старий і швидко стану перед аллахом. На мені немає неправди. Я прожив життя своє, щоб поставити вам велику кам'яну мечеть. Слухайте мене: я складу присягу. Каїрбек украв верблюда, Каїрбек одбив замок і стрелив у двері. В-алла! Аш хаду!..

— Астопурла!..

— Бісміллягім рахмані рагім!..

Схилив голову Каїрбек; схилили голови судді. Після присяги благочестивого, боголюбивого Ісель-аджі ніхто вже не міг перечити. Справа ясна: Каїрбек винен.

Зірвалися на ноги прибічники Ісель-аджі й зчинили галас. Кричав і бризкав слиною Қапай Сетиков. Кричав Абдулман Дагіров. Кричав Мансур-мулла.

— Қари злочинцеві! Він не поважає адатів! Він краде дівчат!

— Тохта! Я скажу...

— За нашими законами грабіжникові одрубують праву руку... Хай буде так!

— Ару, ару! Хай буде так!

— Аста! Руський закон не дозволяє такої кари.

— Ха! Торік кадій присудив одрубати руку Ескендірові...

— Ішак! То ж тільки для прикладу! Ескендир і тепер ходить з обома руками.

— Еге ж! Він привів кадієві корову і кадій переглянув присуд.

— Ша!.. Старшина хоче говорити!

Шахтемір вислухав усіх: він хоче бути справедливим. Він хоче зробити, як велить закон... Урочисто помовчавши, він підвівся й казав свій присуд.

— Ля алла іль алла Магомет расул алла... Каїрбек винен. Він украв верблюда, він одбив замок, він стріляв... Такий злочин не підлягає маслагатному судові. А тому ми присудили й постановили: Каїрбека Рахмет-аджієва заарештувати й передати до руського суду¹.

¹ Озброєні крадіжки, грабіжництво й розбої підлягали окружному судові.

Ойкнув Каїрбек і судді: не було ще такого, щоб старшина передавав справу до Кізляра: караногайці самі собі давали раду. Почали прохати Шахтеміра змінити при-суд.

— Йок! Не можу! Такий закон. Він стріляв.

Збентеженого, стривоженого Каїрбека взяли під варту й одвезли до Кізляра.

Терщина була в стані посильної охорони¹. Неспроможна припинити заколоти, розбійництво й грабунки, терська адміністрація покликала на допомогу військо й посилені кари. Злочинців, що вживали зброї, судили суворо й передавали іноді до військового суду.

Каїрбек сидів і ждав. Не квапився кізлярський слідчий, місяцями допитуючи свідків; не квапилася прокуратура, складаючи обвинувальні акти; не квапився суд, призначаючи розгляди. Каїрбек сидів і ждав. Думав:

«Маслагат нема правди. Руський суд — є правда. Маслагат акша нада. Руський суд акша не нада. Якші!»

Виявилося, що гроші (акша) не зайві також і в руському суді. За порадою Шахтеміра, Ісель-аджі подав до суду цивільний позов за верблюда й доручив справу знаменитому адвокату Бовкаліцькому. Бовкаліцького знав увесь Терек. Коли всі інші адвокати відмовлялися від брудної справи — прямий шлях до Бовкаліцького. Біднякові до нього не можна було доступитись: такса — 100—200—300 карбованців. Зате всі багатії, розтратники, грабіжники, насильники славили знаменитого адвоката й тягли йому гроші.

Славнозвісний адвокат Бовкаліцький за 200 карбованців виїхав до Кізляра обвинувачувати Каїрбека й правити з нього 150 карбованців за верблюда. Він говорив на суді, як найдорожча балабайка, доводячи вину Каїрбека. Він співав, як соловей, посилаючись на чесність і правдивість своїх свідків, що не спокусилися навіть на підкуп. Він гримів, як грім небесний, вимагаючи кари.

Каїрбек слухав і нічого не розумів. Судовий перекладач пояснив йому коротко:

— Адвокат сказав: ти вкрав. Признавайсь, бо гірше буде.

— Йок! Бельмимен!²

¹ В губерніях, де були заколоти, царський уряд заводив «стан посиленої охорони». Адміністрації там надавалося особливих прав. Суди судили суворіше.

² Йок! Бельмимен! — Ні! Я нічого не знаю!

Суд, після короткої наради, присудив:

«З наказу його імператорської величності... визнати винним... на підставі статті 1647 і пункту 3-го статті 31-ї... Взявши на увагу неповноліття... до 2 років арештантських рот... Стягти з майна його 150 крб. на користь потерпілого Ісель-аджі та 36 крб. 59 коп. судових витрат».

Каїрбек слухав і нічого не розумів. Перекладач коротко пояснив:

— Урус-патша приказав: два роки тюрми і сто вісімдесят шість карбованців п'ятдесят дев'ять копійок штрафу. Белемес?

І тоді Каїрбек зрозумів... Зрозумів, що правди й тут нема і що її купують за гроші. Зрозумів, що йому, темному байгушеві, несила боротися самому з віками встановленим ладом. Він стис кулаки й ледве утримався від брудної лайки. Два усачі з голими шаблями стали поруч і одвели його до тюрми.

* * *

Отарбіке побивалася й горювала в чужому отові, не знала, що їй робити: ні вдова, ні дружина... Про Каїрбека їй казали: не жди... Оразгул гнав її геть: навіщо вона йому без мужа? Харчів не було: голод і сльози. Варила якись бур'яни й пила. Але несподівано приїхав батько, ласкавий і добрий:

— Ну, ну, не плач, дочко. Ти мене осоромила, але я тобі прощаю. Ідьмо додому. А там — Каїрбек повернеться, і все буде гаразд.

Отарбіке заливалася сльозами:

— Атай, прости...

— Я не серджуся, дочко! Ідьмо!

І цілу дорогу до Джанакай-Кую з обличчя в Ельгайтара-аджі не сходили веселі, добрі лапки... Бісміллягім!.. Хіба він не батько своїй доньці?

Приїхавши додому, він послав гінця до Шахтеміра.

ІХ

Є таке невеличке слово — «таллак»...¹

У ньому — тисячолітнє рабовласництво мужа над жінкою. У ньому — тавро жіночого поневолення. Його може сказати тільки муж.

¹ Т а л л а к — я відпускаю (формула мусульманської розлуки).

Одне тільки невеличке слівце — таллак — і Отарбіке буде вільна!

Так сказав найпремудріший, найсвятіший шейх Дені Арсланов. Шахтемір одвів йому найкращого коня:

— Поможи!

Шейх узяв коня й пояснив, що Каїрбек повинен сказати десь про свою дружину — «таллак»... Зовсім не треба щоб Отарбіке це чула. Він міг, розгніваний, кинути це слово, при свідках, у чужому аулі, в степу; в дорозі. Він міг сказати його, шуткуючи, за гулянкою, в товариській компанії. Однаково — Отарбіке тоді вже стане розлучена жінка, і сам Каїрбек не має права жити з нею, — хіба одружиться вдруге, після когось іншого.

Він мусить сказати це невеличке слово: таллак...

І він сказав його. Шахтемірів табунник Борамбай і родич Шахтемірів Балібек Бакієв пригадали, що Каїрбек сказав колись це слово в степу, на базу.

— Ми курили... Отак — я, отак — Балібек. Я сказав Каїрбекові: «Ти був джигіт, ти був урван, Тепер ти — баба, сидиш біля Отарбіке...» А він розгнівався й сказав: «Таллак».

— Ви можете заприсягнутися, що це правда?

Вони можуть; вони заприсягнулися. І кадій записав їхню присягу до книги й сказав «Амін».

Так Отарбіке стала вільна.

І є ще два таких невеличких словечка — «аш хаду!». Так навчає великий імам Абу-Ханепа; так говорить благочестива книга «Хідая».

Два тільки невеликих слівця — і Отарбіке може стати чиєю хоче жінкою.

Не треба, щоб вона їх сама сказала; не треба, щоб вона їх чула. Треба тільки, щоб два поручителі заприсяглися, що вона дала їм згоду на шлюб:

— Аш хаду!.. Я сказав! Я свідчу!..

І два поручителі, родичі Шахтеміра, заприсяглися перед муллою, що вона дала їм свою згоду. Мулла прочитав молитву й записав новий шлюб до книги. Так Отарбіке знову стала дружиною... Чиєю? Цього їй не дано знати. Правовірна караногайка тільки в кибитці мужа свого може довідатися, хто він, і побачити вперше його обличчя.

Ельгайтар-аджі тримав тепер Отарбіке, як правовірну мусульманку. Її доглядала стара Ісеней, найкраща сваха

в Караногайі. Чорна, зморщена, з пташиним гострим і загнутим дзьобом та невеличкими колючими очима під кошлатими бровами. Існей була найвірнішим псом на сторожі караногайських адатів. Вона наймалася стерегти перед шлюбом дівчат і підготовляла їх, з усіма караногайськими церемоніями, до першої ночі з мужем. Вона тінню ходила за Отарбіке й дримала вночі на порозі її кибитки.

Отарбіке всі сльози виплакала за Каїрбеком; їй сказали: він уже не повернеться. Сам урус-патша судив його й посадив на цеп. Каїрбек передав їй «таллак»... Вона тепер — нічия.

Світ їй став немилий. Однаково — жити чи вмерти.

Раз до неї зайшов Ельгайтар-аджі з суворим словом:

— Ти призвела мене до великих збитків. В-алла! Через тебе я втратив такий калім! Тепер ти не вдова й не дівчина, за тебе багато не дадуть. Але я хочу повернути хоч частину збитків.

— Воля твоя, атай... Тільки — не за Ісель-аджі!.. Молю тебе, атай!

— Бісміллягім... Я — батько! Я знайду тобі статечного, доброго хазяїна. В-алла! Аш хаду!.. А ти, Існей, гляди мені її.

— Очей не спускаю, аджі!

Життя Отарбіке в батька стало як тюрма. Вона не знала, хто дав за неї калім. Вона байдуже далася до рук Існей, що прибирала її до шлюбу й замкнула до шлюбної будки. Довгий шлях степами до аулу нового мужа був як тортури. Розбита й знеможена вилізла Отарбіке з своєї скриньки й пройшла до багатої біловерхої кибитки; тільки й помітила з-під тастара, що аул був великий і люду зібралось чимало. Біла, як її тастар, байдуже показувала вона своє обличчя гостям, що платили за це свасі встановлений викуп.

І тільки вечором захвилювалася вона, коли її попередили, що зараз приведуть мужа. Хто він? Що він? Хоч і звикла караногайка волею батьків сполучати життя своє з першим-ліпшим покупцем, а все ж хочеться, щоб хоч не злий був муж і не противний.

Серце Отарбіке видзвонювало неспокій, коли до кибитки вступив її новий владика. Спустивши вії, вона ждала, доки сваха підніме тастар... Він наблизився важкою ходою й хрипким придушеним голосом звелів свасі вий-

ти. Отарбіке несміливо підвела очі... Широко розкрила їх, крикнула й упала непритомна.

Перед нею лисніло водою й салом жовте, брезкле обличчя Ісель-аджі, і важка задуха йшла на неї з його чорного розкритого рота, з ледве помітними струмочками слини в кутках синіх губів.

Другого дня старшина Шахтемір одержав назад від Ісель-аджі свою тисячу карбованців закладу.

* * *

День за днем, місяць за місяцем, рік за роком — як нудна сіра нитка, як чорний ланцюг. Важко в тюрмі, в неволі кожній людині, а ще важче темному степовикові, що звик до широких просторів і не знає, чим набгати день у тюремній камері.

Каїрбека перевели до Грозного, де сиділи переважно чеченці. Сміливі, невpokійні горяни, з гострими, колючими поглядами й твердою вдачею, глузували з лагідного степовика й розбуркували його мужність:

— Ха! Баран! Тибе резить будить, а ти плакить будить! Бери кинджал, бери ніжик, сам резить будиш!

Терщина тоді палахкотіла вогнем абрєцтва, грабунків і розбійництва. Тюрма жила звістками про сміливі наскоки Зелім-хана Гушмазакаєва та Сосланбека Гороводжева на Владикавказ, на Кізляр, на хутори багатих вівчарів. Щоб упіймати їх, організували військовий загін у складі кількох рот піхоти й двох козацьких сотень. Але годі було впіймати абрєків, коли кожен аул жив їхньою славою й виставляв їм на допомогу найкращих юнаків. Співці складали на честь їм свої пісні. Чеченські дівчата одверталися від парубка, що не нюхав пороху. По Тереку, як і в старовину, козаки виставляли нічні пікети й стерегли річку на бродях і переправах. Була прихована війна, війна за землю, війна проти пригноблення й визисків. І полум'я цієї війни розпалювало повітря тюремних камер у Грозному, де сиділо немало абрєків. Їх судили, заслали на каторгу, вішали, але вони і в тюрмі сиділи, як орли в клітці, і передавали іншим свою бунтівничу вдачу.

Каїрбек прийшов до тюрми лагідним молодиком, смирним степовиком, а пішов звідси сміливим месником, шибайголовою. За два роки виріс і ширше розкрив очі на

білий світ. Горіло серце, як уявляв собі той непорушний лад, що панував у степу. Вся земля, всі люди, все життя — в руках багатих стариків, кадіїв, старшин. На мільйон десятин землі припадало тільки п'ять тисяч дворів-кибиток. А з них було три тисячі кибиток безпорадної бідноти й півтори тисячі сяких-таких дрібних хазяїв. Жменька пожадливих багатіїв затисла в кулак цілий Караногай, поставивши на сторожі своїх інтересів шариат, адати й стародавній родовий побут.

Якось до його дійшла чутка про долю Отарбіке. Він бився головою об стіну й намагався вмрити. Потім затих. Потроху росла й міцніла нова думка: не коритись і вмирати, а жити й боротися! Відтоді почав рахувати дні й години до кінця своєї неволі.

Це був знаменний день у його житті, коли його випустили. Останнього часу мав деякі заробітки в майстерні і склав невеличку суму грошей. Нові друзі допомогли йому придбати револьвер, — так, про всякий випадок. Не затримуючись у Грозному, він пішов через Старий Юрт і Миколаївську додому. За Терекком почав міряти довгий шлях пісковими просторами. Повіяло рідним степом. Груди дихали вільніше, очі горіли.

Відпочиваючи в чабанських отовах, пройшов козачими землями понад сто верст. Це було царство багатих скотоводів із Таврії. Наймаючи в козаків десятки тисяч десятин по 20—30 копійок, вони сиділи тут хуторами й позаводили по 20—30—50 тисяч шпанських овець. На межі Караногая Каїрбекові пощастило надібати в долині сонного об'їзdnика, що солодко спав, пустивши коня самопаш. Молодик вирішив, що позичити конячку в багатого скотовода, щоб доїхати додому, аж ніяк не гріх. Він упіймав її й поїхав далі.

Була весна. Караногайці покинули свої зимівники й помандрували на нові пастівники. Зелена повінь трав буяла навколо порожніх дворів, убогих сакель і базів. На подвір'ї і в будівлях вовтузились, цвірінькали й співали сотні пташок, мостячи свої гнізда в кожному кублі, в кожній дірці. Величезні степові полози грілися на смітниках, ніким не полохані. На мовчазних задвірках, замість курей, греблися куріпки. Пустка й безлюддя.

Біля Кадраш-аулу Каїрбек натрапив на перші кибитки. Його впізнали. Аул був бідняцький усі вітали Каїрбека з поворотом і бідкалися:

— Астопурла! Ти знаєш, хто тоді верблюда вкрав?

Балібек Бакієв украв! А ти знаєш, хто йому звелів? Шахтемір-старшина звелів! Ісель-аджі звелів!

Каїрбекові вже трохи перетліла стара кривда. Йому тепер усе життя здавалося суцільною неправдою, де порядкують самі шахтеміри, ісель-аджі, ельгайтари.

— А як поживає Ісель-аджі?

— А ти хіба не чув? Помер Ісель-аджі, помер старий шайтан! Ай-яй-яй, який тут калабалик був!

Перебиваючи один одного, вони розказали чудернацьку степову історію. Багато десятків років славен був благочестивий, боголюбивий Ісель-аджі. Збирав гроші, побільшував господарство, любив молодих дівчат; але це йому не вадило. Усі знали, що в його скриньці лежить хвальний заповіт: половину всього добра — дітям, а половину — на велику кам'яну мечеть. Коли він умер на 75-му році, з усього Караногаю посунули до його аулу кадії, мулли, старшини, аджі. Треба було поцінувати табуни й отари та розділити майно. Та пора було порадитися вже й про мечеть! Про велику кам'яну мечеть, що заповів Караногаєві Ісель-аджі!.. Біля аулу зібрався цілий ярмарок. Сподівалися заробити немало грошей, коней, корів, овець на розділі майна Ісель-аджі. Це ж — неабиякого багача ділити!

Урочисто дістали кадії скриньку з грошима. На купках золота знайшли знаменитий заповіт. Склав його дбайливий аджа в Кізлярі, в конторі нотаря, а в ньому чорним по білому записав: «Усе моє майно — гроші, худобу, кибитки й одягу заповідаю синові моему Саялибаєві. Сам оцінюю його в 150 тисяч карбованців, щоб не припустити кадіїв, старшин та інших драпіжників розтягти моє добро під час оцінки...»

І все!.. Це був найвеселіший день у Караногаї. З аулу до аулу, з кибитки до кибитки котилася звістка про заповіт Ісель-аджі. Сміялися наймити, сміялися байгуші:

— Ай ловко одурив усіх лукавий Ісель-аджі!..

Не сміялися тільки кадії, старшини, мулли, почесні старики. Похмурі їхали вони додому ні в сих ні в тих: який скандал!

Каїрбек слухав і не слухав: що йому тепер до шахрайства Ісель-аджі?.. Каїрбек слухав і радів:

«Отарбіке вільна! Отарбіке вільна!»

Він намірявся взяти з бою свою маленьку хатин, а доля вертає її без сварки. Ай, коп якші!

— А де тепер Отарбіке?

— Вернулася до батька.

Ха! Який він був дурень із своїми думками про помсту! Смерть уже помстилася над Ісель-аджі; вона помститься й над Шахтеміром. А йому, Қаїрбекові, жити треба. Він має міцні руки й плечі. Він вивчився дещо майструвати. Швидше, швидше до Отарбіке! Життя почнеться наново.

Якось по-новому дивився він тепер на широкі степові простори, їдучи далі на північ. За Аджі-Муратом, аж до Беш-Тюбе й Орта-Тюбе, понад межею ставропольською, лежать сотні тисяч десятин попелясто-сірої землі, здатної для засіву. Чом би не сісти тут бідноті аулами та не орати її? Чи ж добре воно, що земля гуляє під випасами в багатіїв, а біднота вмирає в злиднях, не маючи де прикласти рук? В-алла! Він забере Отарбіке, поставить тут собі саклю, придбає плуга й почне орати... Ах, Отарбіке, солодка моя!..

В думках і мріях минав час. Зустрічалися аули й окремі подорожні. Қаїрбека узнавали, радо віталися. Тільки багаті аджі хмурилися або ж одверталися... Мало хіба всяких арештантів вертається з тюрем? Клопоту з ними!

За Баджиганом поїхав знайомими пастівниками. Тут він стеріг чужі табуни й мріяв про власну долю. Тудою їздив, щоб побачитись з Отарбіке... Старий баз іще й досі чорніє на падинці, за пісками...

Ха!.. Який же він ішак! Серце калатає, мов у баби! Чи ж годиться мужчині так хвилюватися?

Аул... Трохи поодаль чималенький табун...

Так, це аул Ельгайтара-аджі. Маніжаться на сонці біловерхі кибитки дбайливого хазяїна. За ними соромливо ховаються драні бідняцькі отови. Біля крайнього граються голі діти: таким колись бігав і він, Қаїрбек... А он, біля загороди з ягнятами, порається невеличка тендітна жінка в старенькому бешметі. Червоний тастар спущений на обличчя... Удова...

І враз думка — блискавкою: Отарбіке?

Аста, аста, серце! Тохта, тохта, Қаїрбек! Не годиться на очах у людей губити голову: ти — мужчина!..

Але рука мимоволі підганяє коня — і він уже біля знайомої милої постаті.

— Отарбіке!

Вона хитнулася й ойкнула. Всією істотою своєю шарпнулася до нього й знов стала. Вхопилася за груди й тихо, боляче видавила хрипким, незнайомим голосом:

— Каїрбек... О Каїрбек!

Здавалося, вона задихалася й хотіла тікати. Каїрбек скочив з коня й пішов до неї:

— Отарбіке? Ти не впізнала?

Вона перелякано відступила назад, благально простягаючи руки, мов захищаючись:

— Бісміллягім... Не підходь до мене!.. Боже мій!..

Отарбіке заплакала ревно й розпачливо. Каїрбек не знав, що й казати.

— Що тобі, Отарбіке? Я повернувся назад. Я знов заберу тебе й заживемо наново.

— Ні, ні! Іди собі, Каїрбек!.. Ти знайдеш собі іншу хатин!

— Мені нікого більше не треба, я до тебе вернувся!

— Я не можу бути твоєю хатин!.. Боже мій!..

— Дурниця!.. Чого не можеш?

— Ах, не питай! Молю тебе, краще піди від мене так!

Каїрбек насупився:

— Я не знаю, що сталося, Отарбіке. Я не піду звідси, доки не дізнаюся правди.— Очі йому потемніли й брови зійшлися в глибокій роздумі.— На тобі — червоний тастар... Ти вільна... Чом ти цураєшся мене?

Вся її постать, немов придавлена важким тягарем, являла знак безмежного безпросвітнього горя.

— Отарбіке...

Вона вагалася. Потім рішуче підняла тастар і боляче простогнала:

— Не муч...

Каїрбек із жахом поточився назад. Миле, знайоме обличчя виглядало, як страшна огидна потвора. Ніс провалився і ятрився гнилою болячкою. Клапті верхньої губи відкривали частину дрібних точених зубів. Понад бровою, до скроні, простяглася сіра брудна корка струпу... Це був подарунок від благочестивого, богобійного Ісель-аджі... Тільки очі, знайомі, милі очі нагадували колишню Отарбіке. Вони тепер горіли нелюдською мукою й розпачем. Важкі сльозини закам'яніли в куточках.

Хвилини було досить. Отарбіке помітила жах, і біль, і огиду в Каїрбековому погляді. Вона швидко накинула тастар і пішла геть, хитаючись, прошелестівши пересохлим горлом:

— Прощай...

Каїрбек сів, де стояв, обнявши свої коліна і втопивши очі в землю... Бісміллягім!.. От і кінець усім твоїм мріям, Каїрбек. Ха! Вони таки взяли все: коні, корови, вівці, добре ім'я... Була ще маленька люба хатин, вони взяли й хатин...

Із кибиток виглядали жінки. Що йому до всіх? Йому хочеться зараз вити чакалкою, як це було шість років тому, коли він покривдженим щеням приліз у кибитку до своєї маленької хатин. Ах, Отарбіке, Отарбіке!.. Що вони зробили з тобою?.. Він плаче... Невже він плаче? Соромся, Каїрбек, ти ж адам, мужчина... Пам'ятаєш золоті піски, і ящірку, і її, свою маленьку хатин?.. Ти так глузував тоді з жіночих сліз, а тепер сам плачеш, як баба!..

— Кошкелдинк, Каїрбек!.. Ассалям алейкум! Ти повернувся? Ай, коп якші! Очін каряшо!

Каїрбек підвів очі й з півхвилини незрозуміло вбирав у їх невеличку жваву постать, що наближалася від кибиток. Так, це він — добрий і лагідний, справедливий Ельгайтара-аджі! Обличчя йому, рожеве й веселе, світилося, як радісний ранок. Рясні лапки сміялися до цілого світу.

— Очін каряшо, Каїрбек! Ти вернувся,— бери тепер Отарбіке! Бісміллягім!.. Я був кунак твоєму батькові. Я сказав йому: «В-алла! Аш хаду! Моя Отарбіке буде хатин твоєму синові...» Очін каряшо! Бери тепер Отарбіке! Слово Ельгайтара-аджі — як залізо!

Каїрбек схопився на ноги, мов від дошкульного батога. Сам не помітив, як рука його полізла за пазуху й витягла невеличку блискучу смерть. Він тільки бачив перед собою ненависне, радісне, рожеве обличчя справедливого, доброго, лагідного аджі... Ага! Радісне, рожеве, обличчя сіріє й тремтить. Веселі лапки тривожно забігали прудкими мишенятами й зникли за гримасою жаху. Очі полізли з своїх ямок назустріч маленькому темному дулу.

— С-собака!..

Вибухнув постріл...

В аулі зчинився крик. Сполоханий кінь метнувся геть у степ, до табуна. Каїрбек опам'ятався й побіг за ним, але даремно: що далі гнався за ним молодик, то дужче тікав кінь. Безпорадно оглянувшись, Каїрбек побачив, що в аулі з кибиток вискакували родичі Ельгайтара-аджі з рушницями, пістолями, важкими нагаями й бігли за ним з погрозами, лайкою й улюлюканням. Частина кинулася до табуна по коні.

Ха! Каїрбек їх знає. Це вони два з половиною роки тому гналися за ним від Джанакай-Куя до Чебутли!.. Егей! Вони помиляються, ці мисливці за його головою! Він так просто не віддасть її...

Вісім переслідувачів одрізували йому путь на південь і гнали до табуна. Каїрбек знає, що це значить. Звідти вихром налетять їхні спільники на конях і тоді — кінець. Нагай верхівця влучає в голову не гірше кулі.

Каїрбек пригадує, як він сам на ловитві доганяв за-травленого, оточеного звідусіль вовка й бив його на смерть одним ударом свинцевого канчука. Звір ще хижо клацав зубами, але в очах його була вже смертельна туга... В-алла! Він не дасть своїм ворогам змоги побачити її в своїх очах.

Тохта!

Далі він не піде... Шість куль — це не погана штука для самооборони...

Він оглянувся й побачив, що переслідувачі наближаються.

З другої сторони, в табуні, вже ловлять коней.

Але що це?

— Бісмільягім!..

Із табуна вискочив темно-золотавий красень кінь з білими рівними панчішками на струнких ногах і зіркою на лобі.

Каїрбек затремтів від радості й хвилювання. Раптом заклав два пальці до рота й засвистав диким степовим посвистом. Скакун підвів голову, заіржав і помчав просто до нього; Каїрбек метнувся йому назустріч, викрикуючи найніжніші ймення й захлинаючись від захоплення. Кінь ледве не збив його з ніг; Каїрбек охопив його за шию, як найдорожчу в світі істоту. Момент — і він скочив на нього, міцно стиснувши коліньми круті боки.

Від табуна вже скакали верхівці з гайгайканням і посвистом.

Каїрбек дав на їх постріл, щоб налякати, повернув коня на захід, крикнув — і скакун полетів вихром, кидаючи далеко позаду себе всю погоню, степові простори й старе, безпорадне життя.

Каїрбек Рахмет-аджієв поїхав за Терек, до абреків шукати правди.

НЕПОРОЗУМІННЯ

Повість

I

У Веніаміна Іліодоровича Єрихонського — розкішні кучері, золоте пенсне, вишивана сорочка зі стрічкою й незалежні погляди... Маленька додаткова дрібничка: двісті десятин землі й хутірець над Сулою.

Передплачував «Раду», читав Карла Маркса й співав тенорком на криласі «Отверзу уста моя...». Останнє, правда, з нудьги та з поваги до тестя свого, отця Никодима. Справді ж до релігії ставився байдуже. В кімнатах держав про людське око по маленькій чепурній іконці, а для своєї власної втіхи мав у кабінеті двох українських богів,— львівського спаса й богородицю. Боги носили таку самісіньку гаптовану шовком сорочку, як і в нього.

Кожній людині в житті — своя стежка. Веніамін Іліодорович ішов готовою, пухкою, давно протоптаною доріжкою українського інтелігента. Трохи вчився. Трохи належав до РУПу. Трохи шпирив свого часу книжечки й листівки. Трохи «сидів» і був під доглядом поліції. Трохи змінив свої погляди, одружившись з дочкою отця Никодима й перекинувшись до українських радикалів.

Проте української справи завжди тримався твердо й непохитно. В своїм гуртку любив починати розмову так: — Ми, українці, мусимо домагатися...

Але на цім слові подавала свій переляканий голос Аполінарія Никодимівна: «Веню...»

Веня задоволено замовкав, поклавши пучки на пухкі губи. Вся його фігура на той час була явним протестом проти самодержавства: «Ех!.. Сказав би словечко, та самі ж бачите... Навіть висловитися нам, українцям, не вільно...»

— Ходім до кабінету.

В кабінеті в нього — важкі українські лави й стільці з різьбленими спинками, де сидіти було точнісінько так, як на ешафоті. На підлозі — плахта. На покуті — вишивані боги й рушники. По стінах — українські великомученики та угодники. Затишно, як у вітварі.

Веніамін Іліодорович, причинивши щільно двері, сміливо докінчував свою перервану фразу:

— Ми, українці, мусимо домагатися автономії.

Приятелі його, сусідні дрібні панки та земські службовці, співчутливо хитали головами й підтакували:

— Так, так... Без автономії — воно якось не той... Ви ж пам'ятаєте, як вам на земських зборах — того?..

Веніамін Іліодорович пам'ятав. Він тоді почав був кілька слів українською мовою про пожертви на пам'ятник Шевченкові, але йому рішуче сказали говорити по-руському. А трохи згодом на хутір до нього завітав повітовий ісправник — людина з фіалковим носом і неймовірним шлунком: пив усе, крім гасу й дьогтю. На цей раз він із'їв засмаженого гусака, випив три склянки чогось такого підходященького і після кожної склянки рипів давно пропитим голосом:

— Хороша ви людина, Веніаміне Іліодоровичу, — но, между прочим, попали на замічання. Я з вами балакаю кон-фі-ден-ці-ально! Ви розумієте? Всякі там ваші Шевченки... вишивані сорочки... стьожки... Я, между прочим, тоже малорос і люблю малоросійську запіканку. Але мені за це — ніхто нічого. А за вами вже є грішок. І його превосходительство рішуче сказав, щоб надалі — ніяких Шевченків. Ви ж знаєте, які тепер часи? Нехай це буде між нами: сам жандармський полковник уже секретно запитував...

Але, глянувши на збентежене обличчя Веніаміна Іліодоровича, ісправник махнув рукою й підвівся з-за столу:

— Ви мені вибачте. Я це тільки так, «по долгу служби»... Но, между прочим, гусак знаменитий... І наливочка, можна сказати, не зловредна. Мое привітання високоповажній Аполінарії Никодимівні.

Аполінарія Никодимівна — людина розсудлива. Того ж дня вона зняла з Вені заборонену сорочку й стрічку. Вишивану богородицю й Шевченка заховала в скриню до кращих часів. Національну плахту змінила інтернаціональним килимком, а українські неподібні сідала — віденськими стільцями.

З того часу Веніамін Іліодорович тільки на вухо найближчому приятелеві насмілювався закинути:

— Ми україн...

Але сам себе переривав на півслові, озирався на всі боки й безпорадно розводив руками.

Це надавало йому широкої популярності. Де ж пак, — двічі постраждав за революцію! Раз іще за молодих років, тоді, як не було ні золотого пенсне, ні двохсот

десятинок. А вдруге тоді, як мусив скинути вишивану сорочку.

Звичайно, це була не та революція, що гуде загравами пожеж і розміреними кроками залізних робітничих батальйонів. Далеко ні! Він і в вишиваній сорочці ходив, і навіть Карла Маркса читав без найменшої шкоди для своїх двохсот десятинок.

— Нам, українцям, Карло Маркс іще не указ. Він далі своєї класової боротьби нічого не бачить. А яка тут у нас, на Україні, класова боротьба? Ми ще довго йтимемо своїми власними стежками, доки зустрінемося з Карлом Марксом.

Аполінарія Никодимівна Карла Маркса не читала і з пролетаріатом не мала найменших стосунків. З неї досить було селян з хутора Новоселівки. Землю здавала їм по двадцять карбованців, з додатком пуда пшениці, однієї курочки, десятка яєць і трьох фунтів масла. Їм з Венею цілком вистачало... Гроші сама возила до банку, а книжечку ховала в ковану скриньку. Яйця всі передивлялася на світ, а курям дмухала куди слід і сердито говорила (якомусь там Степанові Нетудихаті або Іванові Безкоровайному):

— Хіба це курка? Візьми назад та підгодуй її ячменем, доки в неї архієрейський пупок жиром запливе... А тоді принесеш...

Носила капот і сім пудів під капотом... Що ж поробиш! У кожного є свої важкі обов'язки!

Ще одна малесенька дрібниця. Селяни хутора Новоселівки теж Карла Маркса не читали, бо й грамоти здебільшого не знали. Пана звали гнидою, а пані — стервом.

II

Коли Веніамін Ілюдорович несподівано для себе почув із-за куців таку назву, йому пенсне стрибнуло з носа, й кашкетик сам собі поліз на потилицю. Він розгублено спинився на стежці й прошепотів:

— Та це ж — непорозуміння...

Це було справді нечуване непорозуміння. Як це так — стерво?.. Хто це — стерво?.. Його Полечка? Його «білий метелик», як звала її колись безнадійно закохана в неї молодь? Ота сама Полечка, що чарувала всіх ніжним голосочком і чулим, добрим серцем?.. Який глум, яка до-

сада! Та вона ж було квітку зірвати жаліла, мухи не могла зобидити!

— Ах, пустіть її, пустіть, не мніть їй крилець!.. Така славна, мила мушка!.. Ах не наступіть на ту кузьку, бо в неї десь є дітки!

Або за віщо це вони його — так негарно? Який справді невдячний і неделікатний наш народ! Він же майже купі з ними ріс іще змалечку... Піклувався про них за юнацьких років, працював для них... Постраждав, нарешті, ради них.

Веніамін Іліодорович сів на лавочці й гірко замислився. Пригадав себе без пенсне й без цього хвацького костюма... Які там костюми в одинадцятилітнього хлопчика, сина бідної вдови-дядихи, що пекла проскури й носила з хутора на село для потреб отця Никодима?

Ріс — як і всі діти на хуторі. Випасував гуси, ковбанився разом з хлопцями та дівчатами в маленькій неглибокій затоці біля хутора, ходив з ними в ліс по «губи» та по ягоди, крав у себе огірки та яблука для сусідської Галочки. І не уявляв собі, щоб на світі було щось кращого. За його думала мати.

— Веню, синочку мій... Радій, голубчику, бо тебе отець Никодим одвезе до бурси.

— Я не хочу, мамо, до бурси.

— Дурнський... Чи то ж таки бігатимеш цілий вік з мужиченятами? Пора вже тобі топтати стежку на пана.

— Я не хочу, мамо, на пана.

— Ось послушайте його, навіженого! Що то воно значить — дурне!

Веню одвезли до бурси. Але непривітно зустріла школа малого хлопця. Таке воно було тендітне і так бідно зодягнене, що тільки ліннвий його не смикав. І тим з більшою охотою вертався він щоліта до своїх товаришів, де він був перший, а не останній.

Так непомітно минуло кілька років. Веня в семінарії. У Вені над губою — темний пушок і в грудях — солодка млість. Але природна несміливість та нестатки не дали йому змоги зав'язати цікаві знайомства поза стінами школи. На хуторі — трохи краще. Тут усі — свої. Тут не треба червоніти за полатані чоботи та благеньку, хоч і чисту сорочку.

Веня хоче помагає матері. Він косить свою невеличку смугу левади й поглядає збоку на сусідову сіножать. Там гребе сіно Свиридова Галочка. Ой що ж то за красуня

дівчина! Від роботи розжеврїлася, очі — мов терен, коса — до пояса, сама струнка, як ялинка... Лишенько Вені сьогодні з косовицею! Калатає серце, як дідова калаталка біля церкви, і руки ходять — мов чужі, і коса носом рие землю, а п'яткою — в блакить.

Що з тобою, Веньо? Це ж та сама Галочка, що з нею ти пас колись гуси й купався в річці та печерував раки. Чи не з тобою вона щонеділі гуляє на вулиці вкупі з іншими дівчатами та хлопцями? Чого ж тепер тобі наче лемішка в роті зав'язла?

— Галочко...

Спинилася, блимнула очима й ще більше зашарїлася.

— Чи ти б... Може б, ти вийшла... увечері в садок?

Садки їхні — поруч, і левади — поруч, і серця їхні — поруч. Але вбийте ви Галочку, вона в тому не признається:

— Оце вигдавав... Чого б я вечорами по садках блукала?

Голос у Галочки нерішучий і очі — набік, а вся постать — до Вені.

— Галочко... Я хотів тобі...

Але з другого боку — дзвінкий голос Романа Ківшика:

— Агов, Веньо!.. Чи не пора тобі шабашити? Вже сонце нарузі.

На рївчаку — приятель Венін, веселий русявий парубок-одноліток. Обох сполучило однакове дитинство: батьків не знали змалечку, бідняками-вдовиченками росли. Тільки що Роман Ківшик після школи пішов у найми, а Веня — знов до школи.

— Рано ще, Романе...

— Ну от, вигдавав. Субота ж!.. Ходімо покупаємося та попередимо хлопців: завтра будемо книжку дочитувати. Он і Галька жде не дїждеться кінця... Правда, Галько?

Галочка з Романом тримається вільніше, ніж з Венею.

— Атож... Мені так уже кортить довідатися, що там станеться з тією бідною Гаїнкою...

Гуртом іноді збиралися на леваді або над річкою під розлогими вербами й читали там «Кайдашеву сім'ю», «Бурлачку», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами». Не знати, що їх так вабило. Майстерне оповідання письменника? Незрівнянна краса зелених луків над річкою, оточеною купами дерев? Молоде вино погожого весняного дня? Чи, може, чарівне тремтіння молодих сердець,

що потай рвалися назустріч, шукаючи одвічної пари? Але так тоді гарно читалося й слухалося!

Це були часи, коли інтелігенція захоплювалася народництвом і молодь засновувала гуртки, де вже читали не саме красне письменство. Веня почав возити на село книжки, які доводилося переховувати по стріхах. Коли він перший раз прочитав товаришам «Дядька Дмитра», то Роман аж із місця зірвався:

— Веньо!.. Ну, брат, і книжка!.. Чисто все тобі, як на долоні.

— Еге ж, їдять його мухи з комарами,— пробубонів Карпо Сенько, кудлатий мовчазний парубок,— за таку книжечку...

Дівчата задумано мовчали. Нічого не сказала й Галочка, тільки очей-тернин не зводила з Вені. А Веня вхопив за руку Романа й Карпа та щиро й розчулено говорив:

— Романе!.. Карпе!.. Даймо слово, що ми довіку... до кінця життя свого... Ех, товариші!..

Так заклався гурток, звідки пішли балачки й книжки про землю, про панів, про переділи. Старі люди на хуторі загомоніли, що дядишин панич баламутить хлопців. Але що до того Вені?

Кожної ночі виходив він у садок до перелазу й шепотів голосом, що рвався йому від хвилювання:

— Га-лоч-ко... Ти тут?

Потім несподівано налетів пристав,— зробив трус у Вені й забрав деякі книжечки, а з книжечками й самого Веню. Подержали з півроку та й випустили під догляд поліції, викинувши з семінарії.

Де це було? Коли це було? Чи не тут, у цьому затишному хуторі, де тепер Аполінарія Никодимівна переглядає в курей архієрейські ласоші та обдивляється яйця на світ? І чи не Роман Ківшик назвав ото її стервом, а його — гнидою? І чи не Галочка так прикро й злісно засміялася з цієї ганебної назви?

Веніамін Іліодорович ловив пенсне й стромляв його на місце, а воно знов стрибало з носа. Підвівся назустріч Аполінарії Никодимівні і ще раз рішуче сказав собі:

— Ні, це непорозуміння.

III

Воно таки й справді могло бути непорозуміння. Про Полечку Петропавловську ніхто б не сказав, що все своє життєве призначення вона обмежить на курячих яйцях та на архієрейських пупках.

Коли Веніамін Ілюдорович позбувся поліційного догляду та попав до села Млинців, там неподільно й непорушно царювала молода вчителька Полечка Петропавловська, дочка отця Інокодима. Вся млинцівська інтелігентна молодь була в добровільному, солодко-хворобливому полоні в неї. Сім пар очей закохано стежили за «білим метеликом», сім пар ніг і рук було їй до послуг, і семеро уст нашіптували їй признання.

Але струнка, тендітна Полечка справжнім білим метеликом крутилася поміж ними й не давалась до рук, усміхаючись усім однаково принадно-жартівливо. Ах, облиште! Хіба тепер час думати про особисте щастя? Ми ще мусимо попереду сплатити свій борг нашому доброму страдникові-народові, нашому меншому братові селянинові!

Тоді студент технолог, що мав себе за соціал-демократа, починав роздратовано нападатися на модне народництво:

— Ви — ідолопоклонники. Ви ніяк не можете без богів. Поставили собі на покуті мужичка та й стукаєте перед ним лобами.

— А ви — перед робітником.

— Ми не стукаємо. Ми беремо його таким, як він є, з усіма його хибами. А ви — те тільки й робите, що кадило роздмухуєте: «Ах, наш святий, довготерпеливий народ! Ах, наш добрий, добрий мужичок...» Побачимо, що ви заспіваєте, коли ваш добрий мужичок візьме вила та й вас разом із іншими колупне.

За «мужичка» вступався семінарист:

— А ви думаєте, робітник нікого не колупне?

— Я цього не кажу. Але робітник нищитиме ворогів, а не майно. Він берегтиме свій завод, своє гуртове підприємство для дальшої роботи. А селянин усе пустить за димом, щоб викурити панів та самому сісти на їхньому місці дрібним глитаєм. Він і вас не помилує, будьте певні! І будете тоді галасувати: «Ах, дикуни! Ах, мерзотники, хами, варвари...»

«Білий метелик» становився червоним від обурення.

— Я знаю, чого це ви так кажете. Ви навмисне ображаєте наших добрих, лагідних селян. Коли вони й візьмуть вила в руки, то знатимуть, для чого й проти кого. Проти мене вони не підуть і проти вас не підуть. Бо як треба буде, то й ми вкупі з ними підемо.

Он яка була Полечка, навчителька села Млинців! Не диво, що студент за хвилину починав уже плутати й бурмотіти:

— Я ж не про вас... і взагалі — не про нас усіх. Ми робимо, що можемо.

І вони справді робили, що могли. Тоді саме були в моді вистави для селян і дитячі ясла влітку. Коли в селі пожежа спустошила двадцять дворів, Полечка проплакала цілих десять хвилин (по півхвилини на двір) і взялася до організації допомоги погорільцям. Уся молодь з повним захопленням пристала на це. Вечірки, вистави, концерти, лотерії чергувалися без кінця. Танцювали на користь погорільцям до перевтоми, себе не жаліючи.

— Полечко, ви б відпочили. (І сім пар молодих, гарячих очей — до неї).

— Ах, як вам не сором! Подумайте про бідних мужичків.

Молоді люди думали, соромились і починали знов танцювати.

Полечка царювала в Млинцях єдинодержавно: Млинцівські панночки — дияконівна, монопольщикова дочка, дочка начальника станції та гімназистка-титарівна покірно поступилися перед нею. Їхні серця були ще вільні, вони ждали... Вони ждали, кого собі вибере Полечка, щоб тоді самим розпочати наступ на вільних кандидатів.

Коли молода компанія з гітарами й мандолінами, пивом і закускою їхала човнами в гайок відпочити від клопоту про бідних мужичків, то й тут Полечка підносила всіх своїм весіллям.

— Полечко, заспівайте.

Тоненькі пучечки перебирали струни, й чулий голосок тремтів над річкою.

...Что мне она? Не жена, не любовница,
И не родная мне дочь...

Хлоп'ячі очі побожно спинялися на «білому метелику». Хлоп'ячі й дівочі серця билися підвищено й захоплено...

...Вижу я своды, окно за решеткою,
Койку в сырой полутьме...

Розчулений голосок плакав, утворюючи відповідні настрої... Ах, Полечко!

— Товариство! Гуртову!

...Много песен слыхал я в родной стороне,—
Не про радость, про горе в них пели...

Найдужче й найчутливіше бринів молодий тенорок Веніаміна Іліодоровича, й найпалкіше дивилися його очі на «білого метелика»... Прощай, Галочко!

Одного разу сталося так. Після склянки пива на розкішному узліссі, біля річки, грали увечері в «горілки». Горів «білий метелик». Сім пар ніг летіли за ним просто через кущі, сім пар рук жадібно ловили повітря, й семеро серць калатало в солодких сподіванках. Але прудкішого над Веніаміна Іліодоровича не знайшлося. З розгону за кущами наскочили груди на груди, і пара чоловічих рук палко охопила тонку постать, а пара дівочих повисла безвільно й самовіддано. Русява голівка одкинулася трохи назад, і довгі вії лягли на щоки тінями.

Веня й сам незчувся, як почув під своїми губами свіжій дівочій пелюстці ще не зацілованого рота.

— Веньо!!!

Більше — ні слова. Верталися назад у рожевому чаді. Четверо очей грало веселками. Шестеро хлоп'ячих облич оповив смуток: світ такий немилий, а життя — копійка!..

Зате весело щебетали чотири млинцівських панночки... Ах, як гарно жити на світі!

Для молодої парочки почався передвесільний чад.

— Веньо... Мій?.. Навіки?..

— Твій, моя казочко, мій білий метелику!

— Ах, як радісно! Вкупі жити, вкупі працювати, вкупі добро діяти...

— Так, так, моя люба... Ми підемо скромною, але чесною стежкою... Всі сили, всі знання — нашому меншому братові...

— Веньо... Ти знаєш? Папа записав на мене свої двісті десятин... Ми, звісно, віддамо цю землю селянам. Тільки не зразу! Поки папа живий — неловко. Поки що будемо людям помагати, чим можна. А далі повернемо їм і землю.

— Ах ти ж, моя хороша! Яка ти добра! Як я тебе люблю!

IV

Хутірець потребував догляду. Він уже кілька років був в оренді в Корнія Перепічки, людини кругленької, огрядненької, кріпенької й крутенької. Корній Гаврилович видавлював усе, що міг, із земельки та з селян. Не диво, що в Новоселівці раділи без краю, як почули новину: Веня бере попівну, а за неї — двісті десятин.

Роман Ківшик, тепер уже молодий, жартівливий і веселий хазяїн, розумний і допитливий, ходив іменинником.

— Ось побачите, що він роздасть землю селянам. Навіщо йому вона, коли вони вдвох заробляють стільки грошей?

Але дід Кирило, низенький, кошлатий, закуйовджений життям чоловік, у латаній свитині й старій, рудій шапці, виймав люльку з-під закурених димом вусів і скептично спльовував набік.

— Жди. Може, він сам іще й у хату до тебе прийде прохати? Ослобоніть, мовляв, Романе Степановичу, мене від земельки! Вік за вас бога молитиму!

— То ви, діду, його не знаєте.

— То я, синашу, всю їхню панську породу знаю.

— Побачимо...

— Та побачимо ж, браток, побачимо...

Карпо Сеньків наймитував у Перепічки. Був такий же скупий на слова й вайлакуватий. Але під шапкою чорного буйного волосся ворушилася жвава думка. Слухаючи суперечки, насуплював густі брови або ж химерно ламав їх — одну вгору, другу вниз. Потім — і собі до гурту:

— Хто його знає, як він тепер... А балакав колись здорово.

— Хм... балакав! Отець Никодим он іще краще в церкві балакає. Та й набалакав собі двісті десятинок.

— Таке, значить, його щастя. А попик з його — акуратний.

— Я й не кажу, браток, що попик з його поганий. Але ж земельку він здає бісовій Перепічці за дві тисячі карбованців... А на нас і глянути не хоче.

— Та то правда.

— Авжеж, не вигадки... Ми йому дві з половиною давали, та й то не бере. Бо йому з Перепічкою менше клопоту.

Отже, більшість раділа й надіялася. Тільки Галочка Свиридова ходила смутна, доки перемогла себе. Того ж року вона побралася з Романом і згодом забула Веню. Молодих хазяїв зустріли на хуторі весело й привітно:

— Щасти, боже, на все добре!

— Ми на вас, Веніаміне Іліодоровичу, як на кам'яну гору...

Веніамін Іліодорович кланявся, тис руки, обнімав товаришів своїх парубоцьких літ і розчулено казав:

— Все, що зможемо, зробимо... Я, правда, не хазяїн... Та ось — Полечка...

Полечка сяла й раділа. Ось де, справді, можна добро творити!

— Пождіть, люди добрі... Ми до всього придивимось та й вас не забудемо.

— Нам би хоч павука того, Корнія, позбутися. Дуже вже він придавив нас орендою, та штрафами, та процентами.

Молодій хазяйці ця думка припала до вподоби:

— А справді, Веньо?.. Чи не кинути нам учителювати та переїхати на хутір? Тут же можна більше зробити добра.

Веня теж думав, що більше. Та й отець Никодим не радив далі вчителювати:

— Навіщо воно вам? На військову службу тебе, Веньо, не заберуть, бо миршавий дуже. Будеш собі хазяїнувати помаленьку. Правду казати, Корнія Гавриловича давно треба усунути.

— Нам і селяни на нього жалілися.

— Ну, ви на селян не дуже покладайтеся. Їм теж не кладіть пальців до рота. Мені вони давали за землю дві з половиною тисячі карбованців, то й вам нехай дають.

— А Перепічка ж тільки дві платив.

— З Перепічкою менше клопоту. А з селян ті гроші зібрати — ціла мука.

— Папа, я й собі хочу шматочок землі залишити.

— А звичайно... Лужок там для забавки та гайок над річкою.

Селянам наче хто холодної води за комір налив, як оце все почули... От вам і молоді хазяї!

Щоправда, Перепічка брав з них по двадцять карбованців за десятину. Та ще й штрафами та одробітками допікав. А тут уся земля йде селянам по 13 карбованців.

Але Роман Ківшик сподівався від Веніаміна Іліодорича чогось більшого. Навпаки, дід Кирило, напевне, й цього не ждав, бо хвалив тепер панів на всю губу.

— Оце душа-чоловік, і я тепер бачу. Ти пойми, чудаку такий, що він зразу полегшив нас на добрих півтори тисячі карбованців.

— Ну да, полегшив... Але й свого не втерів. Навпаки, ще півтисячки оренди накинув.

— А навіщо йому своє дарувати? Зате він здає землю всій громаді. А Перепічка наймав, кому сам схотів. Полегшення, браток, буде велике.

— Та... може, й буде.

Отже, Романові Ківшикові було ніяково за Веню, і він пішов до нього вяснити свої сумніви. Зустріли його молодята дуже радо. Сама Полечка розумно пояснила, що вони ще не повні хазяїни. Доки старий панотець живий, не годиться їм ламати давній лад. Що сказав би на це отець Никодим?

— Вже йому недовго землю топтати.

— Та й то правда.

— Будемо робити полегшення, скільки є змоги, а там далі побачимо.

Але робити полегшення не довелося. Якось так сталося, що незабаром поміж селом та панським будинком пробігла чорна кішка. То яблука в панському садку діти покрадуть, то коні пустять на панські луки, то в гайку деревину зрубають. Тісно було їм там. Злидні кругом неприховані.

А найгірше — з виплатою оренди. Як тільки підуть по хатах зборщики за черговим внеском, так і почнеться:

— А бодай отих панів... Та де ж я візьму їх зараз? Хоч усього з гамузом продайте, а до осені нічого не можу внести.

Після того староста йшов до Аполінарії Никодимівни й починав кланятися:

— Вже звиняйте на цей раз,— тільки третину приніс. Важко людям, подождіть трошки.

Полечка червоніла й ніяковіла:

— Як же це так? У нас же податки й усякі розходи... Це ж негарно.

— І я ж казав, що негарно. Дак хіба з ними зладнаеш? Сказано: громада...

— Та ви ж Перепічці справно платили. Він по двадцять карбованців брав, та й то заборгованості не було.

— Дак то ж — кожодьор! Хіба ж можна вас рівняти до Перепічки? У його бога в животі не було.

Заборгованість громади росла. За рік молодята получили ледве половину оренди. Грошей не хватало. Аполінарія Никодимівна почала нервувати: їй найбільше доводилося балакати з селянами.

Нарешті вмішався отець Никодим:

— Так не можна. Ви їх так зовсім зіпсуєте. Здайте краще Перепічці, як не вмієте хазяїнувати.

Але проти Перепічки були обое. Глитай!

— Ви прочитайте, папо, Кропивницького або Карпенка-Карого, що це за люди. Нам було б сором допомагати всяким Перепічкам.

— Ну, тоді вводьте до контракту пеню за невиплату в строк. І не підписуйте, доки всього боргу не виплатять... Та ось я сам з ними побалакаю.

Балачка тільки підсипала приску до готової болячки.

— Оце дак пани! Зразу їм виклади тисячу карбованців на стіл та п'ятсот нового завдатку. Це ж — розор!

Отець Никодим гнівався:

— Що ти мелеш чорт батька зна що?.. Це ж іще за минулий рік — тисяча.

— Мало чого, що за минулий! А як несила? Он є така біднота, що в неї тільки на харчі хватає.

— От і балакай з вами... Дак вони ж із нашої землі годуються! А раніше що їли, як землю Перепічка держав?

— Звісно що... Заробляли в Перепічки. А тепер — посіяв десятинку-півтори — та й увесь доход.

— Ну, тоді доведеться знову здати землю Перепічці...

Ця погроза налякала. Стягли тисячу п'ятсот карбованців, підписали контракт з пенею. Знов не платили й ходили відпрошуватися. Панів лаяли на всю губу.

Аполінарія Никодимівна нервувала все більше й більше. Не витримав і Веніамін Іліодорович:

— Це не сусіди, а якісь паскуди. Садок знов обнесли. Луки вибили. Гайок обчухрали. А гроші платять так, ніби ми в їх стоїмо з ножем над душею.

Аполінарія Никодимівна плакала:

— Що ми їм зробили? По хутору як ідеш, то кожне на

тебе ворогом поглядає. Мабуть, таки справді треба татка послухати та стягти пеню за невиплату в строк.

Стягли пеню. Щоб не так соромно було, віддали ці гроші на школу. Але вийшло їм же на шкоду.

— Оце дак пани! Перепічка хоч собі в кишеню драв. А цим же й грошей не треба — на школу їх подарували. А з нас — так здерли... Кровососи!

Куховарка переказувала Аполінарії Никодимівні все, що гомоніли селяни на хуторі. Молода хазяйка дратувалася й мстилася.

— Коли так, то нехай на той рік платять три тисячі карбованців і половину грошей — уперед.

На хуторі ревом заревли. Але Перепічка ладен був дати три з половиною тисячі і всі гроші зразу. Мусили селяни погодитись. Отже, глуха ворожнеча росла. Хазяїнувати було все трудніше.

Виручив панів Перепічка. В Корнія Гавриловича земелька була поруч. Свої сімдесят п'ять десятин він обробляв сам. Або, власне, обробляли йому селяни, а він тільки ходив поміж ними та «благодітельствував»:

— Семене... Оце в тебе, я бачу, коняка здохла?

— Здохла, Корнію Гавриловичу. Просто ума тепер не прикладу, що мені робити.

— А ти не горюй. Я тобі дам до покрови сто. І процентів не візьму. А ти мені за це, гуляючи, скосиш, зв'яжеш і звезеш три десятинки... Та на зяблю виореш одну.

— Багато буде, Корнію Гавриловичу.

— Пошукай собі за менше.

Частенько «помагав» Перепічка селянам ще й хлібом, як свого в їх не хватало.

— Бачу, бачу, Степане, що не дотягнеш до нового. Ну, що ж поробиш,— поможу вже тобі на цей раз. Прийдеш з мішечком та набереш там жита.

— А повертати як?

— А повернеш пшеничкою, як бог уродить. За мішечок — півтора мішечка. Сам же знаєш,— восени ціна на хліб не та, що весною... Я з тебе процентів не хочу, але й свого не впускаю... Та ще там літом пришлеш бабу або дівку на день буряків пополоти...

Селяни звали Перепічку жилою, але ходили в нього, як на віжечках.

Одного разу Перепічка зайшов до Єрихонських.

— Ви мене звиняйте. Непроханий гість, кажуть, гірше татарина... Але я до вас за ділом.

— Нічого, нічого. Сідайте.

Сів на кінчику стільця. Нова сукняна чумарка, гаптована сорочка, стрічка. На голенім обличчі — козацькі вуси «під Шевченка». Все це припало до вподоби Веніамінові Іліодоровичу. Голос у Перепічки був такий, немов він на цимбалах грав.

— Жаль мені вас, як подивлюся я на ваші клопоти, Нічого не вийде у вас із громадою.

— А ви прийшли пособити?

— Хе-хе... Вірте, що так. Воно ж і мені негарно. Ви мені людей зіпсували. Сіють ото вони собі вашу земельку та й сидять панами. Ніхто тепер і на заробіток не йде. Та й вам, бачу, повна голова клопоту.

— Ну вже ж, вибачте, й вам не здамо.

— Та, господь з вами, я й сам не хочу. Я тільки вас порадити хочу, як того клопоту позбутися.

— А як саме?

— Та так... Не здавайте більше громаді, а здайте окремим хазяям. Хто скільки подужає, той стільки нехай і бере. От побачите тоді: і гроші вам уперед понесуть, і ціну вам наб'ють, і ляяти перестануть. Тепер проти вас вся громада. А тоді вони почнуть між собою ворогувати. В кого є гроші, той візьме собі по силі, а бідняк буде й так. І ви тоді — сторона.

— Веньо... А воно — справді... Корнію... вибачте, як вас по батькові?

— Гаврилович...

— Корнію Гавриловичу... Сідайте ближче до столу та поговоримо. А я тим часом — закусточку.

Відтоді Перепічка почав учащати до Єрихонських. Веніамінові Іліодоровичу він припав до вподоби тим, що не цурався української справи. Передплачував «Раду», знав «Кобзаря», як свої п'ять пальців, і любив казати: «Ми, українці...» В хаті в нього — вишивані рушники на покуті. А збоку — Т. Г. Шевченко, поміж генералом Куропаткіним та преосвященним Іларіоном. На другій стіні — цар і цариця.

Корній Гаврилович любив посилатися на Т. Г. Шевченка.

— Я дуже поважаю Тараса Григоровича... «Обніміте, брати мої, найменшого брата...» О! Це в нього не на вітер сказано! «...І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі...» М-да...

Аполінарія Никодимівна була вдячна Перепічці за ро-

зумну пораду. Землю вона здавала після того вже без ніяких контрактів: гроші — на стіл, та й бери собі скільки хочеш. Звичайно, на один рік.

На селі зчинилася мало не бійка. Наввипередки понесли панам по 18 крб. за десятину. В кого не було грошей, той позичав у Перепічки. Всі лаяли багатіїв-глитаїв, що за ними й землі не до купишся... Другого року — ще краще. За ліпші шматки почали самі ціну набавляти та ще й подарунки принесли: той пару курочок, той яечок кошик.

Земля в ціні росла. «Нерви» Аполінарії Никодимівни — як рукою зняло. В банку завелася книжечка. Але разом з турботами та з юнацькими мріями повівся кудись і «білий метелик». За кілька років Аполінарія Никодимівна важила вже шість пудів. Потім нагуляла ще пудик. Хоч би й крильця мала, то вже б не полетіла.

V

Веніамін Іліодорович твердо додержувався свого слова: як тільки сів на хуторі, так і заходився працювати на користь усього селянства. Писав книжку — «Як розбагатіти, мавши землі грядку»...

Виходило так, що розбагатіти — пустяк діло. То тільки — недбайливість наша...

Сумнозвісний інженер Демчинський у своїх книжечках давно вже довів, що селянам панська земля аж ніяк не потрібна. Нехай тільки вони покинуть сіяти хліб, а почнуть саджати кожну зернину в яму на вісім вершків завглибшки. І тоді з кожного пуда посівзерна матимуть 10 240 пудів урожаю. Це ж так просто.

Книжечки друкувало й розсилало міністерство хліборобства, — цілком серйозна рекомендація! Зернину треба було посадити, не загортаючи ями. Як тільки виткеться росток, засипте його на вершок землею, — тоді виросте з його два ростки. Засипте ці два, — матимете вже чотири... Отак вісім раз засипте, доки всю яму зарівняєте, і з того вилізе 256 стеблин. А на кожній стеблині — по колоску. А в кожному колоску — по 40—45 зернят.

Веніамін Іліодорович аж за голову руками брався... Яке тухтієство! Чом не догадаються таку яму поглибити, скажімо, до сажня? Тоді можна було б засипати ростки 48 раз... Скільки це буде колосків?

Що більше Веніамін Іліодорович вираховував, то більше радів за бідняків. Після 25-ї засипки буде вже 20 754 432 стеблини; після 28-ї — 166 035 458 стеблін. Після 30-ї — 664 141 824... Ви ж тільки подумайте!

Перевірив іще раз усі рахунки,— ні, помилок немає... Голова палала від широких перспектив. Ось де — справжнє багатство! Після 40-ї засипки, подвоюючи кожен раз кількість ростків, ви вже маєте їх 320 040 612 248... Після 48-ї — 81 трильйон 331 мільярд 396 мільйонів 754 тисячі і 728 стеблін. А на кожній — по колоску! А в кожному колоску — по 40—45 зернят!

Спробував Веніамін Іліодорович посадити на папері, на таку ж глибину, картоплину (бо в Демчинського й про це написано). Вийшло ще краще: з однієї ями — 40 965 698 вагонів картоплі!

Робота поширювалася. Треба було для такого врожаю знайти належний і вигідний збут. Не віддавати ж його спекулянтам для наживи!

Веніамін Іліодорович прикинув, скільки це можна вигодувати сименталів та йоркширів. Вийшло зовсім таки не погано. Коли в кожного селянина буде тільки одна така яма, то він зможе завести собі 21 484 корови та 52 328 свиней... А скільки ж це молока?... А масла?.. Сала?.. Шкур?.. Щетини?..

Ясно, що в кожному селянському дворі доведеться поставити свої маслоробні й ковбасні заводи. Також шкіряні, салотопні, миловарні, щіточні... Власні залізничні: колії для вивозу продукції. Власні пароплави на Сулі...

Цифри росли, голова палала... Ах, як це все просто й вірно: $2 \times 2 = 4$; $2 \times 4 = 8$; $2 \times 8 = 16$... Помилки не може бути.

На третій рік Веніамін Іліодорович завів спеціалізацію: один селянин нехай посадить картоплину (на сажень, ніяк не менше); другий — на зернятко пшениці; третій — жита; і т. д. В кожному дворі — різні заводи...

На жаль, сили кожної людини обмежені. Така спеціальна вчена робота, як усім відомо, швидко виснажує людину. Веніамін Іліодорович перевтомився. Веніамін Іліодорович занудьгував.

На п'ятім році він заховав усі свої зшитки до шухлядки. Нехай селяни ще трошечки потерплять. А землю поки що можуть наймати в Аполінарії Никодимівни.

Полечка швидко помітила, що її Веня занудився від перевтоми. Щоб розважити його, почала запрохувати до себе гостей. Бували й самі по сусідах. Пили гуртом українську запіканку та густу запашну наливку, заїдали годованими курми, гусьми, індіками. Співали «Ще не вмерла Україна» і грали в преферанс.

А потім знов — нудьга.

— Веньо, що з тобою?.. Ти мене вже не любиш? Скажи, Веньо...

— Ну, люблю... Відчепись...

І йшов собі блукати до річки... А в грудях десь солодко щеміло: «Галочка...»

Раз він вернувся від сусід п'яний, як піп на гробках. Аполінарія Никодимівна вжахнулася й поїхала до батька за порадою.

Старий панотець Никодим більше сорока років попував у сусідньому селі Кривохатках. Все менше й менше оставалося людей, що пам'ятали, як він приїхав молодим, повним надій, кучерявим попиком. Все більше й більше було в нього на селі хрещеників та учнів, бородатих і безбородих. Ставши самотнім удівцем, він полюбив ходити до людей на свята. Сяде, погомонить з ними, їхні скорботи вислухає й подасть пораду. Пити не пив, хіба вина чарочку, бо був уже дуже старий. На селі його любили:

— Такий уже піп добрий! Нікого не займає...

Сивий, як голуб, мудрий, як сам цар Соломон, отець Никодим вислухав мовчки Аполінарію Никодимівну, оглянув її критичним оком і лагідно промовив:

— Не ти перша, не ти й остання... Візьми до горниць молоду покоївку...

У Аполінарії Никодимівни стисло в грудях і очі стали бульбою.

— Як?.. Це — щоб Веня...

— Еге ж, щоб Веня... Ти не бійся, доню! Цим ти тільки прив'яжеш його до себе... Христос з тобою! Чого ж ти плачеш? Випий водички, заспокойся... Що ж поробиш? Кожному в житті є свій важкий хрест.

Але Аполінарія Никодимівна билася в істериці й вибивала з рук старенького мудрого панотця склянку з водою.

— Щоб я... сама... зводила... мого Веню?..

— Ну, тоді дивись... Щоб часом зовсім його не втерля...

Аполінарія Никодимівна довго й гірко плакала. Потім затихла і замислилася. Розшукала старий альбом, витягла свою давню дівочу карточку в білій сукні, білому брилику, білих черевичках. Важко підвелася й піднесла до верцадла свої сім пудів м'яса...

— Білий метелик,— гірко шептали губи,— білий метелик...

Картку заховала в кишеню й поїхала додому мовчки, поцілувавши батька в руку сумно й ніжно. Старий мудрий попик притулив донину голову до грудей своїх і розчулено промовив:

— Терпи, доню моя. Пам'ятай, хоч раз у житті своєму кожна жінка мусить відчувати знаменні слова: «Твоє серце зброя пройдесть...»

Перепічка казав правду: одверта ворожнеча між хутором та панським двором трохи притихла...

Хіба пані винуваті, коли свої глитаї перебивають? Землі беруть, скільки хто подужає. Гроші несуть наперед, та ще й з додачею.

Ворожнеча перекинулася на глитаїв.

А тут — іще новина. Пані відпустила стару покоївку, що привезла з Млинців, та взяла собі з хутора молоду Улясю Прокопенкову. А та й почала згодом розносити по хутору панову славу:

— Там такий пан добрий, такий добрий!.. Слова лихого не скаже. Та все сидить і книжку читає, та все про людей думає... Як тільки дочитає до кінця, так і віддасть землю селянам.

— Ну?.. Оце так ушкварила новину! Ми це вже чули дванадцять років тому... Ще тоді, як він ці книжечки не сам читав, а вкупі з нами.

— От, їй же богу, своїми вухами чула! Пан і пані між собою балакали. Він їй і каже... Однаково, каже, панам треба буде поступитися землею. А ми, каже, хазяїнувати не вміємо, тільки виснажуєм землю орендою. Давай, каже, переїдемо до міста та встрянемо там на службу по земству.

— А пані ж що?

— А пані йому: ніколи, каже, цього не буде. Земля — це вірний шматок хліба.

— Ач, стерво... Вона таки розумніша за нього.

Чутки котилися хутором. Їм уже не вірили. Та згодом і сама Уляся перестала так гаряче заступатися за

пана й ходила зажурена. Хоч як стягала свої пояски й застібки, але стан її віщував щось недобре.

У панських покоях зчинилася буча. Веніамін Іліодорович ходив засоромлений і покірний, Аполінарія Никодимівна — заплакана й розгнівана. Владною рукою вона викинула покоївку геть, наказавши:

— Щоб ти мені — нічирк, паскудо! Поклич батька та підпишеш з ним оцю бумагу. Даю тобі три десятини землі й ставлю нову хату... Тільки щоб більше про тебе й не чула!

До покоїв узяли другу таку покоївку. Часи йшли. Коли в кінці села, поруч з Улясиною хатою, виросла така ж друга і пані одміряла ще три десятини землі, на селі загомоніли:

— Е-ге-ге... Воно таки пан і справді намірився пороздавати землю селянам! Отак одній дівці — три десятини та другій — три, то, дивися, чи й хватить йому на все життя.

Дід Кирило, попихкуючи свою люльку, говорив селянам на дубках:

— А воно таки не дурень вигадав паном бути. Було в нього так самісінько, як і в мене, — десятинка з чвертю, а тепер он, без ніякого клопоту — двісті десятин. Він собі ходить, заклавши руки за... та дівчат перебирає, а я йому землю орю. Механіка?!

Але Романові Ківшикові десь оця механіка в печінки засіла. Він сердито крутив «собачу ніжку» з старої газети й прикро цідив кризь зуби:

— А хто вам мішав, діду, підлабузнитися до попівни? Взяли б оце за себе двісті десятин та й сиділи б собі печерицею.

Селяни сміялися, підсипаючи приску:

— Еге... Тепер ходили б собі півнем галанським біля попівни, та й усієї роботи.

— Пахали б собі, діду, в горницях, а не в полі.

Та дід Кирило й сам митець на жарти:

— А що ви думаєте? Хіба не впорався б! Ого! Діда Кирила тільки підгодуй, та зодягни, та підголи... Та дай йому до рук двісті десятинок...

Роман Ківшик аж цигарку свою перекрутив у руках з досади:

— Ну й були б тоді такою ж гнидою, як і пан Єрихонський. А ви б подумали, де тієї землі взяти, коли

кожному по двісті десятин? Одному — двісті, а комусь іншому, то вже й сажня немає.

— Що мені до інших? Кожен про себе дбай.

— Ну тоді годі й на пана нарікати: що йому до вас? Він про себе дбає.

Дід Кирило на хвилину підвів угору свої кошлаті брови і навіть люльку витяг із рота.

— Ідять його мухи... А це твоя правда, браток! Того, значить, і скрутно людям, що кожен тільки про себе дбає. А коли б ми всі — согласно...

— Отож-бо й є, що коли б усі согласно... А то он пан з Перепічкою проти нас — согласно, а ми проти нього — несогласно.

Про ці балачки довідалася Аполінарія Никодимівна і з того часу не дала Романові землі зовсім.

— Дуже ти вже розумний став, почав людей проти нас підбивати. Обійдемося й без тебе.

— Ну що ж? Пошукаємо світу поза вами,— промовив Роман (хоч справді йому було досадно):— А ви вже дуже круто налігача закрутили,— коли б не луснув.

— Не більше ніж інші. Я людей не обиджаю.

— Ну да... Ви з ними навіть діла не маєте. Ви здебільшого глитаям свою землю здаєте, а вони вже людей душать. Вам вони платять по двадцять, а нам здають з третьої частини, та ще й на роботу приневолюють. Ви на нас петлю наділи.

— Як ти смієш? Ти мені не дуже, бо я найду на тебе управу!

Роман оглянувся, чи немає поблизу свідків.

— Та плювать я на вас хотів! Хоч би минулого посоромились! Де ваші обіцянки, базікала ви чортові?

Плюнув і пішов, грюкнувши дверима.

А за два дні повітовий ісправник випадково заглянув по дорозі до Єрихонських. З'їв у них мало не половину «божественного» індика, випив дві-три пляшки слив'янки й вислухав, між іншим, історію з Романом... Так, до речі прийшлося... Вислухав і мугикнув:

— М-да... народець...

...Звичайно, Романа забрали зовсім не через це. Просто так склалося. Як робили трус у нього, то несподівано знайшли кілька книжечок та листівок, яких Роман читати аж ніяк не личило... Тут уже Аполінарія Никодимівна ні крихітки не винна. Коли почула вона, що

її обвинувачують на хуторі, нібито Ківшика через неї забрали, вона щиро здивувалася:

— Хіба я знала, що він справді бунтар?

Галочку цим арештом наче громом прибило. Саме в полі достигло жито, а в колиці завелася маленька Маринка («Таке вже втішне, що й господи!»)... Виплакавши частину сліз гірких, пішла Галочка до панів прохати за чоловіка.

Пані не було дома. Вийшов до неї Веніамін Іліодорович. Вийшов та й назад поточився. Досі Галочка десятою стежкою обходила його,— перший раз побачив її в себе. Таку принадну й рідну. Таку чужу й незнайому.

— Галочко... Ти?

З несподіванки розгубився, почервонів, зняв пенсне й почав протирати хусточкою... Темні лагідні очі й милі свіжі губи вразили давнім спогадом, буйним, як молоде вино.

Але Галочка нічого не бачила, нічого не чула. Невиплакано горе клубком підкотилося під очі й під груди.

— Згляньтесь, Веньо... Як рідного, прошу я вас... Заступіться за Романа.

Одвернувся до вікна, а в грудях млосно стукало й співало: Галочка... Галочка... А що, коли б?..

— Ти помиляєшся, Галочко. Такі справи йдуть до рук жандармів. Я тут нічим не можу пособити. Коли б не ті книжечки...

Галочка тихо плакала:

— А хто їх давав?.. Хто колись хороші слова говорив? Невже забули?..

— Ах, яка-бо ти... Життя йде вперед. І діти згодом становляться дорослими.

— Що ж я маю тепер робити? Ми ж і так жили не в розкошах...

Незчувся, як вирвалось щиро й палко:

— Не плач!.. Ми тебе так не кинемо. Ми візьмемо тебе до покоїв...

Але й сам замовк, почервонівши. Аж тепер Галочка схаменулася. Спалахнула полум'ям, перейнялася блискавкою й твердо рушила з покоїв, прикро кинувши:

— Я вам не Уляся й не Катруся...

І з тим геть за двері. Веніамін Іліодорович протирав пенсне хусточкою, і руки йому трусилися.

Пішов Роман Ківшик до тюрми, а опинився в Карпатах. Несподівано вибухнула війна. Кривавою ма-рою, новими утисками й нестатками пройшла вона над містами й над селами, доки докотила до самісінького краю: до революції.

Була та революція спочатку якраз така, якої Веніамін Іліодорович сподівався ще замолоду. Знамена, вишивані сорочки, жовто-блакитні стрічки, високоурочисті молебні:

— Рцем, братіє... і друг друга обіймем...

Давня, гаптована шовком сорочка прикрасила груди Веніамінові Іліодоровичу. На покуті знов повісилася вишивана богородиця, а на підлозі послалася картата плахта. Веніамін Іліодорович тепер одверто й сміливо казав свою давню бунтівничу фразу:

— Ми, українці, мусимо вимагати автономії...

І повторював ту фразу так часто, що його нарешті послали від земських зборів до Центральної ради... Патріота ж на всю околицю!..

Відтоді в розмовах Веніамін Іліодорович авторитетно розв'язував найскладніші державні питання, починаючи так:

— Ми, Центральна рада, думаємо...

Так і селянам сказав, коли прийшли до нього за громадським ділом. Але селяни, звичайно, люди малосвідомі. До автономії та до Центральної ради поставилися цілком байдуже і зразу перейшли до дрібних справ:

— А як тепер будемо з земелькою?

Веніамін Іліодорович розгублено встромив свої очі в кошлаті, заморені, полатані постаті:

— З якою земелькою?

— Та от, приміром, із вашою...

— Я... я не знаю, при чому тут земелька... І, нарешті, це не моя справа... Зверніться до Аполінарії Никодимівни.

Аполінарія Никодимівна сказала «вон!». Селяни послухалися та й пішли собі. Але Веніамін Іліодорович подумав на цей раз, що революція не така вже весела штука, як ото йому вчора здавалося.

— Ти б, Полечко, того... Ти б не так гостро до них... Це ж таки наші рідні українські селяни.

— То ти думаєш, що ти з своєю вишиваною сороч-

кою — рідніший українським селянам, ніж твої двісті десятин?

Аполінарія Никодимівна ніколи до цього часу не читала Карла Маркса, але мислила за Марксом.

На диво, селяни хутора Новоселівки ніколи не чули про Леніна, але мислили за Леніним:

— От вам і революція! Скинули царя, а посадили царків. Та й маємо тепер дулю з маком.

— Пожди, брат, розворушимося... Коли вже царя сколупнули, то будемо й далі колупати.

Балачки росли. Люди гули по селах, мов джмелі в гнізді. Багачі здебільшого нашіптували, що так воно не буде. Де ж таки видано, щоб без царя? Не по-божому це. Бог на небі, цар на землі.

Але багачів — жменя. А бідняцька маса зовсім не думала про те — по-божому воно чи не по-божому... Знали тільки, що далі жити «по-божому» несила: і самі в наймах, і діти в наймах, а ледве-ледве ситі.

Розшарування села йшло далі. Покотилися чутки про більшовиків. Тоді за Центральну раду стали чіплятися навіть такі людя, кому вона була, як п'ята нога Рябкові. Як тільки вибухнула Жовтнева революція, питання стало руба: або туди, або сюди. Автономія тут уже була ні до чого, і Веніамін Іліодорович став самостійником.

— Україна — для українців! Тут ми й самі впоремося!

— Правильно, Веніаміне Іліодоровичу, — підхоплював Перепічка. — Тут уся штука в земельці. Я тоже согласен на рівність і братерство, ну тільки — при чому ж тут мої сімдесят п'ять десятинок? Коли я, можна сказати, нажив їх трудами праведними, а він, харпак, на чуже добро зазіхає. Це вже як, по-вашому?

— Центральна рада залишає приватну власність. Будуть порушені тільки великі маєтки.

— О, це я розумію. Це — правильна політика!

Але Карпові Сенькові така політика — мов колючка під дев'яте ребро. Він повернувся з фронту з цілою скринькою всяких листів та книжечок і засіяв хутір буйним хмелем бунтарських думок.

— То буржуї вигадали Центральну раду й самостійну Україну, так їх і так. На чортового батька нам така революція, де ерихонські та перепічки сидітимуть зверху?

У хаті в Карпа збиралася біднота й вела гарячі розмови. Запахло справжньою організацією. Навіть старий

дід Кирило пристав до гурту. Одного разу прийшов він сердитий, роздратований, насупивши кошлаті брови розкуйовдженою стріхою.

— Пишіть і діда Кирила до компанії... Бо вони там гуртуються докупи, то треба й нам гуртуватися.

— Хто це — вони?

— Та пани ж... Буржуї наші чи як їх там... Хотіли діда Кирила п'ятьма десятинками купити.

— Як це так?

— А так. Зустріла мене гергепа ота необхватна, — бариня значить. «Здрастуйте, Кириле Пилиповичу! Зайдіть до нас, там є дільце невеличке...» Ху, думаю. Це вже з усіх диковин — диковина. Зроду був просто Кирило, або навіть чорт старий, а тут — Кирило Пилипович... Пішов учора. Зразу мені пан руку подає. «Сідайте, — каже, — пане Кириле...» Я оглядаюся, де ж той чортів пан Кирило, коли нас тільки двоє?.. «Сідайте, сідайте, — каже, — пане Кириле, — це я до вас...» — «То це я, — кажу, — пан?..» — «Ви — пан...» — «Хм... А ви ж хто тоді, не во гнів вашій милості?..» — «І я, — каже, — теж пан. Тепер революція. Усі рівні, всі пани. От, — каже, — як у німців: і то хер, і то хер. Або у французів: і то — мусій і то — мусій. А по-нашому — пан...» Сів я тут за пана, погмоніли трохи... А потім пані зразу — чарочку. «Еге, — думаю, — держися, діду»... Аж вони й справді — після чарочки: «Ви буваєте в Карпа Сенькового на зборах?»

— Та ну?..

— От, їй же богу!.. «Ну, — кажу, — буваю...» А вони тоді на це: «Ви ж там прислухайтеся до всього та й нам кажіть, як там і що. Ви вже стара людина, вам не личить грати з ними в одну дудку. А ми вас не забудемо. Для першого разу даємо вам п'ять десятинок без грошей строком на один рік».

— Хо-хо... Ми й без неї візьмемо.

У Карпа Сенькового обличчя спалахнуло пожежею. На голові настовбурчився йоржик, позичений у москалях.

— Ач, сволота, до чого вже беруться. Ну то й ми за їх візьмемся, тільки вже не так! К чортовій матері з хутора! А землю поділити.

— А не рано, буває?

— Ні, не рано. За Пслон он уже, кажуть, більшовики порядкують. Волосні управи по селах скасовано, а панів геть повиганяли.

— Правильно! Доки вони тут вонятимуть?

— Ні, неправильно...

Всі повернулися до Романа. Роман Ківшик побував після фронту в українських військових частинах, і в голові йому зажовтблакитнилося. Здавалося так: не треба ніяких суперечок, доки від Москви одіб'ємось. А тоді вже самі свої власні справи розв'яжемо.

Карпо аж із стільця схопився.

— А що ж буде — правильно? Знов нести гроші Єрихонським за оренду? Чи йти до Перепічки по тридцять копійок на своїх харчах?

— Ці справи розв'яже Центральна рада.

— Романе, ось не дратуй мене!.. Не робися ти панським полигачем!

— А ти, Карпе, не йди на поводку в більшовиків.

— Я на поводках не ходжу. Я сам іду, куди мені треба. А хіба я винен, що в мене з ними шляхи однакові?

Встряв до розмови й дід Кирило:

— Не по правді, Романе, робиш, не по правді... Це ти вже, браток, зовсім так, як і наш пан. Замолоду — он якої проти панів співав, а тепер і сам у пани попав.

Роман спалахнув гнівом:

— Коли б ви, діду, були молодий, я б сказав вам, що ви брешете. Я й сам ладен би всіх панів — до чортової мами. Але треба — законним шляхом...

— Ха-ха!.. Жди його, того законного шляху!

— Виглядай революцію з-під печі!

Роман мовчки вийшов з хати. Дід Кирило насупився.

— Ех, жалко хлопця. Путящий чолов'яга, розсудливий.

— Нічого... Вернеться колись до нас, якщо справді — розсудливий. Краще давайте до діла.

Незабаром село клекотіло одним бажанням. Вирішили: панів — геть, а землю й майно — поділити.

Якось у неділю Аполінарія Никодимівна порядкувала в себе у пекарні. Веніамін Іліодорович подався вже до Києва майструвати свою українську самостійну державу, а вона день у день топталась на подвір'ї біля курей, в льоху біля діжок і сулій або ж у пекарні біля горшків та макітер.

Увійшло п'ятеро селян з Карпом Сеньком та Ладимарем Гевдиком. І між ними — дід Кирило.

— Ми — до вас.

Десь у грудях тріпнулась тривога, але вона й виду не подала.

— Кажіть — послухаю.

Карпо Сенько насупив свої кошлаті брови:

— Чого ж ми тут стоятимемо стовпами? В ногах правди немає. Ходімо до горниць, бо балачка буде серйозна.

Ввійшли небажані, посідали непрохані, і зразу Карпо — до діла:

— Ну, панійко, ми до вас — від громади. Вирішили вирядити вас до Києва.

— Як це так — до Києва?

— А так... Забирайте собі свої манатки з хати та й рушайте не оглядаючись. А ключі від комор та від сараїв — нам.

Аполінарія Никодимівна зблідла.

— Щось ви дуже погану штуку надумали... Де ж таки це видано? І дід Кирило... Хоч би ви, діду, сказали їм...

Дід Кирило дивився так ясно, наче він з подарунком прийшов.

— Хе-хе... Що ж мені казати ще тут, коли все вже сказано? Ключі — на стіл, а ви собі — з богом до пана в гості.

— Як вам не сором, діду, на старість? Це ж — бунт!

— Який такий бунт, баринько? Ми з вами — по-хорошому. Он по інших селах люди повбивали своїх панів... А нам що? Живіть собі!

Аполінарія Никодимівна вирячила очі й розгублено повила по суворих, холодно-ворожих обличчях.

— Як... по-вби-ва-ли!..

— А так... Ломачкою по голові. Кок! — і готово... Пана Олександровича вчора вбили. Бариньку Воронянську, царство їй небесне, позавчора угробили. Пана Русинова цілим селом по горбу ломачкою стукали, поки й умер, чужак такий. Дуже строгий, кажуть, пан був... Наші хлоп'ята хотіли туди докупити послати ще й Перепічку, та втік, гадина. Вивіз усе з хутора зарані та й був такий.

Аполінарія Никодимівна схопилася з місця в нестямі й бурмотіла, що в голову йшло:

— Як же це так?.. Ах ти ж, господи... Я жалітися буду... Це ж ви — проти Центральної ради...

Така балачка, мабуть, уже набридла, Ладимар Гевдик підскочив до неї, лихий і роздратований, та зразу — кулак під носа, схожий на довбешку.

— Ось наша Центральна рада! Геть звідси, стерво, доки ціла.

І всі враз зірвалися з стільців сердиті, як оси. Тільки дід Кирило постукав ціпочком об підлогу й спокійно промовив:

— Ну, ну, ну, хлопці... Навіщо такого клопоту? Вона й сама поїде. Сядьте, баринько... Так-то. Ви краще проти людей не стрибайте. Ми з вами — по-хорошому. Ото швидше достаньте ключики — та й уже.

У Аполінарії Никодимівни руки трусилися й очі стояли кружалами на ситому червоному обличчі. Вона впала чувалом на крісло й нічого вже не тямила. Карпо рішуче приступив до неї.

— Ану, доставай ключі! Годі тут!

Перелякано шарпонула рукою по кишенях, ледве намацала товсту улюблену в'язку й подала. Карпо прикро всміхнувся:

— Набрякла?.. Ну, нічого, нічого... Ціла будеш. Ми від тебе гіршого зазнали... Ходім, хлопці.

І всі пішли оглядати комори.

Аж тепер Аполінарія Никодимівна збагнула, що таке сталося. Дмухнув перший могутній подих справжнього революційного вихру, неминучого й невблаганного... Ось-ось підхопить, закрутить і понесе, ламаючи все трухляччя й вимітаючи тисячолітнє сміття.

І кожна провина її перед селянами виросте в тяжкий злочин. Бо приєднається до мільйонів чужих провин, зроблених її класом.

Аполінарію Никодимівну охопив жах.

— Килино!.. Килино!..

Але Килина так само відчула вже перші ознаки бурі. Покинувши печене й варене, вхопила своє вбоге збіжжя й чкурнула додому. Аполінарія Никодимівна кинулась до шухляд. Ах, швидше, швидше!.. Тільки найпотрібніше! Тільки б винести звідси життя своє та... банківську книжечку.

За півгодини вона вже тікала манівцями в село Кривохатки до свого батька з чималим пакуночком за плечима. А в голові, під мотлохом думок, ворушилася й така: «Ах, як добре, що я дбала не про господарство, а про книжечку в банку!»

VII

Старий мудрий попик отець Никодим умирав. Було йому вже 80 років, але ніякої хвороби він не почував. Так, просто — прийшла пора вмерти.

Почалося з дрібнички. Зустрів колишнього наймита свого Ладимара Гевдика. Парубок був дуже ладний і слухняний. А це ще в москалях побув і світу побачив.

Отець Никодим щиро зрадів, побачивши Ладимара.

— Во ім'я отця і сина... Ну, здрастуй, здрастуй!.. Вернувся нарешті?.. Чув уже, чув про тебе. Одружитись надумав? Ну приходь у неділю, повинчаю.

Ладимар поздоровкався привітно й весело, але руки не поцілував.

— Я, батюшко, вінчатись не думаю.

— От, чудак чоловік... Та я ж тебе даром повинчаю. Мені тепер багато не треба.

— Та я, батюшко, й даром не хочу.

— Як це так?

— А так... Навіщо воно мені? — Потім щиро так і допитливо глянув отцю Никодимові просто в вічі: — Я так думаю: можна інших дурити, а самого себе трудно одурити.

І з тим пішов. А отець Никодим — наче його хто довбешкою по тім'ю. Вернувся додому й замислився. Вісімдесят років за плечима. П'ятдесят років день у день хрестив, вінчав, сповідав, причащав, хоронив... А навіщо воно, справді?.. Після святого вінчання чоловік-владика бив кованим чоботом свою богодану рабу-жінку й ламав їй ребра. Після сповіді й причастя товстопузій крамар ішов обважувати й обдурювати покупців... Церковними «тайнами» люди прикривали всяку мерзоту. Хіба не стояв піп з хрестом біля шибениці, благословляючи шию з мотузкою? Хіба не доводив цим, що сам бог установив такий богоугодний кінець для рабів своїх?

Вірив чи не вірив отець Никодим?

Коли ще вчився в семінарії, був як і всі. Частенько глузував з релігії та розказував скоромні анекдоти про богородицю. Вистоюючи довгі, як осіння ніч, служби божі в семінарській церкві, гнув матюки всім силам небесним або ж малював у своїй уяві сороміцькі сцени з життя Марії Магдалини, що якраз проти його пишалася на іконі.

Потім став попом, за прикладом батька, діда й прадіда. Навчився здіймати очі та руки вгору й говорити олійним голосом про бога та про богоугодне життя. Жив, як і всі. Брав з живих і з мертвих, хазяїнував, складав копіечку до копіечки, плодив дітей, купив двісті десятинок

землі. Придбав поруч того собі спокій і черево, яке надало йому поважного вигляду.

Аж тут несподівано спіткала його пригода. Запрохали його до хворого на дифтерит,— при ньому й помер він. Другого дня служив у церкві і, своїм звичаєм, дав поцілувати хрест дружині та донькам, що завжди підходили перші.

Дома за обідом випадково згадав, як тяжко помирав хворий. Жінка зблідла:

— А ти ж після того вимив хрест?

— Що ти, що ти... Хіба ж таки хрест святий може переносити на собі отруту?

— А все ж таки...

Побоювання справдилося: по кількох днях тяжко захворіла дружина отця Никодима. Наляканий панотець послав підводу по фельдшера, щоб оглянув хвору та прищепив дітям сиворотку. Старий досвідчений земський фельдшер не крив правди: хвороба вхопила попадію цупко й швидко.

— Я не бог. Тут, може, тільки операція допомогла б. Та, бачте ж, лікаря немає.

Отцю Никодимові світ потьмарило. Вхопився за одвірок і тільки шептав сухими губами: «Господи, господи...»

Але не краще було й з дітьми. На двох дітей фельдшер привіз одну ампулу сиворотки: більше не було в лікарні.

— Вибирайте, кому прищепити.

— Боже милосердний... Та я ж — батько...

Пекельне вагання охопило отця Никодима. Старша, Полечка, така тендітна й гарна. Менша, Липочка, така ласкава й добра...

— А може б, пополам?.. На обох?..

— Ні, тоді не pomoже.

Здавив серце батьківською рукою й боляче скрикнув:

— Ну тоді вбризніть Липі... Старшенька, може, й так вичуня... Ні, ні, не Липі, а Полі, бо Липа після всіх підходила до хреста.

Сам кинувся до своєї кімнати й упав навколішки з гарячою мольбою:

— Все упованіє моє на тя возлагаю...

Дружина вмерла. Вмерла за нею й Липа, осталася сама Поля. Не помогли ні свічки, ні молитви,— виручила тільки ампула.

Думав отець Никодим, що після того з глузду зійде. Служив службу богу, як автомат. Вустами читав молитви, а в думках — хула:

— Всемогутній... Ха-ха... Ампула переборола всемогутнього!..

Отець Никодим намагався прогнати нечестиві думи, але вони щодалі напосідали дужче й дужче. Гостро й тривожно заворушилося запитання:

— Та чи ж вірив ти по-справжньому протягом усього життя свого? Чи думав серйозно над тим, чому служив?

Мусив нарешті чесно визнати, що справжньої віри не було. Прийшов до попівства готовою, протоптаною батьками й дідами стежечкою. Сприймав релігію, як ремесло, як потрібну складову частинку адміністративно-господарського апарату й економічно-побутового ладу.

Тоді холодними очима допитливого розуму глянув на бога, якому служив. Бога сінайського законодавства і вселенських соборів. Бога жорстокої відплати й холодної помсти. Перед ним встала дрібномстива дикунська потвора з властивостями безмежного демонічного садизму.

Бо так закликає сам «вседержитель» вірних рабів своїх:

«Як не слухатимешся господа, проклят будеш у місті й проклят будеш у полі, проклят буде кошик твій і діжа твоя. Проклят будеш при вході й при виході. Посилатиме на тебе господь прокляття, й смерть, і закляття на все, що робиш ти рукою своєю, доки й не загинеш. Побиватиме тебе чумою, сухотою, трясцями, спекою, пожежами, й посухами, й споловілим колосом. І стане міддю небо над тобою і залізом земля. Замість дощу сипатиме на землю твою порошок і пісок. І оддаватиме тебе на забій ворогам твоїм: по одній дорозі виходитимеш проти їх і сьома шляхами втікатиш. І поб'є тебе господь болячками, й вередом, і коростою, й струпом, і божевіллям, і сліпотою. Засватаеш жінку, а лежатиме з нею інший. Збудуєш домівку, та й не житимеш у ній... І дітей твоїх каратиме господь, і дітей дітей ваших, аж до сьомого коліна каратиме господь їх...»

Це так — на землі. А в майбутньому — огонь пекельний на віки вічні, без кінця й краю, мільйонам нещасних комашок... За віщо?.. За склянку молока в п'ятницю?.. За чесну розумну працю в неділю?.. За неслухняність панам і гнобителям?..

«Хто вдарить тебе в ліву щоку, підстав йому ще й праву... Хто присилує тебе йти з ним одні гони, йди з ним двоє».

Ні, таких дурниць, такого закону божого, такого бога-судю, бога-ката отець Никодим не визнавав. А може, є тоді бог любові й милосердя?

Ха!.. Під час голоду бачив старий попик, як десятки й сотні дітей, засохлих на тріску, ловили пересмаженим чорним ротом повітря і вмирили на руках у голодних матерів, а ситі люди йшли мимо до церкви, одвертаючи очі набік. І так якось виходило: хто вірує, той страждає, а хто знущається з усяких «заповітів божих», той розкошує...

Тоді отець Никодим забунтував. Деякий час намагався погасити пал душі своєї горілкою. Пив і блюзнірствував. Збирався скинути рясу й проповідувати «справжнє» евангеліє правди. Але помалу втихомирився: наближалася та біблійна старість, що кладе кінець болючим питанням.

Суєта суєт і всячеська суєта! Ніщо в житті не варт ні сліз пекучих, ні любові безмежної. Дорожчий над усе непорушний спокій. Ха!.. Люди створили собі бога? Людям потрібна забавка й утіха? Нехай буде їм по вірі їхній! А з отця Никодима досить!

Відтоді ніщо вже не хвилювало й не мучило його. Дотлівав, як старий каганець, де не вистачало лою. За старістю не хватало вже сили, та не було і потреби про щось дбати, когось визискувати, тиснути. Людям здавалося, що кращого батюшки й не треба.

Так дійшов нарешті кінця свого. Умирав спокійно й просто: пожив, натомився, пора й спочити.

В будень серед тижня несподівано звелів куховарці Улиті ставити окріп на купелю та дістати чисту сорочку, а самій покликати Аполінарію Никодимівну.

— Скажи їй, що завтра вмру.

— Господь з вами, батюшко... Чи, може, вам од бога якусь ознаку подано?

Отець Никодим ласкаво всміхнувся:

— Од бога...

Улита перехрестилася, схлипнула й почала лаштувати купелю. А потім пішла до Аполінарії Никодимівни сказати новину.

Після втрати хутора Аполінарія Никодимівна жила в батька сама не своя. Спала до півдня, ходила як

сновида. Спробувала читати, але все таке нудне, нецікаве... І як такими дурницями зачитуються люди?

Вона ждала. Вона не вірила, щоб так ото воно й було якісь там хама порядкують її «кревним» майном!

Звістка про те, що з батьком не все добре, її стурбувала.

Де ж тоді їй подітися, коли батько вмере?.. Про місто й думати не могла.

Отець Никодим лежав у своїм кабінеті чистий, у всьому білому, й думав якусь тихомирну думу. Обличчя дихало спокоем і повним задоволенням. Аполінарія Никодимівна нерішуче зупинилася:

— Таточку, що з вами? Вам щось болить?

— Ні, доню, просто надумав умирати. Пора вже.

— Може б... послати по лікаря?

Отець Никодим ясно всміхнувся:

— Нема ліків проти смерті. Сядь ближче, та побалакаємо, бо час мій наближається.

Аполінарія Никодимівна почала хлипати:

— Дозвольте, я пошлю хоч за отцем Іваном у Млинці.

— Нехай потім! Вийди, Уліто, я поговорю з Полею.

В Уліти весь час капали сльози. Дуже вже жалісно балакає старий попик!..

Вона вийшла, сякаючи мокрого носа в фартушину.

— От що, доню... Ти по отця Івана не посилай. І нікого з попів не клич. Я хочу вмерти чесно, сам на сам.

— Що-бо ви кажете, таточку?

— Таке й кажу. Як можеш, то й похорони мене без попів. А як це тобі важко, то поклич і їх. Тільки моєї волі на те немає.

У Аполінарії Никодимівни очі зробилися круглі з жаху.

— Таточку... чи ви при собі?

— При собі, доню, при собі... Ти вже не маленька. Тобі можна сказати. Хочу скинути облуду. Навіщо вона тепер?

— Бога бійтеся!.. Вісімдесят років прожили...

— Ну що ж? Півста років дурив себе й людей... Дайте ж мені хоч тепер спокій.

У Аполінарії Никодимівни застигли на щоках сльози. Обличчя виявляло повну розгубленість.

— Як же це так? Ах ти ж, господи...

Але отець Никодим владно, хоч і м'яко, звелів:

— Сядь і вислухай... Не засуди батька свого. Я робив, що робив... Коли дитина плаче — ти їй даєш забавку. Коли вона пустує — ти її лякаєш Хо... «Цить, бо Хо візьме...» Люди хочуть забавок... і вірять у великого Хо. Я їх не силував, я тільки поводився з ними, як з дітьми. «Нехай вам буде по вірі вашій...» Ну, так от, доню, немає ніякого Хо... Так-то... І не треба більше фальшу. Немає моєї волі на церковний похорон...

— А що ж на селі казатимуть?

Отець Никодим тихо засміявся:

— От бачиш, доню? І тобі все байдуже, бо ти тільки про людський поговір думаєш. Отак і я весь час тільки про людей думав. Скільки раз було вийду казання казати, а в голові думка: «Брати й сестри! Забудьте великого Хо. Відкиньте забобони, відкиньте жах перед живим життям. Ти, сива дівульо, Христова невісто,— годі тобі боротися з природою. Іди й хоч раз соблуди! Віддайся радощам життя!.. Бо немає блуду там, де є закон природи. І ти, чесна вдовице-великопоснице, наплюй на пости й на чорні сукні. Бо все це — самоомана. Іжте, пийте в міру, веселіться, бо немає в цім гріха. А ото гріх, що ваш титар живий до бога лізе, а сам гроші з церковної скриньки краде та на відсотки людям дає...» Може б, так і сказав колись, та що ж поробиш? Не зрозуміли б люди, подумали б, що збожеволів старий піп.

Аполінарія Никодимівна дивилася на його все з більшим жахом. Помітивши це, поклав отець Никодим свою маленьку суху руку на її пухку й вогку:

— Ти, доню, не бійся — я при розумі. Як умру, то подумай на самоті. У тебе ще є в душі Хо. Але ти його ні крихітки не боїшся. Ти робиш не те, що він велить, а те, що тобі треба. Але боїшся одверто викинути його геть... щоб не було порожнечі... Ну що ж?.. Нехай на твоє буде. Можеш поховати мене з попами й хрестами, як боїшся поговору. Але зараз нікого не клич,— не прийму. І краще не винось мого тіла до церкви, на люди. Нехай усе буде просто й швидко.

— Добре, таточку.

— А тобі моя порада: хутір свій забудь. Велика колотнеча почалася, і лихо тобі буде, коли ти станеш проти.

Аполінарія Никодимівна одвела вбік обличчя:

— Давайте про це не говорити.

— Не хочеш — твоя воля. Ти вже не маленька. Я все сказав. Ключі — в шухляді, в столі. Там і грошей трохи

на похорон. А тепер — нахилися, попросимося... Дай мені спочити.

Тепла хвиля затопила серце Аполінарії Никодимівни, й вона схилилась ридючи над білою батьківською рукою. Сивий попик погладив її по голові й чуло промовив: — Ну, ну... Заспокойся... Я своє пожив. Буде... Скажи Улиті, щоб зайшла попрощатися.

Вночі отець Никодим умер. Заснув і не прокинувся, — так і не помітив ніхто.

Ховала його Аполінарія Никодимівна з двома попами і з виносом до церкви: не можна ж інакше! Було повно людей і в церкві, й на цвинтарі. Оточували з усіх боків його труну, плакали, становилися навколішки:

— Ну точнісінько ж — як святий...

Аполінарія Никодимівна дивилася крізь сльози на батька, дивилася, як побожно цілують йому руки селяни, й думала: «Та це ж непорозуміння!»

І старий білий дідок у попівських ризах, з хрестом у руках усміхався їй з труни своєю мудрою посмішкою, ніби стверджував остаточно:

— Так, так... Усе життя наше було цілковитим непорозумінням.

У вікна заглядало весняне сонце. За розчиненими дверима цвірінькали горобці. Молоде життя переможно вступало в свої права. А на душі було тоскно й порожньо.

VIII

Веніамін Іліодорович повернувся до Києва, захопивши свій знаменитий рукопис «Як розбагатіти, маючи землі грядку». Хвалився товаришам. Декому навіть показував.

Це склало йому репутацію великого знавця в земельних справах. Сам пан генеральний секретар хліборобства і всяких таких штук запрохав його до себе на директора Департаменту Пустопорожніх Засівів.

Перед Веніаміном Іліодоровичем розгорнулися широчезні обрії. Насамперед він міг тепер удосконалювати свій проект, додавши до знаменитої ями інженера Демчинського скляну теплицю. Бо що там не кажіть, а з такої ями картопля вилізе на світ божий не менше як за два роки. Отже, доводилося подумати про зиму.

По-друге, він міг провадити свої цікаві розрахунки далі, посадивши картоплину ще глибше... На два сажні,

скажімо... Паперу для розрахунків у Департаменті Пустопорожніх Засівів вистачало.

Але в цей саме час Веніамін Іліодорович одержав звістку від Аполінарії Никодимівни про новоселівські події. Вона вразила його надзвичайно. Ви ж тільки подумайте! Він тут їм саме копає врожайну яму, а вони там йому забрали землю! Жалівся товаришам:

— От вам наш прославлений мужичок! Ми, трудова інтелігенція, тільки про його й думаємо, а він до нас — потилицею!

Товариші його, такі ж трудові інтелігенти-народники з Центральної ради та з різних департаментів, щиро підтакували:

— Так, так... Це все — більшовицька пошесть. Доки її не викорінимо, то нам, народникам, на село хоч і не потикайся.

Але більшовицька «пошесть» тим часом сунула собі та й сунула звідусіль, доки, нарешті, довелося самостійній Україні взяти вагон до Житомира та й виїхати геть із Києва. Силою робітничо-селянських багнетів більшовицька «пошесть» висадила геть-чисто всі пустопорожні департаменти разом із їхніми тружениками.

Труженики звернулися за допомогою до культурного сусіди — німецького пана лейтенанта.

У німця на той час було свого клопоту повна голова: його десь там саме били французи з англійцями. Але він з природи був український самостійник. Зразу ж по-сусідськи прибіг до Києва, повернув назад усі департаменти, посадив назад усіх Веніамінів Іліодоровичів, а сам пішов далі заводити самостійні порядки. Пройшов кованими чоботищами до самого Таганрога. Посадив кількочот німецьких комендантів і заходився самостійно вивозити до себе український хліб, сало, цукор.

На Україні враз запанував шомпол і культура. Але німці, дбаючи про суверенне право української держави, поставили деякі умови:

— Перепороти всіх вас ми б і своїми заходами змогли. Та це було б нетактовно. Ви мусите висунути для цього ще й ваші власні національні сили.

Самостійна Україна напнула й висунула. Спочатку були гайдамаки. Звідусіль полізли на світ божий організації хліборобів-власників. Десь на високостях українсько-німецької державності народився всевладний «Протофіс». Це було об'єднання всеукраїнських промисловців,

торговців і фінансистів; малокультурні люди не знали цього і звали організацію скорочено — «Прохвост».

Нарешті, як Венера з морської піни, вплив з усього цього шумовиння ясновельможний Павло Скоропадський, гетьман усієї України. Департаменти залишилися і навіть поширилися. Веніаміни Іліодоровичі по департаментах теж залишилися й поширилися. Перед самостійною українською державністю враз відкрилися нечувані перспективи. Набиралися потрібні штати вельможних та придворних холуїв. Призначалися цілі табуни міністрів, губерніяльних та повітових старост, державних вартівих. Поети писали оди. Музики складали гімни. Художники малювали герби й карбованці. Попи співали: «Тебе, бога, хвалимо...» Клопоту всім — повна голова.

Але сяк-так упоралися. Завели гетьманський лад у первопрестольному місті Києві. Послали гайдамацькі загони заводити такий самий лад по селах.

Тут справа трохи складніша. Німецька техніка не встигла добрати способів бити кількох чоловік разом. Доводилося вживати індивідуального підходу. А це потребує часу. Спеціальні загони їздили по селах і прописували шомполами основну гетьманську заповідь:

«...Не пожелай... ні села його... ні вола його... ні всякого... скота його...»

З одним із таких загонів виїхав і Веніамін Іліодорович до своєї Новоселівки, щоб установити там спасенний лад, порушений більшовицькою агітацією.

Спинився в Кривохатках, де проживала покривджена революцією Аполінарія Никодимівна.

Йй, власне, ця кривда пішла на добре. Турботи з конфіскацією майна та з похороном батька позбавили її кількох десятків фунтів давніх хутірських заготівель... Навпаки, Веніамін Іліодорович на солідній посаді високого українського урядовця почав нагулювати належне пузце й шоки, немов у ховраха. Ніжна пара зрівнялася в своїх досягненнях, і Веніамін Іліодорович з новим палом обняв свою Полечку... Що не кажіть, а власна дружина — це таки справжній комфорт і економія! По-перше, з покоївками дуже вже багато клопоту. По-друге, київські красуні — це вам не покоївка: їх ніколи не втиснеш в бюджет департаментського чиновника.

Аполінарія Никодимівна плакала від зворушення й гострого переживання недавньої кривди:

— Ах, Веньо... Коли б ти знав!.. Коли б ти бачив, які це хами!.. За все наше добро... За всі наші турботи...

— Годі, годі, Полечко, не хвилюйся. Не всі ж таки там із глузду зсунулися. Ми знаємо. То їх там більшовницькі агітатори каламутять. Виявимо й викоринимо.

— Та вони всі там однакові! Цілим селом наше збіжжя ділили... По всіх хатах уже порозтягали.

— Як? І Роман?..

— А йому хіба що? Кажуть, забрав усі твої книжки та впоряджує тепер у твоїх кімнатах читальню для селян.

Веню, здається, це найбільше вразило.

— Ага? Ото ви так? Ну, побачимо, побачимо... Семен Мусійович із такими не стане церемонитись.

Молодий нововипечений хорунжий Семен Мусійович Цимбалюк, командир гайдамацького загону, теж думав, що з такими бунтівниками церемонитись не доводиться. Син міського крамаря, з очима-бульбами, губами-капицями й мордатим обличчям, він усією своєю істотою доводив, що своє завдання виконає без вагання.

Увесь час цокав острогами й десятий раз витягав з кишені свого новенького френча пам'ятну книжечку.

— Дак, кажете — Карпо Сеньків, та Кирило Таран, та Ладимар Гевдик? А може, ще кого пригадаєте?

— Тих двох не знаю. Та їх як постьобати трохи шомполами, то вони викажуть.

— Полечко, а ти ж казала про Романа...

— Романа там не було. Романа вже потім того призначили списати всі книжки та відчинити читальню.

— Ха-ха... Списати, кажете? Ну ми тоді йому теж де-що спишемо... Будьте певні.

Аполінарія Никодимівна палала помстою й гнівом:

— Я поїду разом з вами на хутір. Нехай вони мені знесуть усе до ниточки, що взяли. Я їм цього так не подарую.

На хуторі була тривога. Карпо Сеньків намовляв товаришів ударити зненацька на гайдамаків та дати їм доброго чосу. Але дід Кирило ніяк не давав на це своєї згоди.

— Всіх не виб'єш, а селянам наробиш шкоди. Ти — був тут та й пішов, а нашим спинам доведеться відповідати.

— Та хіба ж ви, діду, не думаєте тікати?

— А куди ж ти втечеш від своєї долі, га? Ні, браток, дід Кирило не тікатиме. Діда Кирила вже двічі били, то

нехай іще раз поб'ють: бог же, кажуть, трійцю любить... Треба ж, браток, комусь і битим ходити. Такий уже в нас громадський обов'язок.

Карпо Сеньків гнівався.

— Та поймайте ви, діду, що вас убити можуть. Тепер у нас боротьба на життя й на смерть: хто кого.

— Ну що ж? Раз, голубе, жити, та й умирати ж не двічі... Ти втечеш, я втечу,— а кого ж тоді їм бити? Їм же неодмінно треба когось бити... Та, крім того, не чужі ж таки йдуть на нас! У гайдамаках там он, кажуть, є й млинцівські хлопці. А за офіцера — лавушників синок з міста. Свої, браток, стьобатимуть,— не страшно.

Хлопці повитягали куцаки та й подалися на плав, у комиші. Дід Кирило залишився дома.

Коли пан хорунжий зігнав громаду до панського будинку, дід стояв поперед усіх, схилившись на ціпок і втопивши очі в землю: думав глибоку думу.

Люди чекали мовчки. Такий лагідний, тихомирний малюнок, немов прийшли поздоровити пана з іменинами... Сонце сипало ширим теплим золотом з ясного неба. Поруч, у куцах жовтої акації, вовтузилися й цвірінькали горобці. Сторожева зозуляста курочка заклопотано сокорила біля рундука, заглядаючи в кожен куточок.

Аполінарія Никодимівна бігала тим часом, наче нав'жена, з хати до комори і з комори до льоху, лаяла й погрожувала, кляла й плакала. Скрізь — сама пустка, тільки меблі цілі, та книжки, та скрині за громадською печаткою. В коморах — ні зернини. В льоху забрали всі хазяйські запаси масла, що самі ж колись поназносили; випили всю наливку, винесли всяке соління.

Хорунжий говорив до людей коротко й грізно: всіх бунтівників негайно видати, все пограбоване повернути, а за збитки та бешкети внести до завтра десять тисяч карбованців.

— Пане...

Дід Кирило без шапки виступив наперед і дістав із-за пазухи зшиток.

— Ми не грабували. Простіть нас, ваша милость. Кажуть, що помилка — не фальш. Може, ми й помилилися. Була така чутка, щоб, значить, землю поділити, а зерно в землю вкинути. Ми так і зробили. А всяку там одежку та книжки поклали в скрині та в шафи. Ось і список.

— Ти хто такий?

— Кирило Таран...

Не встиг дід Кирило докінчити своє прізвище, як важкий нагай гадюкою звився над головою й твердим кінцем рубонув по обличчю. Дід ойкнув, поточився, випустив свій «списочок» і затулив обома руками обличчя. З-поміж пучок йому покотилися червоні краплі-самоцвіти, дужче й дужче, цілим струмочком.

Натовп шарпонувся назад, але гайдамаки встигли вже оточити його й завертали тепер нагаями. Знов стало тихо,— тільки руки самі полізли до шапок і постягали їх геть. Обличчя зблідли. В повітрі лунали несамовиті вигуки сп'янілого від першого вияву насильства офіцера.

— Я тобі покажу списочки, сволоч ти більшовицька!.. Я вас навчу, як ділити панське добро! Кажі, хто з тобою був?

Нагай іще раз кривулькою крутнувся над дідовою головою і впився в суху, жилаву шию, що зразу ж набрякла червоно-синьою смугою. Дід застогнав:

— Ми всі... согласно...

— Согласно?.. Ану, дайте йому півсотні шомполів, може, він пригадає всіх тих, що согласно...

Діда Кирила вхопили, зірвали свиту, повалили на землю. Ситий, опецькуватий гайдамака, з батьківських синків, з вовчою посмішкою витяг шомпола й кресонув повітря, розминаючи руку.

— Ану, держись, діду,— землю тобі мірятиму... р-р-раз!..

Дід закричав і шарпонувся по землі, але його тримали міцно. Частіше, частіше, частіше здіймався шомпол у мстивих куркульських руках. Дужче, дужче й дужче впивався в суху спину. У гайдамаки очі горіли й рот перекособочився, відкриваючи з-під шорстких рудих вусів хижацькі, вишкірені зуби.

— Тридцять один... Тридцять два... Будеш знати, як чужу земельку ділити... Тридцять п'ять...

Сорочка, штани й уся спина були вже суцільним брудно-червоним клоччям. Дід ойкав, верещав по-заячому, стогнав, потім затих. Натовп занімів: зроду-віку такого не бачили й не сподівалися. Дехто плакав, інші падали навколішки й просилися.

— Старосту сюди!.. Хто був у вас старостою?

Вийшов переляканий заможнений селянин середніх літ.

— Грабував?..

— Ні, ваше високоблагородіє,— жодної ниточки не взяв.

— Хто землю ділив?

Староста зблід мов крейда. Губи затремтіли, як у дитини.

— Н-не знаю... ваше високоблагородіє...

— Не знаєш? Двадцять шомполів! Візьміть його.

— Ваше високоблагородіє... я тільки всіх не знаю. От, їй же богу, ні. А головою був Карпо Сеньків. Потім іще— Ладимар Гевдик...

— Де вони?

— Повтікали. От, їй же богу, повтікали...

— А Роман Ківшик?

— Романа там не було. Романа потім уже громада обрала, щоб переписав.

— Ага? Щоб переписав, кажеш? А тепер він теж утік?

— Ні, він дома. Хворий лежить... нога...

— Щоб за годину був тут. Чуєш? Як немає Романа, тягни його жінку. Як не розшукаєш нікого, тебе візьмемо, як утечеш, сім'ю заберу. Чуєш?

Ледве шепотів сухими губами:

— Чую, ваше високоблагородіє...

Офіцер оглянувся на діда Кирила, що лежав на землі нерухомо.

— А це бидло облійте водою та посоліть йому спину, щоб швидше очухався. Зачиніть до комори, бо я ще з ним маю поговорити.

Хорунжий круто повернувся до наляканого натовпу.

— Бачили?

Люди сполохано топтали й мовчали.

— Бачили, я вас питаю?

Передні боязко загомоніли:

— Бачили, ваше благородіє...

— Ото вам — наука! Слухайте, що вам казатиму! До завтрього щоб усе знесли на панський двір до цурочки. З-під землі видеріть, а поверніть! Коли не буде чого, перепорю весь хутір шомполами. Не вас, то жінок і дітей ваших!.. Марш!..

Жах повис над хутором. Веніамін Іліодорович заховався до своїх кімнат іще на початку езекуції, не витримав... Не витримала й Аполінарія Никодимівна: і добра жалко, й дивитись не може... Коли б хоч не в дворі, не перед очима.

А проте — які ж добрі наслідки! Заметушилися по хутору люди, полізли по коморах, по хлівах, по хижках. Несли власну чисту пшеницю, масло, яйця, сувої полотна. Вели телят, гнали свиней, гусей, качок,— чого навіть у панському дворі й не було ніколи.

— І помилуйте, й пожалійте. Там, може, хлопці й узяли якусь пляшку наливки, то нате вам, що маю. Запишіть від Івана Непийводи... Щоб не було помилочки.

Аполінарія Никодимівна брала й злісно всміхалася.

— Підеш і так. Ти в мене брав без запису.

Пшениці несли мало, бо в самих не було. Зате на панському дворі ревли чужі телята, гелгали гуси, хрокали свині. На пекарні гайдамаки патрала птицю, готуючи смачний обід.

За годину привели Романа й замкнули до комори, куди поклали непритомного діда Кирила. Роман вжахнувся й заплакав, побачивши дідову покарбовану спину:

— Ді-ду-сю...

Нахилився до його й відчув мовчанку вічності. Старий 65-літній незаможник не витримав першого гайдамацького хрещення й проміняв усю панську землю на своїх власних три аршини.

Сказали про це офіцерові й почули спокійний наказ:

— Витягніть падло з панського двору до яру. А мені дайте спокій до обіду.

Так і зробили. Діда Кирила кинули брудною кривавою купою під старою вербою попри дорозі. Там і лежав. Бо не було в діда близьких родичів, а чужі люди боялися гніву панського.

Тут його й побачила Галочка, поспішаючи до панського двору прохати за Романа. З жахом на обличчі, з очима, повними божевілля, прибігла Галочка до панських покоїв. Пані саме приймала зерно та худобу від людей. Пан був у кімнатах, переглядав свої книжки.

...Впала на коліна, цілувала панські руки й задихалася від ридання й розпачу:

— Паночку... голубчику... спасіть... помилуйте... він же не був і в комітеті... і не ділив, і не брав... Згляньтеся... Ноги ваші цілуватиму.

— Ш-ш-ш... Тихше... Семен Мусійович саме спочиває. Тобі ж краще: виспиться, буде добріший.

— Братуку мій... Лебедуку... Я ж вас колись любила... Я вам вірила, як богові... Не посиротіть тепер дітей моїх.

У Веніаміна Іліодоровича солодко затремтіло десь у грудях і в очах засвітили вогники. Він злодійкувато виглянув у вікно й нахилився до руської голівки.

— Слухай, Галочко... Як не визволимо тепер Романа, то його заб'ють. Розумієш?.. Трудна це штука, але все зроблю, що можу... Бо я для тебе... Бо ти мені... Чуєш?.. Усе зроблю... як підеш зо мною в оту кімнату...

Галочка схопилася з колін і жахливо глянула на Веніаміна Іліодоровича, але він перехопив її погляд.

— Ш-ш-ш!.. Як розбудиш пана офіцера, тут і кінець усьому... Вибирай сама.

Галочка мовчала й плакала. Веніамін Іліодорович, червоний від пожадливого хвилювання, нетерплячки, крадькома заглянув до вікна й незадоволено буркнув:

— Не хочеш — твое діло.

Він круто повернувся й пішов до свого кабінету. Мов остовпіла, Галочка стояла посеред кімнати: два кроки — до дверей, а потім — знов назад. Чітку лінію мальованих брів і дитячих, пухких, невинних губ зламали корчі невимовної муки. Закривши обличчя руками, вона тихо рушила слідом за паном.

Другого дня Романові дали 20 шомполів та й викинули побитого, за ворота. Ледве підвівся й пішов хитаючись, затамувавши стогін і зціпивши зуби. Але не витримав: повернувся й посварився міцно стуленим кулаком до панського двору та до тих двох гайдамаків, що вивели його геть. Обличчя йому було — як ніч.

Гайдамаки реготалися.

ІХ

Діда Кирила селяни крадькома закопали там, де його викинули гайдамаки: під вербою при дорозі, недалеко панського двору.

— Нехай лежить панам на вічний спомин.

Але молодші, оглядаючись, роздратовано кидали:

— Ова!.. Невже ти думаєш, що панам іще — вік вікувати?

Гайдамацький загін пішов далі, сіючи жах і показкову слухняність. У хуторі, на прохання Веніаміна Іліодоровича, залишилося тільки п'ятеро, доки Аполінарія Никодимівна ліквідує свої справи. Сам він повернувся до Києва.

Аполінарія Никодимівна бачила, що їй уже в хуторі не хазяїнувати. Дідова Кирилова смерть остаточно підняла проти панів Єрихонських усіх селян. Тільки з півдесятка куркулів потай дякували їй, що приборкали новоселівських «бунтівників».

Сама пані не каялася. Лють і помста затулили їй очі. Ах, прокляті, прокляті більшовики! Це ж через них доводиться кидати затишне гніздечко. Коли б не вони, то й довіку сиділа б вона, лиха не знавши, а селяни тягали б їй гроші, кури, яйця, маслечко. І як їй тепер далі жити без цього звичайного щоденного клопоту, без курей і качок, без селянських двадцятки, що самі пливли до банківської книжечки?

Але ж і сидіти далі на хуторі, за гайдамацькою спиною, не могла. Чорною пеленою відгородила гетьманщина панський двір від Новоселівки. Його минали десятою стежкою. Землі ніхто не брав, у найми ніхто не йшов: доводилося брати наймитів із Кривохаток, та й то за подвійну плату.

А коли їхала або йшла через хутір, люди вставали із призьб і тікали в двори, щоб не сказати їй добридень. Вулиця робилася пустою — тільки собаки брехали до пані, як і завжди.

Хотіла продати все, хоч би за півціни. Та де тепер такого одчайдушного покупця знайти?.. Нащо вже свині та телята, що їх селяни привели... І тих ніхто не брав: страшно якось...

Зустріла Аполінарія Никодимівна в Кривохатках Корнія Гавриловича Перепічку. Зраділа, як братові рідному.

— Ви б таки заїхали до мене та, може б, чим допомогли.

— Як це так?

— Та я вже давно думаю... Чи не купили б ви мого хутора, хоч за будь-які гроші? Мені вже сюди не вертатись, а ви ще діждетеся кращого... Не буде ж воно так довіку?

— Гай, гай, баринько, Аполінаріє Никодимівно! Хто ж таки тепер земельку та дворища купує? Я он свій хутір зовсім покинув чортам напризволяще.

— А де ж ви тепер?

— У Полтаві. Купив собі невеличкий будинок та тепер ото десяточки золотенькі потихеньку скуповую, та так і проживу собі тихо-мирно, доки більшовики переказяться.

— А чого ж саме в Полтаві?

— Хе-хе... Та того саме в Полтаві, що мене там ніхто не знає. Там нас багато таких. Той із Жабок, той із-під Зінькова, а той аж з-під Ромна. Дома він, може, там перед революцією прошпетився. Дома його селяни, може б, давно на першу-ліпшу вербу потягли. А в Полтаві він — як у богородиці за пазухою. Хто — торгує собі помаленьку, хто — вчителює, або там в інженерах ходить... Це вам — не те, що на селі. Вам тепер і бог велів швидше до Києва, подалі від Новоселівки...

Аполінарія Никодимівна й сама це добре бачила. Треба було швидше тікати. Хоч, правда, по селах здебільшого стояли німці «для порядку», але добрий вам порядок, коли він тримався тільки на шомполах та на шибеницях!

Інша справа — Київ. Києву діла немає до таких дрібниць, як бунти й шибениці. Він собі тим часом пишно й бучно лаштував самостійну гетьманщину на зразок сусідніх королівських та князівських дворів. Були вже свої вельможі й свої холуї всякої масті. Був власний прем'єр і міністри. Писали закони, яких ніхто не слухався. Давали обіцянки, яким ніхто не вірив. І тільки за тим пильно стежили, що скаже пан німецький комендант міста Києва.

Але буває ж таке! Не встиг іще генерал Скоропадський до гетьманської булави при звичаїтись, як разом покотилося все: ясновельможний пан гетьман, і прем'єр з міністрами, і пан німецький комендант, і навіть його державний шеф Вільгельм зі своїми знаменитими вусами.

Німці тікали собі. Більшовики наступали собі. Гетьманщина догнивала собі. І на руїнах опереткової німецько-української самостійної гетьманщини, в антракті перед новою історичною більшовицькою ідеєю, виступила опереткова самостійна Директорія з Симоном Васильовичем Петлюрою, Данилом Івановичем Недоторканим, Іваном Івановичем Перерепенком, Іваном Никифоровичем Довгочуном, Гаркуном-Задунайським і так далі, й так далі, з власними двадцятьма п'ятьма десятинками, з власними отаманами й бандитами, з чадом погромів і безладдя.

А тим часом залізницями й великими шляхами рухалася Червона Армія. По найдальших куточках розкочувалися дрібні загони повстанців. Гетьманці й петлюрівці тікали чимдалі на захід, ближче до кордону.

Аполінарія Никодимівна не встигла втекти. І того жалко, й другого жалко. Покинула вже своїх телят, гусей,

качок та заходилася пакувати хатні речі. Але й на це не знайшла ніде підвід.

Велика більшовицька повідь котилася просто на хутір. Селяни одверто гомоніли:

— Ще б пак,— повіз би я їй майно з села! Воно й тут комусь знадобиться.

Повтікали й гайдамаки з хутора.

Того дня Аполінарія Никодимівна впрохала нарешті куркуля Свиноаренка, щоб одвіз її вночі, потай від людей, на станцію. Мусив приїхати о дванадцятій.

Нервово ходила по хатах з єдиною думкою: швидше, швидше... Почувалося, що тепер уже котяться страшні хвилі дев'ятого валу.

— Мотре!.. А виглянь, чи не приїхав Свиноаренко? Щось начебто затупотіло.

Мотря накинула хустку й вискочила до сіней. Аполінарії Никодимівні стало моторошно. Як живий устав перед очима дід Кирило... Це ж він якраз отут, на цьому стільці сидів... «Ми з вами, пані, по-хорошому. Он по інших селах люди повбивали панів... А нам — що? Живіть собі...»

Аполінарія Никодимівна зірвалася з місця й прилипла до вікна, заглядаючи в двір... І де та Мотря поділася?..

Заглянула й одхитнулася. З другого боку так само пильно вдивлявся крізь шибки вікна Ладимар Гевдик. Отой самий, що втік з партизанами ще весною.

Аполінарія Никодимівна ойкнула й зблідла. Прожогом метнулася до другої порожньої кімнати, защепнулася на гачок і залякла в кутку з божевільно вираченими очима. Бачила, як над подвір'ям вставала страшна заграва пожежі.

Тієї ночі Новоселівка майже не лягала. Панський двір горів на шпилі за садом, наче костриця. Чути було якісь зойки й вигуки. Ревли телята. Стривожено гелгали гуси. Відчувалося, що там іде остання дія довголітньої драми.

Були такі, що намагалися побігти на пожежу, хоч оком глянути, як пани горять. Але їх спиняли старші:

— Сидіть тихо!.. Хіба забули, як гайдамаки тягали на розправу?

— Та худоба ж там...

— Не ваше діло! Наша хата з краю: бачити не бачили, чути не чули.

Тільки ранком рушили до панського двору подивитися, що воно там і як. Дорогою хвалилися, що поверталася додому деяка худоба: свині, телята, гуси.

— Якась спасенна душа повипускала.

Крізь дерева молодого панського саду видко вже було обгорілі стовпи й високі, обкурені димарі панського дворища. Тільки невеличка сторожова хатка сиротою притулилася до посмажених акацій.

Дійшли до дідового Кирилового яру.

— Ой!.. Гляньте, гляньте!.. Господи боже, твоя воля...

Поруч дідові могили висіла на довгій мотузці Аполінарія Никодимівна, боса, в самій сорочці. Виразно синіли товсті ситі ноги й страшно виглядало сине поплямоване обличчя з розкуйовдженим волоссям. Вся широка спина була списана шомполами точнісінько так, як ото колись дідові Кирилові...

Х

Київ — знов у руках більшовиків. На Україні — Радвлада. Табуни переляканих українських патріотів тікали світ за очі за кордон або ж ховалися по далеких містечках та селах, перемальовуючи свої жовто-блакитні кольори в «червоні».

Веніамін Іліодорович переховувався десь поблизу свого повіту, коли довідався про нелюдську смерть свого «білого метелика». Страшна звістка гостро вразила його жахливими подробицями. Плакав і бився об стіну, зціпивши зуби:

— Полечко!.. Що вони тобі заподіяли, моя Полечко!.. Ох, звірі, звірі!.. Та де ж та кара? Де ж та правда?

Про діда Кирила якимось не думалося. Навпаки, росло бажання покласти поруч дідові могили ще з десяток отаких дідів Кирилів, — більше й більше. Все село! Цілий повіт! По всій Україні навернути купи з отаких дідів Кирилів, Карпів, Романів, Ладимарів!!!

— Господи! Куди ж ми йдемо? До чого докотимося? В яку прірву впадемо?.. Кінець усій культурі! На зміну їй прийшов дикун.

Переховувався на той час у свого товариша Уренюка, продавав якесь барахло й тремтів за своє життя. А що, як хтось упізнає?..

— Чека... О господи!..

Бога згадував тепер дуже часто. Похуд, заріс бородою. Позбувся свого золотого пенсне, й розкішних кучерів, і колишнього хвацького, модного костюма. Часто казав Уренюкові:

— От вам — доля нашої інтелігенції! У всіх народів, за всіх часів, інтелігенція — це сіль землі. А в нас? Хо-ваємося, як звірі.

Уренюк, колишній капітан, що за вчительськими документами примостився в чужім місті лектором, насупив свої хижацькі брови.

— Не всі ж і ховаються. Більша частина пішла вже служити новим панам.

— Дак це ж — запроданці! Вони своє культурне першенство проміняли хамам на юшку! Не перед ведуть, а задніх пасуть... Роблять те, що їм хазяїн велить.

Уренюк по-вовчому вишкірив зуби.

— Покинь, брат, чепуху молоти. Ніколи ми в житті не були хазяями, а тільки наймитами. Служили черговому панові та руку йому лизали... Тільки панові ж таки, розумієш? Панові, а не хамові!

Він раптом зірвався з стільця.

— О, як я їх ненавижду, мурлів!.. Ха! Вони ще намагаються керувати наукою, мистецтвом і культурою!.. Вони на все зазіхають!.. Але пождіть! Прийде час, коли, нарешті, вся ця худоба сама себе переколе. О, з якою насолодою ми тоді вхопимо бича та й поженемо її знов на стайню. Агей на місце!.. А ший до ярма, пане-товаришу!

На цьому зійшлися з Веніаміном Ілідоровичем. Радилися й марили. Марили й радилися. О!.. ще не все на світі втрачено!.. Не всі ще сили розпорошено!.. Он, кажуть, на Кавказі...

А з далекого Кавказу справді котилися звабливі чутки. Рушили на визволення братів своїх тисячі таких уренюків та ерихонських під командою генерала Денікіна. Ішли офіцери, поміщицькі та купецькі синки, поповичі й інтелігенти. Ішли одурені й ті, що самі дурили інших. Організували «вовчі сотні», «роти Ісусові», «полки Христові» та йшли спасати єдину неділиму Росію від більшовицької «пошесті». І колишній марксист Струве благословляв цей новітній хрестовий похід — разом з Марковим та Шульгіним. І сучасний соціал-демократ Бич посилав кубанські полки під знамена генерала Денікіна.

На початку серпня широке Посулля було вже під денікінським чоботом, а капітан Уренюк сидів у Лубнах за

начальника повітової контррозвідки й вішав більшовиків на деревах місцевих бульварів. Веніамін Іліодорович начепив собі нараменники слідчого контррозвідки. Його заяча душа, правда, ще боялася одвертої кари на горло: він тільки підводив своїм розслідуванням людей до шибениці, а далі — вмивав руки:

— Ось вам ще один більшовик... Маєте,— такі й такі докази...

Уренюк доводив справу до кінця: шомполи й шибениця.

А втім, і його запеклій душі не чуже було милосердя: декого він і милував. Звичайно, милував за гроші... Що ж поробиш? Пити-їсти кожному треба. А пив капітан Уренюк виключно коньяк і заїдав тільки курячою котлетою.

Раз до Веніаміна Іліодоровича привели молодого селянина, випадково заарештованого під час облави.

— Якась непевна людина... Прикинувся дурником, а є докази, що голова більшовицького партизанського загону.

Веніамін Іліодорович підвів очі й пильно обдивився арештованого. Контррозвідка, напевне, вжила вже своїх заходів, щоб витягти з нього правду: під оком — сині плями; на обличчі — кров; губи набрякли. Але ці настобурчено-розкуйовджені брови й чорні шорсткі вуси... Чи ж давно їх бачив Веніамін Іліодорович?

— Карпе?.. Ти?..

Карпові Сеньку було вже ніяк відмовлятися:

— А... ч-чорт! Пізнав-таки?.. Ну, що ж? Твоє щастя.

Веніамін Іліодорович схопився з стільця, мов опечений. Перед очима встала миттю Новоселівка, й «білий метелик», і... верба над яром. Лютий гнів гарячим окропом затопив усю його істоту.

— Т-ти!.. С-сволото більшовицька!.. Попався нарешті? Ну, пожди ж тепер... Я т-тобі покажу Новоселівку!.. Ти в мене сто раз смерті прохатимеш, доки її получиш!..

— Не лякайте, пане Єрихонський, бо я вже ляканий. На все тепер — ваша воля. А тільки одно скажу: мене там не було.

— Не було, кажеш, га?.. То, може, це якась інша падлюка... знущалася... над бідною Полечкою?

Веніамін Іліодорович задихався від хвилювання й люті. Карпо сплюнув кров набік і прикро всміхнувся:

— Ще раз кажу, що не я. Коли б це на мене, то я не став би знущатися, зразу застрелив би, як гадину.

— З-замовчи!.. Шкуру спущу!.. Гей, ви!.. Дайте йому

п'ятдесят шомполів!.. Сто шомполів!.. Шпарте так, щоб криком кричав!.. Вибийте з його душу, з падлюки!..

Він уже не бачив і не чув, як били Карпа. Жахлива подія наявно стала йому перед очима. Бігав по кабінету, хватався за голову й стогнав:

— Боже мій... Полечко!. Як вона кричала!.. Карпе... Скажи... Сійте, сійте, він хоче щось сказати.

Карпа копирснули чоботом під боки й повернули на спину. Він застогнав.

— Карпе... Скажи все!.. Ти ж людина, Карпе!..

Карпо ледве розтулив міцно стиснуті зуби:

— Ка-ю-ся...

— Ага? Каєшся, падлюко?.. Тепер ти каєшся?..

— Каюсь... що й тебе не вбив... гниду...

Карпа, непритомного, винесли до підвалу. Веніамін Іліодорович знеможено впав на стілець і хлипав, як дитина:

— Білий метелик... Боже мій!.. Білий метелик...

Солоними краплями помалу стікав лютий гнів. Карпова пошматована спина встала перед очима. Господи! Хіба тепер це допоможе? На це є суд. На це є Уренюк.

Уренюк поставився до справи якнайуважніше.

— Це ж не проста штука забити поміщицю шомполами. Про це, напевне, там, по селах, в усі більшовицькі дзвони дзвонять. Ну, так я ж тоді їм доведу, що такі штуки не проходять марно!

Веніамін Іліодорович збирався побувати на могилі «білого метелика». Уренюк вирішив їхати з ним до Новоселівки, одвезти туди Карпа, засікти шомполами й повісити на тій самій вербі, де повісили Аполінарію Никодимівну. Карпо, правда, твердо стояв на тому, що це не його робота. Але не однаково хіба?

Помста вимагала офіри. За таку офіру став їм Карпо.

Його пошматований шомполами труп незабаром повис на тій самій вербі в Новоселівці, де було вже поруч дві могили.

Веніамін Іліодорович аж тепер довідався, що селяни закопали Аполінарію Никодимівну там же, біля діда Кирила. Її вбога могила та зловісні вузлуваті сучки старої верби над нею довели його до розпачу. На цій підставі п'яний Уренюк звелів вибити шомполами з півдесятка новоселівців: нехай каються.

Напевне б, дісталосся й Романові Ківшику, та він уже не сидів дома. Гетьманщина й денікінщина остаточно розвіяли йому жовто-блакитний туман у голові. Разом

з іншими непокійними новоселівцями він пішов у партизани.

Був тихий та гожий вересневий вечір. Уренюк із своїми підручними пиячив у хатці на порожньому подвір'ї Єрихонського. Його вершники лаштувалися в дорогу.

Веніамінові Іліодоровичу було тоскно й нудно. Все життя, здавалося, лягло на душу важкою навалою. Відмовився від чарки й вийшов з хати. Чув, як Уренюк прикро кинув навздогін:

— Р-розкис... шпак!..

Не перший раз помічав, як нахабно стала поводитись розгнуздана военщина. Золотопогонні «визволителі» вважали, що їхня воля мусить бути за єдиний закон для всіх. Офіцери пиячили, гвалтували жінок, грабували одверто й неприховано. Всі мусили мовчати: адже «вони» «все віддали» на спасіння батьківщини...

Спасенники стогнали під чоботом спасителів. Виникала сполохана думка: а що ж буде далі?

Веніамін Іліодорович мовчки обійшов старе пожарище з мовчазними димарями та купами золи. Повернувшись до саду й тихо посунув знайомою стежкою, немов прощаючись із кожним кутком. Що йому тепер Новоселівка?

Ось і кінець. Боязко глянув праворуч, туди, де за купами дерев — дорога вниз, до хутора... Ні, не видно...

Там — стара верба і яр. Під вербою — Поля. На вербі — Карпо... Мимо, мимо — жахливі спогади! Далі й далі — розбуркана думка!.. Ні жалів, ні помсти, — тільки сама порожнеча та сум. Непорозуміння!.. Все життя було цілковитим непорозумінням!..

Сорок п'ять років треба було йому, щоб дійти від низенької бідняцької хатки до цих панських покоїв... до куп золи й до зловісної верби там, над яром... Ах, дозвольте ж йому за ці кілька хвилин хоч би думкою повернутися назад, відчути себе там, на батьківській леваді, а не тут, на цьому клятому дворіщі!

Веніамін Іліодорович глянув ліворуч, на річку й луки, на широкі простори знайомого Посулля. Он унизу — срібною биндою Сула, тиха й прозора. За нею — плав й дерева купами. Далеко-далеко по низині, в золоті вечірнього сонця — мальовничі хутори й села. Де-не-де — білими цятками веселі чепурні хатки на тлі зелених садків. Над ними — високі бані церков і золоті хрести гордовито піднесли над селянськими стріхами. Навкруги — широкі

жовті селянські стерні, чорні груди ріллі й зелені вруна молодої озимини... Чого таким миром, таким жаданим спокоем віє звідти, з кожної цяточки цього тихого закутка? І чи справді там такий мир і спокій, чи це тільки прагнення його спустошеної душі?

А по цей бік — Новоселівка, Кривохатки, Млинці... Поміж ними покотом лягли зелені луки з кучерявими вербами аж до самої річки. Трохи збоку, під узгір'я, — вузьенькі смужечки селянських ланів і шматки куркульсько-панських маєтків...

Його земля, Перепіччина, Барвінків, Майбородина, Свинарєнків... З усіх боків обступили невеличкий хутір, притисли його до річки, вхопили владною рукою за незаможницьку горлянку... І ось... на тому узгір'ї — обгорілі стовпи Перепіччиного хутора, а на цьому шпилі — його власна пуста й проклята верба над кручею!.. Мимо, мимо — жахливі спогади! Далі й далі — розбуркана думка!

Внизу — левади. Он там десь і колишня материна хатка. Поруч — садок...

...Хто це сказав, що зараз — тиха сумна осінь і позаду — сорок п'ять років марно розтраченого життя? Веніамін Іліодорович затуляє очі, і перед ним — запашні білі яблуні в білому сяйві квітневого місяця. Такі білі-білі й ніжні, як юнацькі мрії... Пахне молодою травою й медом... Га-лоч-ко!..

— Веніаміне Іліодоровичу!..

Що це? Мрія чи дійсність?

Широко розкрив очі й побачив справді Галочку, що ледве виткнулася з кущів і манила до себе... Але чого вона така серйозна й сумна?

Зрадів. Ах, так багато треба сказати, в'яснити, виправдатись.

— Іду...

Поклала пучку на губи:

— Ш-ш-ш...

Кілька кроків, і він потону в слідом за нею в кущах чагарника, що скотився вниз до самої річки, до плаву.

— Галочко, яке щастя, що я тебе зустрів...

— Невелике щастя, як бачите, пане Єрихонський!

Перелякано шарпонувся. Галочки вже не було. З обох боків — знайомі постаті: Роман Ківшик, Ладимар Гевдик, Семен Нетудихата. Хотів крикнути, але чужа, владна рука стисла рота.

— Ані писни!.. Бо тут тобі зразу й амінь!..

У руках куцаки й наган. Мовчки ступав між ними, а в голові калатала сполохана думка: «Невже?.. Ні, не може бути...»

Внизу за купами дерев — човни.

— Сідай!

— Романе, вислухай...

— Мовчи!.. Твоя мова — далі.

Перепливли річку й заховалися в рукавах широкого плаву. Встали між лозами, вийшли на суходіл.

Купи дерев. Під ними — юрба «комишників». Усе — такі знайомі й разом такі чужі обличчя. Очі — блискавкою, брови — хмарою, і уста стулені міцно й жорстоко.

— Що-о та-ке?..

Збоку, на траві, чорний, брудний, закривавлений труп... Карпо...

— Не впізнав хіба? Діла рук своїх не впізнав?..

Голос Романів бринів твердо й неблаганно, як судовий присуд.

— Романе... Хіба ж я хотів цього?.. Ти тільки вислухай...

— Замовчи, юдо!! Скажеш, може, не ти?.. Хоч тепер сам себе не дури!

— Романе, ти ж знаєш...

— Все знаю! Годі! Ти — перекотиполе між нами й ними! Не випадково тебе вітер погнав до того берега, до катів і гнобителів. І ось тепер ти докотивсь до краю.

— Та це ж непорозуміння, Романе...

— Ну, то що ж? Хто тобі винен, як не ти сам? Все твоє життя було цілковите непорозуміння! Ти почав з того, що сидів за народ і вмреш тепер від руки того ж народу.

З гурту хлопців хтось кинув злісно, з нетерплячкою:

— Та чого з ним балакати, з гадом? На осику його, та й край усьому!

— Романе!.. Стривай!.. Галочка...

Роман боляче шарпонувся:

— Замовчи, падлюко!.. Я все знаю!.. Я...

Він проковтнув кінець фрази й хутко витяг нагана...

ОПОВІДАННЯ

ЗА ЩО МЕНЕ АРЕШТОВАНО

З вуст М. Ф. Дяченка

«Я селянин хлібороб з діда-прадіда і по метриках рідної церкви в с. Іваницькому, Роменського повіту, записаний під найменням Миколи Дяченка. Село наше не вбоге, проте і не багате, а що вже глухе та темне, то, мабуть, і нема такого другого. Люди в йому сумирні, покірливі, слухняні: кожному блискучому гудзикові шапку здимають, попів, хоч би які вони були, як батька-матір шанують, а станового, наче самого губернатора, вітають,— того, мабуть, усяка поліцейська сіпачка знущується над ними досхочу. Було, прибуде зимою становий до розправи, та годин зо дві й продерже всю громаду без шапок на морозі, ще й матерним словом кожного прилюдно облає або зуби кільком чоловікам полічить, а селяни на те ні пари з вуст, хоч між ними не мало сивих дідусів, яким становий за онука став би. Боліло тоді моє серце через таке знущання, боліло й потім, дивлячись на сваволю хижої орди глитаїв та урядників, бо змалечку довелось мені прочитати багато гарних книжок і довідатись, що не по всіх державах селян за бидло мають, як у нас. І, отже, за це саме зроблено тепер мене злочинцем, тяжко покарано, сім'ю мою без шматка хліба зоставлено.

Мій дядько, посол до Державної думи М. Ф. Дяченко, кажуть, зробив запит міністру, щоб довідатись, за віщо полтавський губернатор мене арештував і з Полтавщини вислав,— отже, на мою думку, даремно турбують пана губернатора! Хоч він нахвалявся, що й Христа заарештує, коли той прийде в Полтавську губернію людей навчати¹, проте у моїй справі він тільки руки вмив, мов той Пілат, а покарали мене доброхітні «охранителі» — іваницький піп Микола Семеновський та управляючий маєтком князя Лівена Якушев., та й вони добре не тямлять за що.

¹ Факт навіть Державній думі відомий був.

Я вже казав, що село наше вкрай темне,— через те піп років за шість до тієї невиданої «воли» 17 жовтня верховодив у ньому, як хотів. Молодий, несвідомий, гарячий, до селян немилосердний, та ще й книшолоб не з послідніх, він зразу ж, мов яка темна хмара, напустився на Іваницьке. Тимчасова квартира, призначена попові громадою, йому не сподобалась, то, не вагаючись довго, він свавільно оселився в земській школі... та п'ять років і жив у ній. Вже ми й до земського їздили, і в управу жалілись, і лаялись, а молодші навіть силоміць хотіли викинути панотця з усіма бебехами з школи, та нічого не вдіяли, бо земський і становий за його руку тягли. А діти наші тим часом мерзли в холодній закинутій халупчині сільської розправи, темній, мов льох, тісній, наче шлях до царства небесного; слабували на очі, мерли як мухи, та й учились дуже погано, бо там була така тіснота, що частина учнів стояла, а друга сиділа, кожну годину міняючись. Отже, ми мовчки терпіли, коли вже і земська управа не пособила, бо звикли поважати батюшку. Але як побачили, що батюшка сам себе не поважає — і горілкою, яку з селян за хрестини вимагає, торгує, і за жінкою частенько по майдану з ломакою ганяється, і з наймичками негарно поводить, та як пішла про його та про попадію неслава, то селяни перестали з ним уже й шапкуватись. Аж тут ми довідались, що панотець підложно забрав церковні гроші, розписавшись за кого слід власною рукою,— на нашу думку, це зовсім було не до ладу, бо якимось не личить духовній особі фальшиві підписи робити. Правда, гроші він зразу ж вернув, але замах на церковну скриньку таки замахом zostався! От тоді нам терпець увірвався й послали ми скаргу архієреєві, благаючи його забрати від нас того грошолоба в рясі. Признаюся, я за те дуже клопотався й навіть сам возив скаргу куди слід, за те ж і зненавидів мене панотець,— і не доведи господи! По всяк день було лає та «соціалістом» узиває, а я, по правді казати, ще тоді й не тямив гаразд, що воно за соціаліст. Проте панотець таки мусив виїхати з школи з наказу архієрея, і слідство над ними було, та хіба ж ми не знаємо, як те слідство над попами робиться? Одвіз індику благочинному, от тобі й слідство! У нас благочинний навіть схода не збирав, а запитав тільки тих людей, що піп до себе закликав, потім напивсь у нього чаю, смачно пообідав та й по всьому. За те слідство ми знов-таки скаржились цілою громадою і тую скаргу архієреєві те-

леграмою послали, та, на лихо наше, архієрей помер і, мабуть, скаргу нашу з собою до бога забрав, бо так наша справа й захолола. Зате піп зовсім лютим став, навіть в церкві навчив людей не ходити «на совет нечестивых», і при тому поглядав на мене. Тоді саме він заприятелював з управляючим маєтком князя Лівена Якушевим, ще й породичався, і почали вони один одного підтримувати.

А Якушев, не проти ночі згадуючи, се був досвідчений глитай, без жодної краплі совісті, по якому давно тюрма плаче. Кажуть, ворог — поганий свідок, то я мовчатиму про те, що знаю, і нагадаю лише вчинки сього добродія, які були змальовані ще в 1903 році дописувачем «С.-Петербургу. ведомостей». З тих малюнків ми бачимо, що в маєтку князя Лівена, де порядкує Якушев, робітників годували півдохлою, дорізаною скотиною, видавали на приварок м'ясо, яке смерділо й кишіло червою, що аж собаки його їсти не хотіли. Все то правда, бо у нас і тепер є різник, якого кликано в економію кожного разу, коли віл падав знесилений на тяжкій роботі, і панські попихачі, було, лають-лають його, як скотина встигне здохнути, доки він добіжить до неї. Жалілись ми і земському, та хіба ж у земського правди знайдеш, коли він приятелював з Якушевим? Раз, правда, новий становий з лікарем налетіли на економію й витягли з льохів 40 пудів такого м'яса, що й дивитись на нього нудно було. М'ясо полили дьогтем, закопали, становий написав протокола, а потім... смачно пообідав у Якушева, та й уже.

У нас не швидко те м'ясо забули, а я, признатись, більше року мучив ним Якушева: було почне коверзувати над нами, а я йому зразу ж про м'ясо нагадаю, він і пом'якшає.., зціпивши зуби. Отже, жити в селі ще можна було, бо тоді «свободи» всякі ще не встигли народитись, то й до тюрми даремно людей не завдавали. Аж ось прислали на нашу голову стражника в Іваницьке. Господи, як він знущався над людом, як бігав перед Якушевим, мов той цуцик, бажаючи вислужитися. І днює, було, й ночує в економії, порядкує на селі, наче начальство яке, арештовує людей, не маючи на те ніякої рації, аби свою волю показати. Там і стражник був мізерний, якийсь поліцейський прихвостень з Ромна, та люди темні того не відали і спершу не змагалися з ним. От цей стражник, з волі пана та управляючого, й викопав «политическое дело», аби тільки обгудити. Власне, то був

брехливий донос, і для його, боячись кари, панові спільники знайшли недолітка Савлучинського, який жив у Якушева за попихача по 2 крб. в місяць.

Цього раннього шпига вигнали з 1-го класу гімназії, а потім з 3-го класу городської школи; він мріяв, щоб бути згодом урядником, і через те охоче згодився написати доноса. Налетіли на село жандарі, прокурор, слідчий, зробили трус, нарobili бешкету, та й уже. Піп аж сичав від гніву і прилюдно кричав жандарям: «Чого панькаєтесь з мужвою? Запровадьте його аж під три замки!» Але поліцейські в синіх мундирах відповіли поліцейському в рясі: «Не маємо права! При трусі нічого не знайдено!»

Так я й остався на селі, мов більмо яке на очах у попа та Якушева, а вони так уже стерегли мене, що й не сказати. Було прийду коли до церкви, то піп все дочиста вчитує та на мене поглядує, а другим днем кажуть, через десяте в п'яте переказує. А раз довелося мені кумувати у сусід, то я за хрестини положив попові на стіл 30 коп., а пляшки горілки не дав, і з того часу піп прозвав мене «толстовцем». Власне, я й досі не знаю, чи повинен я, будучи православним, платити за таїнство горілкою? Але, здається, ні, бо не личить попові тою горілкою перепродувати, як він робе. Отже, пошили мене за це в «толстовці», та й годі. Це було вже наприкінці 1905 року, саме перед тою «волею», а я й не гадав, як воно небезпечно буде після 17 жовтня носити всякі «крамольні» прізвища і через те обстоював за свою громаду повсякчасно. Саме тоді Якушев поставив свою доньку до нас за вчительку. Боже, як вона знущалась над дітворою і мужвою, ляяла, і біла до крові, й за волосся тягала, ще й учила дуже погано. Я таки не витерпів, почав гомоніти, що ми гроші платимо не за те, щоб дітей наших катовано й калічено, і громада вже збиралась списати все в земську управу, щоб забрала від нас Якушівну, аж тут саме тії «свободи» прийшли. Загули люди, мов бджоли на весняному сонечку, обмірковували маніфест з усіх боків і нарешті вибрали мене та дядька Максима їхати до царя, щоб подякувати за «волю», та ще,— сказано: циганові як мед, то й ложкою,— звеліли нам прохати, щоб порівняли селян з іншими станами. Поїхали ото ми, цілий місяць жили в тому Петербурзі, проте сподобились бачити тільки п. Гурка, того самого, що, кажуть, в Думі нісенітницю плів про селян та про землю. Він поводився з нами дуже прикро і кричав нам: «Якої ще вам волі

треба? За яке «уравненіє» ви просите? Ти, мужва, рився в землі до сього часу, то й до віку рийся!» Очевидячки, п. Гурко прирівняв нас до свиней, та нам суперечити було ніяково, бо ми почули, що тут не медом пахне: саме почалось тоді «завоеваніє Росії».

Вернулись ми додому ні з чим, а тут вже дожидають мене: зразу ж забрали — та в роменську тюрму. Виявилось, що поки я в Петербурзі жив, піп, та Якушев, та становий, та ще стражник сплели знов якесь обвинувачування на мене, користуючись з нового напрямку російської політики. До них пристали деякі темні селяни, як от Петро Ярошенко, Федь Гнатків, Науменко, що за панську ласку і Христа продадуть, та й упекли мене в клітку. Три місяці висидів я в Ромнах і ніякого обвинувачування не бачив, а дядько Максим тим часом таки достукався побачити царя, бо його обрано послом до Думи від Полтавщини. Від того мені легше не зробилось, бо ми, в'язні, добре знали, що нас довго ще держатимуть за ґратами, нашу справу нікому розгледіти, бо челядь бюрократична, кажуть, не п'є й не їсть та все бумажки підписує, засилаючи в'язнів до північного краю, на Сибір, а то дак і туди «идѣже нѣсть болѣзнь, ни печаль ни въздыханіє».

От ми надумали голодувати, аби тільки звернути на себе увагу заклопотаного начальства. Три дні ми мучились, а нарешті над нами таки «змилиувались» і сказали нам правдивий присуд (знов таки без усякого обвинувачування); між іншим, мене п. губернатор вислав з Полтавщини на два роки, та цього й можна було сподіватись.

Сидячи на м'яких канапах, роз'їжджаючи на ресорах, запиваючи смачні обіди дорогими винами, чи може він зрозуміти, що вкрай занапащає сім'ю, засилаючи її єдиного робітника, та ще й без усякої провини?

І от я блукаю поза межами Полтавської губернії без роботи з тою «печатію Каїна», що зветься «проходнымъ свидѣтельствомъ», а вдома у мене стара мати, жінка й четверо маленьких діток — хто їх прогодує? Чи не п. Гурко своїм «продовольственнымъ комитетомъ» та «землеустроительными комиссіями»?

Єдина надія на амністію, бо хоч там дядько Максим і запитав був за мене міністра, та міністр, як ми вже бачили в справі сумського народного борця А. Щербака, не може нічого вдіяти і його слово не варт щербатої

копійки, бо у нас тепер «генерал-губернаторское иго»... після поліцейського погрому. Міністр запитає губернатора, губернатор — справника, справник — земського, приятеля Якушева, або станового, що моститься до його в зяті, становий — стражника, якого наша громада зве катом, стражник порадиться з попом, з якого у нас і кури сміються, а тоді відповідь таким самим чином і передали б були дядькові Максимові та Думі, як би вона до того задержалась була. То чи не краще зробила б Дума запит іваницькому попові о. Миколаю Семеновському та управляющому Якушеву,— як ви думаєте?»

Я вислухав сумне оповідання Миколи Федоровича Дяченка, подививсь на його понуру, задуману постать, згадав Думу з її «парламентською» роботою й нічого не міг відповісти...

МИЛОСТИВИЙ МАНІФЕСТ

Вечоріло. З-за хмари, що облягла рожевий краєвид на заході, виринали останні снопи злотистого проміню, і в сяйві дивної заграви ясна прозора блакить здавалась ще яснішою. По великих балках степів Кубанських, край шумливих каламутних гірських річок, уже лягли легесенькі сутіні, і гомінливе птаство затихало, готуючись спочити від денних турбот. Ще кілька хвилин, і темрява ночі запанує над стомленою спекою землею, замість коротенького південного вечора.

Саме тією добою ми з братом верталися з сусіднього села, як звичайно вертається з далекої подорожі більшість усіх бідолашних володарів старих самокаток,— себто три верстви їхали, а шість міряли своїми власними ногами, ще й тягли за собою свої страчені машини. Не скажу, щоб нам подобалася така мандрівка, і коли взяти на увагу, що в небі вже займалися блискучі зорі південного краю, а йти було ще далеченько, можна зрозуміти, як радісно було почути позаду себе торохтіння невідмінної кавказької гарби і бадьорий дзвінкий голос:

— А цоб, каторжні! Куди звертаєте, бодай вам шиї позвертало!

— Земляк! — промовив брат, і ми враз спинилися на взгір'ї, з великою надією позираючи на крутий блискучий шлях, що гадюкою звивався позаду, ховаючись десь на дні балки.

Швидко звідти виринула пара воликів, запряжених в гарбу, замощену запашним степовим сіном. На йому сиділа типова українська селянка в новенькій корсетці, пов'язана хусткою. Поруч йшов високий чолов'яга з довгими характерними вусами й розумними насмішкуватими очима; солом'яний бриль і біла сорочка виразно малювалися на сірому фоні стемнілого степу.

— Здорові були, дядьку. Чи не підвезете нас до Успенки?

Чоловік спинився просто нас, хвиськаючи батіжком.

— Та у вас же свої коні! — озвався він трохи насмішкувато. — Адже вам зручніше домчатись до села на самокатах?

— Було б зручніше, аби гемонські коні були здорові, а то вони у нас норовисті: завжди з півдороги веди їх у поводу!

— О, то вже кепсько! Сідайте ж, коли так, мерщій на мою гарбу, ще й коней своїх кладіть: хвалити бога, посудина добра,— на всіх місця постачить!

Ми, дякуючи, примостились, де вказав чоловік, і запитали:

— Куди бог несе?

— Ат! Бодай не казати: за власними грішми їдемо третій раз! — Чоловік накинув на плечі легеньку чумарочку і сів зручніше.— Тепер світ, бачите, такий настав, що й своє власне добро ледве не пазурями видираєш!

— Хіба ви перекупуєте чим?

— Де там! Гончарюємо от уже десятий рік.

— Що ж, добрий зиск маєте?!

— Та ремствувати нема чого, аби грошиками получати з крамаря, що горшки приймає, а то набереш сурику, свинцю, сього того — дивись, і ввесь заробіток!

— Є чим хвалитись! — неждано встряла до розмови жінка.— З ранку до вечора працюємо, рук не покладаючи, а за десять літ ледве на хату та на пару воликів збились! Аби послав господь скоріше тії земельки діждати, зразу б гончарство кинули.

— А ви таки сподіваєтесь земельки діждати? — зацікавився я:— Чи не від Думи?

— О ні! Дума нічого не встигла надумати, та, певно, й ніколи не встигне, коли їй така шана від панів буде! Багато шуму, та мало пива! — обізвався чоловік.— Нам нема на кого покладатися!

— А на що ж жінка ваша покладається?

— На дурницю!.. Одержали ми позавчора, мабуть, десятий раз від начальства бомагу, а в ній написано: «Ждіть!..» от вона й жде.

— Який-бо ти, Карпе! — перепинила жінка.— Там же тобі прямо списано, що десь недалечко, на Капказі, незабаром вільні землі роздавати будуть, то і нас не поминуть...

— Чув я се не раз уже: п'ятнадцять років утішали такими обіцянками батька, та ось уже двадцятий, як мене утішають!

— А хто ж вам землю обіцяв? — зачудовано спитався я у чоловіка.

— Е, це ще давно було! Коли пригадати все до ладу, то й не розкажу.

— Чому ж? До села ще не близько, однаковісінько мало не цілу годину куняти доведеться...

Чоловік замислився яку хвилину:

— Не цікаве наше життя селянське! День на день скидається і людина на людину. Те саме у нас горе, ті самі втіхи: є земелька — слава богу! Немає земельки — бідуємо! А кому вже найтяжче довелося, то се нам, полтавцям...

Назустріч нам котилася гірська гарба, і немазані колеса голосно виводили свою нудну нескінченну пісню. Струнка постать горця виринула з сірої мли і знов зникла десь позаду в стемнілому степу.

— Чого се ви так нарікаєте на долю українців? — запитав я чоловіка, зацікавлений його словами.

— Та бачите ж, після тії волі шістдесят першого року багато люду на Україні лишилося без землі-матінки і мусило годуватись коло великих економій московських панів. Всі бувші дворові, миколаївські солдати і більша частина «оброчних» не мали власного господарства і з панської ласки животіли. Мій батько був кантоністом і царю Миколі I венгерців покоряв,— може, чули про них?

— Чув, чув!

— Отож батькові лани їхні топтати довелося, оселі руйнувати, дітей малих невіть за що сиротити. А скоро замирив венгерць, до Севастополя наших погнали на нові муки, і що вже там вони страхіття зазнали, то й не сказати! Та аж наприкінці війни пощастило батькові: влучила куля у ногу, і вони додому вернулися, хоч і калікою, а таки вернулися. Та й каліцтво те не яке було: замість двох — на трьох ногах ходили. За рік побралися батько з удовою, а незабаром у них у хаті була уже своя невеличка армія, весела й ненажерлива. Галас, плач, бійка: «Тату, їстоньки хочу!», «Мамо, молочка дай!»

— Батько не журяться, працюють, бо швець з них був непоганий, і заробітку хоч відбавляй. Аж тут воля тая настигла, що майже всіх миколаївських солдат землі позбавила. Сільські господарства відразу здрібніли, замовлення на дрібне майстерство зменшилося, де й поділися колишні заробітки... Засумували батько, ой як засумували, та й до шинку з того сумування великого вчащати почали. Але нарешті таки зглянувсь над нами господь милосердний, не дав голодною смертю загинути:

року тисяча вісімсот шістдесят восьмого вийшов ото милостивий маніфест...

— Який? — здивовано запитав я.

— Хіба ви не чули нічого про милостивий маніфест?

Чоловік витяг з кишені люльку і почав набивати тютюном.

— Перший раз чую!

Жінка раптом повернула до нас задумане обличчя і промовила:

— Чого б вам і знати про той маніфест, коли він до селян був? Хіба ж вам болить те, що й нам?

— Не твоє, жінко, мелеться! — перепинив селянин.— Їм усе треба знати, бо до такого діла приставлені!

Він запалив люльку і помовчав хвилину:

— Тоді, бачите, на Капказі саме війна відбулася і горці тисячами виселялися в Турцію. Натомість стали закликати туди селян. Отож милостивий маніфест всім миколаївським солдатам обіцяв землю нарізати і в козаки приписати, аби їхали на Капказ. Дозволялось і за свої гроші купувати землі по Кубані, що продавалися тоді за безцінь, по 2—3 карбованці за десятину. Зраділи батько,— зразу ж почали спродуватись та на кубанські степи пакуватись. Сусіди всі глузують, наче над нас і дурніших на всім селі немає... Ідеш на вулицю,— діти козачам дражнять, напростують батько до шинку — там уже неодмінно з кимсь полаються, а то й поб'ються за той же таки маніфест. Найбільше дошкуляв їм кум Терешко Зуда. Зіпнеться було на тин та й почне вигадувати: «Ідете, куме?» «Ідемо, їдемо!» Батько метушаться собі у дворі.— «А злидні з собою пакуете, чи тут лишаєте?» — «Злидні хай уже вам, куме! Я не скупий і за злидніями не жалкуватиму». — «А чого ж вам жалкувати за ними? У вас же їх до бісового ката!» — «Відчепіться од мене, прошу вас! Чого ви в'язнете?» — «Людину жалко, то і в'язну!» На яку годину кум іде до своєї оселі, вже дивись, знов стремить коло воріт: «Ви ж і в козаки запишетесь?» — «І в козаки запишусь!» — «Тобто і землі вам дадуть?» — «Та вже дадуть, коли обіцяли». — «Дивно. Хто ж то вам обіцяв?» Батько починають гніватись: «Цар батюшка обіцяв, от хто! Я вірою і правдою служив йому десять років, це ж не іграшка!.. Уже коли милостивий маніфест вийшов, то й нам щось дадуть!» — «Розставляй кишеню дужче! — сміється кум.— Аби ж по тому маніфестові все й сталося, а то як почнуть його приміря-

ти та приціляйтесь, дивись зовсім не туди влучать, куди цар велів. Адже нам усім в шістдесят першому році маніфест був про «свободный труд», а от я, бувший дворак, ще й письменний, мушу продавати свою працю хазяям, бо власної землі не маю, та й на наших погляну, то «свободнаго труда» не бачу». — «А хто ж вам не велить на Кубань їхати, коли тут так тісно?» — «Розум не велить! Аби не він, таки помандрував би дознаватись, почому там ківш лиха продають. От же розум каже, що і на Кубані, і поза Кубанню, і скрізь безземельним і дрібним земельним власникам однаковісінько скрутно, бо у кожного з нас немало нахабних хазяїв, що на них ми повинні працювати, — де вже там «свободный труд» вишукувать?!»...

Замисляться батько, кілька днів темні, мов хмара ходять, а тоді до матері: «Дуже вже розумна стала ота письменна бандура, Терешко! Начитається своїх книжок та й виспіває панахиди: і тут йому погано, і скрізь йому погано, і рятунку від того немає. Годі вже теревенів слухатись, час власним розумом жити». Та й знов за своє. — Чисто все спродали і посунули на Кубань... Ой і жалко ж було кидати веселий край, зелені діброви, запашні садки, тихі прозорі річечки...

— А ви звідки самі?

— З Крутого Берега під Полтавою, — може, знаєте?

— Чому не знати? Я останні п'ять років в Полтаві жив.

— Невже? — зрадів чоловік. — Ну як же там тепер, гарно?

— Гарно-то гарно, та тісно дуже!

— От, боже мій милостивий! Аби не та гаспидська тіснота, зразу назад повернувся б.

— Аби, бач, казати, — озвалася мовчазна жінка. — Мабуть, там гарно, де нас немає!

— Багато ти знаєш! — перепинив її чоловік. — Вона, бачите, тутешня, — звернувся він до мене. — То їй байдужісінько за Полтавщину.

— Тадже ж і батько втекли звідти, мабуть, не з великого добра, — не стерпіла жінка.

— А тут багато знайшли? Овва! За малим старцями не поробилися!

— Чом же ви в козаки не записались? — перепинив я сварку.

— Трясця їх батькові! Поїхали ми до них аж на Лабу, де за генерала Засса нові станиці позростали, та простояли на варті дві ночі серед майдану з усім майном,

а тоді утекли від гріха подалі. Туди позбиралась наволоч, мабуть, з усїєї Росїї: п'янство, грабіж, убивства,— нас у першу ж ніч обікрадено. Думали, думали батько та й подались аж у Дагестан, де вільні землі роздавались, але спізналися, бо там уже всі місця були позаймані. Вернулися знов у Кубанщину і почали докучати начальству проханнями: подавали отаманам, подавали міністрам і на царське ім'я подавали,— відусіль однаковісїнька відповідь: «Ждіть!» Скрутно нам, сутужно! Що заробимо — на харч іде, на одіж не хватає; справиш одєжину — голодним сиди. Ніде подітись,— поробилися скопщиками. А се, коли не знаєте, те ж кріпацтво: сидимо ми на панській землі, обробляємо її, а зиску не бачимо, бо за все платити панові щороку: за хату — десять карбованців, за коняку — три карбованці, за корову — два карбованці, за свиню — півтора карбованці, за курей — п'ятдесят копійок, за землю — третину урожаю, третину городини, соломи, полови, кавунів, усього, що бог зародить. А тоді ще йди на панський двір, працєю на пана один день. Зажурились батько, мов та хмара осіння ходять. А тут як на те пошесть якась проявилася і за одну зиму померли всі брати і сестри,— батькова втіха. Все, було, хвалились небіжчик: «Ось виростуть робітники,— вони нас і без землі прогують».

Старшому парубкові було щось коло дев'ятнадцяти років, женить збиралися, та не судилось йому весілля діждати. Незабаром і матір слідом за дітьми в далеку дорогу вирядили до бога правди шукати. Осталися ми вдвох з батьком тії святої земельки дожидать, що милостивий маніфест обіцяв. Оце прийде неділя або ж празничок будлі який, то батько й шкандибають у село до волості довідатись, чи немає якоїсь бумажки. А бумага не йде та й не йде! Коли ж і прийде, все одного змісту: «Ждіть!» Ждали, ждали батько, а далі надокучило — взяли та й померли.

Е, ні, думаю собі, годі на той милостивий маніфест покладатись! Не буде мені земельки,— треба до ремесла якогось братись. Одружився та й почав з тестем коло горшків працювати. Тепер ось уже десятий рік сам веду діло і на долю не нарікаю: хвалити бога, маємо свою хату, напоєні, нагодовані, за кусень хліба нікому не кланяємось, а про землю годі вже й мріяти. Ото, було, забалакали скрізь про неї — матінку, як Дума зібралася, а жінка й собі: «Може, таки дадуть»... Я ж пригадаю ми-

лостивий маніфест, та й погримаю: «Не патякай, чого не слід! Ще не сіло, не впало, а ти вже оком закидаєш!» І що ж? На моє вийшло: де й поділася тая Дума, а землячка наче ще далі від нас відсунулась... Не дурно ж небіжчик батько, помираючи, казали: «Коли вийде, синку, новий милостивий маніфест, вір йому, але не покладайся на нього, бо кожний милостивий маніфест можна виконати дуже немилостиво. Самими маніфестами не можна сліз людських висушити, не можна відразу зрушити старе життя на новий шлях. Кинь у болото каменяку,— може, багно й розбризкаєш, але за кілька ступнів навкруги все лишиться так само, як і було». Еге-ге! Та ми за тими балачками до вашої Успенки добралися! — звернувся він до нас, спиняючи воли, де нам треба було вставати.

— Дякуємо вам, дядьку, за добру подорож! Щасливої дороги!

— Спасибі! — відмовив він.— А вам щиро бажаю завжди зустрічати подорожніх з найпростішими гарбами, коли ще куди помандруєте з вашими самокатами!

Ми засміялися і повернули до своєї господи. Швидко і гарба, і волики заховалися в темряві ночі, і лише колеса кілька хвилин рипіли позаду нас, доки чарівна тиша не покрила всього своїм таємничим укривалом.

*1906 р., 15 жовтня. Коноково.
Сел. Успенське*

ДО ГОСУДАРЯ

Нас їхало троє: товстий, ситий крамар з червоною пикою, схожою до мідного казаночка, з барвистим широким носом, одягнений у суконну кирею з величезним коміром; миршавий селянин в подертому кожусі і я. Вітер шохвилини дужчав. Він змітав цілі намети сухого, колючого снігу, злісно і хижо крутив його навколо нас, жбурляв угору з диким голосінням і ганявся за кимсь невідомим по степовому простору. Білі метелики гралися в повітрі, сліпили очі, засипали сани, збивали коней з шляху. Але до станції було зовсім близьенько, і хуртовина не турбувала нас ані крихти. Тільки візник, старий, химерний дідусь, гнівався та все бурчав під ніс: «Оце гаспидська негода! Тут аж за серце смокче на похмілля, а коні везуть, мов на кладовище».

— Не клопочись, ще встигнеш напитись,— обізвався крамар, витягаючи з кишені велику червону хустку до носа, мабуть, з цілу скатертину.

— Аби, бач, ще й було за що,— повернувся до нас візник.— А то заробітки тепер нанівець перевелися. Ціни на хліб, сіно і на всяку живність підвищуються та й підвищуються,— ледве постачаєш на їжу собі та коням.

— Ваша правда! — додав чоловік в подертому кожусі.— Нам, іногороднім, тепер зовсім каюк! Хату наймай, сім'ю годуй, зодягайся,— де тих грошей набратись?

— І не говори, земляче! — підхопив знов дідусь.— От і святки минули, а коли саме вони минули, і сам не знаю. Дома ні крихти, позичить нема де,— як не поїдеш на станцію, то й шматка хліба не буде.

— Тим-то ти другий день похмеляєшся,— обізвався крамар.— Істи, бач, нема чого, а пити завше є.

— Оце зовсім дарма,— засміявся дідусь,— вчора перший раз напився, та й то не за свої: до зятя на беседу кликали.

— А ти балакати балакай, та й віжок не кидай, а то на людину наїдеш.

Дід повернувся до коней і почав гукати:

— А, ей, бе-ре-жи-ся!

Якось закурена завірюхою постать звернула з дороги

і спинилась серед снігу. Сіра, подерта солдатська шинеля з одкоченим коміром і старенька заяложена шапка, мабуть, погано гріли худу, хвору людину, що вгледіли ми обік саней. З-під шапки визирнуло молоде обличчя з великими лагідними очима, ніби трохи наляканими і задуманими. Але уста посміхалися по-дитячому, коли подорожній жвавим рухом зірвав шапку з голови і почав швиденько промовляти: здрастуйте, здрастуйте, здрастуйте!

— Здоров, здоров, хлопче! — обізвався наш візник. — Та поспішай мерщій, а то поїзд прогавиш..

Я обернувся і побачив, як подорожній ще кілька разів уклонився нам і знов повернувся на шлях.

— А це що за проява? — спитався ситий крамар. — Чи він напився добре, чи без горілки п'яний, — мов не всі йому дома.

— Ет! — обізвався дідусь. — Мало їх хіба ходить тепер таких? Розледащіє та годується легесеньким хлібцем, старцює! А то ще підглядає за чужим добром, чи немає де поживи... Ех, немилосердний я на їх! У мене один такий хахоль новенький хомут з повітки забрав!

Ми промовчали кілька хвилин.

— Е, ні, не кажіть! — встряв до розмови подертий кожух. — Це зовсім не така людина! Він уже два дні живе на селі, і ніхто від його лиха не бачив. Ходить у шматті, їсть, що подадуть, гроші дітям роздає, та так уже лагідно усім усміхається, — зовсім як отой юродивий, що в книжках про їх пописано.

— Бачив я таких юродивих! — обізвався знов крамар. — Валяє дурака бабам на втіху, а вони його за те годують. Не бійся, зачепи його на самоті, то ще й здачі дасть.

— От і не вгадали! — знов почав селянин в кожусі. — Йому уже у нас всього було, а він собі однаковісінький. Його привів лісничий з лісу, що коло Миколаївської дороги. Ввечері, каже, вийшов з хати до скотини наглянути, коли дивиться — плентається якась проява попід вікнами.

— Тобі чого треба?

— Кому? Мені?

— Еге ж!

Мовчить, усміхається. Лісничий злякався.

— Чого ти сюди прийшов, куди тобі треба?

— До господаря, — каже і йде собі в сніи.

Лісничий тоді тарах його по вуху, а він сів на сніг та й почав пхикати, як мала дитина. Вийшла жінка з хати,

повибігали діти, бачать, зовсім людина не при собі,— пустили його до хати, а ранком привели на село.

— А що ж воно значить: «До государя»? — зацікавився крамар.

— Бозна-що! — відповів селянин.— Він, бач, спасається, то всякі речі каже,— іноді й не добереш до чого воно. Ми вже не дуже й розпитували його, щоб не зобижать, бо він, як мала дитина: іноді сидить-сидить та й почне плакати.

Тим часом коні довели нас до станції, і я пішов погрітись до контори. Станція була, як і всі станції російських залізниць, занадто тісна, занадто холодна і занадто сумна. Як і по всіх таких станціях, усі службовці, починаючи з начальника і його помічників і до останнього прислужника, одержували мізерну плату і мусили шукати сторонніх заробітків. Начальник станції контролював пасажирів. За що кожен раз мав від залізниці по карбованцю, а від кондукторів «по змозі», а може й від кожного зайця. Разом з помічниками він користався з гасу і кам'яного вугілля, бо, перегружаючи вагони, вантажники ніколи не забували начальства.

На станції раз у раз було холодно й темно, зате панотці суміжних сіл за невеликі гроші мали гарне паливо і дешевий гас. Прислужники не знали таких «безгрішних» доходів і тому мусили братись до різних грішних справ. На станції частенько пропадали мішки з пшеницею, а з вагонів навіть деякий крам, і кожен раз жандарм потирав руки, складаючи протокол з неодмінним кінцем: «К разысканию приняты меры». Це були зовсім не пусті слова, бо, кажуть, кожен раз жандарм приймав свої «меры» і мав «пай» в баришах. Тільки раз несподівана буря замутила на кілька днів цей тихенький куточок,— отже, швидко й ущухла. Коло станції почалися грабунки, душогубства, виїхав слідчий, але сліди були добре заметені, бо найсміливіший зайдиголова з станційних прислужників повіявся не знати куди, а до інших не можна було причепитись. Жандаря після того забрали, і на станції знов тихо стало.

Коли я ввійшов у контору, рудобородий, вирячкуватий помічник начальника станції, в червоному картузі і новенькій шинелі з блискучими гудзиками, саме кінчав якусь комерційну справу з місцевим фабрикантом-мірошником. Вони гаряче змагалися, ледве привітавшись до мене.

— Ну розсудіть самі! — кричав мірошник, бризкаючи слиною.— Я їх тут підмогоричив, щоб два вагони сьогодні дали під муку, а вони їх Борисенку перепродали.

— Та ви не меліть дурниць! — репетував ображений червоний картуз.— Борисенко ще раніш замовив два вагони, хіба я винен, що вони сьогодні прийшли? Може, й ваші от-от надійдуть!

— Розкажіть своїй дядині! Позавчора, як ласували моїм вином, казали обов'язково сьогодні дасте, а Борисенко підскочив, ткнув, мабуть, п'ятьорку в зуби та й забрав вагончики.

— Ви настояща свиня! — спалахнув помічник.— Ви не хочете зрозуміти, що ваших вагонів ждемо з часу на час...

Не знаю, що сказав би далі помічник, але в контору ввійшов начальник і звелів видавати білети. Фабрикант причепився до начальника станції, мов реп'ях до вівці, і знов почав свої нескінченні докори, а я вийшов до кімнати, де стояла каса, щоб подивитись на людей, які братимуть білети. Помічник був вельми роздратований, і публіка мусила вислухувати силу-силенну усякої лайки і за те, що в касі не було здачі, і за те, що чорнильниця на столі перевернулася, і за прикрі слова необачного мірошника. Сірі свитки, заяложені кожухи, подерті жупани смиренно вислухували начальницьку лайку, і один по одному підходили до розчиненої квартирки.

Між іншими я побачив незнайому людину, котру зустріли на дорозі. Зблизька це був чоловік років двадцяти п'яти з типовим солдатським обличчям, що на йому ніби назавше відбилися головні тези воєнного катехізису: «Так точно» і «Слушаюсь!». Виголена борода, підстрижені щіточкою вуси і на голові густе волосся їжачком, а найодмітніше — очі, сумні, жалібні очі побитої клячі, як він дивився кудись без цілі, і раптом безтурботні, безжурні очі малої дитини, коли він піднімав їх на вас. Свою шапку він держав у руках, але не знати було, чи він робив це через природний або придбаний сервілізм, чи зовсім механічно.

— Тобі куда? — звернувся до його помічник начальника станції, коли той нахилився до квартирки.

— Мені?

— Еге ж!

— Мені... далеко!

— А куди ж ти їдеш?

— Хто? Я?

— Еге ж!

Чоловік засміявся:

— Куду їду?.. В Росію їду!

— А білет куду давать?

— Куду білет?

— Еге ж!.. Що ти розпитуеш по десять разів? — сердився помічник.

— Білет... ну хоч до Ростова.

— Три рублі вісімдесят копійок.

Чоловік стояв і чекав з байдужим виглядом.

— Давай же гроші, роздяво!

— Хто? Я?

— Та ти ж, ти!

— У мене немає грошей!

— Отакої, а без грошей то й білета немає.

Помічник помовчав хвилину... Мовчав і незвичайний подорожній. Але, мабуть, благородна шинеля угледіла щось таке особливе в подертій неблагородній шинелі, бо помічник пом'якшав і запитав:

— А до кого ж ти їдеш?

— Хто? Я?

— Еге ж!

Чоловік на хвилину запнувся... Але враз його обличчя освітілося дитячою усмішкою і навіть бліді щоки зачервонілися.

— До государя!

— До государя?

— Еге ж!

Помічник довгим пильним поглядом дивився на хоре, бліде обличчя:

— Та тебе ж не допустять!

Чоловік якось химерно хихикнув і впевненим голосом сказав:

— Допустять: я таке слово знаю!

— А-а! Ну, то інша річ! Але от що, чоловіче добрий, — без грошей я не можу тобі дати білета: мені начальство цього не подарує!

— Він заплатить!

— Хто він?

— Государ заплатить!

Помічник осміхнувся, але також без гніву почав доводити, що гроші за білет зараз треба давати. На мить обличчя подорожнього зникло з кватирки, але сіра сол-

датська шинеля не віддалялася від каси. Аж ось чоловік знов нахилився до квартирки.

— А ви подивіться по книгах, може, вже прийшли гроші.

— Від кого?

— А від государя!

Помічник зовсім серйозно відповів:

— Ні, ще немає, я дивився!

Подорожній поглядав якимось неймовірно.

— А звідкіля ж ти їдеш?

— Хто? Я?

— Та ти ж, ти!

— З П'ятигорського.

— А чого ж ти був там?

— Га?

— Чого був там?

— Хто? Я?

— Еге!

— Лічився!

Чоловік нагнув голову і показав місце, де була, мабуть, тяжка рана.

— А де ж тебе ранили?

— Мене?

— Еге!

— В Порт-Артурі.

— А в П'ятигорський чого ти попов?

— Що?

— Чого в П'ятигорський попов?

— Батько там жив... Я іногородній.

— А де ж тепер твій батько?

— Мій?

— Еге?

— Додому вернувся... В Харків!

Помічник начальника станції замислився на хвилину.

— От що, чоловіче добрий, сідай без білета, тебе й так довезуть...

Портартурець дивився мовчки, мов не до його річ.

— Сідай, сідай! Государ звелів, щоб тебе везли без білета, я не обманю.

Той потоптався біля каси, ще раз зазирнув у квартирку та й відійшов.

— От вам! — звернувся до мене помічник. — Покалічили чоловіка на війні, позбавили розуму, залічили, що можна було, та й випустили божевільного... І майте на

увазі, що з П'ятигорської лікарні щось більше десяти проїхало: той до государя, той до бога простує, але ні один не збирається додому. Бо чи й є справді домівка у такого безщасного. Ви тільки уявіть собі, як кожен з них їде хоч би й до государя! Ну от хоч цей каліка, де він був? По яких селах блукав? Що їв? І чого він з П'ятигорського забрався зовсім в інший бік? А поліція? О, вона вміє ловити безпаспортних волоцюг, уміє затримати кожну небезпечну людину, але їй зовсім немає діла до того, що безщасні божевільні тиняються по залізницях, шукаючи шляхів «до государя».

— Ви думаете, чого оцей портартурець їде до государя?

— А чого?

— От поспитайте зумисне: або жаліться, або за наградю.

З цими словами він висунувся з квартирки, але люди почали вже виходити на платформу, бо поїзд наближався до станції. Ми й собі протовпились ближче до колії, але божевільного не було видно між натовпом. Пасажирів було дуже багато, хоч білетів, звичайно, видавалось мало, але станція мала спеціальну «заячу» платформу, по той бік колії. Коли підходив поїзд, кондуктори становились біля вагонів і починали репетувати, що є духу: «Куда лезеш? Білет є?.. Немає? Пошол вон отсюда!» А тихенько добавляли: «Заходь з другого боку. Чого прешся перед начальством?»

І здивований пасажир заходив з другого боку. Там теж досить було публіки. Тільки білетів ніхто не питав. Тільки якийсь миршавий кондуктор припрошував усіх: «Сідайте мерщій, а то поїзд піде!»

Незабаром ударив другий дзвоник, і я зовсім був зібрався увійти в вагон, коли надзвичайна сцена звернула на себе мою увагу. Бідолашний портартурець силкувався сісти в передній вагон, а товстий ситий кондуктор відпихав його, репетуючи так, щоб його чув начальник станції: «Куда лезеш? Покажи білет!.. Немає? Возьми білет сначала».

Божевільний держав свою шапочку коло грудей і розмахував вільною рукою, наче умовляв кондуктора пустить його, навіть кланявся мало не в пояс. Уся публіка звернула увагу на ту картину. І це ще дужче хвилювало кондуктора. «Говорять тебе, без білета нельзя ездить!.. Возьми білет!»

Помічник начальника поспішив на поміч до бідного портартурця, гукаючи:

— Пустіть його, нехай сідає!

Але ударив третій дзвоник, люди заметушилися, і гучний свисток покрив усе. Поїзд рушив. Я стояв на східцях вагона і з невимовним жалем дивився наперед, де сірла старенька солдатська шинеля. Кондуктор, мабуть, не розшолопав слів начальника і подумав, що йому зроблено догану за безбілетного пасажира, бо він грубо відпихав божевільного, а той з одчаю чіплявся за вагон. Хвилина — і божевільний відлетів на кілька аршин, а кондуктор стрибнув на східці вагона і поїхав.

Зацікавлена публіка з усіх вікон виглядала на платформу, а там сиділа маленька сіра постать з своїм великим горем. Коли наш вагон порівнявся з нею, я виразно угледів, як міцно тулив божевільний свою шапку до грудей, простягав до нас руку і кричав, наче мала дитина, а буйні сльози котилися йому по виду.

Станція давно зникла, але серце щеміло, і колеса байдужого до всього поїзда, здається, безперестану вибивали: «Скільки їх, скільки їх, отих портартурців?!»

1908 рік, 20 січня

НА СЕЛІ

Теплим сонячним ранком я наближався до села Городища, якого вже не бачив більше двох років. Неглибокий веселий ярочок з густою буйнолистою травою і пахучими польовими квітками крутився по лісу разом з веселим говірким струмочком, що біг поруч з моєю стежкою. Голосні пташки дзвеніли в теплому повітрі, перекликались в гіллях дерев, цвірінькали в зеленій траві. Ані хмарини на небі. Затиш жартівливий вітер, не шелестить гомінливе листя. А думи за думами линуть... Що то воно сталося за останні роки з нашим тихим селом, з цим веселим куточком? Чи зворушили його хвилі руху, що перекочуються тепер через усю державу, чи воно дрімає собі, як і давно дрімало, не відаючи лиха? Багато років селяни мов у якомусь затишку жили: наймали землю, орали, сіяли, платили податі, і гадки не мали, що може інакше бути. Та чи й може справді інакше бути у цьому дикому краю, де ближче 40 верст немає великого міста, де навіть «у Думу» вибирали людей по зросту й по бородах: «щоб не сказав цар, що у нас і людей путніх немає». Ось він увесь переді мною, мов на долоні: велика долина, оточена лісом та горами, зелені луки, маленька річка, маленькі гайки і веселе село в купах дерев. Аж по той бік на взгір'ї простяглися вузьенькі ниви селян, а з боків розкинулися панські луки, панська толока, панський ліс.

Уся та земля орендувалася дуками та наймалася селянам за гарні грошики, але останні роки селяни почали домагатись, щоб поміщиця або продала, або в оренду дала свою землю громаді.

Наближаючись до межі, я побачив на панській толоці селянських коней, корів, гусей, а коло їх гуртки пастухів. «Невже таки селяни здобули собі земельку?» — думав я, простуючи до трьох чоловіків, що лежали на самій межі, апетитно посмоктуючи люльки. «От несподівано! — крикнув один з них: — Здорові були! Чи пізнали старого товариша?» — «Пізнав, пізнав, та землі панської не пізнав. Чого це ви тут пасете цілим селом? Невже пані змилувалася?» — «Бодай її!.. Тільки людей на лихо призводять!

Паук наш, отой Одаменко витрішкуватий, таки злякався, одкаснувся од оренди, а бариня розгнівалася, нічого нам не наймає. Надавали ми їй за пастовень 80 карбованців, а вона Шестопалу за 70 віддала, аби тільки не нам... Тепер пасемо на чужому,— не пропадати ж скотині!» — «А своя толока?» — «Своя давно забита. Та ще й трави ніде немає, от де лихо! Панського острова ніхто селянам не наймає, пані сюди нікого не присилає,— прямо не знаєм, що й робити! А тут іще пішла чутка, що бариня землю продає. Ну, думаємо, пропали ми як швед під Полтавою! Купить хтось, та й перестане наймати нам на хліб. Кинулися до барині, щоб самим купити. Сторгували по 240 карбованців, повезли задаток. А там уже отой старий пес Одаменко побував,— бариня й назад: «Давайте,— каже,— усі гроші, та ще й по 300 карбованців за десятину!» Чи не капосна людина! Вернулися наші довірені, як розказали усе, то всі так і крикнули: коли так — дурно викосимо траву! Тепер ходять і чоловіки, й жінки, косять і жнуть, де схочуть,— що воно й буде, не знаємо! Кажуть, становий нахваляється з стражниками приїхати». — «А хіба у вас і стражники є?» — «Ні, у нас, хвалити бога, немає, а от в Тернах у князя Щербатова аж 50 чоловік найнято!» — «А що ж, тихше стало в Тернах?» — «Де там, ще гірше!.. Оце колись їхав по вулиці п'яний, та зачепив стражника, а той йому живіт проколов... Покликали начальника, пожалілися йому, так той і слухати не схотів». — «Ну то було б жалітись на його!» — «Де там нам, грішним! Тепер на селах таке пішло, тільки бережися! Брат на брата, батько на сина доносить, шпигів завелось бозна-скільки! От у нас на селі перший Петро Цорулик та Одаменко, як іроди які до своїх же селян. Оце підслухає щось, та й до урядника! Скажеш йому слово, а він: «Мовчи, а то донесу, то знатимеш, де блощиць годують!» «А ви не балакайте до тих посіпак, то й добре буде!» — «Куди там! Немає у нас згоди: той те, той інше! Ті траву панську косять, а ті до урядника бігають! Та от самі побачите!» Я попрошався з чоловіком і пішов далі. Ось і величезний острів (70 десятин), зарослий густою, високою травою. На йому справді де-не-де блищать коси та серпи і селяни в'язками носять траву. З другого боку так само близенько присунулася лука і тільки невеличка гребелька розділяла панську землю, що оточила село, мов гад який: ні вийти, ні виїхати, ледве з города виступиш, уже й чуже, уже

й штраф та суд. Скрутно селянам, нема куди поткнутись. Не дурно ж вони так пильно прислухаються до всякої вісточки, що іноді залетить у цей глухий куточок: ще я не встиг спочити з дороги, як уже зійшлися до мене чоловіки з своїм невідмінним питанням: «Ну що, як там Дума? Чи будемо з земелькою?»

«Та як же вам не сором?» — казав я трохи згодом: «Ви й досі нічогосінько не знаєте, що на світі божому діється? Чи не можна ж вам виписати яку путящу газету? Самі б читали, давали б людям читати, — а то наче в льоху живете». — «Еге, у нас багато вичитаєте! Хоч і сто газет випишуйте, їм не поймуть віри». — «Та от же ви ймете віри!» — «То що ж? Ми в школі вчилися, а от інші кажуть: тепер усі книжки від анцихриста! Євангеліє й те переробили для сміху на мужичу мову!» — «Ого темно-та!.. А де ж те євангеліє у вас взялося?» — «Та учитель аж двоє прислав! Там так уже гарно та понятно усе, — вік би слухав! Отже, деяким дурням не до вподоби. Кричать: треба школу закрити, а то грамота бозна до чого доводить!» — «Ну, школи не закриють! Не буде ж як у Курманах!» — «У Курманах?! — аж скрикнув я. — У такому великому селі? Через що ж це?» — «А так! Діди домагалися! Через неї, кажуть, усяке лихо: і бунти через неї, і землі не дають через неї, і забастовки через неї. Без грамоти краще жилося!» — «Та й у нас на селі багато таких людей, що проти школи зуби насталюють!» — додав молодий чоловік з русявою борідкою. — «Не розумію! — перепинив я: — Що ж вам школа заподіяла? У вас же ні бунтів, ні забастовок не було. Жили собі тихо... а чим же школа винна?» — «Поспитайте ж їх», — знов обізвався русявий: — «Грамота, кажуть, до пуття не доведе. Без грамоти краще!» А погляньте на їх самих: живуть як вівці, нічого не тямлять, хто хоче — за ніс їх воде. Ви пам'ятаєте Уляну Цоруликову?» — «Уляну? Аякже!» Я уявив собі задрипану, неохайну молодицю, пашекувату, придуркувату. «Ото ж вона тепер цілим селом орудує!» Я справді здивувався. «Що за чудасія? Як же це сталося?» — «А так! Прокинулася вона раз на похмілля і давай плескати, що до неї богородиця являлася і навчила її знахарувати, от і пішли до неї люди. Вона поплює, пошепче якусь дурницю, — дивись, і є пляниця. Та все похваляється, що вона у божої матері преподобниця! Оце встане вранці та: «Казала мені божа

мати, що наша писарша відьма!» або «Ви й не знаєте, хто у Бабака полотно покрав, а богородиця відкрила мені, що то Микита!» — «І люди вірять їй?» — «А як же? Більше, ніж книжці! Там як почне про Думу плескати, ми аж регочемось!» — «А чого ж ви її не присоромите, коли так?» — «Е, цур їй! Зачепа, кажуть, стерво, то воно ще дужче смердітиме!» — «Сумно ж тут у вас, як я бачу! Ні сонця, ні провітку. Хоч би ви дечого визнавали, та інших навчали!» — «Де там нам, грішним! — обізвався мовчазний чоловік з запасних солдатів.— Ми надіялися, що хоч ви яку гарну новину привезете, аж і вам ще не розвиднилося!»

Я бачив, що селяни пішли від мене незадоволені. Та й справді,— вони сподівалися, що я їм гарну казку про землю та про Думу розкажу, а замість того почули самісіньку правду. Другого дня я подався в суміжне село Іваницьке до своїх родичів. Там побачив той самий земельний голод, почув ті ж самі речі. Тільки дехто сумно промовляв: «Волі нам немає. Без волі й земля не пособить!» Але те бажання волі, або власне бажання легкості від усяких неписаних «свобод» та «конституцій» висловлювалося так боязко, наче на селі якась страшна пригода сталася. Незабаром я довідався, що й справді люди були дуже налякані. Під час загальних розрухів хтось підбив їх зорганізувати самооборону. Молодь жваво взялася до цього, почала озброюватись, кувати списи, добувати револьвери. Але до товариства записалося багато людей, що їм миліше за все було розбишацтво. Минуло небагато часу, а хлопці уже дали себе взнаки. Попереду погорів пан, аж сім разів,— останній раз навіть кінський завод огонь пожер, ні одної коняки не врятували. Після того товариство почало шарпати багатеньких селян: то в комору полізуть, то гроші однімуть. Трохи згодом уже нікого не минали: де борошно або зерно було не замкнене, де комора стояла на одирванці,— скрізь хлопці поралися. В грудні залізли були до дячихи, 1 000 карбованців забрали,— 500 потім вернулося, а 500 так і загинули. Швидко після того церкву обікрадено і були прикмети, що злодії до «самооборони» належали. Товариство за той час розледащило, почало пиячити, з людьми поводилося негарно. Аж несподівано набігла поліція, козаки, ісправник. Почалися арешти. У одного селянина саме було весілля, де гуляло товариство. Усі вже були напідпитку, коли хату оточили

козаки. Багатьом довелося на другий день похмелятись за ґратами: узяли молодого, Семена Сенька, забрали його бояр: Кліма, Прокопа та Андрія Сеньків, забрали, крім того, Хведота Сенька, Миколу Дяченка, Ілька Свиридового, Івана Коваленка, Василя Гавриша і Трохима Гурського. Стражники коло арештованих так походили, що після цього Василь Гавриш богові душу віддав. Решту посадовили в роменську тюрму, де вони й тепер дождаються суда. Після того на селі затихло було, але на щедрий вечір пригода трапилася. Більше 150 селян пішли на панські луки, де були в буртах буряки прикопані, та й заходилися хазяйнувати. Прибігли стражники, почали стріляти: п'ятох поранили, а ті розбіглися. Пан видав стражникам по 15 карбованців і на якийсь час забув про це. Аж ось на селі появилися шпиги і знов почалася колотнеча: видано тих, що буряки брали, видано всіх, що стіжки палили, та на пана нахвалялися і от знов більше 150 чоловік під судом. Люди гомонять, що то усе Хведот Лихно та Михайло Запаринний шпигують, бо й справді Запаринний розледащів, завжди пиячить, та на ворогів своїх нахваляється і дивись — того або другого й забирають!

«Оце свобода! — кажуть на селі. — Бодай її не бачити! Тепер і стін бережись, бо чорт їх розбере, чи німі вони чи й ні!» — «Дай уряднику та стражнику, то й твое зверху, — хвалився мені один чоловік: — Я сам уже не одну п'ятьорку витрусив їм! Хтось доказав, буцім то я давав гроші на зброю, а вони й причепилися: дай, коли хочеш, одступного, а то протокола составимо, то будеш десь блощиць годувать! Плюнув та й дав! Прямо кажу вам: тепер на селі хоч не живи. Одна наша надія на Думу-матінку. Ну що, як там вона? Чи дасть нам хоч що-небудь?»

На четвертий день я виїхав із села з великим жалем до цього приборканого куточка, а на п'ятий урядник уже робив там слідство і «внушав» селянам «благонамѣренныя мысли».

ЧЕРВОНОАРМІЄЦЬ

— Піду, мамо...

— А я ж, синку, а я?..

Вчепилася старими, покарлюченими пальцями в стареньку шинельку й не пускала. Сльози буйним горохом котилися глибокими борознами, що проорали роки й праця.

— Хазяйські сини... додому тікають... а ти йдеш... охотою...

Обвів очима вбогу стару хатину, що давно погорбилася та вросла в землю. Згадав свою осьминку в полі, глянув на матір, мов з хреста зняту, і ласкаво поклав їй руки на плечі:

— То ж хазяйські сини, мамо... Їхнє місце — тут, а моє — там.

Роздратовано випросталася стара Ганна Кучеренкова з обіймів синових, а на темному виснаженому обличчі спалахнули гнівом напівпотухлі очі.

— А моє ж місце де, скажи мені, хлопче? На кого мене кидаєш? Куди йдеш?.. З безбожниками? З анцихристами?.. Хіба ж не бачиш, що он їх із самого Капказу гонять та й гонять чередою?.. К-а-м-у-н-і-с-т-и нещасні!.. Чи ж вам ото битися з царськими солдатами та генералами? Глянь же на них, глянь іще раз на товаришів на своїх обідраних...

Кинулася до дверей, розчинила навстіж і знеможена сіла на лаві, втираючи сльози.

Сонце сідало за Лисою горою, за історичним Валом, де пишалися колись міцні мури лубенської фортеці князів Вишневецьких. Мимо дверей Хорольським шляхом ішли останні розпорошені колони недавніх добровільних захисників Донбасу, — нашвидку організовані робітничі батальйони, напіводягнені, напівобуті, напівозброєні (на двох, на трьох — одна гвинтівка). Тавро далекого походу, невдалих жорстоких боїв та важких утрат лежало на сірих зморених обличчях. Частина відставала, вибившись із сил, перебувала або перев'язувала побиті ноги, засипала тут же вповдовж дороги.

— Ото з ними підеш?

— З ними, мамо, з ними...

Схопилася з одчаєм, себе не тямлячи:

— Так геть же, коли так, швидше... Іди з моїх очей, не край мого серця!.. Краще б я тебе своїми руками в святу землю закопала, ніж оце ти без вісті підеш... Та хто ж мене, стару, без тебе догляне й догодує?.. Хто мені очі в холодній хаті закрие?.. Сину мій, сину!..

Вклонився до землі старечим мукам, поцілував суху, нужденну руку й змахнув рукавом непрохані сльози:

— Прощайте, мамо!.. Пора...

Вискочив прожогом, бо серце краялося з жалю. Впала стара просто на долівку й рвала на собі сиве волосся:

— Синочку мій... Андрієчку...

Далеко-далеко за синім обрієм ясного неба ледве-ледве гуркотів грім: десь за Войнихою на Хорольським шляху бухала денікінська артилерія.

Городами й левадами поспішав до знайомого перелазу... Невже не застане?

Полохливо метнулася якась парубоцька постать, а потім випросталася й стала біля тину, не ховаючись, з одвертою ворожою посмішкою на опецькуватому обличчі.

— Степане... ти?

Пригадалося давнє приятелювання, й книжечки, що давав учитель, і вогкі окопи над Саном, і спільні мрії про те, що буде, як царя скинемо... А потім... окопи з-понад Сану перекинулися на Дніпро, й на Сулу, й на Ворсклу, помережали всі містечка й села, поділили їх на два ворожих табори. Хазяйський син Степан Векленко опинився в очеретах, Андрій Кучеренко пішов добровольцем до Червоної Армії.

Зміряли один другого чужим поглядом, і докірлива усмішка заворушилася Андрієві на губах:

— Ховаєшся?

Місяць сковзнув по губастому обличчю Степановому, перекривленому зловтішною посмішкою.

— Чого б я ховався?.. Ховайся тепер ти...

І кожен — своїм шляхом. Андрієві думки заворушилися гадюками: «Так, так... Правда твоя, Степане, — не мішає вже мені й кущами обійти... Хто знає, чи не тягатимуть завтра денікінці молоду батрачку Марину Тимченкову: «З ким учора розмовляла? Де його захавала? Признавайся, гадюко, бо всю спину шомполами спишемо...»

— Андрієчку... Прийшов-таки?
— А то б покинув не попросившись?
— Ох і тяжко ж розлучатись, Андрійку!.. Не знаю, як і жити далі. Хазяїн голову підвів аж до неба та все нахваляється: «Пожди, пожди, босото,— он уже наші недалекі.. Рогом вам вийде моя земелька й волики мої круторогі!..» А вже про тебе, то краще й не згадує.

Андрій усміхнувся:

— Та я ж ні землі його, ні волів його не брав собі..

— Знаю, що не брав... Другим віддавав. Ох, Андрійку, що воно тепер буде? Заженуть вас без вісті, поб'ють і розкидають по чужих степах, по невідомих могилах!.. Там же, кажуть,— си-и-ла...

— Гнила то сила, Маринко. Розвалиться вона.

— Е, ні, не кажи.. Хіба не бачу, як від неї тікають?.. Ох, Андрієчку... Може б, ти таки... тут остався?.. Перепросив би Василя Гавриловича, та Степана, та Прокопа Семеновича... Не чужі ж вони таки...

Андрій насупився:

— Облишмо про це.

— Та хіба б я... Андрійку... Ти ж знаєш, що... Любий мій!.. Ти ж запрягався, що після покрови... А що ж тепер зо мною буде?

Дівчина заплакала. Андрій розгублено взяв її за руку й не знаходив слів:

— Та я ж... Маринко, хто ж знав?.. Чи я ж дурисвіт який? В мене в самого серце перевертається. Ти не плач, любя, ми ненадовго. Ось побачиш: лист не спаде з дерева, як ми повернемося назад. А може, я ще раз із Лубен навідаюся нишком. Ти поки що ночуй у клуні... А тепер...

— Андрієчку, єдиний мій... На кого ж ти мене кидаєш?.. Не йди, коханий, прошу тебе...

— Піду, Маринко...

Ледве розвів цупкі молоді руки, ледве зміг одірватися від очей, повних туги. Пішов не озираючись.

І стежив за ним з-за кущів ехидним оком хазяйський син Степан Васильович Векленко.

* * *

Оksamитна серпнева ніч повисла над Сулою. Потонуло в імлі лубенське надбережжя з своїми горбами й кручами, з сонним містом і веселим краєвидом. Тиша, як перед бурею. І тільки праворуч, з високої дзвіниці

мгарського монастиря пливе посульською долиною зрадницький дзвін: бов... бов...

Святі отці не сплять, богу моляться, відбивають години, півгодини й чвертки, посилаючи гучний поклик далеко-далеко за Сулу, аж туди, де за Войнихою шарудить мовчазна ніч тисячами ніг, і копит, і коліс.

— Денікін іде!

В Лубнах, у Засуллі, в Солониці, в Пісках огні потушено, але люди не сплять. Ждуть і бояться. Ждуть і надіються.

І враз мовчазну тишу ночі прорізує металевий удар з бронепотяга: «Бу-бух...»

А трохи згодом заклопотано-насторожена відповідь кулеметів: «Та-та-та-та...»

Несподіваний наскок на залізничний міст не вдався. Червоноармійці засіли в Бровидовщині й влучно поливали свинцевим дощем підступи до мосту й переправи.

Почалося!..

Ранок встав такий ясний і прозорий, що ніяк не вірилося в нічні сполохи. За Сулою, з її очеретами й луками, зеленою півдугою підвелися гори-шпилі з невеличким старовинним затишним містом просто перед очима. Зелені садки, білі хатки й будинки вкрили все узгір'я, скотившись мальовничим килимком до самої Сули. Праворуч, у зелених кучерях Вільшансько-Мгарських лісів, високо на шпилі, над Мгарем, підвелася чудова дзвіниця роботи італійського майстра. Біля неї незграбною купою мухоморів — уславлений монастир, місце вічного упокоєння преподобного авантюриста Афанасія Сидящого. За його скандальне життя навіть частина церков не наважилася занести його до святців.

Насторожено випнувся монастир над посульською долиною. Всіма своїми вікнами й ярусами вдивляється він через Сулу. Тут, на горбах правобережжя, ще панують червоні безбожники. Там, за Сулою, — православне христілюбне воїнство генерала Денікіна.

По вулицях Засулля, Солониці, Пісок уже вешталися горбоносі осетини в черкесках і погонах та денікінські офіцери в кубанках і папахах. На майданах розташувалася артилерія та обоз. Запахло «единою неділимою».

— Стой!.. твая-мая панімай?.. Давай бамага...

— Та навіщо ж ти гроші тягнеш?.. Калавур!.. Господин офіцер, що ж це таке?

— Ти чого тут орьош? Жаловаться?.. Ур, Сосланбек!..
Ещо!.. Тохта!.. Будет с него, пока...

Покривджені мовчки ковтали сльози й боязко ховали очі з таємною погрозою:

— Пожди, золотопогонна сволото, ось повернуться наші!..

Але в Лубни Засульською греблею вже вливалась довга смуга кінноти, пішаків, обозів, гармат, ящиків. Святий Афанасій Сидящий таки допоміг денікінцям здобути місто. Як це сталося?

Відбиваючи підступи до мостів кількома сотнями гвинтівок та десятком кулеметів, Лубни спішно виряджали потяг за потягом у бік Києва. А тим часом ситі монахи мгарського монастиря налагодили переправу. Денікінська кіннота вдарила з боку монастиря в обхід Лубнам, і до 8 годин ранку місто було в руках передового загону генерала Бредова.

На вулицях — свято. Офіцери та урядовці добували з потайних схованок свої мундири та блискучі погони, викопували, чистили й чіпляли кокарди та значки. Дами в новеньких сукнях з квітками в руках готували урочисту зустріч. Попи одмикали церкви й натягали золоті ризи:

— Благословенно царство отця і сина...

Тільки по робітничих халупках ховалися ті, що не встигли вийти зі зброєю в руках за околиці.

* * *

Андрій Кучеренко з своїм загonom кінноти охороняв лінію Тернів—Верхнього Булатця й зовсім не знав, що там діялося в Лубнах. О 9-й годині снідали після тривожної ночі й ледве помітили, що з Лубен виїхав до Верхнього Булатця якийсь загін.

— Що за чортовина? Начебто не наші... Та хіба ж у кулак розбереш?.. Що таке?.. Єй же ей — нібито папахи на головах. Еге, хлопці,— тікай, хто куди!.. Осетини в обход пішли.

— Стій!.. Куди тікати? Та їх же не більше півсотні. А нумо поза клунями — до околиці. Без команди не стріляти. Коли звалимо передніх, то зразу — по конях і — навздогін!

Осетини не сподівалися на таку зустріч у маленькому селі, коли ворог давно вже відступив по залізниці. Наближались повільно. Але раптом — команда, вибух

пострілів — і кілька коней покотилося вкупі з верхівцями...

З вузеньких вулиць напереріз вилетіла Андрієва півсотня. Десь затахкали збоку стрілкові частини, і загін, рубаючи по дорозі осетинів, погнав горбоносу сотню до самого міста й зосліпу влетів на площу станції, де вже розташовувалася артилерія супротивника.

Не розібравши діла, денікінські їздові підхопили гармати й кинулися через Лубни на Засулля, сіючи паніку. А на станції вже тріскотів одбитий кулемет і бігли сюди на підмогу робітники, а з Вил поспішили частини з артилерією.

За хвилину вузенькі вулиці міста Лубен стали пеклом. Єдиний вихід на Хорольський спуск і далі, через Засульську греблю, враз було забито пробкою наполоханого люду. Скакали, бігли, товпилися коні, вози, люди, гармати, ящики, поміж військовиків метушилися недавні привітальники, чиновники, навантажені вузлами дами, діти, попи.

Скажена лайка повисла над людською комашнею. Озвірілі обличчя осетинів на момент виринали з натовпу, і нагайка звивалася над спинами й головами біженців.

— Да-р-р-о-гу... св-во-ліч... ар-р-ти-лер-рія...

— Голубчики!.. А ми ж куди?.. Ріднесенькі! А-а-ай!..

Людські хвилі тислися єдиною вулицею й греблею вниз, за Сулу, туди, де по селах уже твердою ногою стала денікінська армія.

А місто вже тріщало тисячами пострілів і димилося тисячами синіх клубочків. По вузеньких вуличках майже поодиноці пробивалися до Сули останні денікінські солдати, дивуючись, де взявся той ворог, що стріляє з-за воріт, і з хат, і з садків.

Опівдні місто знов було в руках більшовиків і розпочався триденний бій під Лубнами 15—18 серпня 1919 року.

* * *

Радянська артилерія розташувалась в найвигідніших позиціях. Зморшки лубенських гір, ліси, залізнична виїмка,— а там, внизу, як на долоні, вся посульська долина, Сула з своїми рукавами, комишами та плавнями, села, хутори й рівний степ аж до Хорола й Миргорода.

В біноклі ясно видно штаб у дворі в засульського папа і дозорчий пункт на незграбній дзвіниці засульської церкви, схожої до копиці сіна...

— Крой, Ванька, бога нет!..

Мітко попадають набій за набоєм у попівський двір і в церкву. Денікінці цього не сподівалися, бо не знали, що з Києва прибула артилерія. Швиденько поховалися по високих клунях, поробили в горі непомітні віконечка й влаштували знов дозорні пункти, щоб виявити більшовицькі батареї... А за кілька годин — огонь уже по клунях.

Андрій випадково здивався з земляком.

— Як ти тут?

— Та — плавом же... Очеретами... Насилу втік від кулі.

— Ну як там у нас?

— А ти хіба не чув? Б'ють і грабують... Матір твою дуже побили... Все про тебе допитувалися.

— Все?

— Та ні... Невже тобі не казали? Двох уже згвалтовано... І — той...

— Та кажи вже, не тягни...

— І... Маринку теж...

— Маринку?!!

Не крик, а придушений стогін вирвався Андрієві з грудей. Увесь як ніби рвонувся туди, за Сулу, і в безсилій люті зціпив кулаки, вганяючи нігті в долоні. Розпеченим свинцем падало на готову рану:

— Кажуть, Векленко постарався. Сам нацькував офіцера. Мовляв, більшовицького командира полюбовниця...

Андрій брутально вилаявся і, круто повернувши, швидко пішов геть. А потім також несподівано — назад.

— Віткою проїхати можна?

— Ні, там стережуть. Треба комишами...

Знов пішов не оглядаючись.

* * *

Ніч — як мати рідна. Темною смугою ледве бовваніють Лубни над Сулою, притаїлись, мовчать. В легенькому серпанку долинного туману поховалися села; не чути їх. Між селами й містом — річка, широкий плав. На плаву вітер гойдає комиші й невпинно з ними розмовляє: «Ш-ш-ш... с-с-с... ш-ш-ш... с-с-с...»

А біля мостів перекидаються погрозами ворожі бомбомети: «Бум-м... бух... Бум-м... бух...»

До клуні куркуля Василя Векленка прилипла ледве помітна сторожка постать... Тихесенько-тихо:

— Маринко... Відчини...

Двері відхилилися темною вузькою пасткою, і Андрій просунувся в щілину. В ту ж мить — дві пари дужих рук вхопили його за плечі. Рвонувся Андрій, вхопився за кишеню... Р-р-раз!.. Ударив когось по голові наганом, але в ту ж мить покотився, втрачаючи свідомість під важким кулаком з гиркою.

— Попався, вовчику?..

Присвітили сірником. Андрій мовчки дивився на схилене мстиве обличчя Василя Гавриловича та похмуре Степанове, що мовчки витирав кров з свого чола. Смикнув Андрій міцно скручені руки й заскрипів зубами:

— Ну що ж?.. Ведіть, юди, робіть своє діло...

— І поведемо!.. Думаєш, помилуємо?.. У-у, розбишако...

Копнув важким чоботом просто в груди так, що й дух забило:

— Вставай, падло!..

Ще раз і ще раз... Степанові стало ніяково:

— Тату, годі...

* * *

Бронепотяг тихо відійшов до Матяшівки, де встановлювали шестидюймовку для обстрілу міста. Тут працювала контррозвідка й по канавах лежали трупи забитих. Андрія, побитого, зв'язаного, в самій тільки білизні, провели до капітана, що чинив допити.

— Ти червоноармієць?

— Червоноармієць.

— Комуніст?

— Навіщо ви питаєте, коли вам уже все донесено.

— Я тебе вивчу давати відповіді, с-собако... Смірна-а-а!..

Ручкою нагайки, затиснутою в кулак, ударив просто в зуби. Андрій ойкнув і виплюнув червону юшку, силкуючись плечем витерти кров з рота.

— Комуніст?

— Комуніст...

— Всипте йому на завдаток...

Осетини вхопили, збили з ніг і почали бити шомполами, розсікаючи сорочку, штани й м'язи. Андрій застогнав.

— Годі... Кажу тепер прямо: проведеш до міста тим шляхом, що сам прийшов? Видаси тих, що сигналізували вам із Засулля?

— Зрадником не був і не буду...

— Всипте ще...

Андрій підпливав кров'ю й почав втрачати свідомість.

— Даєш згоду?

— Ні... Краще вбийте...

— Додайте йому, падлюці!..

— Господин капітан... Він уже непритомний.

— Добре... Посипте тоді йому спину сіллю та замкніть до комори.

* * *

Привели ранком синього, закривавленого, з чорними засмаглими губами, в самих лахміттях з одягу та м'яса.

Два несамовитих вигуки розітнули повітря:

— Маринко!? Ти?!.

— Андрію... О, рятуйте!..

Впала непритомна на підлогу.

— Сосланбек, плесни на неї кухоль води.

...Сиділа й вила не своїм голосом.

— Андрійку, любий мій... Що ж вони зробили з тобою, падлюки?.. Боже ж мій, боже мій, чи ти чуєш, чи ти ба-чиш...

— Замовчи!.. Арсланов, дай їй п'ять шомполів.

— Капітане... Бийте мене, убийте зразу, та тільки пустіть неповинну дівчину.

— Пустить, кажеш?.. А шлях до міста покажеш?.. А товаришів отих видаси, що вам сигнали подавали?.. Мовчиш?! Ну так от же... Арсланов, прив'яжи його до стовпа... Дужче!.. Так... Тепер слухай, падло! Коли ти мені не скажеш, чого я від тебе вимагаю, то я цю саму твою Маринку віддам отут, на твоїх очах, своїм осетинам... Чуєш?

Божевільний зойк розкрояв повітря й серце. Маринка впала на коліна й плазувала з мольбою й одчаєм:

— Паночку!.. Не треба... Голубчику!.. Не треба... Пожалійте мене, молю я вас...

— Геть, паскудо!..

З огидою ударив її носком чепурного, хвацького чобота.

Андрій плакав і давився словами:

— Змилуйтесь, капітане... Не знаю я нічого... Не скажу... Подумайте... У вас же є десь жінка... або сестри...

— Мовчи, собако!.. Арсланов!.. Я вийду. Можеш тут...

* * *

— Ну що? Скажеш тепер, як пройти до міста? Говори, коли хочеш, бо ще не все!

Очі Андрієві горіли, як божевільному. Маринка лежала перед ним мов на хресті розіп'ята.

— Будь же ти проклят, каїне, від нині й до віку! Нехай твої сестри, жінка й діти дістануть того, що ти нам заподіяв.

— Арсланов, одрубай йому праву руку...

Несамовитий крик Маринчиці розрізав повітря, як удар гострої шаблі.

— Викиньте її за поріг... Арсланов! Рубай.

Андрій, закривавлений, повис на мотузках, утративши свідомість. Праща важко гупнула на підлогу.

— Лийте воду йому на голову...

Обличчя капітанове перекобочила огидно-хвороблива гримаса. В очах горіло божевілля, в куточках губ лопалася дрібними пухирками піна.

— Ну що? Скажеш тепер? Скажеш?

Капітан нахилився ближче, вдвляючись в перекошене муками обличчя Андрієве. Зібравши всі сили, той виплюнув згусток крові просто в випещене капітанське обличчя.

— Ах ти ж... с-собако!.. Арсланов!.. Виколи йому очі...

Страшна машкара з закривавленим обличчям та двома жахливими червоними плямами замість очей висіла на мотузках і хриплим пересохлим голосом кляла свого ката:

— Убий... сволоч... бодай твоїм дітям... бодай твоїй жінці...

— Арсланов!. Одріж йому язика...

Закривавлений мовчазний обрубок кинули на підлогу. Непошкоджена рука дряпала землю. В горлі клекотіло.

— Арсланов!.. Витягни й закопай у гній.

Капітан запалив папіросу.

— Гей, хто там?.. Сосланбек... Що то скиглить за вікном?

— Хі... Марушка сидить-воїть... Ногам-рукам навоз копаїть...

— Пристрель... Мішає...

* * *

19 серпня 1919 року денікінці переможцями вступали в місто Лубни. Буржуазія кричала «ура», і дами підносили квітки та цілували руки офіцерам, і дзвонили дзвони, й попи співали:

— Тебе, бога, хвалимо...¹

¹ Критика вже відзначила неймовірність цього нарису. А проте авторові можна закинути тільки зайву протокольність. В матеріалах іспарту Полтавщини — два таких факти. (П. К.)

ДІД ЯВТУХ

Дід Явтух пройшов іще одну ручку й спинився на межі, щоб погострити косу. Утер білим рукавом спітніле обличчя й почув, як вітер-пустун залоскотав десь за пазухою і заплутався в білій довгій бороді.

— Ох і ячмінь же ж!.. Роди, свята землице, й на другий рік!..

Дід набрав на мантачку мокрому піску з мантачниці й заходився мантачити косу: «Дзень-брязь, дзень-брязь, ш-щ, ш-щ, дзень-брязь...»

Невеличка смуга в діда, а вже йому важкенько самому з нею впоратися. Воно й літа, сказати б, не такі вже старечі,— сімдесят і шостий йому пішов... Хіба це так уже багато? Он батько, покійник, до ста років косу тягав, а помер аж на сто десятому. І ніколи на хворобу не жалівся. А тут ось на сімдесят шостому та щоб нивки не викосити? Хе-хе... Кріпись, старий!

«Дзень-брязь, дзень-брязь...»

Погостривши косу, знов пішов передостанню ручку. Коса м'яко ходила в дідових руках, і ячмінь покійно лягав ліворуч з тихим шелестом: «Р-р-раз... два... р-р-раз... два...»

Треба спішити... Ой треба спішити, щоб до полудня впоратись, бо сонце ж не жде. А ще ж і дов'язати його треба... Ач які снопики лежать!

Дід знову дійшов до межі й кинув задоволений погляд навколо. Очі світилися з-під пастовбурчених брів, і цілі пучечки ласкавих старечих зморщок лапками розбігалися навколо їх.

— Благодать!..

Тихо-тихо в полі сьогодні. Тільки жайворонки вгорі заливаються та жита тихенько шелестять, косі просять.

Неділя.

Дід осміхнувся. Перший раз за все життя своє він виїшов у неділю в поле з кошою. Ішов ранком, а люди аж стовпом ставали з несподіванки, його зустрічаючи... Чи не диво дивне? Всі до церкви йдуть, а дід Явтух — з кошою в поле! Зроду-віку ще не бачили такого в селі Зубівці.

Але ніхто не посмів і слова сказати дідові. Не такий дід Явтух, щоб йому хтось докір міг закинути. Він сам знає, що діє.

— Здорові були, дідусю!

— Здоров, здоров, синку!..

— З неділею святою будьте здорові!..

— Спасибі. Й тобі того ж...

Та й далі — своєю дорогою. Дід Явтух — твердо й упевнено, а люди — неймовірно оглядаючись. У діда — пряма, кремезна постать у білій святковій сорочці та в чистих старовинних, хоч і блаженьких, вибійчаних штанях. Довга апостольська борода — віником, і очі з-під кудлатих брів світяться, як на великдень, а сиве волосся на голові — кучерями. Ціле літо дід у спеку й дощ не носив шапки, бо так на пасіці звик.

Були й такі, правда, що, незважаючи на неділю, йшли, не помічаючи за сльозами ні діда, ні коси його. Ох і сумно ж сьогодні в Зубівці, до краю сумно!

Дзвони скликали до служби, наче по мертвих дзвонили, і люди йшли немов на панахиду, і ніде на вулиці або коло воріт — ні балачок, ні сміху.

Десять їх усіх!.. Десять неповинних людей, таких роботящих і таких, як на те, смирних, мусять сьогодні вмерти.

Дід насупив брови й швидкою ходою пройшов мимо панського будинку в кінці села, де розташувалися денікінці. На широкому дворі поставлено конов'язі. Козаки в самих штанях та брудних сорочках саме чистили коней, голосно перегукуючись, борюкаючись та жартома ганяючись один за другим. Біля колодязя кілька душ умивалося, жартуючи з старою, неохайною куховаркою. Над двором голуби-вертуни перекидалися в повітрі й три козаки, закинувши голови, пильно стежили за їхніми перевертами.

А поруч — рублена комора. На ній замки. Біля неї — варта.

Десять їх усіх!.. О, який жах!..

.

Дід натомлено дійшов останню ручку й устроїв косу кіссям у землю.

— Х-ху... Ще якісь там півкопи дов'язати та й додому... Встигну... Не забарюся.

Дід приставив долоню до кошлатих брів і подивився на захід. Від села по дорозі бігла спотикаючись жінка... І чого їй треба? Хто така?

Своєю звичкою він насупив брови й незадоволено мугикнув:

— Не хто ж, як Катря... Мотається здря!.. А втім, хіба ж ото їй легко?.. Нехай.

Катря добігла до дідової нивки. Очіпок з'їхав їй набік і не знати навіть, чи вона його скидала звечора і чи надівала ранком. І взагалі чи роздягалася ці два дні, чи вмивалася, їла, спочивала?

Одяг — буденний. Молоде, гарне обличчя — страшне від сліз та одчаю.

— Ой дідусю, голубчику, спасіть же мене, бо я пропала...

Кинулася до ніг, обняла закурений пилом чобіт і припала до нього в нестямі губами.

— Та що-бо ти, дочко, — збожеволіла, чи як?

М'яко одірвав ногу від русявої голови й посадив жінку на межу. Вона важко хлипала й задихано ловила повітря.

— Що там таке сталося?

— Вже погнали... могилу копати... біля млина... Там усе село виє... аж не знати як... Ой боюся я, дідусю!.. Ну що я тоді робитиму... з чотирма дітьми? Та всі ж такі... як каша!..

— Я ж тобі сказав уже, що Семен твій буде живий... А може, й усі. Не бійся, до вечора ще не близько... Казав же той луципер, що тільки по заході сонця...

Вона знов голосно заплакала.

— Нічого з ваших заходів не вийде. Забожився він, що всіх до одного скарає. Або дайте, каже, справжнього вбивцю, або всіх заложників розстріляю.

— Ну що ж, дамо тоді йому справжнього...

Катря рвійно схопилася з межі:

— Та нема ж його тут! І не знає він того нічого, що тут скоїлося...

Дід розгублено підвів на неї очі:

— А ти його знаєш?

— Отож-то... й горенько мое... що знаю...

— Хто?

— Мій... батько... За ними тоді гналися... вони вскочили... в наш двір... А потім того переховувалися... у вашому хлівці... Там і куцак, сказали... в яслах...

Дід сидів, замислившись і схиливши низько голову.

— А де ж він тепер?

— Далеко... аж за Пслон... Повернулися до повстанців... Казали, що хотіли офіцера поцілити... Він-бо саме якраз на рундуці стояв...

— А козак і підвернувся?

— А козак був позаду. Офіцер, кажуть, повернувся до вікна, а воно...

— А ти ж, дочко, хоч одній душі про це казала?

— Нікому в світі... Семена й дома не було, як його забрали.

Дід задумано перебирав рукою білу бороду, втопивши очі в землю.

— Ну от що, доню... Це — не біда. Поможи мені до-в'язати ці снопи, а тоді понесеш мою записку в Попівку до діда Кіндрата Зуба... Чуеш?

— Ой дідусю... Як же це так? А чоловіка тим часом...

— Я тобі кажу, що живий буде твій чоловік. Дід Явтух зроду-віку не брехав. Завтра вернешся собі холодочком додому, і все буде гаразд. Так треба. Як не підеш, то я й виручати не беруся. Чуеш?.. Тут у цій записці буде вся сила.

— Піду, дідусю, піду... Я вам вірю. Я вже й господу богу не вірю, а вам вірю.

Жінка хлипала й благаючими очима дивилася на діда. Дід одвів свій погляд набік і підвівся:

— А тепер — за діло.

Швиденько пов'язали снопи. Катря поносила їх в одну стальку. А дід тим часом, розіславши на коліні шматочок паперу, старанно виводив незграбними літерами: «Моя воля чотыры маи улыкы одать Катри Рыбалковой. И дитям»...

Дід Явтух акуратно склав записочку й покликав Катрю:

— Ну, пора...

— Ді-і-дусю!..

— Іди, йди, не бійся... Та гляди, нікому не показуй записки по дорозі, а спіши, щоб попасти туди не пізніше, як сонце зайде. В цьому — вся сила.

Стояв і дивився, як вона спустилася в балочку. Тоді швидко взяв шість снопів під руки й потяг на сусідню нивку, де вже стояли копи напередодні скошеного ячменю.

— Мало ж ти, Семене, цього року накосив... А дітей наплодив багато... Так, так... Роди йому, свята землице, на щастя, на здоров'я...

Поклав снопи та й знов пішов за новими.

Далі розшукав смугу вдови Уляни Кириленкової. Осміхнувся собі в бороду:

— От іще кого бог убив... Сама стара, та ще й дочка каліка.

Носив і сюди похапцем, аж захекався. Знайшов і Сидора Гриценкового нивку. Теж — голота непокрита.

Коли сонце круто покотилося до обрію, на дідовій стерні не було вже ні снопика. А на чужих бідняцьких нивках приткнулося по зайвому полукипку. Дід Явтух з косою на плечах поспішав додому, задоволено думаючи: «Не витече тепер ячмінь додолу, не жалкуватиме на діда».

* * *

Найпоказніша людина на селі — дід Явтух. Брови кошлаті, борода довга, постать висока, голос суворий, вдача мовчазна... А діти його ні крихітки не бояться.

— Ді-ду-сю!..

— Ага... Це ти?.. На ж тобі, та гляди нікому не кажи. А то — дубця дам, а не гостинця...

І так — кожному. Остався дід один одним, як палець, та й жив собі відлюдьком то на пасіці, то в своїй хатині. На жнива одвозив свої вулики в Попівку, на гречки, а сам тим часом свою нивку вбирив. Крім того, ще майстрував та бондарював потроху. Завжди свіжа копійка не переводилася.

Але в діда й тут не по-людському. Як тільки в удови Уляни або в Петра Голоти вже останню мучичку в діжці вимітали і від сліз їм очі пухли, так, дивись, і дід Явтух до хати. Очі насупить, чуба наїжачить, — таке сердите, що тільки мовчи.

— Здорові до хати!.. Оце йду собі мимо, та й згадав, що в кишені зайва п'ятка завелася. Та й думаю собі: загублю! От, їй же богу, десь випаде... А як оддам добрим людям, то вони, дивись, і прибережуть її мені на старість. Дак оце й заніс я до тебе...

— Та я ж у вас уже...

— Мовчи!! Коли старші балакають, то не перебивай!..

Дак от кажу, віддам її, та й буде колись, як знахідка. Розбагатієш, то повернеш...

— Та ви ж мені вже...

— Мовчи!! Тебе не питають, то й мовчи... А то кину зразу в піч гроші — і весь гріх на тебе.

Дід кладе на стіл п'ятку й бубонить найсердитішим голосом:

— А коли скажеш кому хоч словечко, то й на цім і на тім світі прокляну, так і знай...

І швидше з хати. А баба Улита — в сльози:

— Пошли йому вік довгий...

Химерна людина — дід Явтух!

На селі його вважали ще й за характерника: «слово таке він знає». Оце косить, бувало, в полі. День ясний і погожий, на небі — ні хмаринки. Потім — несподівано десь вітер пробіжить хвилькою по житах. Стане тоді дід лицем на захід, приставить долоню до кошлатих брів і пильно роздивляється з-під неї на білу кострубату плямочку десь аж на обрії.

Подивиться, головою похитає і швидше — за снопи, убирати в полукипки. А потім — косу на плечі та й додому.

— Діду, чого це ви?

— Дощ великий буде через півгодини.

Раніш було в таких випадках сміялися. Чудний дід! З ясного неба дощу сподівається.

Але трапилося раз таке: хмарка виросла в хмару та й покотилася понад самісінкими нивами. А вітер наче з цепу зірвався й мотався поміж небом та землею. Потім ураз, наче з бочки, на голову — злива. Така вода випала, що по всіх ярах рехло.

Після того стежили всі за дідом, як попи за барометром. На небі — сіра павутинка й дощ накрапає. А дід Явтух з оклуночком виряджається в поле сіяти. По дорозі — до Семена Рибалки:

— Ти ж не обманюй. Підвези мій мішечок та разом зі своїм і моє заволочиш. А я тобі одроблю.

— А дощ?

— Сьогодні дощу не буде. Ось-ось розвидниться...

І рушають усі за дідом у поле сіяти. А день справді як писанка.

Одного тільки дід не любив — на всякі там збори ходити.

— Чого я там не бачив? Лайки та сварки?

— Та хіба ж не можна, діду, без лайки, по-хорошому?

— А ти налови в банку павуків та мух, а тоді й спробуй помирити їх... Щоб по-хорошому.

Раз тільки дід Явтух ходив послухати оратора, як царя скинули. Вислухав мовчки та й пішов додому. Дуже зацікавив цим оратора. Знайшов той дідуся в його хатині:

— Чого ж ви, діду, ні словечка не сказали про революцію?

— Несправне діло...

— Як це так несправне? А то хіба справне, що в світі панувала неправда, а всі насильники ховалися за царську спину?

А дід йому знову — про свою баночку з павуками та мухами. Та хіба ж оратора перебалакаєш?

— Павуків видавимо, а мухам — повна воля...

— Гай, гай, та ще й зелененький!.. Павуків на світі, може, ще більше, ніж мух...

Довго балакав з ним оратор і кинув йому наостанку:

— Жаль мені вас, дідусю... Така ви сила-силенна, а загинете здря.

— Чого ж здря? Може, й по мені якась спасенна душа заплаче?

— Не те, дідусю, не те! Коли б ви в гурті за гуртове діло пішли, то б за собою багатьох повели.

— Не вмю я, синку, водити. Мені б іще самому, бува, не заблудити.

— А в гурті б ви на ширший шлях вийшли.

— Може, синку, може. Та вже пізно мені ширших шляхів шукати: недалечко й до ями. Хай уже, дійду якось помалу. А думка моя така: аби тільки недарма прожити. А чи в гурті щось путнього зробиш, чи сам наодинці,— усе воно піде в один казанок.

Був іще один випадок, як заходилися пана ділити. Покликали тоді й діда Явтуха до земельного комітету.

— У вас там, діду, опруга того — з півдесятинки, то вам революція наділяє ще півтори з панської. Та дає зерна на посів.

— Спасибі за ласку. Не візьму.

Голова земкомісії насупив чоло:

— Панів жалко?

— Не панів жалко, а людей жалко. Я себе й рукою прогую, а ви краще ту землю біднішим та молодшим віддайте.

Так і не взяв.

Потім прийшли німці та гайдамаки, почали сірпати громаду за панське майно. Молодий пан хорунжий, з сусідніх поповичів, бризкав на всіх слиною та загрожував шомполами, вимагаючи видати ватажків:

— Дак не скажете, хто підбивав?.. Запорю!! З кожного десятого шкіру спушу!! Гей ви, візьміть оцього, й оцього, й оцього...

Гайдамаки вхопили з десяток селян і витягли шомполи. Настала тиша, як перед бурею. А дід Явтух несподівано виліз із натовпу та до пана хорунжого. Голова як молоко, і борода як у апостола, а очі — ясні, спокійні. Вийшов і сразу — стареньку свитину з себе:

— Мене, пане, бийте, а їх пустіть... То я всіх підбив. Хорунжий зніяковів:

— Неправда. Ви навіть від землі відмовилися.

— А то хіба правда, що ви он цілий десяток неповинних хочете бити?

Обійшлося без бійки. Наказали тільки всім повернути панське майно до цурочки... Обступили селяни після того діда Явтуха, не знають, як і подякувати. А він їм сердито:

— Ну, ну, ну... Розквакалися, не знати чого.

І швидше додому.

* * *

Сонце спускалося до обр'ю. І з кожною хвилиною все більший і більший жах охоплював селян. Біля панського будинку, на брудній запорошеній траві, сиділи й лежали лицем просто в пилюці жінки й діти арештованих. Вони вже не кричали, а тільки важко хлипали або тихенько скавучали нелюдським голосом.

Селяни здебільшого ховалися по хатах або ж боязко переходили вулицю, кидаючи полохливий погляд на панський будинок і далі на вигін, до вітряків, де чорнів бугор свіжовикопаної могили.

Робили вже всякі догадки, перебрали вже всі прізвиська... Ні! Не вгадати їм, за чю провину мусять загинути десять.

Дід Явтух вертався з поля з косою на плечах і скося глянув на чорний бугор біля вітряків. У голові гірка думка: «Просторенька, як на одного... А на десять — тіснувато...»

Побачив жінок і прискорив кроки, насупивши чоло.

— Дідусю!.. Голубчику!.. Ріднесенький!..

Махнув рукою й мовчки пішов далі. Чим тут порадити безпорадних?

Прийшов додому, повісив косу, відімкнув хатину й сів біля столу, замислившись:

— Десять їх... І в усіх — діти...

Зітхнув і вийшов на подвір'я. Сонце сідало вже за верби над ставом. На вишні цвірінькали й вовтузилися горобці. Зозулястий галанський півень злетів на тин і кукурікав своє привітання ясному вечорові.

— Благодать!..

Старий Рябко важко виліз із-під порожнього сажа й підійшов з німою ласкою. Дідусь погладив його по голові й розчуленим голосом промовив:

— Що, брат Рябко,— вмирати пора?

Старий пес вдячно тулився до ніг і тихо скавучав.

— Ну, ну, перестань, брат, перестань...

Злазив до погребя, дістав глечик молока, вилив його в миску, накришив хліба:

— Іж, брат Рябко,— наїдайся... Дванадцять років укупі...

Голос увірвався, й непрохана сльоза капнула в миску. Рябко сидів і розумними, майже чоловічими очима стежив за хазяїном.

Дід Явтух готовився. Вийняв із скрині нову сорочку, надів. Дістав нову свиту. Нарешті пішов до хліва, розшукав там куцака, заховав його під свиту... Глянув іще раз на все подвір'я:

— Пора...

Хотів був замкнути хату, замислився на хвилинку... Навіщо?

— Прощай, Рябко...

Раптом нахилився й поцілував у лоба. Відступив і витер непрохану росу.

— Дожився старий... І попрощатися більше нема з ким...

Старий пес сидів на задніх лапах, схиливши набік голову й опустивши одно вухо, ніби прислухаючись. Потім несподівано підвів голову вгору й завив хрипко й тоскно, а важкі старечі сльози викотилися йому на очі.

Дід Явтух твердим кроком простував до панського будинку.

— Чого тобі, діду?

— До вашого начальника, зробіть таку ласку.

— Набридло вже йому сьогодні слухати. Звелів, щоб не допускали. Зараз поведемо ваших до ями.

— Дуже вас прошу допустити. Скажіть, що прийшов убивцю виказати...

— Та ну?.. От так штука!.. І привести його зможеш? Дід гірко усміхнувся:

— І привести зможу.

За хвилину він уже стояв перед сотником, червонопиким банькатим офіцером з пишним вусом, закрученим у кільця.

— Помилуйте, пане, селян. Вони ж не винні... Ви самі знаєте, що вони не винні.

— А сто чортів!.. То це ти з цим до мене прийшов? Я вас попереджував, хамів, що розстрілюватиму по десять за одного, а ви думали, що так і минеться? Годі!.. Давай мені того, хто стріляв, і я випущу всіх.

— Я його привів, пане...

Обличчя офіцерове налилося кров'ю, він підвівся з місця:

— Дак давай же його, падлюку!..

— Беріть, пане... То я стріляв...

— Чи ти не здурів, бува? Що ти плетеш?

— Ні, не здурів. Я хотів був убити вас, та ви нахилилися до вікна. Я вдарив, а куля досталася козакові, що позаду стояв... Ось і куцак...

Очі офіцера запалилися гнівом. Він підскочив до діда Явтуха, вирвав куцака з рук і вдарив прикладом просто в обличчя,— раз, і два, й три. Дід ойкнув і поточився. На білу-білу бороду побіг червоний струмочок з рота. Дід тихо, благаючи, просив:

— Не бийте мене, пане, прошу я вас. Я вже старий. Розстріляйте швидше... А їх пустіть. Моя вина... Даремно люди мучилися.

Офіцер люто вилаявся, вдарив іще раз, покинув куцака й покликав козаків.

За кілька хвилин із рубленої комори випустили змучених, переполоханих людей, і жінки та діти з істеричним плачем та сміхом кинулися тягти їх додому. Але всі, приголомшені звісткою, стояли нерухомо. Хто б подумав?..

Дід Явтух — убивця!.. І де він куцака дістав?.. От і кажи ж ти!.. Ледве через його не загинуло десятеро людей...

— Стій... Як тобі не сором? Він же сам признався. Інший би не признався, а він признався.

— Ну да... Совість замучила, то й признався. Знаємо таких!

З села бігли поодинокі люди, щоб розпитати про новину.

Діда Явтуха тим часом вивели з двору в супроводі півтора десятка озброєних козаків. Голову держав прямо, й очі йому світилися з-під кудлатих брів, і ласкаві зморшки лапками розбігалися по обличчю. А на довгій білій бороді — червоні смужки.

Твердою ходою дід Явтух ішов до ями.

П'ЄСИ

ЧАРІВНА СОПІЛКА

Дитяча п'єса-феєрія

ДІЙОВІ ОСОБИ

Батько-робітник, 35 років. Бліде, стомлене обличчя, сміливі, темні очі. Звичайне убоге робітниче убрання.

Мати, 30 років. Хвора виснажена жінка гарної вроди, смирної по-лохливої вдачі.

Надійка, дочка їх. 6—7 років. Весела, вродлива.

Одягнена в стареньку сорочечку і таку ж полатану спідничку. Боса.

Молодий робітник, 28—30 років. Смуглявий, енергійний.

1-й юнак-робітник

2-й юнак-робітник

} 17—18 років; палкі, енергійні, рухливі.

Дівчина-робітниця, 18 років. Бліда, вродлива.

Убого, але чепурно вдягнена.

Дід-робітник, 60 років. Сива борода, густі настовбурчені брови.

Жінка з немовлятком—робітниця, 30 років. Змучена, злякана. В дуже убогому полатаному вбранні. Боса.

Поліцейський пристав, 35 років. Сите, грубе обличчя, закручені пишні вуса; звичайний мундир з білими вузькими погонами, картуз з кокардою; шабля через плече, револьверний рябий шнур.

Городовик, 40 років. Грубе товсте обличчя, жорсткі підстрижені вуса, товста, сита постать. Мундир з жгутами замість погонів, шабля і револьвер з жовтим шнурком. Низенька шапка з значком.

Привид селянина-косаря.

Привид робітника-коваля.

Привид старця-сліпця.

Привид поводиря-хлопчика.

Привид пана.

Привид батька в'язня.

Привид городовика.

Мати-природа.

Земля.

Вода.

} Пояснення в IV яві.
Робітник-коваль виступає,
крім того, в VI яві.

Повітря.

Огонь.

1-а дитина-квітка.

2-а дитина-квітка.

Дитина-метелик.

Діти-квітки, діти-метелики, діти-бабки.

Робітники й робітниці.

Убога хатина робітника.

Праворуч — вхідні двері, біля них збоку — стіл, ослони; на столі — невелика лампа. Ліворуч — піч; біля неї убоге ліжко, вкрите рядном. Просто глядача — вікно.

Я В А І

Коло печі — група робітників: дід і жінка з немовляtkом — в позах смиренно-покірних; дівчина-робітниця — в позі переляканій; молодий робітник, 1-й та 2-й юнаки — в позах гнівно-стриманих. Біля ліжка мати плаче, поклавши руку на голову Надійки, яка перелякано тупиться до неї. Біля дверей городовик у шапці. Посеред хати — пристав у картузі з портфелем у лівій і револьвером у правій руці, та батько-робітник, одягнений, з шапкою в руці. Ближче до глядача — розчинена скринька з розкиданою одежиною, мапаттям, книжками.

Пристав. Ну, годі вже, годі тут нюні розпускати! Однаково не повірю!

Мати (плаче). Бога бійтеся, господин пристав! За які ж це такі провини забираєте ви мого чоловіка? Він же смирна, роботяща людина... Пожалуйте нас, господин пристав!

Пристав. Ага!.. Тепер ви плачете? Тепер ви кланяєтесь та бідкаєтесь?.. А хто підбивав робітників на забастовку? Може, не знаєте?

Батько. Та не я ж, господин пристав!

Пристав. Ти знаєш хто, та не кажеш! От ми тобі й розв'яжемо язика в поліції!

Батько. Господин пристав, ще раз прошу вас...

Пристав. Годі базікати! (Показує на двері). Марш!.. (Повертається до робітників). А ви мені сидіть тихо, по-

ки не проведу його через усю вулицю... Чуєте?.. Бо у вас тільки демонстрації та маніфестації на думці... Знаю вас! (*Виходить слідом за батьком; городовик — попереду*).

ЯВА ІІ

Робітники оточують матір.

Молодий робітник. Чого ви плачете? Чого ви кланяєтесь йому? Однаково не допоможе! Це ж Каїн! Собача душа! На те він служить, за те він гроші й хрести отримує!

1-й юнак. Не просити, а бити їх треба, іродів!

Дід-робітник (*хитає головою*). Ой ні, дітки,— силою нічого не поробите... У них ще більша сила! У них — гроші, у них солдати, у них — поліція! Прохати їх треба!.. Молити їх треба!.. Ех, тяжко жити на світі робочому люду!..

Жінка з немовлятком. Ще й як тяжко! Цілий вік побиваємось на роботі і просвітку не бачимо! А кінець усім однаковий — голод, холод, злидні, хвороба... Ой, лихо-лихо!

Молодий робітник. Бо дурні ми й темні! Панів жменя, а нас ціла армія! Ми, як ті бджоли, для цілого світу мед добуваємо, а вони, як ті трутні, нашою працею поживляються. Їх ми булочками годуємо, в шовки-оксамити зодягаємо, а для себе — черствий шматок хліба та драна свитина на плечі... Хіба ж це по правді!

Дід-робітник. На те божа воля! Так бог дав,— не нам його судити!

Молодий робітник (*докірливо*). Ех, діду, діду! Ви ще й досі попів слухаетесь, їхньому писанію віри ймете? Вони й писанія давно повернули на свою руку, з багачами-глитаями злигалися, на нашу голову пута сплели, на наших шиях паразитами сіли!

Мати. Чи вам таки не гріх та й не сором язиком таке плескати?! От за це нас бог і карає, за це й поневіряєть ми ціле життя!

2-й юнак (*гнівно*). Та що ж це за бог такий у вас чудернацький, що нещасних темних людей катує від коліски до могили, а ситих безсовісних глитаїв своїми ще-

дротами наділяє? Помиляєтесь, матінко! Боги, царі, попи, пани — це вороги наші, бо їх нам на лихо вигадано!

Дід-робітник (*обурено*). Пху, пху на тебе, гріховоднику! Хіба ж видано таке говорити? Ми — комашня! Ми — ніщо без них! За їхньою головою і ми всі на світі животіємо! Ми пропадемо як руді миші, коли чужі уші такі речі підслухають! Це ж бунт! Це — гріх! Як вам не сором! (*Іде з хати*). Дуже вже розумні поробилися, трясця вам у печінки!

Жінка з немовлятком. Ох, піду, мабуть, і я, бо коли б справді чого не було. (*Іде*).

Молодий робітник. Ех ви, страхополохи!.. Того нас і в ярма позапрягали, що ми купи не держимось! (*Гірко*). Тепер і сам бачу, що пішли наші стежки нарізно! Прощайте! (*Іде*).

Мати (*сумно*). Прощайте!

1-й юнак. Не сумуйте, тітко,— завтра щось вигадасмо! Прощайте!

2-й юнак. Прощайте, тітко!

Ідуть.

Мати. Прощайте, люди добрі! (*Стоїть задумана*).

Дівчина-робітниця (*підходить до Надійки, гладить її по голові*). Не журіться, тітко,— невже-таки за нас бог не заступиться?

Мати. Та як же його не журитись, коли в хаті ні крихти хліба, а на руках дитина? (*Плаче, притулившись до себе Надійку*).

Дівчина-робітниця (*зітхнувши*). Може, я завтра вам шматок занесу! (*Несміливо виходить, оглядаючись на матір*).

Мати (*втирає сльози*). Де вже там, коли у вас у самих не густо!..

Дівчина-робітниця (*веселіше*). Поділимось... А Надійці сопілочку подарую: дістала-таки недавно.

Надійка. От гарно як! А я вже пісеньки навчилася для татка! Тільки не скажу вам,— хай як татка пустять.

Дівчина-робітниця. Ну, прощайте... (*виходить*).

Мати стоїть у безнадійній задумі.

Надійка (*сіпає матір за полу*). Мамо, їсти хочу!

Мати (*гладить її по голові*). Потерпи, моя дитино,— пізно вже сьогодні! Лягай спатки, а я завтра позичу хлібця, зваримо кулешику... Немає у нас сьогодні нічого!.. (*Готувить постіль*).

Надійка. А чого ж у пана щодня булка та й булка! Мати. Того, що він пан!.. Йому ті булки люди роблять!

Надійка. І у попа он щодня книші, та пироги, та кури, та сало... Мамо, я сала хочу!.. Чому в нас сала немає? (*Лізе на постіль, лягає ногами до печі*).

Мати (*вкриваючи її*). Бог з тобою, дитино,— де ж того сала взяти? Попу люди назносять, а нам самим треба заробити!..

Надійка. А чого ж, мамо, люди панів та попів ласошами годують, а самі голодні?

Мати. Так бог дав, доню,— його свята воля!

Надійка. То бог такий злий, мамо? Еге? Він обижає бідних людей?

Мати. Христос з тобою, моя дитино! Хіба ж таке можна говорити? Бог добрий, бог усім батько!

Надійка. А чого ж він тоді нам хлібця не дає? А панові щодня булочку?

Мати (*сідає на ліжкові*). Не знаю, доню,— так уже на світі божому споконвіку встановлено! Панам і земля, і заводи, і гарні хати, і пишна одежа, і смачна їжа, а людям тільки гірка праця та злидні! Пани тільки ласують, а люди їм і землю орють, хліб сіють, муку мелють, булочки печуть, до рота подають, і на заводах, і на шахтах під землею всяке добро для них добувають...

Надійка. Чого ж так, мамо?

Мати. Так бог дав,— яка-бо ти!.. Все чого та й чого! Спи вже краще, а я піду за татка довідаюсь...

Надійка. А куди ж татка повели?

Мати. Бодай не казати, доню! Посадять нашого татка в тюрму за ґрати залізні, та й держатимуть, доки схочуть... А ми тут без хлібця сидітимемо...

Надійка. А хто ж то так робить?

Мати. Пани, моя доню... Пани та їхні прислужники!..

Надійка (*зітхає*). Які ж вони, мамо, недобрі!.. Я як виросту велика, то всіх панів повиганяю!.. А татка паном зроблю.

М а т и (*всміхається*). Бог з тобою, моя доню! Пани сильні, за панів сам цар! А хіба ж можна проти царя? Грішка!.. Цар наш батько, ми всі його діти!

Н а д і й к а. А чого ж цар нам хлібця не дає?

М а т и. Він далеко, доню! До бога високо, до царя далеко! Та хіба ж йому тільки й думки, що про нас, харпаків? Він живе в золотих палатах посеред райських садків за кришталевими стінами. А в тих палатах добра всякого лічить — не перелічить, пишуть — не переписать! Столи й стільці з каменів-самоцвітів, посуд з щирого золота, на столах скатерті шовкові, на долівках — килими оксамитові. Ходить цар у золотих ризах, їсть найдорожчі наїдки, п'є найсолодші напитки. А служать йому самі пани та генерали з хрестами та шаблями... Де вже там йому про нас думать?!..

Н а д і й к а. То цар навоював собі такого добра, мамо?

М а т и. Ні, доню, то все робітники своїми руками поробили!..

Н а д і й к а. І мій татко?

М а т и. І твій татко!

Н а д і й к а. А чого ж татко сам такий бідний? І дядько бідний? І дідусь бідний?

М а т и. Оце мені... Чого та чого?.. Спи уже, не вигадуй! (*Встає*). Мені давно треба йти про татка розвідати, а ти язика розпустила! (*Поправляє рядно*). Спи, доню, а то голівка болітиме.

Н а д і й к а. А я, мамо, про хлібчик думатиму... То мені він присниться, а я попоїм, та й не буду вже голодна. Так, мамо?

М а т и. Так, доню, так... Тільки й нашого щастя, що уві сні. (*Всміхнувшись*). Не забудь же разом і меду попоїсти! (*Шукає собі хустку*).

Н а д і й к а (*сонно*). І меду... а татко... прийде... вранці... гостинчика принесе... а пана... в тюрму... (*Засинає*).

М а т и (*тихо*). Не для панів на світі тюрми будуються! (*Прикриває дочку краще*). Спи собі на здоров'я! (*Тихо йде з хати, погасивши лампу*).

ЯВА ІV

Світло помалу гасне. Темно. Надійці сняться привиди. Привид перший, селянин. Просто глядача ліворуч розсовується стіна, займається світло, збільшується і яскраво освітлює селянина-косаря. На фоні широких нив або луків косар невтомно кошить, посовуючись з глибинні фону до глядачів; потім спиняється, витирає піт з чола і знов стає до роботи. Світло помалу гасне. Темно. Привид другий, робітник. Просто глядача праворуч розсовується стіна, займається світло і яскраво освітлює робітника-коваля в убогій одежні й робітничій фартушині перед ковадлом з великим молотком в руці і шматком заліза в другій. Коваль невтомно кує (але з найменшим грюкотом, щоб більше скидалося на сон); потім спиняється, витирає піт рукою і знов береться до роботи. Світло помалу гасне. Темно.

Привид третій, батько з полицяем. На місці першого привида — батько з терновим вінком і краплями крові на чолі; на руках і ногах залізні пуга. Ззаду — фігура самозадоволеного, пикатого й пузатого полицая з шаблею, витягнуною з піхов, як її носять під час провадження арештантів. Батько підводить скорбні очі до неба, здіймає догори свої заковані руки, потім знов опускає їх і безнадійно хилить голову. Світло гасне. Темно.

Привид четвертий, старець з поводитирем. На місці привида другого — сплячий дід-старець в лахмітті, обвішаний торбами; одною рукою він обіперся на ціпок з надітою на його шапкою, другу руку простяг за милостинею, скорбно похиливши голову. До його притулвся поводитир — маленька, обшарпана, худа, мізерна істота в лахмітті з чужих плечей, з шапкою, яку боязко тулить руками до грудей. Світло гасне. Темно.

Привид п'ятий, пан. На місці першого привида — ситий, товстий пан дримає в кріслі-гойдалці з цигаркою в руках, виставивши черево з дорогою цепкою до годинника. Поруч з ним — маленький, круглий столик, на ньому — кава в склянці, молочник, тарілка з коржиками, пузатенька пляшка з паливкою і чарка. Пан сонно чмокає губами, ледве підводить сонні вії, наливає чарку, нехотя тулить до губів, ледве хльобнувши і знов дримає. Світло гасне. Темно.

ЯВА V

Чути ніжну музику-ноктюрн (бажано скрипку). Музика дужчає, росте. Помалу сцена освітлюється чарівним зеленим світлом. Стіни хатини (або принаймні хоч одна задня стіна) і вся обстановка, крім ліжка Надійки, щезають. Навкруги — ліс. Ліжка Надійки на тому ж місці. Біля ліжка, схилившись в сторожких позах, мати-природа, оточена роем дітей-квіток (троянда, ромашка, лілея і т. д.), дітей-метеликів, дітей-бабок, за нею земля, вода, повітря, огонь. Усі зазирають до ліжка навшпиньки, немов готові зразу ж розвіятись, щезнути. Ноктюрн стихає.

Мати-природа (співає під акомпанемент на мотів «Коліскової» Гречанінова).

Нічка-мати землю вкрила,
сипле квіти май...
Спи, моя дитинко мила,
сили набирай!
Сон твій казкою ясною,
щастям я наллю,
рани всі твої загою,
лихо все присплю!..

Надійка (*при останніх звуках співу підводиться на ліжкові, протирає очі*). Ма-мо! (*Дивиться мов зачарована*).

Мати-природа (*приклавши пучку до губ*). Ш-ш!
(*Тихо відступає*).

Всі (*ледве чутно*). Ш-ш! (*Теж відступають*).

Надійка (*жваво встає з ліжка, підбігає до групи, зачудовано розглядає*). Ой, як тут ловко! (*Хватає 1-у дитину-квітку за руку*). Хто ти?

1 - а дитина - квітка. Квітка!

А ось метелики, бабки прозорокрили...
Хіба ніколи в полі ти не гралась?
Ніколи в темнім лісі не бувала?

Надійка хитає головою.

Біднесенька! (*До всіх*). Давайте ж танцювати!
Мерщій, мерщій, сестрички, станьте в коло!

Надійка (*весело плеще в долоні*). Мерщій, мерщій
давайте танцювати! (*Спиняється*). Або... пождіть... Я їсти дуже хочу!

1 - а дитина - квітка. Ой леле! Слухайте,— дитинка їсти хоче...

2 - а дитина - квітка. Вона голодна... Чуєте? Голодна... (*Хвилюються*).

Мати-природа. Чого ж ви стали? Швидше всі до діла,— мерщій голодну смачно нагодуйте!

Я всіх тулю до матернього лона
і щедро всім дарунки наділяю,—
невже ж для неї (*показує рукою на Надійку*)
ласки ніякої
не знайдеться у матері-природи?!..

Земля (*підступає до Надійки і подає білу булочку і шматок меду сотового*).

Моя дитино, на, мерщій годуйся!
Найкращий дар земля тобі підносить,
бо всіх вона годує, зодягає,
для всіх у неї ласка і притулок!

Надійка (їсть). Ой, смачно як!.. Це мед солодкий, — правда?

І булочка, біленька як у пана... (Зітхає).
А в нас і хлібця чорного немає!

Земля.

О горе, горе! Люди нерозумні!
Невже немає місця всім на світі,
що брата брат хватає, мов шуліка,
із братніх рук все ласе видає,
грабує, шарпає, неправду всюди сіє?..

Вода (подає чарку з зеленого листка).

А ось роси прозорої напийся!
Вона туманом падає з повітря
і всі квітки щоранку напуває.

Надійка (п'є). Як славно з вами тут... Які ви добрі! А це для мами хай! (Ховає булочку в кишеню).

2-а дитина - квітка. Тепер, сестрички, в коло!

Дитина - метелик. Мерщій в танок ставаймо!
Швидше в коло!

Становляться в коло. Посередині Надійка.

Надійка (сумно дивиться на своє вбоге вбрання).

А як же буду з вами я гуляти?
Ви всі прибрались, наче на великдень,
а в мене все полатане, стареньке...

Мати-природа. А правда, доню, правда! (До всіх). Чого ж ви стали?

Я цілий світ розкішно одягаю
в зелені барви, в камні-самоцвіти,
в срібло, і в золото, і в пишні оксамити...
Мерщій подайте дівчинці одягу!

Всі оточують Надійку і вбирають її під веселі вигуки, але так, що непомітно, відкіля взялась одяга.

З е м л я.

Дівчаточка, а нумо мерщій до діла!
Сорочку білу швидше і спідничку!

1 - а д и т и н а - к в і т к а.

Мерщій, мерщій, сестрички, надівайте,
нехай вбереться, наче королівна!

2 - а д и т и н а - к в і т к а.

А ви вплетіть їй стьожку з оксамиту,
вінок з квіток на голову надіньте,
узуйте ніжки в гарні черевички!

В о д а.

Росою збризніть личенько змарніле!

О г о н ь.

Вогнем зорі прикрасьте щічки білі!

1 - а д и т и н а - к в і т к а.

Мерщій, мерщій, сестрички, поспішайте,—
нехай вбереться, наче королівна!

М а т и - п р и р о д а. Тепер, малеча, в коло!

В с і. В коло! В коло!

Розступаються. Між ними — Надійка в білій сорочечці, червоній оксамитовій спідничці, червоних черевичках, в стьожах і у віночку.
Музика. Коло. Балет.

Н а д і й к а. Ху, втомилась я!

Музика стихає.

Не хочу танцювати!

(Стоїть побожно перед матір'ю-природою).

Як гарно тут! Яка сама ти гарна!

Діти-квітки і діти-метелики оточують матір-природу мальовничою групою і горнуть до неї.

М а т и - п р и р о д а.

Не бійсь, дитя, підходь до мене сміло!
Я поведу тебе з брудної хати
в своє розкішне царство на простори...
У мене всі покої з самоцвітів,

а стелі з хмар блакитних та рожевих...
Я килими під ноги застилаю
з квіток пахучих, трав ясно-зелених,
і в дзеркалі річок моїх прозорих
пишаються-цвітуть мої палаци!
Своїх гостей я пишно одягаю,
годую всіх найдками смачними,
солодкими напоями шаную!

Надійка. То ти цариця?

Мати-природа.

Ні, я більш цариці!
Я мати всім! Я все живе і мертве
держу, дитя, на матерньому лоні!
Коли мами у тебе немає,
то я мамою стану тобі,
розважатиму горе дитяче,
утиратиму сльози в журбі!
Я навчу тебе жити на світі
і красою і міццю наллю,
оточу тебе, дівчинко, щастям,
тобі викую долю твою!
Я — надвічна мати-природа!

Надійка (*кидається до неї*). Мамо! (*Пригортається*).

Мати-природа (*поклавши їй руку на голову*).

Будь же щаслива, як май!
Подивись тепер, доню, навколо,
своїх друзів, як можеш, пізнай!

Земля (*приступає до Надійки*).

Я — земля. Я давно підтопталась
і покрилася зморшками я,
але сили великі ховає
під своєю корою земля!

Лиш прокинусь весною — навколо
зеленіє усе і цвіте!

Діти-квітки тягнуться руками до землі. :

Я посію квітки-самоцвіти,
наливаю зерно золоте!

Дві дитини-квітки підбігають і пригортаються до неї.

Понаниую вишні-коралі,
понавішую яблук в садках,
дивні килими пишні розкину
по веселих моїх квітниках.
В своїм лоні незлічені скарби
для людини виховую я:
всі розкоші на цілому світі
постачає людині земля!

Надійка.

Боже милий, яка ж ти багата!
То ж від тебе царі та пани
свої скарби усі добувають?
Через тебе щасливі вони?

Земля.

Ні, один тільки велетень в світі
мої скарби уміє дістать...

Надійка. Хто ж він?

Земля.

Скоро його ти побачиш,
то й сама тоді зможеш пізнати.
(Відступає з квітками до матері-природи).

Вода (приступає).

Я — вода!

В цей мент до зеленого світла прилучається біле.

Я усе напуваю,
разом з сонцем життя я даю.

Діти-квітки тягнуться до неї руками; дві квітки підбігають і пригортаються.

Я в сріблястих струмочках гуляю,
білий шум я на морі гойдаю,
в скелі хвилями буйними б'ю!
Я до неба високого встану
і на землю росою впаду,
піднімуся до хмари з туману,
розіллюся дощем серед лану
і під землю, як схочу, піду!
А розгніваюсь — скелі розмию.

По тих словах діти-квітки жахаються і з острахом відступають.

Розірву, рознесу береги
і крізь гори дорогу прорую
і всі греблі розкидають зумію,
потрощу дерева навкруги!

Надійка.

Боже милий, яка ж ти могутча!
Тож від тебе царі та пани
свої сили та міць здобувають?
Через тебе могутні вони?

Вода.

Ні, один тільки велетень в світі
зможе силу мою подолать...

Надійка. Хто ж він?

Вода.

Скоро його ти побачиш,
то й сама тоді зможеш пізнати. (*Відступає*).

Повітря (*приступає*).

Я — повітря безкрає, прозоре!

По цих словах зелене світло гасне, лишається саме біле, котре
збільшується.

Я дарую дихання всьому!
Як захочу, я в теплі обійми
цілу землю ласкаво візьму!

По цих словах рій дітей-метеликів та дітей-бабок підбігає і оточує
повітря.

Розбуджу її сили великі,
все розбуркаю знов до життя
і нові дивовижні створіння
підніму я на світ з небуття!
А розгніваюсь — холодом лютим
я і землю і воду скую!

Діти-метелики і діти-бабки жахаються і боязко відступають аж за
матір-природу.

Все живе я присплю на півроку,
а захочу — навіки уб'ю!

Надійка.

Так це ти, мабуть, служиш цареві?
Ти, могутне, борониш панів?

Повітря.

Ні, один тільки велетень в світі
мою силу скувати зумів!

Надійка. Хто ж він?

Повітря.

Скоро його ти побачиш...
Він запряг на роботу мене
і до хмар недосяжних піднявся
на повітря прозоро-ясне! (*Відступає*).

Огонь (*приступає*). Я — огонь!

По цих словах запалюється червоне світло, а біле гасне. Діти-квітки
жахаються і ховаються за матір-природу.

Як захочу — всю землю
я на попіл нікчемний спалю;
всі метали, усі самоцвіти,
як захочу, до купи зіллю!
Та й на мене є велетень в світі,
що давно мені пута надів
і мою необмежену силу
до роботи приставить зумів.

Надійка. Хто ж він?

Огонь.

Скоро його ти побачиш...

Мати-природа.

Він — природи найкращий вінець!
Він і цар мій, і наймит довіку!
Він — початок всьому і кінець!

І-а дитина-квітка.

Ось він! Ось він! Тікайте, сестрички!

Легенько повіялися з фону.

Дитина-метелик.

Не сховатись від нього ніде!

Тікають.

М а т и - п р и р о д а .

Подивись, моя дівчинко гожа,
то ж твій родич на працю іде!

Велично відступає ліворуч; за нею зникають земля, вода, повітря,
огонь. Разом займається зелене світло. Коли вогонь відступає, чер-
воне світло тухне, світить тільки зелене. Надійка стоїть, пильно
вдивляючись праворуч, в ліс.

Я В А VI

Виходить з лісу робітник у звичайній фартушині, з важким мо-
лотом на плечі.

На д і й к а (*підбігає до нього, але за кілька кроків
спиняється і простягає руки*).

Це ти такий великий і могутий,
що все тобі скоряється на світі?

Р о б і т н и к (*спиняється, спускає молот додола і спи-
рається на нього рукою*).

О ні, маленька дівчинко, неправда!
Людина я, слабе земне створіння,
дитя звичайне матері-природи!
Я цілий вік працюю без упину,
а сам ніколи просвітку не бачу!
Я всіх годую, грію, зодягаю,
а сам шматка часами я не маю!
Життя мені свої наділо пута,
ярмо тяжке насунуло на плечі!

(*Випрямляється. Палко*).

Але таких на світі мільйони!
Одні думки, одні у нас бажання,
одна нас доля в гурт міцний скувала!
В гурті ми — сила в світі нечувана!
В гурті ми — світ поборемо під ноги!

На д і й к а (*б'є в долоні*).

Ага! Я знаю! Ти — найдужчий в світі!
І цар, і пан тремтять перед тобою!

Р о б і т н и к (*показує пучкою на себе*).

М е н е — ніхто на світі не боїться...

*(Показує широким помахом руки навкруги,
переважно в бік глядачів).*

А вкупі н а с — бояться всі владики!
Коли ми руки сковані підносим
і гнівно пута власні розбиваєм,
тремтять царі, хватають за корони,
блідіють всюди ситі паразити!..

На д і й к а (складає руки з мольбою).

Не знаю, хто ти, дужий і великий,
але мій татко так на тебе схожий!
Такий же він обшарпаний, убогий,
і руки має чорні від роботи...
Його взяли! Нема у мене татка!
Скажи ж, скажи, щоб татка відпустили!

Р о б і т н и к.

О дівчинко! Ти й досі щиро віриш,
що є на світі правда невмируща!
Нехай і так! Я дам тобі пораду,
яка усіх працюючих врятує.
Є чарівна сопілка в білім світі:
вона усіх робітників еднає,
до бою кличе наше товариство,
його збиває в гурт непереможний!
Ії бояться хижі паразити:
царі, пани, попи та їхні слуги!
Почувши ту сопілку незвичайну,
тремтять вони, ховаються від ляку,
а всі раби, пригноблені, прибиті,
відразу сили, міці набувають,
скидають геть свої ганебні пута
і в лави враз становляться до бою!

На д і й к а (протягає руки).

О, дай же, дай сопілку ту чудесну, —
я зразу ж нею татка порятую!
Ти сильний, дужий! Ти дістанеш другу,
а я — маленька!..

Р о б і т н и к.

Дівчинко хороша!
Ти щиро віриш в нашу перемогу —
нехай же стане правдою ця казка!

(Дістає з-за фартушини звичайну сопілку, подає).

Візьми ж, візьми ти чарівну сопілку
в свої слабі маленькі рученята:
настане час,— усіх вона розбудить,
мов грім страшний, від краю і до краю!

Надійка (хватає сопілку, тулить її до грудей).

Спасибі, дядечку!.. Яка ж тепер я рада!

Світло помалу меркне. Темно. Знов починаються звуки піжного ноктюрна.

Я В А VII

Помалу розвидняється. З першими смугами світла ноктюрн стихає. Ранок. Та ж хата, те ж ліжко, та ж скринька з розкиданими під час трусу речами. На ліжкові спить Надійка, вкрита рядном. Входить заплакана мати і 1-й юнак-робітник.

Мати. І слухати не хочуть!.. І на очі не пускають!.. Боже ж мій, боже! Що нам робити на білому світі?..

1-й юнак. Ет, які-бо ви!.. Тільки й знаєте божкаться та молитись, наче це pomoже! Хіба ж таки ви й досі не розумієте, що ніхто нас не порятує, доки самі себе не порятуємо? Ми цілий світ на власних плечах держимо... Як струсонем, то всі почують нашу силу й нашу волю! Коли б це знали всі працюючі, то чоловік ваш був би дома!

Мати. Ніколи цього не буде! Кожен тільки про себе думає, кожен тільки про себе дбає!..

1-й юнак. Так, це правда! Бо такий закон природи! Але ж не забувайте, що життя усіх пролетарів в одну сім'ю гуртує: однакова в нас доля, однакові й інтереси! Хіба ж бджола не дбає сама для себе, коли гуртом і їжу добуває, гуртом і вулик свій боронить? Одрвіть її від гурту, і вона вже безсила й безпорадна. Отож і ми про себе тільки дбаємо, коли пролетарського гурту додержуємось! Свої тільки власні інтереси захищаємо, коли боронимось гуртом проти напасників!

Мати. Аби ж усі так думали!

1-й юнак. Так думають сотні тисяч! Такої думки стануть мільйони! Ми не підемо прохати — ми будемо домогатись! Знайте ж, тітко! Сьогодні всі робітники покинули роботу, доки їм не повернуть арештованого товариша. І коли ваш чоловік не вернеться сьогодні, то ми не спинимось на півдорозі!..

М а т и (*сумно*). Я вже чула! Спасибі вам за ласку! Тільки не думаю, щоб довго всі одної купи держалися: швидко прохолонуть.

1 - й ю н а к (*з рухом досади*). Не прохолонуть н а й - м и т и довіку, бо ніколи х а з я ї н и не перестануть заливати їм гарячого сала за шкуру!..

Н а д і й к а (*раптом підводиться, протирає очі, оглядається, зіскакує з ліжка і біжить до матері. Вбрання на ній стареньке, як і в 1—3 яві*). Ой мамо, мамо! Який мені дивний сон приснився! Ось послухай! (*Здивовано оглядає свою спідничку, сорочку, опускає руку в порожню кишеню, потім біжить до ліжка і шукає під подушкою*).

М а т и (*тим часом*). Дитино моя! Що нам той сон може? Не пускають твого татка! Нещасні ми сироти з тобою!

Н а д і й к а (*знайшла сопілку. Радісно*). Ага, знайшла, знайшла! Ні, ти тільки послухай, якої пісеньки я вивчила для татка!.. Як заграю, то все нам зразу буде!.. І татко буде!.. І хлібця буде!..

М а т и. Ой дівчинко дурненька, нерозумна! Нема такої пісні в світі,— то тільки в сні буває або в казці! (*Плаче, затуливши обличчя руками*).

Н а д і й к а. Та є ж бо, мамо, є,— ти тільки слухай! (*Прикладає до губ сопілку*).

Чути величні, бадьорі звуки Інтернаціоналу. Мати відтуляє долоні від обличчя і слухає зачудована; лице її яснішає, вона помалу підводить голову вище.

1-й юнак — весь одне поривання: руки стулені в кулаки, стан нахилвся вперед, наче він хоче зірватись з місця, лице сяє. Звуки ростуть.

Я В А V I I I

Протягом гри першого куплету розчиняються двері, швидко входить 2-й юнак з сяючим обличчям, за ним — дівчина-робітниця, далі ще два незнайомих робітники і дві робітниці, нарешті, несміливо — жінка з немовлятком і дід-робітник; останні двоє стоять трохи осторонь, зачудовані. Решта слухає хвилюючись. Коли Надійка кінчає куплет і починає знову, робітники не видержують: 1-й юнак раптом повертається до робітників, подає знак руками.

В с і (*підхоплюють*):

Повстаньте, змучені, голодні,
робітники усіх країв!
Як у вулкановій безодні,
в серцях у нас клекоче гнів!

Ми всіх катів зітрем на порох —
повстань же, військо злидарів!
Все, що забрав наш лютий ворог,—
щоб повернути, час наспів!

Чуеш? Сурми заграли (і т. д. один раз).

Під час співу дід-робітник уважно прислухається, хитаючи головою. Жінка з немовлятком стоїть, широко розкривши очі. Тим часом приспів: «Чуеш? Сурми заграли» другий раз підхоплюється дужими голосами за дверима. Всі, крім Надійки, замовкають і раптом повертаються до дверей. Надійка грає, нічого не помічаючи.

Я В А ІХ

Розчиняються двері, і з співом на вустах входить сяючий батько, за ним — молодий робітник, далі ще якісь невідомі робітники, які стоять і в хаті, і за порогом, доспівуючи куплет.

М а т и (побачивши) Це ти?! О боже!.. Доню!.. *(Біжить до чоловіка, обнімає і з сльозами падає йому на плече).*

Р о б і т н и к и. Ура, ура!

Н а д і й к а (біжить до батька, радісно). А що? А що? Не я казала? Татку, татку! *(Хватає за руку).* Ось глянь! Це все — сопілка чарівна!.. На ній я крадькома навчилась пісеньки, яку ти любиш більше всього!.. І знаєш, татку,— мені казали, що вона усіх врятує! Вона дасть нам хлібця і спідничку — все, все!..

Б а т ь к о (нахиляється і цілує дочку в голову).

Вона горнеться до нього.

Так, доню, так!.. Для тебе це — тільки чарівна сопілка! Для нас — це гімн працюючого люду! *(Повертається до робітників).* З цією піснею до наших лав ідуть робітники з усіх країв! З цією піснею ви, друзі, вирвали мене з ворожих рук! З нею перетворимо ми цілий світ! З нею ж і наша молодь виросте колись! Нехай же вона замінить нашим дітям казку про велетнів, героїв та царів! Бо справді, краще казки той мент, коли з рабів становляться знов люди! Краще казки та вода цілюща, що виправляє враз погнуті спini, запалює огнем додолу спущені очі і на місце я смиренного *(показує на себе пучкою)* становить горде — ми *(обводить широким по-*

махом руки робітників і глядачів). Грай, доню, грай! Не-
хай ця пісня розбуркає усіх працюючих на світі!

Надійка знов прикладає сопілку до губ. Батько і всі робітники з
захватом співають другий куплет. Мати держить батька за руку і ди-
виться на його сяючими очима, гордо підвівши голову. Дід-робітник
розгублено оглядає усіх неймовірними очима.

Не ждять рятунку ні від кого —
ні від богів, ні від царів!
Позбудеться ярма тяжкого
сама сім'я пролетарів!

Пусті слова про право бідних,
держава дбає не про нас!
Нас мали за рабів негідних —
доволі кривди і образ...

Жінка з немовлятком становиться на коліна і тихо ридає, затулив-
ши обличчя рукою.

Чуеш? Сурми заграли,
час розплати настав,—
в Інтернаціоналі
здобудем людських прав!

Під час співу завіса спускається.

ПРАЦЯ

П'єса на 2 дії

ДИЙОВІ ОСОБИ

Корній Корнійович — фабрикант, 40 років. Купецька постать, просторий піджак, жилетка, годинник із товстим ланцюжком, штани в чоботи.

Євгенія Валер'янівна — його дружина, 35 років. Довге аристократичне обличчя, пенсне; манірне поводження.

Сашко — їхній син, 13 років, худий, мізерний, вередливий, у 3-й дії — здоровий, веселий, дужий.

Степан Іванович — лакей, 50 років. Лисий, ріденькі баки; сюртук з обвислими полами.

Семен Оврамович Соловейчик — модний лікар, 40 років. Англійське обличчя, запобігливі рухи й тон.

Дід Микола — селянин на острові, в плавнях; 60 років. Сивий, поважний, кремезний. Одяг бідний, але чистий.

Баба Ульяна — його жінка, 58 років.

Петро, 12 років (міцний і жвавий)

Остап, 11 років (тонкий і мрійний)

Грицько, 9 років (опецькуватий і вайло)

Марійка, 10 років (білява й делікатна)

1-й лакей.

2-й лакей.

} їхні онуки.

1-а дія — біля моря, на курорті.

2—3 дія — на острові, в плавнях.

Дія I

Дві кімнати, переділені впоперек кону стіною. Обидві розкішно убрані. Ліворуч — кімната Сашкова. Ліжка — головами до глядача, столик, м'які стільці, гарні книжки, іграшки — усе в цілковитому безладді. Праворуч — вітальня фабрикантова: канапки, крісла, стільці, картини тощо. Просто глядача — двері; ліворуч, до кімнати Сашкової, — другі; праворуч, до внутрішніх кімнат, — треті.

Сашко—в своїй кімнаті на ліжку. Степан Іванович і два лакеї—у вітальні, перед дверима до Сашкової кімнати. У Степана Івановича в руках—таця з молочником, склянкою, булочками, серветкою; у першого лакея—штанці й матроска чи якась там блузка, у другого—панчішки й чобітки.

Степан Іванович (*прислухається до дверей*). Ні, ще сплять, мабуть. Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротість його!.. Коли б уже хоч сьогодні наш Сашко Корнійович перестали бунтувати! (*До лакеїв*). Ви ж мені—глядіть, не дражніть їх і не перечте,—потрапляйте за мною. І не ображайтеся, коли там що. А то, не дай боже,—знову нерви! Біда!

Сашко тим часом прокидається, потягається, позіхає, сідає на ліжку й прислухається.

1-й лакей. Вередує?

Степан Іванович. Ще й як! Учора на обох лакеїв розсердилися—і зразу бариня їм обом рощот у зуби, і геть на всі боки.

2-й лакей. Степане Івановичу! А чого, приміром, у простих людей не буває отих самих нервів? Трапляється таке, що й наші діти вередують,—ну тільки без ніяких нервів. Похвоськаеш, значить, його дубчиком, скільки треба,—воно й пройде.

Степан Іванович. Того, що ти—глупак! Хіба ж таки можна простого дитьонка рівняти до благородного? Тут тобі, можна сказати, аристократична натура й виховання. Спить він тобі на пуховиках! Всякими тобі пундиками виховується! Ніякої тобі роботи не знає! Три дураки... приміром, от, як ви... біля нього пораяються! Та ще—бона, та дві мамзелі—гувернантки! Сказано ж бо—виховання! Пушинці впасти не дадуть!

1-й лакей. Живуха, брат ти мій!

Степан Іванович. А ти думав як? Тут, браток, до якогось там мурла аж ніяк не можна прирівняти. У мужика тобі його зженуть до світу з голих дощок, та дубець у руки, та шматок хліба й цибулину в торбу, та й марш на цілий день гуси пасти або воли поганяти! Зовсім не той колінкор!

2-й лакей. А мое таке мечтаніє, що нерви оті самі—від виховання. Де гуси й цибуля, там і нервів немає.

Степан Іванович. Ш-ш-ш... От і показав ти себе знову глупаком! Тут уся сила, браток, у породі. Наш панич, можна сказати, знаменитої дворянської крові, а не то що... Їхня маменька, бариня Євгенія Валер'янівна,— первеющої фамілії персона, коли хочеш знати! І ти, голубок, свої мислі переміни, коли хочеш служити! Так-то...

2-й лакей. Та я що ж?.. Я тільки дивуюся, приміром, що панич так усім коверзують. Навіть самому барині й барині спокою немає.

Степан Іванович (*хитро всміхнувшись й підморгнувши*). А тут, видиш ти, у панича, Олександра Корнійовича, своя політика. Вони хочуть, щоб їм купили яхту.

2-й лакей. Яхту?

Степан Іванович. Ну да, яхту... Що ж ти, яхти не бачив, чи що? Усі, можна сказати, благородні люди на яхтах катаються. Олександр Корнійович побачили в сусіднього панича, та й собі. Одно слово: давай яхту, і ніяких тобі резонів!

2-й лакей (*чмихнув*). Чудасія! Ну, а коли б йому місяця заманулося?

Степан Іванович. Якого місяця?

2-й лакей. А того самого, що по небу ходить. От узяв би та й заходився вередувати: мовляв, подайте мені його, нехай у мене по хаті ходить! Тоді що?

Сашко в своїй хаті пильно прислухається й погрожує кулаком.

Степан Іванович. Ну от бачиш, які в тебе несерйозні фантазії! (*Хитає головою*). Ох, не будеш ти служити в нас, голубчику! Не зможеш ти потрапляти благородному дитьонкові!

2-й лакей. Та я хіба що? Я тільки так... Любопитно...

Степан Іванович. А ти, браток, на службі в панів ховай своє любопитство подалі! Проковтни язик і стій статуем! Бери приклад із свого товариша: остаточно підходящий чоловік!

1-й лакей. Я, дядінька, ніяких мислей не уважаю. Від них великий уред, від мислей отих самих.

Степан Іванович. Правильно! Для чого, приміром, тобі мислі, коли твоє діло тільки потрапляти барині? Будь, одне слово, як статуя і ніяких тобі мечтаній! (*Глянув на годинника*). Ну, час уже будити Олександра Корнійовича. (*Сашко тим часом швидко лягає й укрива-*

ється ковдрою, одвернувшись до стіни). Ох-хо-хо-хо-хо!.. Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротість його!

Тихенько відчиняє двері до Сашкової кімнати. Йдуть обережно. 1-й лакей виступає «статуєм», 2-й лакей цікаво розглядає кімнату. Степан Іванович становить тацю на стіл і приступає до ліжка. Лакеї наближаються з одягом. 1-й акуратно вішає штанці й блузу на спинку ліжка.

Я В А П

Степан Іванович. Олександр Корнійовичу!.. Барин!.. Пора вставати!.. *(Мовчанка)*. Уже маменька зволила вийти до чаю і гувернантки ждуть!.. *(Мовчанка. Легенько турсучить хлопця)*. Олександр Івановичу, вставайте,— вже одинадцята година!.. Я вам сливоч приніс і булочок м'якеньких. Вставайте, прошу я вас! *(Ще раз легенько сіпає його)*. Уже й папенька питали про вас. Вони гніватися будуть.

Сашко *(кричить)*. До всіх чортів!.. Я — сам собі папенька!..

2-й лакей чмихнув і затулив собі рота; давиться від сміху.

Степан Іванович *(перелякано)*. Ш-ш-ш... Ах ти ж бо-бо-ж-же ж мій!..

Сашко *(схопився на ліжку, показуючи рукою на 2-го лакея)*. Вон звідціля! Осел! Болван! Дурень! Степане, гони його! До всіх чортів! Геть мені зразу, щоб не було! Вон, тобі кажу!

2-й лакей розгублено випускає з рук чобітки й панчішки. Степан Іванович хоче щось сказати й з благальним обличчям нахиляється до Сашка.

Сашко. Що? Мерзотники! Негідники! До всіх чортів!.. Халамидники! Йолопи! Геть мені, кажу! *(Хапає подушку й б'є Степана Івановича)*.

Лакеї перелякано починають відступати, за ними — Степан Іванович.

(Сашко кидає їм услід подушку, потім хапає булочку з таці й кидає наздогін; нахиляється, дістає чобітки й так само шпурляє до дверей). Ідіоти! Мурляки! Мазепи!.. Я мамі пожаліюсь! Геть мені зразу ж! Щоб і духу не було!

Лакеї вискакують до сусідньої кімнати й розгублено дивляться один на одного. Сашко тим часом давиться від сміху, заглядає в молочник, бере одну булочку, їсть і п'є; потім доливає водою з графина й лягає.

ЯВА ІІІ

Євгенія Валер'янівна (*спішно входить до вітальні*). Боже мій, що у вас там за галас ізнову?

Степан Іванович (*з пошаною*). З Олександром Корнійовичем знов не зладнали... (*Розводить руками*). Нерви!..

Євгенія Валер'янівна. Та що ж це за кара така господня? Трьох ідіотів до дитини приставлено, і вони не можуть її втихомирити! (*Поривається йти до Сашкової кімнати; спиняється*). Дитина тендітна, делікатна, слабенька, а ви її доводите до істерики своїми мужицькими манерами! (*До Степана Івановича*). Ти, старий дурню, на руках виняньчив Сашу, а й досі не вмєш його вблаготворити? Знов розтривожив його своїми супротивностями?

Степан Іванович. Ані крихотки, бариня! Тут зовсім другий колінкор! Тут, можна сказати, яхта — всьому причина! Доки Олександрові Корнійовичу не подадуть яхти, до них — ані приступу! Одне слово — нерви і більше нічого!

Євгенія Валер'янівна. Ах ти ж, господи, з таким клопотом! (*Спішить до дверей, спиняється*). Слухай, Степане, негайно візьми візника та привези найкращого лікаря. Чуєш? Заїдь до графині Носович і взнай у швейцара, кого вони закликають до себе. (*До лакеїв*). А ви пождіть, може, вас треба буде.

Іде до Сашка. Степан Іванович виходить.

ЯВА ІV

Євгенія Валер'янівна (*здивовано оглядає кімнату*). Дитино моя, що тобі таке сталося? (*Бере кинуту Сашком подушку, йде до ліжка, сідає й кладе руку Сашкові на лоба*). Знов розтривожили мого хлопчика? От бач, яка гаряча головка! Заспокойся, мій любий!.. Що тобі болить?

Сашко (*сердито*). Ніщо мені не болить! Ідіть собі!

Євгенія Валер'янівна. Чого ж ти й досі не встаєш, мое серце? Он глянь, як гарно надворі: сонечко, пташки, горобчики цвірінькають.

Сашко. Я нічого не хочу!

Євгенія Валер'янівна. Ах ти ж господи! Хіба ж так можна? Так Сашуня зовсім розхворається

і вмер. А мама буде плакати. Хіба ти не любиш своєї мамі?

Сашко мовчить.

(Встає й заглядає в молочник). Бач, і молочко ціле!.. Ти хоч би молочко випив.

С а ш к о *(роздратовано)*. Не хочу я вашого молочка!.. Ідіть собі!.. І чого ви до мене пристали?..

Тим часом у першій кімнаті — міміка. 1-й лакей дивиться на другого, моргає на кімнату Сашкову й хитає головою. 2-й лакей ткнув пучкою в бік Сашка й показує руками, як би він вибив хлопця, коли б його воля. Потім обое кам'яніють у почтивих позах.

Євгенія Валер'янівна. Та що ж це за напасть така! Був пай-хлопчик і слухався мами, а тепер знов забунтував!

С а ш к о. Да-а-а!.. А ви мені купили яхту, як я просив?

Євгенія Валер'янівна. Ну от, і знов!.. Я ж тобі казала, що з татком нічого не вдію!

С а ш к о. Ну тоді й мовчіть, коли так! Нічого мені від вас не треба! Ідіть собі геть!

Євгенія Валер'янівна. Ну не хвилюйся, мое золотко! Пожди трохи і в тебе теж буде яхта. Я таки уламаю татка. Тільки будь гарний хлопчик,— устай!

С а ш к о. Да-а-а... Знаю вас!.. Коли ще це буде!.. Я зра-а-зу хочу...

Євгенія Валер'янівна *(береться за голову руками)*. Ну так же не можна, Сашуня! Я ж кажу, що буде тобі яхта. Дай тільки строк! Ти б же таки хоч трохи пожалів свою маму.

С а ш к о *(вередливо й роздратовано)*. Да-а-а... А ви мене жалієте? Не можете татка попрохати? Я, коли так, нічого не хочу! Ідіть собі, чого ви пристали до мене? Я ж нікого не займаю.

Євгенія Валер'янівна. Ну, лежи, лежи собі! Заспокойся! Я зараз піду поговорю з татком *(Бере дзвоник і дзвонить)*.

Входить 2-й лакей.

Я В А Ч

Євгенія Валер'янівна. Прибери кімнату — не бачиш хіба? Так і покидали все!

2-й лакей піднімає з долівки булочку, чобітки, панчішки.

Євгенія Валер'янівна. Чобітки постав, а булочку — на кухню. Та швидше, бо лікар незабаром приїде!

Сашко *(помалу підводиться, розглядає лакея й починає кричати, все підвищуючи голос)*. До всіх чортів! Я не хочу! Мамо, нехай він геть іде! Я не хочу цього дурня! Осел! Болван! Ідіот! Геть кажу тобі! А-а-а-а! Чого ви мене мучаєте?! Чорти, дияволи, мерзотники, свині! Геть мені зразу! А-а-а-а!.. *(Хватає подушку й наміряється шпурнути)*.

2-й лакей перелякано вискакує з кімнати. За ним, махаючи на нього руками, Євгенія Валер'янівна.

ЯВА VI

Корній Корнійович *(входить швидко через двері праворуч; похмуро)*. Чого ви тут із самого ранку збиваєте колотнечу? Мабуть, знов отой балбес *(кивнувши бік Сашка)* викамарює?

Євгенія Валер'янівна. Від тебе інших слів не почувеш... Хоч би людей посоромився! *(До 2-го лакея)*. Тебе я більше не держатиму. Сам винен: не до вподоби молодому бариніві.

Лакей щось хоче сказати.

Потім, потім! Ідьте собі обидва!

Лакеї виходять.

ЯВА VII

Корній Корнійович. Ну от тобі!.. Знов прислугу міняємо! Що не день, то й нові слуги в домі. Гроші йдуть, а ладу чорт має! Не дурно ж сказано: «Краще залізо варити, аніж псую жону добра вчити».

Євгенія Валер'янівна *(велично, із зневагою)*. Прибережіть свій мужицький жаргон для своїх приятелів! Я не маю охоти вислуховувати всякі ваші непристойності. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська...

Корній Корнійович *(перебиває)*. Ет, дурниця! Ти б краще звернула увагу на жаргон свого мазунчика!

Сашко підводиться й прислухається.

Тільки й знає, що з ранку й до вечора чортів ганяє та вередує! А всьому причина — твої благородні примхи та всякі витребеньки.

Євгенія Валер'янівна. Не твоє діло! Ти нічого не тямиш у справах аристократичного виховання. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська...

Корній Корнійович (*махнув рукою*). Чув уже, годі! На чортового батька мені здалися твої аристократичні викрутаси, коли мені з сина росте лоботряс, а не помічник?

Сашко в своїй кімнаті погрожує кулаком і мовчки перекривляє.

Євгенія Валер'янівна. А ти б хотів на мурла його повернути? До контори або до фабрики запрягти? І не думай! Я й сама по-людському хочу жити та й сина поведу по-благородному.

Корній Корнійович. Ну да, ну да! Щоб день у день бали та концерти, та маскаради, та всякі примхи! Та повні кімнати прихвоснів, шалиганів, щоби було кому біля вас умлівати!

Євгенія Валер'янівна. А ти думаєш як? Людина живе для краси, для втіхи, для делікатних переживань. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська, бувало...

Корній Корнійович (*перебиває*). Мели меливо! Навіщо мені твої делікатні переживання, коли мені треба гроші заробляти,—розумієш? Ти мені ними тільки сина псуєш! Досить! Не дам більше на це й копійки!

Євгенія Валер'янівна. Не даси?

Корній Корнійович. Не дам! Буде вже того, що торік вісімдесят тисяч карбованців на дачу видурила!

Євгенія Валер'янівна. А ти хіба з своєї кишені їх вийняв? Накинув по п'ятачку на аршин, та й уже!

Корній Корнійович (*сердито*). Не в тім діло! Мені не жалко, коли б син як син, а то кому він такий?

Євгенія Валер'янівна. Що ти тямиш? У нашого хлопчика тендітна, аристократична натура з тонкими, чулими нервами.

Корній Корнійович. На чортового батька здався мені його тендітна натура? Мені треба здорову людину, без ніяких нервів! Щоб умів на горло наступити всякому, пазурями в кожного видрати, що треба! Я мушу гроші робити, розумієш? Бо гроші — то сила! А ви з своїм Сашком тільки тринькати вмієте! Яхту ось тепер вигадав... Я йому покажу яхту!

Євгенія Валер'янівна. Як тобі не сором! Дитина хвора, у дитини нерви, а ти...

Корній Корнійович. Я йому покажу нерви! Позаводили цілі табуни гувернанток, розбалували хлопця, а тепер — не-е-рви! Годі! Гувернанток — до всіх чортів, а його віддам до школи!

Євгенія Валер'янівна. Я не дозволю! Я — мати! Не дам загубити дитини! Мужик! Я тобі не наймичка якась! Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська, бувало...

Корній Корнійович. Твоя мама — баронеса тут ні до чого! Я хочу собі виховати сина, а не твоїй мамі-баронесі! Було б краще твоїй мамі-баронесі за дочкою доглядати, а не за онуком!

Євгенія Валер'янівна. Ти... ти мені смієш? Мазепа! Хіба для такого мурла мене мама виховувала, як ти?

Корній Корнійович *(грізно)*. Годі! Не виводь мене з терпіння! Бо я тобі пригадаю і твої гулянки, й ресторани, й отого тонконогого жевжика, що за ним умлівала!

Євгенія Валер'янівна *(кричить)*. Негіднику! Як ти смієш? Подивись на себе краще. Хіба, думаєш, я не знаю про твою Анютку? Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська...

Корній Корнійович *(розгнівано)*. Начхать я хотів на твою маму-баронесу! Обридло вже! Самі ж на шию вішалися з твоєю мамою-баронесою, як не стало чого жувати!

Євгенія Валер'янівна. Ах ти ж мерзотнику! Мурло! Мазепа! *(Підбігає до нього)*. Ти... ти... хіба забув? Я для тебе проміняла...

Входить Степан Іванович.

ЯВА VIII

Степан Іванович. Лікар приїхав.

Євгенія Валер'янівна ніяково спинилася, засапавшись. Неловка мовчанка.

Корній Корнійович. Ум-гу... той... Лікар кажеш? Ну добре... Хай ось тут бариня... *(Іде до себе)*.

Євгенія Валер'янівна *(поправляючи волосся)*. Скільки раз я тобі казала, дурневі старому, щоби не смів увіходити, не постукавшись.

Степан Іванович. Я стукав, бариня! Ви саме розговори з барином розгаварювали й не почули.

Євгенія Валер'янівна. Ну йди собі... Проси лікаря й іди.

Степан Іванович упускає лікаря.

ЯВА ІХ

Семен Оврамович (*кланяючись*). Я дуже радий, мадам, познайомитися з вашою родиною... Семен Оврамович Соловейчик... Православний...

Євгенія Валер'янівна (*ніяково*). Щиро вітаю... Але ж я хотіла... Степане!

Семен Оврамович (*величним рухом руки спинає його*). Не турбуйтеся, мадам! Увесь аристократичний бомонд курорту лікується тільки в мене. Гідропатія, пневмопатія, електризація, масаж... Власне ательє, педикюр і манікюр... Графиня Носович... Баронеса Штифтик... Статська совітниця Толстикова... Не турбуйтеся, мадам!

Сашко пильно прислухається.

Євгенія Валер'янівна (*подає руку*). Ах, я дуже, дуже рада! Мій син така тендітна, делікатна дитина!.. Я б не хотіла доручити його будь-кому... Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська (*лікар кланяється*) була з аристократичного великопанського роду. Мій син — чисто в неї! Ах, це такий нервовий, вразливий хлопчик! З ним треба дуже, дуже обережно!

Семен Оврамович. Не турбуйтеся мадам! Маю багатолітню практику виключно з аристократичними хворобами. Нерви, гістерія, сплін, меланхолія... Знаєте, наш вік... Будьте спокійні, мадам!.. Моя спеціальність — нерви.

Сашко показує кулак і язик.

Євгенія Валер'янівна. Дуже приємно це чути.

Семен Оврамович. До ваших послуг, мадам! Але дозвольте пройти до хворого! Я вас попрошу, мадам, залишитись тут. Ваша присутність тільки хвилюватиме його. Будьте спокійні, мадам!

Євгенія Валер'янівна. На вас покладаюся, пане лікар! Степане, проведи!

Сашко в своїй кімнаті лягає, одвернувшись до стіни, вкривається.

Степан Іванович. Пожалуйте! (*Відчиняє двері до Сашка*).

Лікар іде до його кімнати; Євгенія Валер'янівна дивиться з тривогою вслід, потім іде до себе.

Я В А Х

Семен Оврамович. Добрий день, мій молодий приятелю! (*Іде до ліжка*). Як ся почуваете?

С а ш к о ввесь час мовчить.

Н-да... Так, так... Значить у нас сьогодні поганий настрої? Ну, нічого, нічого, лежить собі. Мені тільки ручку подайте, ручку! Як там у вас пульсик?... Що?.. Не хочете поворухнутись?.. Ну, нічого, нічого... Я й сам ваш пульсик намацаю! (*Бере руку, шукає живчик*). От так... Ага!.. Настрої підвищений... Наявні ознаки хвилювання. Так, так... Ну, тепер язичок покажіть! Не хочете? Ай-яй-яй! Так не годиться, мій молодий приятелю! Не гречно, не гречно!... Ну, тоді дозвольте ваші вії оглянути!.. Я сам, я сам, не турбуйтеся! (*Нахилиється й хоче підняти вії*).

С а ш к о (*раптом б'є лікаря в живіт ногою, схвачується й кричить*). До всіх чортів! Геть звідси! Чого ви мене мучаєте? Свині! Дрянні! Ідіоти! Чого вам треба тут? (*Хвпає подушку й кидає на лікаря*). Осел! Ідіот! Дурень! Геть, кажу!

Семен Оврамович (*вирячивши очі, відступає назад*). Що таке?.. Н-не розумію...

С а ш к о. До всіх чортів, кажу тобі! (*Хватає чобітки, кидає навздогін*). Щоб і духу твого не було! Дурень!

Степан Іванович (*благально й молитвенно складає руки*). Олександрє Корнійовичу! Олександрє Корнійовичу!.. (*Тікає вслід за лікарем*). Ах ти ж, б-бо-ж-же ж мій...

С а ш к о на самоті прискає, давиться сміхом і кидається на подушки, брикаючись і пустуючи.

Я В А Х І

Семен Оврамович (*безпорадно топчеться*). Це... це дегенерат якийсь! Монстр, а не дитина! Драти його в три лозини треба, а не лікувати! Чортеня розбещене!

Євгенія Валер'янівна виглядає з своєї кімнати, але, почувши лайку, ховається.

Паскудник! (*До Степана*). Скажеш барині, хай собі пошукають когось іншого до свого сина!

Євгенія Валер'янівна виходить із своєї кімнати й іде до Семена Оврамовича.

Степан Іванович. Та ось і бариня...

ЯВА XII

Євгенія Валер'янівна. Що з вами, пане лікарю? Що там трапилося?

Семен Оврамович (*сердито*). Ви помилились, мадам! Ваш хлопчик не хвора, а просто вередлива, розбалувана дитина. Його треба...

Євгенія Валер'янівна (*перебиває*). Пождіть хвилинку. Я хочу з вами порадитись. (*Запрошує рукою до крісла*). Будь ласка, пане лікар, прошу вас! А ти, Степане, попроси сюди Корнія Корнійовича.

Степан виходить.

ЯВА XIII

Євгенія Валер'янівна. Сідайте, прошу вас. (*Сідає*).

Семен Оврамович (*сердито*). Я не розумію... У мене велика практика, мадам... Я не маю вільного часу. (*Сідає*).

Євгенія Валер'янівна. Не гнівайтесь, пане лікар, я вас не затримаю. Ви, певне, мали якусь неприємність? Ах, даруйте цей раз, прошу вас! Мій хлопчик, справді, трохи експансивний. Але він не злий,— запевняю вас, що не злий! Це тільки — нерви!

Семен Оврамович. Які там нерви? Це — фальшиве виховання, а не нерви! Я вислухав його: цілком здорова, хоч і вередлива дитина!

Євгенія Валер'янівна. Але ж, пане лікар,— це така тендітна, така слабенька натура! З ним доводиться поводитись обережно й запобігливо.

Семен Оврамович (*сердито*). Мадам! Очі лікаря бачать краще материних. Хлопець здоровий, але росте в ненормальних умовах. Побільше повітря і розумної

розваги та поменше потурання всяким примхам,— ось чого йому треба! (*Хоче встати*). Ну, вибачте, мені пора!

Євгенія Валер'янівна. Хвилиночку, пане лікар!.. Я хочу, щоби неприємне враження ваше від цього візиту розвіялося... Я хочу мати в себе постійним лікарем особу, що в неї лікується графиня... графиня...

Семен Оврамович (*сердито*). Носович!

Євгенія Валер'янівна. Так, графиня Носович. І баронеса... баронеса...

Семен Оврамович (*сердито*). Штифтик!

Євгенія Валер'янівна. Так, так... Вибачте... Так от,— дозвольте подякувати за візит! (*Подає в конверті гроші*). Маю надію, що ви й надалі нас не минатимете. Гонорар ми, звичайно, платимо в сумі п'ятдесят карбованців, і коли це вам підходить...

Семен Оврамович (*приємно здивований*). Маддам!..

Євгенія Валер'янівна. Бо знаєте,— єдиний син, єдина втіха...

Семен Оврамович (*ховаючи конверт, далі тон міняється на запобіжливо-прислужницький*). Так, так... Про кого ж і дбати, як не про дітей?!

Євгенія Валер'янівна. Тим більше, що він у нас такий тендітний! Знаєте, аристократична порода завжди не з дебелих. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська

Семен Оврамович кланяється.

було, каже: порода— це все!

Семен Оврамович. А як же, як же! Порода — це все! Аристократичну породу відразу видно. От і ваш хлопчик... З першого погляду начебто нормальний, здоровий. Але ж організм... прямо-таки — малонадійний організм! Дуже, дуже тендітна натура!

Євгенія Валер'янівна. От бачите? Я завжди це казала. А до того ще й нерви.

Семен Оврамович. Еге ж, еге ж... і нерви. Тут, знаєте, недосвідченій людині й помилитися недовго! Здається — простісінькі примхи. А гляньте глибше — і перед нами чистісінькі нерви! Дуже, дуже нервовий організм!

Сашко в своїй кімнаті тихенько сміється й показує носа.

Євгенія Валер'янівна. Я вам дуже вдячна, що ви так уміло розгадали натуру мого сина. Бо коли в такої

тендітної дитини та ще слабе серце!.. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська, бувало...

Семен Оврамович. О, я вас розумію! Серце у таких тендітних натур дійсно, того...

Євгенія Валер'янівна. Я ж так і казала Корнієві Корнійовичу. Коли такому хворому почати суперечити, то всяке хвилювання...

Семен Оврамович. А як же, як же! Медицина прямо каже: спокій, спокій і ще раз спокій!

Євгенія Валер'янівна. Ну, от бачите! А мій муж цього аж ніяк не хоче зрозуміти.

Семен Оврамович. Ну, знаєте, ці мужчини...

Євгенія Валер'янівна. Уявіть собі: хлопчикова заманулося мати власну яхту. Він не їсть, не п'є й сам себе не тямить. А батькові— хоч би що!

Семен Оврамович. Ай-яй-яй!.. Яке варварство!

Входить Корній Корнійович.

Я В Л XIV

Євгенія Валер'янівна. Ах, нарешті!.. Корнію Корнійовичу! Я запрохала до нас наймоднішого на курорті лікаря... хм... пана лікаря.

Семен Оврамович (*вклоняється*). Семен Оврамович Соловейчик... православний... До ваших послуг!

Корній Корнійович (*похмуро*). Доброго здоров'я. Тільки я не розумію...

Євгенія Валер'янівна. Семен Оврамович має практику по всіх аристократичних домах. У графині... графині...

Семен Оврамович (*запобігливо*). Носович!

Євгенія Валер'янівна. Щиро дякую!.. У графині Носович... І у баронеси... баронеси...

Семен Оврамович. Штифтик!

Євгенія Валер'янівна. Так, так... Прошу вибачити!

Корній Корнійович (*похмуро*). Дуже приємно! Тільки ж, вибачте, хто вам сказав, що я хворий?

Євгенія Валер'янівна. Ах, ти все тільки про себе! Ти забуваєш, що нашому синові завжди потрібна лікарська допомога!

Сашко уважно слухає.

Корній Корнійович (*гнівно*). Сашкові потрібна добра лозина, а не лікарська допомога! Я знаю ці фокуси з нервами та істериками! Торік отак викомарював, доки видурили вісімдесят тисяч карбованців на дачу. А потім почав вибрикувати, як бичок.

Сашко погрожує кулаком.

Євгенія Валер'янівна. Ну от вам! І це зветься — батько!

Семен Овرامович. Шановний Корнію Корнійовичу, ви помиляєтесь! Я тільки що оглянув, вислухав і вистукав вашого сина і маю право сказати вам, що ви помиляєтесь! Син ваш має тендітну, аристократичну нервову організацію. З ним треба поводитись обережно. А хвороб його на око не можна побачити. Це ж вам... мікроб! Невидимий ворог! Він точить організм непомітно, а згодом, дивись, і є вже готовий кандидат до божевільної лікарні або й на той світ!

Корній Корнійович (*тривожно*). Та господь з вами! Звідки б воно взялося?

Семен Оврамович. Вік такий, Корнію Корнійовичу! Цивілізація! Вічна метушня, вічні турботи! І вас непомітно стережуть неврастенія, геміплегія, хронічний мієліт, аміотрофічний склероз, спастичний паралик, цереброспінальний менінгіт...

Корній Корнійович (*вирячивши очі, махає руками*). Годі, годі, хай їм чорт! Страх не люблю, коли починають тобі всякі паралики нагадувати!.. Та невже ж таки Сашко (*дивиться підозріло*)...

Семен Оврамович. Тендітна, нервова дитина, замітьте собі!

Євгенія Валер'янівна. Та ще ж і серце!

Семен Оврамович. Так, так... і серце. Просто такі — неможливе серце! Тут тільки один необережний крок — і є вам міокардит, ендокардит, артеріосклероз, етероматоз, тахікардія, стенокардія...

Корній Корнійович. Годі, годі, прошу вас! Хай їм біс!

Євгенія Валер'янівна. От бачиш!.. А сам же не вірив мені!

Корній Корнійович. Не вірив... Хіба ж я таки лихого бажав Сашкові? Думав, що йому ж буде краще, як перестанемо йому потурати.

Семен Оврамович. Е, ні! Побільше спокою, побільше всякої розваги,— от що йому потрібно! Там, коли якісь невинні бажання...

Євгенія Валер'янівна. Та ось він уже третій день домагається, щоб яхту йому купили для прогулянок по морю.

Сашко по цих словах почав поспішно одягатись.

Семен Оврамович. Дуже, дуже корисна штука! Яхта, кажете? Хм... Ви, мадам, перехопили мою думку. Я сам хотів рекомендувати йому морські прогулянки. Це, знаєте, надзвичайно зміцнює нерви, впливає на діяльність серця, оздоровлює весь організм.

Євгенія Валер'янівна *(до Корнія Корнійовича)*. Ну, от бачиш?

Корній Корнійович. Хіба ж я знав таке? Я не ворог своєму синові. Яхту, дак яхту! *(До Євгенії Валер'янівни)*. От тільки не знаю, як тепер з робітничими косарнями. Думав цього року косарні поправити... Там уже й стеля тече, й від стіни вогко.

Євгенія Валер'янівна. Підождуть! Не великі пани, перезимують і так.

Корній Корнійович. Авжеж, авжеж... Вони підождуть...

ЯВА XV

Сашко *(раптом убігає, одягнений, хоч і невміло)*. Мамо! Мамочко! Мамуню! *(Кидається до неї в обійми)*.

Євгенія Валер'янівна. Сашуню! *(Цілує його)*.

Корній Корнійович. О, бач? Уже й помоглося!

Семен Оврамович. Я ж вам казав!.. Маю велику практику — спеціально нервові хвороби... Графиня Носович... Баронеса Штифтик... Статська совітниця Толстикова...

Сашко *(біжить до батька)*. Таточку, я більше не буду! *(Хватає його за руку)*.

Корній Корнійович. Ну, ну... *(Цілує його)*. Тільки гляди мені, вчися, не пустуй, будь слухняним хлопчиком! А я тобі завтра таку яхту встругну!

Сашко *(вередливо)*. Сьогодні!..

Корній Корнійович. Сьогодні вже пізно. Треба ж маклера знайти, вибрати, оглянути як слід. Так, нашвидку, доброї купівлі не зробиш!

Сашко (*тупнув ногою*). Сьогодні, кажу!

Корній Корнійович. От нетерплючка яка! Чудак ти такий, я ж для тебе хочу якнайкраще.

Сашко (*кричить що є сили*). Сьогодні хочу! Чого ви мене мучаєте? Гетьте від мене! А-а-а-а... сьогодні, кажу вам!..

Корній Корнійович (*хапається за голову*). Ну, от вам!.. Бачили таке?

Євгенія Валер'янівна (*гнівно*). Ти мучитель, а не батько! Ти мені тільки дитину нівечиш!..

Семен Оврамович. Я ж вам казав! Натура тендітна, делікатна... Неврастенія, геміплегія, хронічний мієліт...

Корній Корнійович (*знов ухопився за голову*). Та дайте ж мені спокій! З вами й сам збожеволієш!.. Добре, їду зараз! (*До Сашка сердито*). Тобі ж гірше: що попадеться, те й куплю. А до завтра я мав би час вибрати.

Сашко. Д-а-а!.. Я завтра хочу з Степаном на море поїхати.

Корній Корнійович. З Степаном, положим, ти не поїдеш. Він хоч і був митець, та вже давно одвик од моря. Я тобі матроса найму!

Сашко (*тупнув ногою*). Поїду!

Корній Корнійович (*рішуче*). Ну, це вже дурниці! Яхту хоч і зараз куплю, а самого на море не пушу.

Сашко (*кричить*). Поїду, кажу! (*Хлипає*). Он Миколка менший та вже їздить!

Євгенія Валер'янівна. Та яке ж тут море біля берега? Калюжа, а не море! Хіба ж таки Степан свого діла не знає?

Корній Корнійович. Степан уже старий для цього та й на морі років з тридцять не бував. А тут несподівані вітри, та лиман, та сотня всяких острівків.

Сашко (*кричить ще дужче*). Поїду, кажу вам! Чого ви мене дратуєте?

Євгенія Валер'янівна. Та у Степана ж свій розум є! Як тільки що, то вони й повернуться.

Корній Корнійович (*сердито*). Тут розум не допоможе! Тут ось нас трое та не можемо з одним балбе-

сом упоратися, а ти хочеш, щоб він Степана послухався! Годі! Не дозволю! Найму людей, а тоді хоч і ночуй собі на яхті!

С а ш к о *(кричить усе дужче)*. Я не хочу нікого! Я з Степаном поїду! До всіх чортів! Чого ви мене мучаєте? А-а-а-а... *(Падає на підлогу й кричить)*. Гетьте від мене з вашою яхтою! Я не хочу яхти! Осли! Ідіоти! Ідїть собі! А-а-а-а...

Корній Корнійович *(хапає себе за голову)*. Це ж кара господня, а не дитина!

Євгенія Валер'янівна *(кидається до сина)*. Сашуню!.. Сашок!.. Дитино моя!.. Годі, заспокойся! *(До Корнія Корнійовича)*. Чого ж ти стоїш істуканом? *(До Саші)*. Любий мій, не плач! Татко вже дозволив!

Семен Овرامович. Ах, яка необережність, Корнію Корнійовичу! Я ж вам казав: ніяких хвилювань! Із серцем не шуткують,— ви хіба забули? Міокардит, ендокардит, атероматоз...

Корній Корнійович *(кричить)*. Замовчіть! Годі, кажу! До всіх чортів ваші нерви й хвороби! Ідьте, куди хочете!.. Беріть кого хочте!.. Купайтесь, топіться, вішайтеся, тільки дайте мені спокій! *(Тікає, вхопившись за голову)*.

Семен Оврамович дивиться на нього виряченими очима.

Сашко *(стрибає на одній нозі й сміється)*. Іду, їду, їду, їду! Ура-а-а!..

Євгенія Валер'янівна розгублено дивиться то на чоловіка, то на сина.

Семен Оврамович *(розводить руками)*. Нерви! Страшенно нервозний вік! Неврастенія, геміплегія...

Завіса починає опускатися.

...Аміотрофічний склероз, спастичний паралик, цереброспінальний менінгіт... міокардит, ендокардит...

Завіса

Дія II

ВІДМІНА I

Ліс. Ліворуч — очерет. Праворуч — бідна селянська хата з зачиненими віконницями. За нею — двір. Ранок. Світає.

ЯВА I

За коном чути хлипання й роздратований Сашків голос: «Я не піду далі! До всіх чортів! Болван! Ідіот! Куди ти мене завів? Дурень старий! Пожди, я тобі покажу!» Виходить Сашко, без шапки, в замазаній розірваній матросці, брудних штаненятах, босий, з брудними ногами. За ним — Степан Іванович, без піджака, босий і пошарпаний, теж у грязюці.

Степан Іванович. Олександрє Корнійовичу! Богом вас прошу!... Хіба ж я винен? Я й сам не знаю, де ми блукаємо!.. Ах ти ж бо-о-ж-же ж мій...

Сашко (*хлипаючи*). Да-а-а... Коли б не ти, я б не поїхав на тій дурній яхті!.. Це все через тебе!

Степан Іванович. (*розгублено*). Ну, от... Я ж іще й винуватий! Чи я ж не казав вам вертати назад, коли вітер здійнявся? Чи я не прохав, не молив вас?

Сашко (*тупає ногою*). Замовчи! Я не хочу тебе слухати! Ось нехай тільки повернуся додому... Я тобі покажу!.. (*Пхикає*). Я все розкажу мамі!.. Я через тебе не їв і досі!.. (*Кричить*). Я тобі що кажу?.. Болван! Ідіот! Дурень старий! Зараз мені йди та принеси! (*Плаче*). Ги-и-и-и... Мені хоч би одну булочку!.. Та кави скля-анку!..

Степан Іванович. Та де ж я тут дістану, Олександрє Корнійовичу? Це ж вам не базар і не кав'ярня! Ах ти ж б-бо-ж-же ж мій...

Тим часом з хати виходить дід. Микола й починає відчиняти віконниці. Почувши гомін, наближається до Сашка й Степана Івановича.

ЯВА II

Сашко. До всіх чортів! Іди мені зараз, тобі кажу! Болван старий! Ідіот! Тобі за це гроші платять!

Степан Іванович. Та хіба ж я... Олександрє Корнійовичу!.. Ліс же тут!.. Пустеля! Ах ти ж бож-же ж мій...

Дід Микола. Доброго здоров'я, мої голуб'ята! Степан Іванович (*швидко обертається*). О, ба! Слава тобі господи! Живемо тепер! Драстуй, драстуй, дядя! А ми думали, що тут і людей немає!

Сашко (*згорда подивився на діда Миколу й знов до Степана Івановича*). Ну, пожди, болван, я розкажу мамі!

Дід Микола (*сміється*). Оце так! І без документів видно, що паненя! Від горшка три вершка, а вже того... вже дметься, як шкурат на вогні...

Сашко (*сердито*). А тобі яке діло? Він мені — слуга! Йому папа за ще гроші платить!

Дід Микола. Хе-хе-хе... Значить за гроші — болван? А без грошей, то, може, був би й дядюшка? Ну, тоді, синку, ти своїх болванів покинь! Покинь, значить, своїх болванів! Тут твої гроші — ні до чого!

Степан Іванович. А де ж ми тепер, приміром, будемо?

Дід Микола. Та на острові ж, на острові в плавнях! (*Дивиться на обох*). А вас, мабуть, учора море трохи того...

Степан Іванович. Яхту нам вітром загнало та й перекинуло. Поможі нам, мужичок, до берега добратися.

Дід Микола. Гай, гай, голуб'ята мої! Довго вам доведеться ждати!

Степан Іванович. Чого так?

Дід Микола. Рибалкуємо ми тут... Та ще сіємо трохи сього-того. Але саме тепер — заперт на рибу. Заборона, значить... І до осені ніхто сюди й не загляне. А сини човна забрали і того... поїхали на заробітки.

Степан Іванович. Ах ти ж б-бо-ж-же ж мій... Як же це так?

Сашко (*схопився з місця, до діда Миколи*). Ти повинен одвезти нас додому! Тобі папа заплатить!

Дід Микола. Заплатить, кажеш? Хе-хе... Қарети в мене немає, хлопче! Қарети, значить немає... Пождати доведеться. А грошей твоїх мені не треба. Не треба кажу, грошей. У мене он — пшениця того... пшениця починає висипатися, косити треба.

Сашко (*тупає ногою*). А я тобі кажу — вези!

Дід Микола (*сміється; до Степана Івановича*). Хе-хе... Командир, значить, він у тебе! (*До Сашка*). А ти, голубчику, не кричи! Не кричи, значить, бо не помо-

жуться... Поїхали, кажу, сини, та забрали човна. Сіль десь там у Бердянському возитимуть так-то...

Сашко. Ти не смієш, кажу тобі! Як приїде мій папа, він тобі дасть! Мій папа тебе в тюрму посадить!

Дід Микола. Іш ти який він страшний, твій папа! А ти, голубок, краще мене тюрмою не лякай! Не лякай, кажу, мене тюрмою! Старий я вже для тюрми став, так-то... І тут твій папа вже не того... вже на мені не потанцює.

Сашко *(кричить)*. Як ти смієш, болван! Я не хочу, щоб ти мені «ти» говорив! До всіх чортів! Ти — мужик! Я скажу папі, то він тебе — різкою! Ги-и-и... *(Плаче)*. Ідіоти! Мерзотники! Мазепи!

Степан Іванович. Олександрє Корнійовичу! Ах ти ж бо-ж-же ж мій...

Дід Микола *(зацікавлено роздивляється хлопця)*. Еге-ге-ге... Такого я ще не бачив! Ні, не бачив такого, значить. Хіба ж таки можна так старим людям у вічі прискати? Не годиться, голубок, не годиться! Я тобі — не слуга! Я тобі не наймався за болвана, ні, ні! *(Повертається до хати)*. Пошукай собі, значить, болванів, коли ти такий! А я вже старий для болванів, старий, значить...

Степан Іванович *(доганяє)*. Пожди, мужичок, будь такий добрий! Ти це напрасно. Сам же бачиш, що панський дитьонок. А до того, ще й нерви. Чого ж тут обіжатися? Розсуди сам!

Дід Микола. Нерви, кажете? А ви б їх — того... лозинкою, чоловіче добрий! Ми своїх — завжди лозинкою.

Степан Іванович. Та що ви, дядю! Хіба ж можна? Їхні мамаша, можна сказати, пошти як і графиня! А в папаші — дві фабрики й земля! Дитьонок тендітний, з ним треба обережно!

Дід Микола. Ну й ходіть собі біля нього обережно. А я вже — того... старий уже для цього... Старий уже, значить.

Степан Іванович. Та ви ж хоч пустіть до себе. Та сього-того їсти... Курчатко там, ячок, молочка...

Дід Микола. Хе-хе... Курчаток, кажете? Цього вже вибачайте! Хлібця святого дам, а курчаток у нас не густо.

Степан Іванович. Та ми ж вам заплатимо!

Дід Микола. Не треба мені ваших грошей. У нас он того... жнива, значить, важка робота. Нам курчатка самим треба. А ти хотів, щоб ми тобі за твої гроші — курчатка! А нам, значить, за нашу працю — того... цибульку!

Степан Іванович. Да як же так? Ах ти ж б-бо-ж-же ж мій...

Дід Микола. А так! Ми вже старі з бабою на жнивах поратися! От ви нам і допоможіть. А баба моя нам тоді — того... кашу з курчатком! По трудах праведних, значить...

Степан Іванович. Як це? Щоб і панич?

Дід Микола. А що ж таке? У мене Марійці десять років, а вже гуси пасе. Ви, голуб'ята мої, того... праці не встидайтесь. Усі люди з неї годуються. Так-то... а хто ж вам щодня шматок хліба припасатиме? Я вже старий, значить... та й баба моя того... не молоденька.

Степан Іванович. Та... ми ж вам заплатимо!

Дід Микола. Гроші, голубе мій, тільки наймитові платять... Та ще й болваном тоді його називають... А я вже не гожуся в найми... Так-то, голуб'ята мої! *(Іде собі)*.

Сашко *(схопився)*. До всіх чортів! Ідіот! Дурень! Мазепа! Іди собі геть! Мужик! От приїде папа, він тобі покаже!

Дід Микола *(оглянувся)*. Ай-яй-яй!.. Негарно, синку, негарно! Таке мале й таке лихе... Сказано — того... паненя! *(Пішов)*.

Степан Іванович. Як же це так? Щоб панське дитя, та — до гусей! Ах ти ж бож-же ж мій...

Я В А Ш

Сашко *(хлипає)*. Пожди, болван, ось папа приїде, він тобі завдасть! Мурло!.. *(До Степана Івановича)*. Це все ти винуватий!.. Да-а-а... Тебе мама приставила, щоб ти служив мені, а ти нічого не робиш! Іди мені зразу ж за булочкою!

Степан Іванович. Та куди ж я піду. Олександр Корнійовичу? Ліс же ж! Острів же ж!

Сашко *(кричить)*. А я тобі кажу — йди! Ідіот! Щоб мені зараз їсти було! *(Плаче)*. Я б уже й хлібця зз'ї-ї-в!.. Пожди, я все мамі розкажу!

Степан Іванович. *(зітхнув).* Та йду вже, йду!
Ах ти ж боже ж мій.

Степан Іванович зникає в лісі. Сашко сідає й хлипає.

Я В А І V

З хати вибігають Петро, Остап, Грицько й Марійка; у Петра в руках — пиріжок, у Грицька й Марійки — по половинці пиріжка; Грицько жує протягом усієї дії, а Марійка цікаво стежить за всім, забуваючи їсти.

Петро *(оглядаючись).* Та де ж він — отой Бова Королевич? Ага, вже бачу! *(Хоче йти).*

Остап *(спиняє).* Диви... він плаче!

Петро. Вигадуй!.. Такий — не заплаче! Хіба не чув, як він дідуся помолитвував? *(Ідуть до Сашка, що сидить одвернувшись).*

Марійка. Я боюсь! *(Несміливо ступає позад усіх).*

Сашко, побачивши дітей, схопився, спідлоба поглядаючи на всіх.

Петро. Здрастуй!.. Казали дідусь, щоб ти йшов до хати снідати. А як не хочеш, на ось бабуся пиріжка дали! *(Простягає пиріжок і воднораз оглядається).* А де ж той... другий?

Сашко *(вхопив пиріжок і сердито кинув на землю).* Я тобі не старець! Я можу собі купити, у мене гроші є! У мого папи дві фабрики!

Петро *(здивовано).* О... дивись, який пан! Дак чого ж ти хлібом святим жбурляєш, ваша благородія?

Остап *(піднімає пиріжок).* Петре, облиш...

Сашко *(сердито).* Ти не смієш казати мені «ти»! Свиня! Я дворянин, а ти — мужик! Мені мама казала, щоб я з такими не знався!

Петро *(чмихає).* Тю на тебе, паничу! Чого ж ти лаєшся, коли тебе не займають? Сам ти свиня, коли так!

Грицько. Петре, дай йому в молду!

Сашко *(кричить).* Як ти смієш? Мазепа!.. Пожди ось татко приїде, він вам усім покаже! Він вашого противного діда — в тюрму!

Петро. А ти діда не займай, бо я тобі за діда пику наб'ю! Коли не хочеш товаришувати, то йди собі до всіх чортів!

Сашко. Замовчи! Мурло! Я благородний, а ви — ні! Моя мама дворянка! Вона скаже, то вас у тюрму посадять!

Петро (*насмішкувато*). Ой лишечко, я вже злякався! Остапе, держи мене, а то я впаду!

Остап. Петре, не треба! Облиш!

Грицько (*ховається за Остапа*). В молду йому, в молду бабахай! Дай йому, соб і столчака полетів!

Сашко (*роздратовано*). Як ви смієте! Ідіоти! Осли! Мазепи! Геть від мене до всіх чортів! Я тобі сам у морду дам! (*Кидається до Петра*).

Петро. Тю на тебе! (*Відштовхує Сашка, той падає*). Чого ти до мене чіпляєшся?

Сашко (*схопився, хлипаючи*). Мужик! Ідіот! Мурло! Ти не смієш! (*Хватає з землі каменя*).

Остап (*тягне Петра за руку*). Петре, я дідові скажу!

Грицько (*з-за спини*). Удадь! Удадь його сцел! У молду його талахни!

Сашко. Я тобі покажу! Мазепа! Дурень! Хуліган! (*Кидається на Петра*).

Петро. Ось не лізь, кажу тобі! (*Вхопив за плечі й знов кинув на землю*). А то як дам, то й зуби позбираєш!

Сашко (*сидить, плаче*). Сволочи! Дрянні! Пождіть, ось татко приїде! Мурляки! Ви не смієте! Моя мама дворянка!

Петро. А ти не лізь до чужої пики, дворянин! Ходімо, коли так, хлопці, нехай голодний сидить.

Ідуть. Марійка оглядається, відстає й несміливо вертається до Сашка.

Я В А В

Марійка. Не плач... Вони пішли вже.

Сашко (*хлипаючи, подививсь на неї*). Да-а-а... Іх трое, а я оди-и-н!.. Я голодний, а вони — ні!.. Я таткові все розкажу!..

Марійка (*підходить ближче*). Не плач!.. Я бабуся покличу... На ось мій пиріжечок!.. Бабуся ще дадуть.

Сашко (*хлипаючи, бере пиріжок*). Як я ще з учора не їв!.. Я таткові скажу, щоб він усіх їх — у тюрму!.. І діда в тюрму!.. (*Ість*).

Марійка (*несміливо*). Не треба... в тюрму. Дідусь хороший.

Сашко. Да-а-а... хороший!.. Він хоче, щоб я робив... як мужики!.. Хіба так можна? (*Хлипає*). Він каже... у поле... гу...гуси пасти!..

Марійка (тихо). А я пасу гуси... Там гарно!.. Со-
нечко... квітки... коники...

Сашко. Я не хочу гуси пасти! Моя мама каже —
то тільки мужикам та робітникам треба працювати!

Марійка. А дідусь кажуть: «Хто не трудящий, той
лобур гулящий».

Сашко. Я не люблю вашого дідуса, він лихий!..

Марійка. Ні, дідусь добрий! Вони самі нам забав-
ки вишукують. Учора на леваді, як траву косили, то
зайченяток викосили. Манюні-манюні! Та сіренькі такі,
та м'якесенькі! Ми їм молочка даємо.

Сашко. Живі зайченятка?

Марійка. Живісінькі, та гарнесенькі, та м'якесень-
кі!.. Там на леваді всього багато! Коники, метелики,
пташки! Я аж двоє гніздечок знаю.

Сашко. Ну?.. З яечками?

Марійка. І з яечками, і з пташенятками. А Петро
та Остап багато-багато гніздечок познаходили! Ось ході-
мо:

Сашко. Да-а-а... Вони б'ються...

Марійка. Та ні! То вони... так. Вони тобі все, все
покажуть!.. Там за левадою є річечка, а в ній — риб-
риби! Петро вміє ятір ставити, а бабуся тоді юшки на-
варять та насмажать смачно, смачно!.. Ось ходімо до
їх.

З хати виходить баба Уляна.

ЯВА VI

Баба Уляна. Марійко, а де ти там?

Марійка (схопившись). Ось я, бабусю!

Сашко теж нерішуче встає.

Баба Уляна (підходить). А на поле ж пора, до-
ню,— ти й забула? (До Сашка). А це той воевода, що
мого діда зобидив?.. Ну нічого, нічого,— дід у нас не
сердитий. Не бійся! Як тебе звать, хлопчику? Як ви сюди
попали?

Сашко. Сашко... (Починає хлипати)... Нас море
сюди викинуло.

Баба Уляна. Ну нічого, синку, все буде гарно.
Дякуй, що живий остався!

Сашко (хлипаючи). Я вже потопав, а мене Степан
зубами за сорочку... Та й витяг на берег.

Баба Уляна. От бач, синку, а ти ще його й лаеш! Ну, нічого, нічого... Все буде гаразд!.. Ходім, дитино, я тобі хоч сорочечку чисту дам та штанці. Бач, як обірвався, сердешний!.. У тебе мама є?

Сашко. Є... і папа є. *(Плаче)*. Я додому хочу!..

Баба Уляна *(гладить його по голові)*. Будеш і дома,— не плач! Усе буде гаразд. Ось ходім та я тебе погодую! А тоді в поле підемо, з онуками моїми потоваришуеш. А я вам кашки польової наварю.

Сашко. Я... діда боюсь...

Баба Уляна *(сміється)*. От бач? А сам діда зобидив! Не бійся, дід у нас добрий! Ходім, ходім! Марійко, веди його до хати, а я пошукаю поснідати! *(Іде до хати)*.

Марійка *(бере Сашка за руку)* Ось ходімо!.. Я тобі зайченяток покажу... Манюні-манюні! Та м'якесенькі, та гарнесенькі!..

Ідуть до хати.

А в полі — коники, метелики, пташенята...

ЯВА VII

Степан Іванович *(виходить із лісу)*. Олександр Корнійовичу! *(Сашко обернувся, покинувши Марійчину руку)*. Нікотоого, можна сказати, результату! Лісок, та комиші, та берег!.. Одне слово,— острів, та й більше нічого!.. А далі — знов острів та комиші... Я ж не винуватий, Олександр Корнійовичу!.. Ах, ти ж б-боже ж мій... *(Утирає обличчя)*.

Сашко. *(хлипає)*. Я додому хочу!.. До мамі!..

Степан Іванович. Підождати нада, Олександр Корнійовичу! Барин, Корній Корнійович, так цього діла не покинуть! Вони всі плавні вилазять, а розшукають нас.

Сашко *(сумно; бере Марійку за руку)*. Ну, тоді я з Марійкою в поле піду.

Степан Іванович. На прогулянку, значить? Окончатально одобряю!.. А то видумав старичок: робота! Хіба ж, приміром, панського дитьонка можна до роботи?

Сашко. Марійка каже — вони всі роблять.

Степан Іванович. Дак то ж вони! А то ж ви,

Олександр Корнійовичу! Ви тільки подумайте, що мамаша, Євгенія Валер'янівна, скажуть!

Сашко. Я... діда боюсь! Марійка каже — дід усім велить працювати...

Степан Іванович. Що? Діда? Окончательно — напрасно! Хто він? Мужик, і більше нічого. А ви — дворянин, благородна кров! Одне слово — держіть хвасон, і більше нікотрих! Дід отой мусить бути вам слугою, а не то що!.. Та я йому... Ось нехай тільки ваші папаша прийдуть!.. А тоді, можна сказати, від їхнього діда й званія не зостанеться!

ЯВА VIII

Дід Микола (*вийшов із хати з косою й брусницею*). Чого ж це ви, значить, на діда такі немилосердні? (*Іде до них*). Ай-яй-яй-яй-!.. Невже такий уже дід поганий (*До Сашка, що вчепився за руку Марійки*). Ну, що синку?.. Вже того?.. Пересердився, значить?.. Ну йди, йди з Марійкою, — там тобі баба молочка дасть.

Марійка. Я йому, дідусю, зайченяток покажу.

Дід Микола. А покажи, покажи... Нехай звикає хлопчик. А тоді в поле його поведеш...

Марійка й Сашко йдуть до хати.

ЯВА IX

Степан Іванович (*схвильовано*). Як же це так? Що ж це ти, дядя, собі надумав, га? Щоб отак дворянського дитьонка. Ти ж за це відповідати будеш!

Дід Микола. А буду, буду... Отцю-матері, значить, того... повинен буду відповідь дати... Як же можна!

Степан Іванович. Ти ж візьми собі в уніманіє! Хіба ж таки можна благородного дитьонка — на вашу мужицьку роботу? Та у нього ж — нерви! Ах ти ж б-бож-же ж мій... Та воно ж само — ні встати, ні лягти!

Дід Микола. От чудак чоловік!.. Чудак, значить, чоловік, та й тільки! Це ж дитяча робота. Того... іграшки, значить, а не робота. Хе-хе-хе... У діда Миколи свої, значить, онуки є. Дід знає, як коло дітей ходити... Так-то голубе!

Степан Іванович. Ах ти ж бож-же ж мій... Говорю ж тобі, дядя, остав ці штуки!.. Ти не дивись на наше одіяніє! Правду тобі кажу: панич, можна сказати,

високої фамилії! У їх самих — троє слуг, та гувернантка, та мамзеля. Їхня мамаша, було, пилиночці не дають на їх упасти!.. Одягатися самим не дозволяли!.. Як же це так? За ними ж ходити треба!

Дід Микола. А нічого, нічого, голубе мій!.. Навчиться, значить, і одягаться... А як же? Може, того він і миршавий такий у вас, що мамзелі за ним ходили. Так-то, голубе мій!.. Праці нікому цуратись не слід. Праця увесь світ годує. Вона тобі краще мамзелі вимуштує. Сказано ж бо: в поті лица твого їстимеш хліб твій!..

Степан Іванович. Дак то ж хіба для панів сказано? Як таки можна!.. Писаніє для простого народу написано, щоб значить, слухалися й трудилися й начальство почитували! А хіба ж можна, щоб для блáгородного званія?.. Приміром, у барина нашого на фабриці працюють... Можна сказати — смертовбивство, а не робота!..

Дід Микола. Дак то ж у барина, ви кажете... У хазяїна, значить. Йому багато треба,— щоб і на мамзелів, і на гувернаток, і на яхту. А наша робота не така.

Степан Іванович. Ах ти ж б-бож-же ж мій!.. Окончатально, безтолковий чоловік! Та ми ж не можемо нічого того...

Дід Микола. А ми навчимо!.. Хе-хе... Навчимо, значить! А ти як собі думав? Щоб я та баба на вас удвох робили? Старі ми, голубок, для того, старі вже. А ти, браток, праці не лякайся, так-то... Весела штука — праця, коли, значить, є охота.

Тим часом двері з хати розчиняються, чути галас: «Ура!..» — «Ідьомте, хлопці!» — «Остапе, вудку не забудь!» — «А хліба взяв?» — «Скоріше там, Марійко!»

Я В А Х

З хати виходять діти: Петро — з кошиком і граблями; Остап — з двома вудками на плечах; Грицько — з довгою пугою; Марійка — з хлібом; Сашко — з пакунком. На Сашкові — чиста селянська сорочка й штани, на голові бриль. Ноги босі, але чисті. На дверях — баба Ульяна.

Петро. Ми ще й риби наловимо, доки бабуся придуть!

Остап. Сашко, я тебе вивчу плавати...

Гриць. А я тобі лака впіймаю... Цорний такий! Із клеснями!..

Степан Іванович *(кидається до Сашка)*. Олександрє Корнійовичу! Ах, ти ж б-бо-ж-же ж мій... Як же таки можна! Давайте я понесу! *(Хоче вирвати з рук Сашкових пакунок)*.

Сашко. Я сам... Я сам...

Баба Ульяна. Ага, й ви вже повернулися? Здрастуйте вам! Ходіть швидше, я дам поснідати, бо вже пора й на поле йти.

Степан Іванович *(гірко махнув рукою)*. Які там сніданки, тьотю, з такою рахубою!.. Олександрє Корнійовичу!.. Що ж це таке? Коли б мамаша побачили... Ні, так не можна! *(Знов хоче взяти пакунок із рук)*. Я повинен свою должность ісполнять...

Сашко *(кричить)*. Степане!... *(Засоромився баби Ульяни)*. Я... вас прошу...

Степан Іванович *(розгублено випускає з рук пакунок)*. Що таке?!

Сашко *(ніяково)*. Я вас прошу... Я сам...

Степан Іванович. Ах ти ж б-бож-же ж мій... Окончательно пропав дитьонок!

Петро. Сашко, ну ходімо.

Остап
Грицько } Ходімо, ходімо...

Ідуть.

Дід Микола. Хе-хе-хе... З дворянських дітей, значить, того... Теж, значить, іноді люди бувають! Треба тільки повести їх по людському... Так-то, голубе мій!.. Праця, брат, краще всякої мамзелі вимушрує! *(Іде)*.

Степан Іванович розгублено дивиться їм услід.

Баба Ульяна. Пожалуйте снідати, прошю я вас...

Завіса

ВІДМІНА ІІ

Я В А І

Узлісся. Праворуч — полукипки. Біля крайнього, на двох снопах, сидять дід Микола й баба Уляна, засмажені сонцем. До полукипка приставлені коса, граблі. Внизу — відро з водою та всяке збіжжя. Дід Микола набиває люльку, потім закурює. Баба латає сорочку.

Дід Микола. От тобі й панське дитя! За півтора місяця, значить, того... Петра вже перегнало. Так-то... Де й поділися ті нерви!

Баба Уляна. Та таке вже тобі слухняне, пошти-ве... Усе лащиться: «Бабусю! Бабусю! Може, вам що допомогти?»

Дід Микола. А звісно, — скучає за мамою... скучає, значить. Дитина ж воно... Коли б уже хлопці швидше того... коли б верталися додому. Треба б Сашка одвезти швидше.

Баба Уляна. Та, може ж, отой рибалка, що тижень тому заїхав, може, він сповістить Сашкових родичів.

Дід Микола. Не схоче, мабуть... Човен же в нього не того... поганий, значить, у нього човен... А їхати далеченько.

Баба Уляна. Поїде! Йому Степан Іванович такого наказав, що й за море човном поїде! І мати в Сашка якась там баронеса! І батько фабрикант! (Зітхає). І що воно далі з нашого Сашка буде?

Дід Микола. А що ж буде? Те, значить, і буде, що життя йому скаже... Мале ж воно ще!... З людьми житиме, то людина буде. А з панами житиме, то, значить, того... значить, знову на пана перевернеться. Тільки, може, не таке противне вже буде. Так-то...

Баба Уляна. Та Степан Іванович каже, що й батько в нього трудящий...

Дід Микола. Знаємо ми тих трудящих!.. То не робота, що, значить, того... чужими руками, значить, гроші загібати. Хто багато загібає, той чужу пайку однімає. Так-то... Погана це робота, неправдива!..

Баба Уляна. І коли вже та правда на землю прийде?

Дід Микола. А тоді, значить, і прийде, коли того... коли, значить, свята праця на землі запанує. Може ж, таки й буде колись таке!.. Щоб, значить, не було ні панів, ні павуків, а самі, значить, того... самі трудящі.

Баба Уляна. Не буде того ніколи! Бо з-поміж трудящих знов пани виростуть.

Д і д М и к о л а. Не виростуть! Хе-хе... Бачила улик? Як тільки наростуть трутні, так їм зразу й того... так їм, значить, і каюк.

Б а б а У л я н а. І як воно той Степан Іванович до панів приріс? Такий уже слуга вірний!..

Д і д М и к о л а. А його вже не переробиш! Старий уже він для того. (*Сміється*). Чу-дак чоловік, та й тільки! Куди Сашко, туди й він! «Мене,— каже,— для того приставлено» ...Учора, значить, іду, а Петро з Сашком того... купаються собі. Як риби, значить, плавають... А Степан Іванович бігає берегом, божкається, а тоді, значить, того... поліз і собі. Зайшов по шию, а далі боїться... «Ах б-бо-ж-же ж мій...» Должність свою, значить, сповняє... Стереже. (*Чути тупотіння*). О, це знов наші пустуни!

Я В А ІІ

Чути голоси. Петро: «Ха-ха-ха!»... Сашко: «Брешеш, не втечеш! Я тебе провчу! Я тобі покажу, як з старих людей глузувати!..» Грицько: «Лови, лови! Пелеймай його, пелеймай!..» Вискакує Петро, його наздоганяє Сашко, й починають боротися. Обое засмалені сонцем. Сашко — здоровий жвавий хлопець, без шапки, бо-сий. За ними вбігає Остап з обротьюкою й Грицько з батіжком.

О с т а п (*побачивши діда, сміючись*). Сашко, годі! Ді-дусь тут!

Г р и ц ь к о (*задерикувато*). Та бий його, бий Саско! Дай йому в молду!

С а ш к о (*поборов Петра, сів на нього верхи й держить*). Смерті чи живота? Будеш пустувати? Будеш, будеш?

П е т р о (*сміється*). Ой пусти! Не буду, хай тобі грець!

С а ш к о (*встає*). Ага, ото не займай старих людей! (*Чмихає й починає реготатись, а за ним усі хлопці*).

П е т р о (*встає*). Бач, і сам же смієшся!

Д і д М и к о л а. А що там у вас таке? Сашко, за що ти йому прочуханки давав?

С а ш к о (*всміхається*). Та то... Нехай сам Петро скаже, краще.

П е т р о (*сміється*). Та Степан Іванович за нами знов цілий день як тінь. Ми на дуба, а він кругом, наче квочка бігає: «Ах бож-же ж мій»... Ми купаємось, а він на березі мотається та бідкається. Та якось і заснув собі на травичці. А я впіймав в'юна, та йому (*давється від*

сміху)... в холошу! Він як схопиться: думав, що вуж. Як дремене понад берегом, да не своїм голосом кричить: «Калавур, хто в бога вірує!»

Діти регочуться.

Баба Ульяна (*сміється*). Ото — пустуни! Лозиною б вас, щоб із старої людини не глузували!

Підводиться, бере граблі й ставить відро до полукіпка.

Дід Микола (*всміхається до Петра*). Пожди, я тобі сонному, того, значить... жабу за пазуху посаджу! Посаджу, посаджу! Побачиш сам тоді, чи гарно!

Петро. Ой ні, я боюся жаби!

Дід Микола. Ототож-бо й е! Візьми краще обротьку, та піди коня викупай! Сядь, значить, верхом та й викупай добре.

Сашко (*хапає в Остапа обротьку*). Я! Я піду! Ді-дусю, я піду! (*Побіг*).

Петро. Еге, який швидкий! Держи! (*Побіг за ним*).

Грицько. Делжи його, делжи! Пелеймай, пелеймай! (*Побіг*).

За ним метнувся Остап.

Марійка (*підходить до баби Ульяни*). Я з вами, бабусю, піду.

Баба Ульяна. А ти краще до хати навідайся, та курям води налий.

Марійка (*іде*). Я зараз, бабусю!

Я В А ІІІ

Голос Степана Івановича за коном: «Уп'ять? Ах ти ж бож-же ж мій... От непосидящий дитьонок...» Входить засапаний, червоний, витирає піт.

Степан Іванович. Ну як тут можна должность свою сполняти; коли, приміром, нікаторої солідності? (*Сідає поруч з дідом Миколою*).

Дід Микола. А вам, Степане Івановичу, того, значить... найбільший клопіт? Трудно тепер за Сашком уганятися! Трудно, трудно!

Степан Іванович. Та помилуйте ж, Миколо Хведоровичу! І хвилини не всидять! На дуба вам, можна сказати, як кішка! У воду з дерева — головою вниз! На лошадь стане і, приміром, галопом... навстойки! Ах

ти ж бож-же ж мій... Ну що, коли б бариня побачили, Євгенія Валер'янівна?

Дід Микола (*підморгує*). А ви б його — того... лозинкою, значить... щоб не пустував!

Степан Іванович. Що ви, що ви! Як таки можна таке казати?... Благородного дитьонка? От ви й хороший чоловік, а цього ніяк не зрозумієте.

Дід Микола. А так, так... не зрозумію, значить! Потому — у нас просто. Пошуткував там Петро з вами, — того, значить... з в'юном пошуткував... Я зразу ж хотів його за чуба! Та вже Сашко сам йому, значить, боки нам'яв.

Степан Іванович (*неймовірно*). Олександр Корнійович?

Дід Микола. Та він же, він! Що ж тут дивного?

Степан Іванович. Ах ти ж бож-же ж мій... Та хіба ж це можливо? Та хіба ж це дворянське виховання, щоб навкулачки? Ну що ж тепер скажуть бариня, Євгенія Валер'янівна?

Дід Микола. А якого ще вам виховання треба? Хлопець, значить того... здоровий, значить. Хіба у нас такої моди немає, щоб навкулачки?

Степан Іванович. Буває, приміром, і в нас. Но тільки по правилах і в перчатках. Бокса називається... Надівай, значить, перчатки і можеш орудувати!

Дід Микола. Ну а в нас значить того... без перчаток. Наклав Петрові та й гайда! Побіг тепер купати коня.

Степан Іванович. Уп'ять? Ну та це ж — чисте покарання господнє! Коли вже цьому кінець буде? Ох, пом'яніть моє слово, Миколаю Хведоровичу, буде вам лихо!

Дід Микола. Як буде, то й буде, тільки не знаю за віщо буде...

Степан Іванович. Як же так? Подивіться самі: хіба ж це дворянський дитьонок?

Дід Микола. Дитьонок, як дитьонок... Слухняне, роботяще.

Степан Іванович. Слухняне, роботяще! Хіба ж такі благородні дитьонки бувають?

Дід Микола (*всміхаючись*). А які ж вони того... які вони бувають?

Степан Іванович. А такі, щоб усе вам на делікатну ногу!.. Щоб пухова перина йому під боки, можна

сказати, як... сливки! А йому й те мулить!.. «Степане! Перебий сейчас! Скільки разов тобі говорив, дураку!» — «Слушаюсь, барин, Олександр Корнійовичу! Сію секунду буде готово!..» Кушать, щоб йому без ніякого апетиту... «Степане! Не хочу кохвію, не вкусно! Подай мені пирожке!..» — «Сію секунду, Олександр Корнійовичу...» І так значить, щоб у всьому дитя фасон держало. А у вас! (*Схоплюється*). Ах ти ж бож-же ж мій праведний! Кулак під голову — і вже спить!.. Хоч із пушок стріляй! Юшки отієї самої наплеться з салом і півпаляниці одним духом умне! Як це вам наравиться?

Дід Микола (*сміється*). Дуже наравиться, Степане Івановичу! Дуже значить того... наравиться воно мені! Значить, росте хлопець, сили набирає.

Степан Іванович. Сили, кажете? Ах жалко мені вас, Миколо Хведоровичу! Окончателно жалко! Та хіба ж благородному дитьонку нужно, приміром, таку пику? Або, скажемо, такі кулачища?

Дід Микола. Нічого, нічого! Здадуться колись, голубок, здадуться! Зате нервів тепер немає.

Степан Іванович. Нервів? Ах, які бо ви, Миколо Хведоровичу! Скільки вам толкую і — ніякого результату! Бариня Євгенія Валер'янівна завсігди було говорили, що нерви — це найпервеюща дворянська прикмета. Коли ти, значить, бариня, а не яка-небудь, скажемо фря, то й нерви повинні бути! Щоб значить, і те мені не так! І друге мені не по мислі! Чого хочу — сама не знаю, а между прочим, щоб усі мені потрафляли.

Баба Уляна. Оце, хай бог милує! І невже ото вам не ввірилося панькатися з такими? (*Складає шитво, встає, прибирає збіжжя*).

Степан Іванович. Ні в которому разі! Потому — двадцять років свою должность сполняю і всякому потрафить можу. Ну, одначе, треба поспішати до Олександра Корнійовича, щоб чого не трапилось.

Дід Микола (*бере косу*). Та чого ж вам бігати за ним цілий день? Однаково тепер не догоните. Краще сядьте, спочиньте, а він незабаром і сам повернеться. (*Ідуть з бабою*).

Степан Іванович. Та воно так... Та тільки ж і це не модель! (*Бере сніп, підсовує ближче до полукипка, сідає*). Я кожную секунду повинен при їх бути.

ЯВА ІV

Степан Іванович. Не модель, значить, без догляду дворянського дитьонка оставляти! Потому... *(позіхає)*... а-а-а... господи Ісусе Христе... ніякого, значить, тобі, виховання!.. Ну де ж таке видано? Первеющої, можна сказати, фамілії... *(позіхає, хилиться до полукипка й дрімає)*... мамаша, можна сказати, пошти будуть вроді як баронеса... *(Засинає)*.

ЯВА V

Петро *(вбігає заснавшись)*. Да, впіймаєш його тепер! Гладкий, прудкий став та здоровий! Мабуть, і гуртом не подужаємо.

Грицько. Подузаємо! Я йому ззаду під ноги, то він як бе-е-ллицьне. А ви тоді — на його... та в молду, в молду!

Остап. Дурень ти! За що ж йому в морду! Хіба він поганий товариш?

Петро. Я колись тобі самому в «молду» заїду. Що в тебе за звичка така погана — усім до морди лізти?

Грицько. А ти сам колись його двічі гепнув... Забув узє?

Петро *(робить крок до його)*. Я тебе зараз теж гепну, як не замовчиш!

Грицько одбігає.

Я тепер за Сашка всякому голову одірву!

Остап. І я!

Грицько. І я!.. Так і дам козному в молду!

Петро *(сміється)*. Ах ти ж «молда чолтова»! Іншого й слова не знаєш! *(Іде до полукипка)*. О! Степан Іванович тут! Ховаймося, хлопці...

Ховаються за полукипок. Петро бере соломинку й лоскоче нею Степана Івановича.

Грицько *(показує на відро з водою)*. Петле, давай на його воду пелекинемо!.. А відло — на голову! Ой і ловко з буде!

Остап *(смикає Грицька назад)*. Я тобі дам — ловко! Хіба ж так можна?

Степан Іванович *(одмахується уві сні, бурмоце)*. Ах ти ж бож-же мій... Благородний, можна сказати, дитьонок... *(Його знов лоскочуть, він одмахується)*. Должен же я свою должность сполнять!..

ЯВА VI

Голос Марійки: «Сюди, сюди йдіть. Тут близьенько...» Голос Євгенії Валер'янівни: «Та де ж він? Де мій Сашуня? Боже ж мій, боже! Семене Оврамовичу, ви аптечку захватили? Та він же в нас такий тендітний...» Степан Іванович широко розкриває очі, зривається з місця. Входять: Марійка, що спішить до братів і починає шептатись із ними, після чого Петро біжить за Сашком, а Марійка за дідом; Євгенія Валер'янівна — з парасолькою, щохвилини збирається умлівати; Семен Оврамович з валізкою; Корній Корнійович.

Степан Іванович (*мов несамовитий*). Барин!.. Корній Корнійович!.. Ах ти ж бож-же ж мій... Євгенія Валер'янівна! (*Плаче, цілує обом руки*).

Євгенія Валер'янівна (*плачучи*). А де Саша? Де ж мій Сашуня? Де мій милий, славний хлопчик?

Степан Іванович. Саша? (*Плачучи*). Немає вже нашого Саші!

Корній Корнійович. Як?

Євгенія Валер'янівна. Ай, Сашуня!.. Ох, боже мій! (*Хилиться на руки лікареві*).

Семен Оврамович. Заспокойтеся, мадам! (*Дистає каламарчик, дає нюхати*).

Корній Корнійович. Що ти городиш, болван? Нам же казали, що Сашко — живий, здоровий!

Степан Іванович. Та живий, конешно ж... Ну тільки вже не той!

Євгенія Валер'янівна. Живий?.. Господи, боже мій! Та що ж з ним таке? (*Плаче*). Я ж казала, що не переживе дитина всього. Таке слабеньке, таке тендітне!.. Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська...

Корній Корнійович. А, що там твоя мама! Не до мами тепер! (*До Семена Оврамовича*). Як ви гадаєте, можна сподіватися, що йому це не зовсім пошкодило?

Семен Оврамович. Зарані нічого не можу сказати. Ви ж знаєте, у його надзвичайно поганий стан нервів. Тут усього можна ждати: неврастенія, геміплегія, хронічний...

Корній Корнійович. Годі, годі! Будь ласка, хоч отими хворобами не лякайте! І без того нудно.

Євгенія Валер'янівна. А серце? Ви забули серце? (*Плаче*). Боже ж мій, боже!..

Семен Оврамович. Так, і серце! Це такий, знає-

те, апарат!.. Міокардит, ендокардит, стероматоз, тахікардія...

Корній Корнійович. Семене Оврамовичу, я вас прошу!

Семен Оврамович кланяється.

Може ж, таки це не так серйозно! (До Степана Івановича). Значить, Сашко здорово перемінився?

Степан Іванович. Окончателно, другий став! Приміром, можна сказати, рідна мати не взнає! Вірите, глянеш на його іноді й сам сльозами вмиваєшся!

Євгенія Валер'янівна (плаче). А ти ж за чим дивився? Я ж на тебе надіялася!

Степан Іванович. Господи, боже мій! Та я ж весь час воювався за Олександра Корнійовича, так несила ж моя! Ніякого резону не приймає старичок, Микола Хведорович! Свою, значить, лінію веде, та й баста! Та от він і сам, погубитель наш! (Показує на діда Миколу, що підходить з бабою Уляною та Марійкою).

ЯВА VII

Дід Микола, вклонившись, розгублено дивиться на Степана Івановича. За ним перелякана баба Уляна й Марійка, що держиться за її спідницю.

Дід Микола. Гріх вам буде, Степане Івановичу!.. Гріх, значить, таке вигадувати!

Євгенія Валер'янівна. Катюга! Мучитель! У тюрму його! Корнію Корнійовичу, та чого ж ти стовпом стоїш? Сашуня ж мій, Сашуня! (Плаче).

Дід Микола. Та христос з вами, бариня...

Корній Корнійович (люто). Я тобі покажу христа, стара собако! Давай мені зразу сина! Що ти зробив з ним, кажи мені?

Дід Микола. Та помилуйте!.. Хіба ж я того?.. Хіба ж я, значить, думав? Як своєї, значить, дитини доглядав...

Корній Корнійович. Доглядав? Я тебе догляну, старий чорте! Я тобі покажу чужих дітей нівечити! Згною в тюрмі, як злодія, щоб ти знав! Верни мені сина, а то живого з рук не випущу!

Дід Микола (безпорадно оглядається). Я не знаю... Та ось він сам!

ЯВА VIII

Сашко влітає бурею, за ним, засапавшись, Петро.

Сашко (*кидається батькові, потім матері на шию, плаче й сміється*). Таточку, ось я! Таточку, любий! (*Цілує батька й кидається до матері*). Мамуню моя! Мамочко!

Корній Корнійович. Сашко!

Євгенія Валер'янівна. Сашуню мій, голубчику! (*Цілує без ліку й плаче*). Я ж тебе вже й бачити не сподівалася! Боже мій!

Сашко цілує її в руку, бере за руку батька.

Корній Корнійович (*оглядає його*). Постой... Як же це так? (*До Степана Івановича*). Що ж ти наплів нам, болван?

Євгенія Валер'янівна (*глянувши уважно на Сашка*). Господи! Та це ж не мій Саша! Це не мій маленький хлопчик! Та який же ти став грубий, немитий, нечесаний, босий!.. (*Починає плакати*)... Підмінили мені мого Сашуню! Підмінили мою дитину!

Степан Іванович (*сумно*). Я ж вам казав!..

Сашко. Мамочко, та це ж я!

Корній Корнійович. Що за чорт? Нічого не розберу! Сашко, це ти?

Сашко (*сміється*). Я, тату!

Євгенія Валер'янівна (*плаче*). Боже, ж мій, боже! Саша, мій любий, ніжний хлопчику! Хто ж тебе підмінив мені?

Корній Корнійович. Та постой... Чого ти плачеш? Сашко! Та ти, брат, зовсім тепер молодчина! От так штука!

Сашко (*весело*). Мамочко, ти не плач! Це пусте! Я помиюся, вберуся, взуюся... У мене ж тут й одержі своєї немає. А зате я тепер здоровий, і все, все вмюю! (*До батька*). Я, папо, тепер умюю плавати, на дуба лазити, запрягати коняку, їздити верхи, рубати дрова, гребти сіно, класти копи... і багато, багато такого!

Євгенія Валер'янівна. Боже мій, боже! Який ужас, який ужас!..

Сашко (*знов хапає батька за руку*). Ні, ти послухай, папа! Я тепер усіх їх поборюю! (*Показує на дівчорі*). Петро перший день мені двічі такого стусана дав, що

я аж ноги задер! А тепер я його однією рукою брякну! Тільки ти не думай, що це — навсправжки! Ми з ним говаришемо!

Євгенія Валер'янівна. Господи, та що ж це таке? З мужиками?!

Степан Іванович *(сумно)*. Я ж вам казав!..

Корній Корнійович. Ха-ха-ха! Сашко! Дак тепер однією рукою брякнеш?.. А нерви ж, нерви твої де? О-х-хо-хо-хо!... Семене Оврамовичу! А як же тепер ваш цеберкоспинальний паралик, чи що там?.. *(до Степана Івановича)*. А ти, старий дурню, й досі не порозумнішав? *(Підходить до діда Миколи, подає йому руку)*. Вибачте мені, діду, мою дурну лайку! *(Махнув рукою на Степана Івановича)*. Це все отой бовдур наплутав! Велике спасибі вам, що ходили за моїм сином!

Євгенія Валер'янівна. Що? Та ти з глузду зійшов! Ти глянь, що вони зробили з нашим Сашком! Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська...

Корній Корнійович. Ах, облиш мене з своєю мамою баронесою! *(До діда Миколи)*. Я перед вами — боржник неоплатний!

Дід Микола. Та хіба ж я що? Це все праця свята, а не я! Я ж тільки доглядав.

Сашко *(підбігає до діда Миколи й баби Уляни)*. Папа, дивись! *(Цілує дідові руку, той схвильовано цілує його в голову)*. Оце — мій другий тато! *(Так само цілує руку бабі Уляні)*. А це — моя друга мама! *(Показує на дівчорі)*. А ото — мої брати й сестричка! Вони так любили мене, так балували! І вчили разом!

Дід Микола. *(утирає очі)*. Золота дитина!..

Баба Уляна плаче.

Корній Корнійович. Я вам цього ніколи не забуду! *(Ще раз стискає дідові руку)*. Ви мені вернули сина!

Степан Іванович *(розгублено)*. Окончательно не понимаю!..

Євгенія Валер'янівна. Та що ж це таке? Сашуня, дитино моя! Де ж мій Сашуня? Де ж мій любий, ніжний, хлопчик, якого я тішила? *(Плаче)*.

Сашко *(підбігає до неї, тулиться й обнімає)*. Та ось же я, мамочко! Тут я, любя моя мамунечко!

Євгенія Валер'янівна *(цілує його)*. Моя дитинко! Мій дорогий! *(Морщить носа й трохи однихає)*

його). Тільки ж... господи! Ні, не можу, не можу, оцього мужичого духу чути! Скоріше, скоріше додому! Та зразу ванну та парикмахера! Та мерщій передягтися пристойно та взутися! Боже мій, а щоки?! А фігура?! Обов'язково треба дієту піддержати, щоб хоч отой простацький вигляд пропав!.. А манери?! Лишенько! (*Береться за голову*). Треба зразу ж доброго гувернера! Та гімнастику!.. Та вчительку танців...! Моя мама, баронеса Білогриць-Котляревська, було...

Корній Корнійович (*з досадою*). Ну! Тепер знов почнеться «воспитаніє»!..

Завіса

1924
м. Лубни

ГУМОРЕСКИ

**ГЕЙ, НЕ ДИВУЙТЕ, ДОБРІ ЛЮДИ,
ЩО НА УКРАЇНІ ПОВСТАЛО...**

Та й широка ж вона, батьківщина наша, Українська Радянська Соціалістична Республіка! Ланами-степами простяглася, горами-ярами підперезалася, річками-озерами причепурилася, містами-селоми, наче маком, зацвіла. З краю до краю біжить по ній, срібними хвилями переливається святковий настрій: Жовтневу перемогу празнуємо.

— Недарма морем кров розливалася,
білим трупом земля укривалася!
Дорога то ціна,—
та минулась війна,
і немає ніде в цій хвилині
більш рабів на Україні.

Ні рабів, ні панів-власників!.. А колись було, скажемо, на Полтавщині ніде було й повернутися гречкосієві за панами. Сама тільки велика княгиня Єлена Павлівна мала тут собі 90 тисяч десятинок; сім'я Кочубеїв — 45 тисяч; сім'я Базилевських — 20 тисяч; Ламберт — 19 600; Милорадович — 11 тисяч, Струков — 10 тисяч, Попов — 9 тисяч, Кохановський — 9 тисяч. Менших панків, на 2—3 тисячі десятин, не скинувши чобіт, навіть перелічити не можна.

Помалу-малу розтрусили вони свою земельку по ресторанах та кафе-шантанах, але все ж таки й перед революцією хватало діткам на молочко. 1910 року ста душам таких хліборобів належало 300 тисяч десятин — четверта частина нинішньої Полтавщини.

О, які ж тоді сіятельні гречкосії водилися по наших селах!

Її величність принцеса Саксен-Альтенбурзька. Зволила мати вкупі з його світлістю герцогом Мекленбург-Стрілицьким 58 тисяч десятинок.

Його сіятельство князь Кочубей. Обробляв сімейно з родичами 15 тисяч десятин.

Його сіятельство князь Щербатов. Граф Капніст. Граф Ламздорф-Галаган. І навіть подвійне сіятельство князь Кантакузен — граф Сперанський (була й така особа).

Ми вже не знаємо, скільки там у їх їдаків на двір припадало, але можна думати, що хліба вони собі весною не прикупували: свого хватало. І в Таврію на заробітки напевне не ходили.

Засіє собі, скажемо, отой самий герцог 15 тисяч десятин пшеницею та 5 тисяч десятин буряками; намеле собі крупчатки вагонів з тисячу на власних млинах, наваре цукру з півмільйона пудів на власній цукроварні та й п'є тоді щодня чай у накладку, з білою булкою. Хватало!

Зате не можна сказати, щоб селянам хватало. Крупчатки та цукру вони здебільшого й на паску не бачили. А були такі, що й житників на паску вже не бачили.

— Ось послухай лишень, жінко,—
зведе хмурий батько річ.—
В хаті можна й задубіти,
затопити б треба піч.

А вона немов завмерла,
не сказавши ні слівця...
І голодні діти скиглять,
скиглять діти без кінця.

— Мамо, папки!.. Тату, папки,—
кажуть бідні, дрижачи...
— Дай їм, жінко, хоч шматочок,
хоч сухар їм розмочи!

А вона й не ворухнулась,
тільки сльози все ковта:
ні шматка немає хліба
й дров ніколи не хвата.

Так було... Так було весною 1902 року на Червоноградщині по селянських хатах поруч з маетками того самого герцога, що їв крупчатку вагонами. І не диво, що тисячі селян тієї весни без ніяких агітаторів, пішли з клунками до панських комор добувати собі харчів силою. Так було.

А так після Великого Жовтня сталося. Панів—геть, земельку—собі. А до земельки тоді—колектива. А до колектива тоді—трактора. А до трактора—сіялку, косилку й молотарку. Та як загули ж вони на ланах та на токах, оті селянські машини! Як потекло цівкою з-під

молотарок щире вкраїнське золото просто в селянські чували!.. Дивись, і є вже на пиріжок у свято, замість палиниці з остюками. І Марійка бігає вже в новенькій спідниці, а Семенко — в новеньких штаненятах.

І вже не за панськими гусьми бігають вони, а до радянської школи, де маленькими дитячими пучечками водять за такими тепер простими, такими для всіх зрозумілими словами:

— Бу-ли... па-ни... Бу-ли... ра-би... Ми не... ра-би...
Так, ми не раби!.. Чи чуєте, ваші сіятельства?!

НЕЗАМОЖНИКИ

Спочатку все було так просто, як дірка з бублика. Вгорі за хмарами — бог, внизу під землею — чорт, а поміж ними — пан, піп та мужик. Пани собі панували, попи собі попували, а мужики всіх їх годували, бога й чорта поминаючи. І виросла з усього того висока всеросійська «мала купа», що звалася по-вченому самодержавно-капіталістичним ладом:

«...бюрократи, плутократи, фабриканти, комерсанти, генерали, адміралаи, ті, що драли, ті, що крали, попи, ченці та владики, та поміщики великі, та маленькі живо-глоти, та продажні всі істоти,— всі на гору з кожї пнулись тим по спинах, що зігнулись...»

Нагорі — «помазаник божий», а на самому споді, під куркульськими чоботищами,— смиренний раб божий, незаможник. Лежить, ледве дихає й не пручається, щоб часом комусь «патретів» не попсувати, а сам себе благочестивою думкою розважає:

— Радуйтеся, незаможники, й веселітеся, яко мзда ваша многа на небесах...

*
* * *

Февральська революція. Великодне свято для всіх тих, кому бондар не догадався клепки вставити.

Виліз Семен Незаможник з-під всеросійської «малої купи», підтягнув очури на порожньому череві, почував оті офіціальні місця, де йому ісправник прописав аграрні закони, й роззявив рота з несподіванки:

— Свобода!.. Повний преїскурант демократичного благополучія! А рівноправності тієї стільки, що й давати вже її нікуди. Хочеш, знімай тепер шапку перед паном Котолупенком, а не хочеш, то й так, не знімавши шапки, в пояс йому вклонися. Це тепер не забороняється.

— Охрімє! Агов? Чи ти чуєш? Злізай мерщій з печі,— земельку, кажуть, незабаром ділитимуть.

Позлазили з печі. Але не встигли на якусь там десятинку націлитись, як уже їм прописують німецькими шомполами ясновельможні заповіді на мужицьких скрижалях:

— Не пожелай... ні села його... ні вола його... ні всякого скота його...

По-вченому все це звалося демократичним ладом...

Заховався Семен Незаможник знову на піч, доки трохи розвидниться.

*
* *
*

— Ур-р-ра! Більшовики прийшли! Семене, агов! Наша взяла! Злізай мерщій з печі, та почнемо земельку ділити.

— Еге який швидкий! Пожди, нехай хоч німецьке розписаніє загоїться. Бо, знаєш, коли знов почнуть по старих виразках бити, то вже не видержу.

— Тю на тебе, неймовірнику! Старе, брат, минулося, нове починається. Вся влада — трудящим! Вся земля — трудящим. Пан Котолупенко, кажуть, аж під три чорти повівся.

Зліз Семен з печі, заходився з Охрімом здійснювати диктатуру пролетаріату в селі Западинцях і... попав якраз під денікінські шомполи. Довідався, що дошкуляють так само, як і гетьманські. Навіть б'ють, падлюки, по тих самісіньких місцях, що й споконвіку били.

*
* *
*

— Охрімє, чи ще живий?.. Агов, де ти? Кажуть, більшовики знов повернулися.

— Ша... Мовчи, шибенику, бо в мене ще старе не позаростало.

— Та чудак же ти чоловік! Кажу тобі, що більшовики по всіх усядах верх узяли. Кінець нашим мукам. Нехай живе р-р-радянськ...

— Мовчи, кажу тобі, голово з вухами,— бандити близько...

Бандити справді були близько. Не встигли Охрім з Семеном на піч заховатися, як уже їх витягли на вулицю й заходилися їм іконостаси поновлювати:

— Іменем Української Народної Республіки... хрещається раб божий несаможник... во ім'я свободи... рівності... братерства... нині, і прісно... і на віки вічні...

*
* * *

— Та доки ж нам цю муку терпіти?! Семене, агов!.. Бери мерщій рушницю!

— А сто бісів їхній мамі і вісімнадцять копанок чортів лисих їхньому батькові! Годі нам поневірятися. До зброї! За землю й волю! За владу Рад! Смерть бандитам!

Та всі — з печі. Та всі — докупи. Глянули навкруги й рота роззявили:

— Бий тебе, сило божа! Якого ж чорта ми по закапелках ховалися? Та нас же — сила незлічима! Та ми ж гуртом увесь світ переможемо!

І пішло, й пішло. Така тут завірюха піднялася, що всіх панів аж за кордони повимітала, всі панські й куркульські межі радянським порохом позасипала, всю силу ворожу радянським вітром розвіяла.

Рівно дванадцять мільйонів землі куркуль-панської дала революція малоземельному селянству...

— Радуйтеся й веселітеся, несаможники, яко мзда ваша многа на землі!.. І нині. І прісно. І на віки вічні...

ЄДИНА, СВЯТАЯ, СОБОРНАЯ...

Почалося, власне, з дрібнички. Отець Євменій на менинах у Килини Карпівни напився до «положення риз» і пішов по селу голий, як серафим, вигукуючи різні мало схожі до богослужбових «возгласи»: в бога... во чрево... в печень... в камилавку... А капосні парубки сунули за ним чередою з веселим реготом, приспівуючи: «І духові твоєму... Тобі, господи».

Отут і загомоніли селяни за автокефалію. Ну ясно ж, що стара церква згнила до кореня!.. Але діди й баби завзято боронили отця Євменія: на йому благодать!

— Чули ми про це. Коли на йому благодать, то вже й на Килині давно благодать. Дуже вже часто ваш Євменій спотикається разом з своєю благодаттю — то на пляшку, то на бабу... Спробуємо ще автокефалію.

І пішло. Спочатку лаялися. Потім за чуби водилися. Потім помирилися на тім, що кожен свого попа матиме, кожен свого й годуватиме, служитимуть по черзі. В селі незабаром появився огрядненький червонопикий довговусий отець Симон.

— Матінко моя ріднесенька!.. В спінжаку й у штанях...

— Тю на тебе! Думаєш, отець Євменій без штанів? Піди розпитайся в Килини...

— Та я не про те... На тому ж таки ряса. Він на Христа схожий, коли не п'яний. А це — чисто тобі жевжик якийсь.

Отже, сталося, чого й не ждали: на жевжика пішли всі молодіці, й автокефалія получила значну підтримку. Зате ворожнеча перекинулася в сім'ї.

— Ти куди, хвойдо? До свого стрижака переморгуватися?

— Не до стрижака, а до церкви. Я ж вам нічого за вашого патлатого не кажу?

— Я тобі покажу патлатого, суко безхвоста! Ти ж проти кого вершу свою роззявила? Хіба не знаєш, що сам Христос ніколи не стригся?

— Велике диво!.. Коням теж не стрижуть гриви, а на попів їх все ж таки не висвячують...

Ворожнеча росла. На злість автокефалістам староцерковники прозвали отця Симона батьком Петлюрою.

— Коли він український, а не слов'янський, то значить — батько, а не отець.

Вибухло все під час чергового свята. В неділю ще сяк-так: сьогодні йшли «слов'яни» до церкви, через тиждень — «українці». Але наблизився спас, попівські жнива. Голова старослов'янської парафії кремезний і завзятий крамар Сидір Кононович зарані попередив автокефалію, щоб на спаса до церкви й не рипалися: «Ми служимо...»

— Отакої!.. А ми ж як?.. У неділю ваша черга була, значить, тепер наша.

— І не думайте... Ноги поперебиваємо!

— А цього хочеш?..

До православного старослов'янського носа щільно присунувся український автокефальний кулак. До свята стали готуватися обидва табори.

Автокефалісти перехитрили: «батько Петлюра» почав службу майже з півночі, а в церкві було вже повно. Роздратовані староцерковці замкнулися на дзвіниці й ударили на гвалт. За кілька хвилин звідусіль бігли вже кремезні «дядюшки», висмикаючи по дорозі кілки з тинів, з наявним бажанням постраждати за віру православному.

— Геть самосвятів! Тягніть стрижака з церкви!.. Бий невіру...

Автокефалісти розгубилися. Вони й не знали до цього часу, що до церкви треба тепер ходити з голоблями або з іншим яким богослужбовим приладдям. Не диво, що з першого ж наскоку перемиг слов'янський бог. Роздратований Сидір Кононович заскочив з якоюсь гирлигою аж до вітваря й заходився трясти обома руками «батька Петлюру», мов грушу.

— Я т-тобі... пок-кажу спаса... с-с-сволоч пар-ршива... Скидай мені ризи... мухамет.

— Ря-ту-у-йте...

Автокефальний староста в нестямі кинувся на допомогу, висмикнув корогву й луснув держак Сидора Кононовича по голові. Добрячий був старослов'янський черепок,— видержав і корогву. Але Сидір Кононович гепнувся на підлогу, вмившись червоною юшкою.

Отут і почалося. Пішли в роботу всі кілки. Одбивалися кулаками, корогвами, налойчиками. Автокефальний дяк молотив супротивників десятифунтовим апостолом у дерев'яних палітурках. З церковної огради повиламували всі балясини, більш-менш придатні для канонічної аргументації. Жінки вчепилися в очіпки та в патли. А тим часом по церкві лунали такі вигуки, що їх досі ні в староцерковних, ні в автокефальних «требниках» не було. Поминали й господу розпронебесного, й матір його розпренепорочную, і в кадило... і в кропило... і в усе, що на язиці свербіло. Автокефальний бог перемиг. Але служби в цей день так і не правили.

А по хатах? Батько поліз на піл, похмуро одвернувшись до стіни, а в самого під оком — автокефальне досягнення, якраз завбільшки з синів кулак. Син у дворі сновигає, мов п'яний, з старослов'янською моргулею на голові,— а осьде й держак від лопати: якраз по моргулі.

У бабів — підозріло порожні очіпки, а на обличчях — просапний клин. П-х-у!

Попи не зрозуміли, що вони в дійсності обидва програли, стукнувши лобами богів — старослов'янського та автокефального. Попи ще тільки розперезалися.

— Брати й сестри! Не вірте старим попам! У їх на язиках — «абіє», а на ділі — «бабіє». Не богу вони служать, а череву. До нас ідіть! Ми — святая, соборная церква, а в їх — сама брехня!

— Братіє! Амінь-амінь, глаголю вам, не ходіть до самосвятів. Вони чортам моляться, самого сатану своїми мерзотами потішають. Ми — святая, соборная, а вони — ересь і блуд!

Справді — безглуздя якесь. А де безглуздя, там і сумнів. А де сумнів, там і безвір'я.

Дивись, почали слідом за молодими й старі люди частіше заглядати до сельбуду.

— А ке лишень мені таку книжку, щоб усе як на долоні. Щоб і проти граду, й проти посухи, та проти черви могла не молебнем, а ще там чимсь...

Одному розвиднілося, другому розвиднілося — запрохали агронома. Раз послухали, два послухали — стали заводити пари та просапні. Один рік — вдача, другий рік — вдача, а там і повернуло на нову стежку.

Але тут ми поставимо крапку. Нехай далі нам розкаже селянська стінгазета, як воно закінчилося.

Двох попів в селі поставили,
а платити відмовляються...
Як іде Євменій з торбою,
то до Симона схиляються,
а як Симон в двері стукає,
до Євменія всі хиляться,—
і ні з тим, ні з іншим, капосні,
паляницями не діляться.

Стук-стук-стук...— Чого вам, батюшко?
— Я з хрестом до вас, з молитвою...
— Вибачайте, отче Симоне,—
Я Євменія почитую...

Стук-стук-стук...— Прийміть Євменія...
— Вибачайте, я за Симона...—
А одійде далі батюшка —
лайка чується нестримана...

— Е-ге-ге... Пождіть, голубчики! —
Тут попи на свари плюнули,
та у парі за податками
по селу собі й посунули.

— Вам Євменія чи Симона? —
під вікном вони питаються...
Хоч того скажи, хоч іншого,—
той чи інший озивається.

Коли Симон — нате Симона,
як Євменій — на Євменія...
І тепер в селі церковникам
від попів нема спасенія.

А зате — ростуть безвірники,
що обох женуть з торбиною,
бо вже й тут усі становляться
не худобою — людиною.

ПО-ЄВАНГЕЛЬСЬКОМУ

Попівські йменини зустрічали — як і бог велів.
У попа-вдівця Серафима Іжехерувимського на столах
тільки манни небесної не вистачало. Печене й варене, жа-
рене й парене, смажене й сушене, студжене й нагріте,
м'яте й розтиране, кручене й верчене, притрушене й при-
мазане, присолене й приперчене, підсолоджене й підкис-
лене, ціджене й оджимане, настоюване й намочуване, сухе
й мокре.

— От-че Сер-рафиме... н-ко между пр-рочим... нали-
вайте ще... по л-лампадоці...

— М-можна... Це — м-можна... всегда, і нині, і пріс-
но... Мир всім!..

— І п-пузові твоєму!..

Гості — кращих і не треба. Кремезний крамар Сила
Кіндратович — чадо духовне пудиків на вісім. Секретар
сільради — попович, худий, як шука, і п'яний, як піп на
гробках. Кріпенький середнячок, Семен Митрофанович —
десятинок отак на 12. Церковний староста та декілька
інших статечних і п'яних хазяїв.

Пили — по черзі: спочатку за всіх присутніх, а по-
тім — за всіх відсутніх. Випили за Едісона й за Остапа
Вишню.

Попова куховарка, молода, червонопика вдовиця Гор-

пина, внесла якусь нову богоподібну наливку. Сила Кіндратович мазнув очима по Горпининих досягненнях і остаточно розкис.

— Ех... і ж-живуха ж вам... отче Серафиме!.. Не жінка, но между прочим... купина неопалимая!..

— Хе-хе-хе... От юності моя мнозі борют мя страсті..

— Пр-равильно!.. Горпиночко, серце моє... Іди, я тебе поцілую!.. Отець Серафим не гніватимуться..

— Хі-хі... І таке таки вигадують!..

— Чого там — вигадують?.. А ежелі душа моя — горить?.. Ех, гар-рмошку б тепер сюди!.. «Б-била Хима Явдокима по череву днищем...» Гуляй, душа!..

Сила Кіндратович підхопив Горпину й почав викаблучувати по кімнаті, аж пляшки на столі захвилювалися. Отець Серафим затриндикав губами, заплямкав, засопів і, скинувши рясу, пішов селезнем за веселою вдовицею. Гості приспівували й вибивали до танку долонями.

— Х-ху... Н-не можу більше... А тепер, чада мої... вип'ємо за здоров'я... н-начальника забайкальської залізниці!..

— Фамілія?..

— А ч-чорт його знає... сукиного сина... яка в його фамілія? Знай — пий!

Випили за начальника забайкальської залізниці. Після тридцять п'ятої чарки середнячок з дванадцятьма десятинками заплакав.

— Отче Серафиме... Ну прошю ж я тебе... по-хорошому... Скажи: єсть б-бог... чи нема б-бога...

— Ду-рак!.. А хто сотворив... усе сіє?

І піп велично ткнув пучкою в ковбасу та в шинку, перекинувши по дорозі чарку з самогоном.

— Сам ти... дур-рак!.. Я це все... сотворив... І тобі, барбосу... на менини приніс.

— Ах ти ж... нечестивець!.. Не маєш права так — отцю духовному... С-свиня!..

— Від с-свині чую!.. Який же ти отець... ежелі ти — без рясі?..

Середнячка почали втихомирювати:

— Ша! Семене Митрофановичу!.. Не харашо!.. Плюнь ти на таку... м-математику!

— Я йому плюну!.. Я йому док-кажу... бабському угодничку!.. Ти чого... до моєї жінки приставав?.. Га?..

— Бр-решеш... сукин ти син мій... духовний!.. Аз есмь іерей... Пастир добрий пасе вівці своя...

— Барбос ти, а не ієрей!... Коли ти ієрей, то треба, щоб у тебе все було... по-євангельському.

— Я вс-се... по-євангельському.

— І Горпина... по-євангельському?

— І Горпина — по-євангельському... Сказано-бо святим євангелістом Іоаном: «Возлюбленіі, любіте друг друга, яко же і бог...»

— Ах ти ж... балабон!.. І самогон — по-євангельському?..

— І самогон по-євангельському... «Брак бисть в Кані Галілейській...»

— Ага?.. Дак ти так?.. Ну, дак на ж тобі... по-євангельському!.. «Аще хто садоне тебе в праву...»

І син духовний заліпив отцю духовному такого ляща, що той із несподіванки полетів геть із стільця.

Євангелія на цей раз не встояла... Замість підставляти ліву щоку отець Серафим ухопив недопиту пляшку й брязнув по голові нечестивця:

— Д-да воскреснеть бог... і р-р-расточаться вр-разі його...

Може б, вони й «розточилися», коли б пляшка була міцніша та, коли б не підвернулася під руку неповинна головешка Сили Кіндратовича... Але Силу Кіндратовича спроста не вгегекаеш.

— Ти к-кого б'єш... п'яна твоя м-морда?.. Га?.. Ти к-кого це... пляшкою поблагословив?..

Р-р-раз!..

Дальша богословська самокритика провадилася вже на підлозі. Тверезіші гості розтягали дебелих опонентів, а Горпина вискочила на рундучок і заверещала в п'їтму теплого погожого вечора:

— Ряту-у-уйте, хто в бога вірує!

ПРЕЙСКУРАНТ ОТЦЯ МАКСИМА

Село Попівка живе по-божому: церква — як писанка, піп — як вареник у сметані, люди — як вівці на тирлищі.

— До вашої милості, отче Максиме... Баба моя, вибачте, на цім слові, — того...

— Ага... Це добре, що вона — того... Хвалю, хвалю... Хрестини чи похорони?

— Та — поки що — хрестини, отче Максиме.

— Ну що ж? І хрестини — боже діло. Можна й хрестини. Тобі як,— повним чином?

— Та мені, правду казати, хоч би й ніяк. Це все — Явдоха, баба моя, пристала: хрести та й хрести... Інші он тепер до сельбудів носять, а вона — в одну душу: очі, каже, тобі видряпаю, як понесеш. Там йому, каже, в сельбуді таку собачу кличку дадуть, що тоді хоч гавкай до нього...

— А це вона — правильно. Там його тобі зразу запишуть Кооптахом... Або, скажемо, Пістолетом...

— Во, во... Ну я їй, бабі своїй, значить, і кажу: «Коли вже тобі так хочеться, то понесу й до попа, нехай він тобі сказиться!»

— Ну, ну, не розпускай язика, думай, що говориш...

— Та ви не обіжайтесь, це я не про вас. Це я бабі своїй, значить... Понесу, кажу, й до попа, нехай він тобі сказиться. Тільки більше коробочки жита не дам, так і знайте! У мене жито — щитане...

— Хм... Ну що ж? Можна й за коробочку. Це вже — твоя справа.

— А ім'я яке буде?

— Віл буде ім'я йому, як за коробочку...

— Та що-бо ви, батюшко,— смієтеся з нас, чи що? Де ж таки видано, щоб дитину волом охрестили? Та чи я вам — бугай, щоб ото так мого сина...

— Застебни рота, маловіре! Не уподобляй преподобного скотам нерозумним! Іже до святих отець наш Віл, его же пам'ять празнуємо двадцять восьмого октомбрія, це зовсім не той віл, що ти думаєш...

— Я не знаю, який там віл і чого ви його до іже во святих записали, а тільки на вола я не согласен...

— А ти хочеш, щоб за коробочку жита та цілого Лева? У нас, брат, по таксі... Як не довподоби Віл, то нехай буде Хуздазад, его же празнуємо першого априлія...

— Та що це, справді, за напасть така: то віл, то Хуздазад? Я вашого Хуздазада й дурно не хочу.

— Ну вже ж, брат, за коробочку жита я тобі не стану тривожити Миколая-чудотворця або Йвана Хрестителя. У їх, брат, там на небі теж усе — по чину. Сказано-бо в евангелії: інша слава сонцю, інша місяцю й інша зіркам...

— Дак хіба ж мало святих у вас, що ви мені — Хуздазада?

— Я ж не кажу, що мало... Є ще Павсикакій на таку ціну, его же пам'ять празнуємо першого маія... Ти ж сказав, щоб тобі — за коробочку.

— Ну от,— ви ще тепер Павсикакія викопали... Не дам я за вашого Павсикакія й одного зернятка. Коробочка жита — вона вам з носа не виросте... А вам що? Плеснув кухоль води, крутнув сюди-туди: «Во ім'я того та во ім'я сього...» і є вже коробочка жита...

— Дуб-бина!... А про ангела-хранителя забув? Він теж, брат, з амбіцією! За коробочку жита Миколи-чудотворця не купиш... За коробочку жита можеш узяти собі ще Істукарія або Варипсава, его же празнуємо десятого сентембрія...

— Ну скажіть на милість божу!... Стільки святих, і все такі, що тільки плюнь та розітри. Не дурно ж сказано: дешева рибка — погана юшка... Отче Максиме! Чорт його бери, де вже мое не пропадало: прибавлю ще пляшку самогону. Тільки зробіть ви таку ласку, пошукайте там у себе в преїскуранті когось не такого паскудного...

— За коробочку жита й пляшку самогону візьми собі Дулу.

— Та чого ж ви лаєтеся? Я вам від щирого серця, а ви мені — дулю...

— Та не дулю, а Дулу... Преподобномученика Дулу, его же празнуємо п'ятнадцятого іюнія... Не хочеш Дулу?

— Візьміть собі дві, а я не согласен... Це ви мені возка підвозите.

— Ах, який-бо ти... Ну, тоді можеш узяти Екзакустодіяна... Патермуфій також на таку ціну... Кукша... Пуплій... Садок, его же празнуємо двадцятого февруарія.

— Ні, не підходить... Коли волами та дулями хрестити за коробку жита, то нехай він краще ходить Кооптахом.

— Схаменися, маловіре! То ж таки — звичайна собі кличка, а це собі ангел-хранитель... Ти ж хотів за коробочку?

— Ну, добре... Даю дві, ще й пляшку самогону.

— Є й на дві. Преподобномученик Вата, скажемо, его же празнуємо першого маія. Або святий Тарах — двадцятого октомбрія... Сакердон... Пуд... Луп...

— Ох, горенько з вами, отче Максиме! Ну, подумайте самі: Тарах, скажемо. Вийде ото воно маленьким на вулицю, а за ним усі діти бігатимуть і тарахкатимуть... Або — Пуд. Ну як ми його, маленького, зватимемо? Пудиком, чи що?

— А то вже — твоя справа... Преподобного Лота візьми тоді, як хочеш, его же празнуємо дев'ятого октомбрія.

— Х-хути, з такою морокою! Та змилуйтеся ж нарешті, отче Максиме! Ви ж знаєте, що ми люди бідні... Нам оті дві коробочки... Ну, от що можу,— остався в мене півень, то я вам ще півня...

— З півнем буде Хома... Або Пахом...

— Нам би таки Миколку, отче Максиме. Дуже бабі хотілося Миколки.

— За Миколку ще десяток яечок добавиш.

— Дак у нас же тільки півень, батюшко... Він же — не того...

— Позич...

— Позичити?

— Позич...

— Ах ти ж... Усе своє віддай, та ще й позич? А не діждеш же ти — в господа розпронебесного і матір його розпронепорочную! Забери собі свого Патермуфія, Кукшу, Хуздазада й Дулю,— візьми ще й від мене дві на придачу! Охрести свого лисого батька Павсікакієм та й гавкай до нього Варипсавом. Наклади свою преподобную Вату на Пуплія та й Тарахкай по їх своїм Пудом. А мій хай уже краще ходить Кооптахом. Та, може ж таки, й не Кооптахом,— брешеш, панотче! Знайдем у наших святцях чогось кращого!

ЛІКНЕПУ ТРЕБА

Голова Заїченської земгромади Юхим Семенович Перепічка — всією душею за грамоту:

— Ех, коли б усі на світі вміли читати-писати! Скільки б ми тих сварок позбулися та гармидеру! Не лайка вже була б, а, скажемо, нота, або ультиматум.

— Та чудак ти неполірований... Невже й між собою ляяться нотами?

— А що ти думаєш? Засвербить, скажемо, в жінки під язиком, щоб чоловіка вибатькувати. А вона б тоді зразу за шматок вугля та й мазнула по всьому комину ноту: «Щоб тебе правцем поставило, старий собако, стонадцять тобі болячок у печінки!» А чоловік би мерщій — не за віжки, а за шматок крейди, та вповодж лави їй — ультиматум: «Мовчи, сучко безхвоста, чорти б казили твою маму, а то коси повисмикую...» А віжки б тим часом спо-

чили і рогаці та кочерги стояли б собі спокійно... Ні, таки велика штука — бути письменним.

— Чого ж ти тоді раніш не вивчився?

— Раніш не треба було. Раніш за нас пани вчилися, пани за нас і думали, пани й віжки в руках держали: «Ю, конячко!» А тепер я — сам собі пан. І треба мені добре знати, де цоб, а де цабе.

— Менш пий, то й знатимеш,— не втерпіла жінка,— а то вчора це в сінні потрапив, а в хлів.

— Твоє діло — ша! Може, я того й п'ю, що нудьга. Ну от, прикладом, бумажка мені, може, з самісінького центру... Треба мені знати, що там написано, чи не треба? Голова я чи не голова? Даю писареві читати, а він, клятий, каже: «Нічого не розумію...» Ховається, значить, собача душа, щоб я чого не розкумекав. Може, ви мені розтолкуєте?

— Ану... «Від інспектора праці. Обіжник ч. 18926. Пільги зостереджуються з огляду дійсної нуждаємості та при умовах, коли ця особа мала в якості коштів до існування працю сторонніх заробітків...» Ні, тут я нічого не розумію.

— Ну да, кажіть мені. А той же, хто писав, розуміє це все?

— Той, може, й розуміє.

— Ну, да от і я хочу розуміти. Поступаю до лікнепу.

— Ти — до лікнепу?

— Я — до лікнепу.

— От чудило таке! Голова, можна сказати, цілої громади, та до лікнепу.

— А коли я по печатному не втну.

— А ти смали скрізь по непечатному.

— Еге, смали... Я й засмалив, вислухавши оцього обіжника, та що з того? Коли б і мені так з центру смалили, було б легше. А то — на тобі! «Пільги зостереджуються з огляду нуждаємості...» Вип'ємо краще...

Випили й закусили. А після трьох тижнів Юхим Семенович сидів за книжкою й виводив голосно:

— Бу-ли... па-ни... бу-ли... ра-би... Ми... не... ра-би.. О, здорово, їдять його мухи! Ми — не раби! Ех, тепер би вже й газетку пора.

— Рано, рано ще вам газетку,— спяняє його навчитель,— газетки ви ще не подужаєте.

— Як це так, не подужаю? Хіба там інші літери? Хіба в мене тиква на в'язах, а не голова?

Дістав собі газетку. І прочитав:

«В сфері експлоатації всього комплексу продукційних сил та консолідації природно-економічних факторів маємо тенденцію до перманентної індустріалізації та інтенсифікації з прогресивною концентрацією продукції, стабілізацією імпорту й преваліруванням експорту...»

Прочитав раз. Прочитав два. Зробив передишку, випив дві чарки. Прочитав ще раз. Залишився на хвилинку, зробив ще раз передишку.

А за півгодини сидів уже над пошматованою газетою й плакав п'яними сльозами.

— Чи я тобі що винен, що ти мене такими словами? Чи ти не міг написати по-хорошому: «Сволоч ти, мовляв, Юхиме Семеновичу, а не голова... Сукин ти, мовляв, син, а не грамотій...» Ех!..

...Лікнепу дійсно треба... Тільки не для самого Юхима Семеновича, а й для тих, що пишуть.

ОЙ КОЛИСЬ МИ ПАНУВАЛИ...

Сон куркуля Дериземлі

I

Куркулеві Гаврилові Саливоновичу Дериземлі жовто-блакитний сон приснився. Нібито на столі — вареники й варенуха, а за столом — отець Іван і господин урядник, а біля порога — Петро Голота й Килина Боса. А революції начебто зовсім не було.

Дериземля. Господин урядник. Призволяйтеся, просю я вас... Жінко. Чого ж ти гав ловиш?

Хазяйка. Та я для господина урядника... Хі-хі...

Дериземля. Отче Йване. Не погнушайтесь від трудів праведних. Викушайте ще одну лампадочку.

Піп. М-можу... Це я м-можу... Нині і прісно... Хе-хе... Очі всіх на тя (*показує на хазяїна*) уповають. І ти даєш їм (*показує на себе й на урядника*) пишу во благовременії. Отверзаєши щедрю (*тиче в руку хазяйську*) руку твою. І ісполняєш всяко животно (*погладжує собі черево*) благоволення... Вашому здоров'ячку. (*П'є дві підряд*).

Дериземля. На здоров'ячко... А ти чого, босота чортова, баньки вилупила? Сказав же — геть, ну то й ідіть собі.

Хазяйка. І ця хвойда знов припхалася очі мені вибивати... Гони її, Гавриле, щоб і не смерділа тут.

Килина Боса. А зароблені ж гроші, хазяйко, як?

Петро Голота. А земелька ж моя, Гавриле Саливоновичу?

Дериземля. Хе-хе-хе... Твоя земелька від тебе не втече. Прийде час, то й тобі дадуть твої три аршини.

Піп. Яко земля еси і в землю отідеш.

Петро Голота. А мої дві десятинки?.. Так і пропадуть?.. Я ж вам гроші приніс, Гавриле Саливоновичу. П'ятдесят позичав, п'ятдесят і повертаю. А за відсотки я ж вам працював із жінкою.

Дериземля. Хо-хо-хо-хо... Який дешевий. А сто п'ятдесят повернути не хочеш? Ти ж вексель підписав. Ти землю мені в заставу віддав?

Голота. Бога бійтеся, Саливоновичу.

Дериземля. Хі-хі-хі... Бога... Скажіть йому про бога, отче Йване.

Піп. Ай-яй-яй, чадо. Не приємлі імені господа бога твого всує. «Кожному-бо, хто має, всюди дано буде. І ще більше матиме він; а в бідного й те, що має він, одніметься...» Тако сказав господь бог устами євангеліста Матея, глава 25-а, стих 29-й...

Голота. А закон же де, Гавриле Саливоновичу?

Дериземля. Ха-ха-ха-ха... Закон... Покажіть йому закон, господин урядник.

Урядник (*підводиться*). Ти це, босявка, що собі думаєш, га? Хто це дозволив тобі думати, на підставі якої такої статті свода законів Російської імперії, га... Р-р-революція?.. Проти государя імператора?! Р-р-разойдись, тобі говорю.

І в службовому захопленні, засукуючи рукави, господин урядник грізно наближається до Голоти й Босої, вони відступають, зникаючи за дверима. І лягає чесна компанія з реготу, показуючи на двері пальцями.

Дериземля. Ха-ха-ха-ха... Революція...

Урядник. Хо-хо-хо-хо... Р-р-революція...

Піп. Хе-хе-хе-хе... Революція...

Хазяйка. Хі-хі-хі-хі... Революція...

II

Але потроху стихає цей регіт і очі їм лізуть на лоба бульбами, а роти так і чорніють незатулені і на обличчях жах. Десь далеко, ближче й ближче, дужче й дужче росте грізний спів: «Повстаньте, гнані і голодні...» І відступають навшпиньках від порога урядник і піп, а хазяїн і хазяйка влипають до вікон.

Хазяйка. Ох лишечко. Салдати з фронту вертаються.

Дериземля. І робітники з ними за командирів. Що ж воно буде?

А до хати вже вдерлися Петро Голота з вилами й Килина Боса з сапкою для серйозного розговору.

Голота. Де вони, шкуролупи чортові?! Бий їх, павуків товстопузих!

Боса. По тім'ю, по тім'ю влучай його, кобилячого сина.

Голота. Ур-ра!.. Наша взяла!..

І сниться Гаврилові Салвиновичу поганий сон. Ушився з хати піп. Ушився господин урядник. А сам він заховався за жінку й зубами клацає.

Голота. Ага. Втекла, нечиста сила! Повшивалися ваші заступнички! Ну що ж ми зробимо тепер із тобою, Дериземля ти чортова,— га? Де ти мою земельку подів, іроде?

Боса. Кажи, де ти поділа мої загорьовані карбованці, жабо безхвоста?

Хазяйка. Мня ця й сина... Помилуй мя, боже, по великій милості твоїй...

Дериземля. Товаришочки... Товаришочки... Та це ж непорозуміння. Та я ж вам... Та ви ж мені...

Голота. Віддай мою землю, гаде, бо й твою заберу!

Дериземля. Та я й сам хотів... Господи... То ж була шутка... Та я ж такий трудящий, як і ви. Я хоч і зразу піду з вами панське добро ділити.

Голота. Підеш?

Дериземля. Піду.

Голота. Ділити підеш?

Дериземля. Піду... Хіба воно мені заважить?

Голота. Ну, добре, чортів сину! Ради такого свята прощаю!

III

І знову сниться Гаврилові Саливонovichу радісний сон. Вступає до хати панок, точнісінько такий, як і він сам. І сорочка така вишивана, і стьожка така жовто-блакитна, і черево таке хазяйське, а тільки на плечах піджак і в руках тека. Побачивши теку, Голота й Боса покинули вила й сапку.

Жовто-блакитний панок. Що це ділити? Кого ділити? Іменем Української ради забороняю ділити. Сидіть і ждiть, доки я нові закони вигадаю. А поки що нехай будуть волосні комітети і нехай буде Гаврило Саливонovich головою комітету.

Голота. Ваше благородіє, а як же...

Жовто-блакитний панок. Тепер благородій немає. Не благородіє, а просто «пане».

Голота. Ваше просто пане, а як же...

Жовто-блакитний панок. Та не просто пане, а тільки «пане»... Це так для ввічливості. Тепер колишніх панів немає, а всі пани.

Голота. От так штука... І я, виходить, пан?

Жовто-блакитний панок. І ти — пан.

Голота (*показує на Босу*). І вона — пані?

Жовто-блакитний панок. І вона пані.

Голота (*рішуче*). Ну, дак от що, пане... Ця пані (*показує на Босу*) служила в тієї пані (*показує на хазяйку*) за наймичку. А цей пан (*показує на себе*) орав у того пана (*показує на хазяїна*) за наймита. Але ті пани (*махнув на хазяїв*) не заплатили цим панам (*показує на себе й Босу*) заробленого. Та ще й земельку мою заграбастали. Дак от...

Жовто-блакитний панок. Годі, годі. Все це — місцеві дрібниці. З ними, пане добродію, вдайтеся до комітету (*показує на Дериземлю*), — він розбере. А мені — ніколи, — нам треба високі державні справи вирішувати. І буде у вас віднині німець і самостійна українська народна республіка...

І раптом став німець і стала самостійна українська народна республіка.

Німець. Донерветер, — вас іст дас? (*Голота й Боса хочуть тікати*). Гальт... Давай сало, давай цукер, давай мука... І полючай собі, пожалюста, ясновельможний пан гетьман... Гох!

Стовпом став Дериземля й піп; стовпом став жовто-блакитний панок,— навіть теку випустив.

Дериземля. Хоч і ясновельможного чорта, аби тільки він порядок дав. Від імені хліборобів-власників підтримую. Гох!

Усі (крім Голоти й Босої). Гох! Гох! Гох!
Голота й Боса. Ох!

І вже входить новоявлений урядник гетьманської варті й приступає до своїх обов'язків.

Урядник. Що за собрание?.. Р-розійдись, котрі не дозволені... Іменем його імператорського... Пху... іменем його ясновельможної величності наказую: більше одного не скопляйся.

А за ним суне піп з хрестом і молитвою, починаючи ще за дверима.

Піп. Спаси го-о-споди люди тво-я... і бла-го-сло-ви досто-яніє твоє... По-бі-і-ди бла-го-вірному ясно-вельможному па-но-ві геть-ма-но-ві... на суп-ро-тив-ни-я (показує на Голоту й Босу) да-руй-яй...

І відступають, відступають помалу Голота й Боса. І наступає, наступає на їх уся чесна компанія: Голота й Боса вискакують за двері, а в кімнаті всі аж лягають з реготу.

Жовто-блакитний панок. Ха-ха-ха-ха... Революція...

Урядник. Хо-хо-хо-хо... Революція...

Дериземля. Хе-хе-хе-хе... Революція...

Піп. Хі-хі-хі-хі... Революція...

IV

Але тихше і тихше ляскає веселий регіт, і очі всім лізуть на лоба, а роти стоять незастебнені. Десь далеко, дужче й дужче, ближче й ближче розлягається непереможний спів: «Не ждiть рятунку ні від кого...» І відступає навшпиньках від дверей уся чесна компанія. Дериземля в знемозі падає мішком на ослі. Урядник і хазяйка кидаються до вікон.

Урядник. Та це ж воз-му-ти-тельно! Червоний флаг і гвинтівки.

Хазяйка. О, рятуйте, хто в бога вірує. Повна вулиця харцизяк і всі — з рушницями.

Піп. Братіє. Тікай!

Вискочив у вікно муштрований німець, вискочив удосконалений урядник, а за ними чувалами полізли жовто-блакитний панок і піп. А на дверях уже робітник, Петро Голота й Килина Боса з гвинтівкою, мисливською рушницею й вилами. Навздогін втікачам лунає постріл. Голота кидається до Дериземлі. Килина Боса ширяє попа вилами в неподобне місце. І незчувся Дериземля, як з переляку заліз на покуття з ногами.

Голота. Ну, що тепер скажеш, панський союзничку, га? Ану, вилазь ближче, жовто-блакитна душе, я тобі покажу німецьку окупацію...

Дериземля. Товаришочки... Я — не я... Я не винен... І в хліборобах-власниках я не був... І взагалі я підтримую...

Голота. У, мурло пузате. *(Замахнувся прикладом)*. Дати б тобі так, щоб з тебе й дух виперло!

Дериземля. Голубчику, не бий! Зроду-віку не буду!

Голота. Не будеш?

Дериземля. Хрест мене побий — не буду!

Хазяйка *(до Босої)*. А гроші твої — хоч і зразу віддамо!

Боса. Подавись тепер ними. Не об тім тепер у нас діло пішло.

Робітник. Правильно, товаришко. Не об тім тепер у нас діло пішло. *(До Дериземлі)*. Так ти, кажеш, підтримуєш? Ну й ми тебе підтримаємо! Сядь лишень на норму. А зайву землю, худобу й реманент — біднякам! Чуєш?

Дериземля *(стогне)*. Ваша сила й воля.

Робітник. А вже ж не ваша. Годі вже вам, товстопузим, панувати. Віднині нехай живе Радянська робітничо-селянська Україна!

Голота й Боса. Слава! Слава!

Сумно схилив голову Дериземля, а хазяйка жалібно всіякала носа.

V

Але чує хазяйське вухо здалека радісні звуки. Вони ростуть і сповіщають перемогу. Вони гримлять ближче й ближче царським маршем і криками «ура!», а потім переходять у гімн «Боже царя храни...». Дужче й дужче виправляється постать Дериземлі, й обличчя йому розпливається, як млинець по сковороді, а рука вигинається при боці кренделем. Робітник кинувся до вікна, виглянув і метнувся до Голоти.

Робітник. Товариші, біда! Суне ще одна, остання навала! Доведеться, мабуть, відступати! Але ми швидко повернемось. *(До Дериземлі)*. Чуєш, гаде! Ми швидко повернемось, не забувай цього! *(Зникає)*.

Голота *(розгублено)*. Та що ж це таке?

Боса. Що та-ке?

Дериземля *(владно)*. А таке, що його високопревосходительство генерал Денікін іде, і вашій босяцькій владі — кінець. Давай рушницю! *(Видирає силоміць)*.

Дериземліха *(до Босої)*. А ти, босявка, постав вила в куток. *(Видирає)*.

Дериземля. І слухайте тепер мій наказ: дві десятини гречки скосити й зв'язати, — тоді мовчатиму.

Голота. Що? Знов у ярмо? А не діждеш же ти, бодай ти пропав. Та я тобі...

Ад'ютант-офіцер *(входить швиденько)*. Що за шум? Хто дозволив? Встати. *(До Голоти)*. Шапку геть, хаме!

І здійснилася радісна сподіванка Дериземлі: до хати увійшов справжній генерал з невеличким чемоданчиком у руках.

Ад'ютант. Сюди, ваше превосходительство. Тут вам буде спокійно, ваше превосходительство.

Генерал. А-гм... Прекрасно, прекрасно... Да, да... Прикажіть там походне ліжко... і прочее... водку, закуску... і тому подобное... А на ніч... г-гм... ну, ви розумієте... Да, да...

Ад'ютант. Слухаю, ваше превосходительство.

Генерал. Ну, от... А вас поздравляю, мужички... і прочее... Тепер у нас буде єдина неділима Росія... і тому подобное... Да, да...

Дериземля. Покорно благодарю, ваше превосходительство.

Генерал. Да, да... Губернатори, ісправники, урядники і прочее... Поміщики, фабриканти... і тому подобное... Да, да... *(Кричить)*. Довольно безобразій... Я не потерплю...

Дериземля. Я, ваше превосходительство... Ми, ваше превосходительство...

Генерал. Ну, от... Я надіюсь на православних мужичков... Да, да... Щоб ніяких ідей... і прочее... Трудись, молись, повинуйся... і тому подобное. Да, да... *(Кричить)*. Щоб і не дихав, сукин син... Запорю...

Дериземля *(кланяється)*. Я, ваше превосходительство... Ми, ваше превосходительство...

Піп (*починає за дверима і входить з хрестом і співом*). Спаси, го-о-споди, лю-ди тво-я... і бла-гос-ло-ви до-сто-я-ніє твоє... По-бі-і-ди... бла-го-вір-но-му го-су-да-рю на-шо-му ім-пе-ра-то-ру... (*До генерала*). Ваше превосходительство, кого прикажете поми-минати?

Генерал (*похмуро*). Вакансія... Да, да...

Піп. Ах ти ж, господи... Доколе?

Генерал. До Москви... Да, да... Спочатку треба роздавити кра-молу... і прочее... Більшовиків, бунтівників... і тому подібное...

Дериземля. Я, ваше превосходительство... Ось тут і в нас є котрі бунтували: Петро Голота й Килина Боса. Зробіть таку божеську милість. Життя через їх немає. Як тільки революція верх бере, так і вони — за горло.

Генерал. Ти... Бунтувати?.. Революція?..

Голота. Да, да... Кровососів, шкуролупів і прочее... Поміщиків, генералів і тому подібное...

Боса. Да, да.

Генерал (*кричить*). Не позволю!.. (*Тупає ногами*). Запорю... Господин ад'ютант. Взяти їх!

Ад'ютант. Марш! Я вам покажу революцію. (*Хватає Голоту й Босу за карк і тягне з хати*).

Генерал. Ха-ха-ха-ха... Революція... Да, да...

Дериземля. Хе-хе-хе-хе... Революція...

Піп. Хі-хі-хі-хі... Революція...

VI

Але сміх помалу затихає, обличчя їм перекривляє тривога, сполох, жах. Десь знадвору, ближче й ближче, линуть могутні звуки: «Лиці ми, робітники, ми, діти святої армії труда...» Чесна компанія мовчки переглядається.

Генерал (*занепокоєно*). Г-гм... Да, да... Чорт забирай... Ідуть, здається.

Дериземля (*зів'яв і зітхає*). Ідуть, ваше превосходительство.

Піп. Ідуть, окаянні... О господи, доколе?

Хазяйка. Мати божа Горбанівська, заступнице курківська.

Тупіт ніг і постріл.

Г е н е р а л (*метушиться по хаті з валізкою*). Да, да... Послухай, мужичок. Це вікно, здається, до яру... І тому подобноє...

Д е р и з е м л я (*зігхає*). До яру, ваше превосходительство. Лізьте сміливо,— сюдою вже багато лазило.

І тікає, тікає «єдина неділима» рачки через вікно. А свята православна церква плигає через друге. За дверима чути крики «ура!», тупання, біг. До хати заскакують Робітник, Голота й Боса; у всіх їх гвинтівки. Дериземля кидається під стіл. Хазяйка в розпачі падає чувалом на лаву біля вікна.

Г о л о т а. Де він, собака, подівся? Подайте мені його, барбоса... А... Дак ось де ти, голубчику? Ану вилазь, гаде, на розправу!

Робітник біжить до вікна, заглядає, клацає затвором і вискакує навздогін.

Д е р и з е м л я. Товаришочки... Я помилився... Голубчики... Я — теж трудящий... Да здравствує Совецька власть!..

Г о л о т а. Вилазь, падло, а то бабахну просто в пику. Я тобі покажу Совецьку власть. Знов напаскудив?

Б о с а (*до хазяйки*). А ти чого соплі розпустила? Зірвалося? У, кодро прокляте!

Д е р и з е м л я (*вилазити*). Простіть, Петре Васильовичу. Затменіе найшло.

Г о л о т а. Я тобі покажу затменіе... Ну що мені робити з тобою, підніжку ти панський!.. Ну от, жалько тільки руки поганити. (*Рішуче*). Ні вже, брат, годі тепер. Землю, майно і реманент — негайно до комнезаму.

Д е р и з е м л я. Ох, забирайте.

Г о л о т а. Хліб одкопай і здай державі.

Д е р и з е м л я. Ох, ваше право.

Г о л о т а. Та не стогни, не стогни,— чорт тебе не візьме. Ми ось тебе ще радянськими декретами підвеселимо. Будеш ти в нас віднині позбавлений громадських прав.

Д е р и з е м л я. Ох, чую.

Г о л о т а. Будеш ти плановиком-експертником і будеш платити тепер за все, що ти нагробастав за життя свого.

Д е р и з е м л я. Ох, знаю.

Г о л о т а. Будеш ти в рідному селі як чужий і в нашій державі як ворог, доки не щезне в нас і саме слово «куркуль».

Д е р и з е м л я. Ох, бачу.

Голота (погрожуючи кулаком). Та гляди мені. Ти за всю революцію тільки те й робив, що шкодив. Коли й далі так, тут тобі й амінь. (Знімає з стіни свою рушницю).

Боса (до хазяйки). І тобі. (Бере з кутка свої вила).

VII

І пішли. Упав Гаврило Саливонович на лаву й схилив на руки буйну голову; а жінка біля вікна встромила очі в безвість, Мовчанка — як олово. Мовчанка й сіра нудьга,

Дериземля. Та що це таке?.. Жінко... Жінко... Чити чуєш?

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. Для чого ж тоді жити? Де наша сила й воля, де наше панування?

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. Пам'ятаєш, як нас колись шанували, на вулиці шапку скидали, в церкві дорогу давали, в хаті хазяйській на покуті саджали?

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. Було, кому першому отець Іван проскуру з вітваря виносить? Дериземлі... До кого до першого христославиться йде? До Дериземлі... З ким, було, господин урядник на менинах-хрестинах гуляє, меди-горілку кружляє? Та з Дериземлею ж таки!

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. І де вона в бісового батька та революція взялася на нашу голову? Хто її дозволив, коли я зовсім не согласен, га?

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. Ну, нехай би там скинули Миколу та посадили якогось іншого чорта-диявола... А навіщо ж мої 60 десятин земельки забрали, га?

Хазяйка. Ум-гу...

Дериземля. Ат, чортова коровиця! Умгукає, наче жаба на купині, а до того їй і діла немає, що ось тут душа горить! Ну чим я її тепер потішу, над ким силу свою покажу?! Степане! Степане! Тобі кажу, чортів ти сину!

Голос із другої хати: «Га»!

Д е р и з е м л я . Іди сюди, собаче м'ясо, я тебе пороти буду!

Х а з я й к а (встає). Здурів з горя та з досади. (Виходить).

І ввійшов одинадцятилітній Степан, скрививши рота від солодкого передбачення.

С т е п а н . Ги-и-и-и... За віщо-о-о?

Д е р и з е м л я . Я тобі покажу «за віщо», вилупку ти чортів. Тут ось отцю-матері неприємність, а він собі хоч би що. А кого ти повинен слухати й почитувати, га?.. Закону божого не знаєш... Ну дак я ж тебе вивчу закону божого, собачий ти сину... Чти... (Лясь...) отця твого... (Лясь... «Ай-яй-яй-яй...») і матір твою... (Лясь... «Ай-яй-яй-яй...») і м-матір твою!.. (Лясь... «Ай-яй-яй-яй...») і м-матір твою!.. (Лясь...) і м-матір твою... (Лясь)...

Тим часом завіса закриває останній вияв панування Гаврила Саливоновича.

ЗНИЩИТИ ЯК КЛАС

Благословіть, люди добрі, культурному хазяїнові Прокопові Кіндратовичу скоропостижно вмерти... Не можна, не можна вже йому далі культуру на селі провадити... Нікоторого рощоту.

Було колись... Е, та що там згадувати! Була колись йому живуха, як у богородиці за пазухою... Земелька сама до рук пливла. Кишеня сама щодня пухла. Біднота всяка сама до ніг уклонялася:

— Іжте нас, Прокопе Кіндратовичу, спасибі вам.

А як піде, було, він на збори, то найгустіший натовп сам на всі боки розступався, найвищі постаті нижчали, найтовщі черева тоншали й найгордовитіша спина гнулася бубликом:

— Пожалуйте, будь ласка, ось на ослінчика... Дозвольте, я вам своєю шапкою сідало витру...

Може, думаєте, що Прокіп Кіндратович Рекало був куркуль? Та ніколи в світі... Це тільки голова сільради Петро Недокльований таку клявзу пустив, що буцімто він куркуль,— а він собі зроду-віку культурний хазяїн. Землі й до революції мав тільки вісімдесят десятин: норма... (В старшого сина теж було вісім, і в середульшого —

шість,— дак то ж окремі двори). Корову держав одну і коняку теж. Була, звісно, й свиня з підсвинком, і курей та гусей щось там не скажу вже скільки (жіноча справа). Волів Прокіп Кіндратович купував тільки на оранку, а потім продавав. За реманентом теж не дуже гнався: плужок, сіялка, віялка, борони, полільник, культиватор, молотарка, та й уже.

Наймитів не держав. А що в жнива сусіди завжди йому помагали, то на те їхня добра воля: він, було, тому плужка дасть, тому мішечок жита позичить, а вони йому залюбки помагають там день-два косою та граблями.

Прокіп Кіндратович ніколи не цурався культури. У хаті в його завжди на полиці «Сельській вестнік» і «Хуторянін», а на стіні Печерська лавра і свята гора Афон.

Революції він недолюблював, але гопки проти неї не пнувся.

— Я,— каже,— людина лояльна... був цар — я йому: «Боже, царя храни...» Став Вуцик — я йому: «Вставай, проклятьем заклеїмьонний...» Я — не проти влади. Я — не те, що якийсь там куркуль.

І справді, він не те, що якийсь там куркуль. От хоч би й Галаган Самсон Вавилович... Як тільки послав господь милосердний німців та пана гетьмана, він зразу до їх цуциком:

— Он Стецька візьміть... Бідняк, а ще й досі не битий.

Потім поки дав бог Денікіна з приставами та в'ярниками, а він і тут — як у себе вдома:

— Ваше високоблагородіє. Чого ж ви Грицька Драного пропустили? Він теж у комнезамах ходив.

І беруть Стецька й Грицька Драного за бідняцький карк і періщать їх — аж цурки в небо летять. А Самсон Вавилович стоїть поруч і приказує:

— Оце тобі — земля й воля... «Не пожелай... дому ближнього твого; ні села його, ні вола його, ні всякого скота його...»

Але Прокіп Кіндратович і тут себе не замазав: сам до пана пристава не бігав і комнезамів не виказував. А як пристав заходив, то він йому лагідно:

— Не знаю нічого, бо я завжди біля хазяйствечка... А ви пройдіть до Гергеля, Хоми Мокійовича,— той вам усе розкаже.

Куркулеві Гергелеві потім усе це рогом вийшло, а

культурний хазяїн Прокіп Кіндратович і за Радвлади ходив чистий, як херувим. Він і до сільради пройшов, і до земельної комісії попав, і на загальних зборах умів слово сказати:

— Товариші селяни і вообщє граждани. Я цілком приєднуюсь до цього товариша з міста і голосую — за... Товариш Ленін сказав: «Змичка»... Ну тільки й те візьміть в уніманіє, що весна була суха й град ледве не побив... Тому хай нам твердого завдання не дають, а ми самі постараємось, скільки сила наша.

Хазяйствечко його росло, але росло культурно. Біля хати — садочок на півдесятинки, дерево в дереві. В полі — буряки, за контрактацією для цукроварні. На городі — маточне насіння, за контрактацією для «Флодосоюзу». В дворі — племінні кури й гуси, за контрактацією для «Кооптаху». Поденних і строкових брав якраз стільки, скільки дозволяв радянський кодекс. Хліба здавав державі якраз стільки, щоб сказати:

— Я ж його майже не сію... А буряки й так усі здаю...

Рік у рік культурний хазяїн Прокіп Кіндратович Рекало «вростав у соціалізм».

*

* * *

Але несподівано для нього прийшла п'ятирічка, колективізація й планові хлібозаготівлі.

Були такі, що зразу бугаями заревли. Галаган, Самсон Вавилович, прямо на сході сказав:

— Це — розор. Самі без штанів ходимо й паски от третій рік не їмо, а на Дніпрельстани та на тракторбудди — подай... Я не согласен. І хліба в мене немає: миші поїли.

А Хома Мокійович Гергель криком кричав:

— Православні! Це нова панщина. Раніш на панів робили, а тепер на комуну. Не йдіть до созів, бо там старих людей перероблятимуть на мило... А всіх жінок та дівчат колективізують під одне рядно.

Жінки й дівчата — зразу в сльози:

— Я не хочу колективізуватися... Я хочу тільки з Демидом.

Загули, заревли, а дехто навіть до рогачів кинувся. Гергелям та Галаганам усе це — як свято:

— А та-та-та-та... По тім'ю їх, сукиних синів. Не піддавайтесь, дівчатка.

Прокіп Кіндратович і тут до куркулів не пристав. Як зійшлися всі на пораду до отця Авакума, то Галагани й Гергелі аж на стінку дерлися:

— П'ятсот пудів пшенички надбав, та ото їм — на індустріалізацію? А дулю не хо?

— А я свою закопав так, що й собака не винюхає... Не дам. Хай краще погниє.

— Ач, вигадали що. Цілим селом — у колективи. А ми ж тоді як?

Але Прокіп Кіндратович сказав — ша.

— Не можна так, куми мої любі. Не можна просто на арапа. За це по голівці не поглядять. Треба лояльно, треба бочком, бочком... Мовляв, діло підходяще, та тільки туди в нас несознательні. А ми, мовляв, руками й ногами за колективи.

— Як?

— А так... Ось приходьте на збори, то почувете.

Галаган, Самсон Вавилович, нахмурився:

— Ех ти, радянська балабайка... Грай, грай, та гляди, щоб і не луснув. Он послухай краще, що люди гомонять... Польща... Румунія... Франція...

— Та хіба я що?.. Та я ж... та ми ж... Та бож-же ж мій!

На загальних зборах говорили про весняну кампанію та колективізацію. Культурний хазяїн Прокіп Кіндратович Рекало взяв слово:

— Товариші селяни і вообщє громадяни. Товариш Ленін правильно сказав: «Електрифікація плюс колективізація...» І товариш Сталін сказав: «Дайош». Я, товариші селяни, теж за сози. Воно, правда, нам тяжко. Немає крейди й оселедців, каніфолі й ладану. Ну ми на те не зважаємо, будуємо Дніпрельстани й заводимо сози. Далі, може, нам буде ще трудніше. Ось уже не вистачає гасу, а може, й солі не буде. Ну ми не рябіємо і весною приступаємо до суцільної колективізації. То нічого, що без гасу й солі: можна світити лоем, а солити ропою. Труднощі нас не залякають... Ми ляжемо кістками, а таки збудуємо соціалізм. Правильно я кажу, товариші?.. Я скінчив.

— А я почну! — вискочив Петро Недокльований, заціпивши кулаки. — Є в нас куркулі одверті, а є «культурні хазяїни». Одвертого куркуля зразу видно, а «культурний хазяїн» є такий, що вкусить і кров замовить. Він вступає вкупі з нами, але — проти нас.

...І пішов, і пішов... Розказав і про труднощі, розказав і про перемогу. Третій, каже, вирішальний рік п'ятирічки. Десятки нових заводів-велетнів, рудень і шахт вступають у роботу. Нова хвиля колективізації остаточно перебудовує село й знищує куркуля, як клас.

— Але ми не ждатимемо, доки вони самі зйдуть на пси,— ми їх змемо колективною мітлою. Товариші! За нові сози! За нові артілі! За спільний більшовицький засів для останньої перемоги!.. Згода?

— Згода!.. Пиши!..

— Пропоную розкуркулити й виселити наявних ворогів п'ятирічки й колективізації — Гергея, Галагана й Рекала.

— Як... І мене?

— І тебе... Бо твоя лояльна овеча шкура псами підбита, лисом підшита. Ти — той куркуль, що його без більшовицьких окулярів і не впізнаєш... Чи згода, товариші?

— Згода!.. Пиши!..

Приголомшений вернувся додому Прокіп Кіндратович, сірий, як нудьга, й сумний, як попівська панахида. Сів за стіл, а в голові молоточки вицокують: індустріалізація... машинізація... колективізація... знищити як клас...

— Бож-же ж мій, боже. Невже знищать? Ну нехай би вже земельку забрали,— я й без неї проживу,— дак навіщо ж розкуркулювати,— га? Чи я ж їм, голодранцям, не помагав орати за якийсь там одробіток? Чи я їм не сіяв з половини? Та чи ж не в мене вони влітку заробіток мали, чи не з моєї ласки хліб їли,— га? Дак навіщо ж мене знищувати як клас?

Подивився на ікони, а всі боги — пику набік. Упав на коліна й завив у свинячий голос:

— Господи вишній! Чи я в тебе лишній? Чи я тобі, глухий тетері, не молився, чи я з тобою копійкою не ділився? Чи я мало тому чортові патлатому на молебні давав?.. Чим же я тобі завинив, що ти від мене свою святу мордюку одвертаєш?

Але мовчали боги, мовчало небо. Тільки пропелер співав десь угорі пісню: радянський літак краєв блакитні простори.

Та не мовчала земля: дзвеніла й буяла вона в темпах соцбудівництва, і радянський трактор краєв останні куркульські межі.

Переможним кроком ішла суцільна колективізація.

СЕРЕДНЯЧОК

Роман Родивонович Крячка — культурний середнячок, як він сам себе рекомендує. А голові сільради не вірте. Ще 1921 року одбирав у Романа Родивоновича тридцять десятинок та й досі, по злобі, куркулем називає... Ну який же з нього куркуль, подумайте самі?

Земельки в Романа Родивоновича всього тільки щось там близько дев'яти десятин. Є, звичайно, й худібка, — цього Роман Родивонович не заперечує. Ну, скажемо, курей отих — може, з тридцятєро та гусей десятків зо два. Та дві свині з поросятами, та овечаток щось там з двадцять п'ять. Та дві корови сименталки й теличка з бузівком. (Бузівка голова сільради по злобі записує до продподатку й каже, що йому — п'ятий рік, а йому — тільки чотири). Є ще дві конячки з лошичкою, цього Роман Родивонович не приховує. А про волів — брехня, волів він купує тільки на сезон, то їх, можна сказати, що й немає... Для чого ж їх тоді в продподаток записувати?!

Реманенту господарського теж норма. Два плужки й чотири борони. Ну, звісно, й сівалка, — не можна ж культурному середнячкові без сівалки. Потім іще жатка, віялка й соломорізка. А кінну молотарку йому голова сільради по злобі приписує: це справа кооперативна, а не індивідуальна. Молотарку вони, можна сказати, держать артільно: він, та син Кирило (живе окремим двором, через сїни), та брат Семен.

Між іншим, голова сільради копає та й копає, щоб позбавити Романа Родивоновича права голосу: записав, ніби він визискує найману працю. Та господи ж твоя воля, яка там праця?! Двох лобурів годує цілісінький рік та на сезон наймає кілька там ледарів, так у нього ж культура! Не для себе ж він буряки та соняшник садить.

Жити б можна, коли б не партійний голова сільради, Семен Товчигречка. Ну й людина ж несознательна. Не п'є й хапанців не приймає, а все тільки рие та й рие, рие та й рие.

Ну скажіть, бога ради, яке йому діло, скільки землі в Романа Родивоновича. Чи він герцог Мекленбург-Стрілицький або князь Кочубей диканський? Чи в нього простори неміряні, степи безмежні, неорані? Сказано ж тобі: щось там біля дев'яти... Ну, пиши вже повних дев'ять, чорт тебе бери!..

А він не вірить, та одно приписує:

— У тебе — скирди, у тебе — стоги, у тебе — самих буряків п'ять десятин та соняшника три.

Ну що ти скажеш такому бюрократові?.. Та чи я тобі школяр, щоб з олівцем підсумовувати?.. А він і слухати не хоче:

— Призначити комісію та перевірити в Романа Родивоновича Крячки землю.

Ах ти ж боже ж мій, до чого ж людина вредна: до збитків до яких призводить. Навіщо ж цілу комісію? Це ж вам три чоловіки, а не один, і трьом їм півкварти і не показуй!

На щастя, до комісії попали хороші люди: кум Опанас Кисломед, отой, що торік нову хату поставив; дядько Собакар, Митрофан, що, може чули, любить борщ з в'юнами; дід Федір Ковганка, отой, що на Петра-Павла загубив чобіт з лівої ноги... Всі трое добре знали, як і до чого приступити. Перевіряти виїхали не в поле, а до господи Романа Родивоновича, і так поціляли, щоб не вдень, а вночі.

— Здоровенькі були, Романе Родивоновичу. З святими понеділками будьте здорові. Як вас господь бог милує?

— Та воно нічого, спасибі богові милосердному. Гречаниками ще не давимося... А ви, значить, нащот земельки?

— Та ми б нічого, дак голодранці оті набридають!

— Ну да, ну да, я розумію... Значить планти треба діставати.

— А звісно... І планти, й доказательства...

Хазяйка швидко застелила стіл. Поставила дві миски пражених і жарених «плантів» та п'ять пляшок «доказательств»... Землеміри задоволено потирали руки:

— Хе-хе... А ви ж, хазяечко, того... Забули те приладдя, чим міряють.

Подали ї скляну астролябію.

— Будьмо!

— Будьмо!

Сидять собі тихо, мирно, благородно, як і слід усім культурним людям. А голова сільради Семен Товчигречка зразу до хати — шість.

— Це що за п'янка?

Ну й зловредна ж людина, скажу я вам! Де ж тут п'янка, коли четвертина — на чотирьох? А йому хоч і не говори. Зразу протокол вам — це раз. Три місяці примусової праці — це два. І три десятини втайки — це три.

Ні, таки не можна з такою людиною працювати на

селі. Ну вже ж нехай: знайшов ти, скажемо, три десяти-ни втайки. Ну подавись ними. А він:

— Мало... Тут не трьома десятинами пахне. Не з хмар же тобі ті скирди й стоги пливуть.

І що ж ви думаєте. Другого року несуть Романові Родивоновичу продпаспорт:

— Двадцять десятинок.

Романові Родивоновичу наче хто шило в окорок:

— Які двадцять десятинок? Це ж беззаконство! Я до самого Григорія Івановича Петровського дійду. Це перекручування директив партії!

А голова сільради — ви чуєте? — а голова сільради на Григорія Івановича Петровського й вухом не веде.

— Тут, каже, Григорій Іванович не указ.

Господи боже правий! От вам і партієць!

— Повторіть, що ви сказали?

— А йди ти до всіх чортів. Двадцять десятин — і менше ні ступня.

— Звідки ж двадцять, коли в мене дванадцять?

— А в Михайла Голода три десятини орендуєш? А в Пилипа Тонкоштана чотири? А в Івана Коломацького одну?

Ну от вам. Чули таке?.. Та не оренда ж це, товаришу, коли ви розумна людина, а супряга. Супрягаються вони, значить, кожного року з Романом Родивоновичем: його насіння, їхня земелька, його худоба й машина, їхні робочі руки. Він їм і виоре. Він їм і засіє. Він їм і скосить, і змолотить. Він їм і додому половину одвезе...

А їм що? Тільки біля плуга там трохи допоможуть, та біля жатки походять, та помолотяться біля машини днів по три. Дак яка ж тут оренда в господи бога!?

Але Семен Товчигречка нічого того в резон не бере. Продподаток за двадцять десятин — це раз. Експертний до двору — це два. Позбавив права голосу — це три. Розкуркулив за невиконання — це чотири. І посадив — нібито за контрреволюцію — це п'ять.

От бачите, яка клявза. Виходить, що Роман Родивонович іще й контрреволюціонер. А він же — ні сном ні духом. Люди гомоніли, що сози й хлібозаготівлі — від сатани, то й він за ними. Люди хвалилися, що весною Микола Миколайович іде, то й він у той же голос. Люди радили приховувати хлібець, то й він же собі не ворог... А Семен Товчигречка зразу: «Контрреволюція...» Так і занастив культурного середнячка, Романа Родивоновича Крячку.

ХАЗЯЙСЬКА ЕЛЕКТРОКУЛЬТУРА¹

Доповідач говорив довго й натхненно, захлинаючись від захоплення:

— Товариші селяни. Ми перегородимо Дніпро велетенською кам'яною загатою. Ми запряжемо всі його шістсот тисяч кінських сил у роботу. Ми кинемо їх у могутні турбіни, перетворимо в електроенергію й пошлемо по дротах працювати на заводи, рудні; шахти й колгоспні лани. Знаєте, що таке шістсот тисяч машинових кінських сил? Це дорівнюється майже шести мільйонам чоловічих! Це значить, що близько шести мільйонів дарових електричних робітників прийдуть нам на підсобку, щоб швидше збудувати соціалізм. А Дніпрельстан — це ж тільки невеличка частина загального плану електрифікації. Ми запряжемо електрику в роботу й полегшимо людську працю. Ми запровадимо в себе електрокультуру, якої не знає світ...

— Ловко,— не витримав незаможник Левко Ряднина,— це значить, будемо колись їздити електровозами, орати електроплугами, сіяти, косити, молотити, молоти, пекти й варити електромашинами... Умирати не треба.

Кругленький, ситенький, червонопикенький хазяїн Мина Кирилович Передерій ехидно підталдикував:

— Авжеж, авжеж. Жуватимете електрозубами електропаляницю, а все зерно одвозитимете електровантажами до електрокооперації. Пересуватиметеся електропішоходами на збори й голосуватимете там обома електро руками: натисне голова кнопку — і всі руки вгору... Не туди, хлопці, б'єте. Треба про справжню електрокультуру дбати. Он за кордоном...

— Замовчи, гнида,— перебив його Ряднина,— знаємо твою закордонну електрокультуру. Читали. Там тобі катують трудящих електродротами або ж убивають на електричному стільці... Годі.

Мині Кириловичу майнула несподівана думка: «Воно так не погана штука — електричний стілець для таких, як ви...» Але голосно сказав інше:

— Не в тім річ... Я думав про культуру життя...

Але його затюкали:

¹ Гумореску написано в грудні 1926 р. на підставі справжніх життєвих фактів і видруковано 1927 р. в № 28 «Більшовик Полтавщини». Друкується тут як зразок збігу з відомою тепер гуморескою Остапа Вишні.

— А ми хіба не про культуру життя дбаємо? Ото ж тобі з машини й починається культура життя.

Мині Кириловичу було досадно. Ішов із зборів і бубонів:

— Ех ви, будівники. Вам би тільки машини, а про душу ви й забули. На чортового батька мені ваші електроробітники? Я собі дешевше найму живих, коли треба буде. От коли б ваші Дніпрельстани — нам. Ми б їм дали раду.

Увечері довго ворочався: мучили думи й блохи.

— Шість мільйонів дарових електроробітників. І кому? Босяцькій владі? Погонить вона їх на свої заводи, колгоспи та радгоспи... Ех...

І незчувся Мина Кирилович, як темні оксамити ночі полягли йому на голову й він поплив на м'яких хвилях в казкову країну, де немає нічого неможливого. Баба Векла вигравала на величезній гребінці «Боже, царя храни...», а зінківський справник Медянов стояв перед Миною Кириловичем навиятку й тримав руку біля козирка. Потім Мина Кирилович нібито вступив до церкви, а хор заспівав: «Исполла еті деспота». Оглянувся він, а на ньому архієрейські ризи і золотий яломок. Він благословив Яцькову Палажку, ущипнув її за футбол і з тим прокинувся.

Був ранок. Тіло свербіло від бліх. Але — о диво дивне! Кругом була повна хата електрокультури.

— Жінко, а жінко... Гей ти, коровище.

Не чути нічого. Мина Кирилович намацав збоку на стіні електрокнопку й послав жінці на піч два електростусани під боки.

— Га?.. Що?.. Ти чого, бендеря чортова, б'єшся?.. Та я тобі, рудий собако...

Розгнівана жінка похапцем смикнула електрошнур, і враз дві електроруки вчепилися Мині Кириловичу в бороду, а над головою повисла електрокачалка.

— Ну-ну-ну... Я пошуткував... Засвіти на кінопокуті електролампадку: сьогодні неділя.

Жінка повернула вилучник, і на кінопокуті засяла електролампадка перед кіноіконою. Заворушився Кінохристос, благословив хату Мина Кириловича й заходився через кінографофон промовляти «нагорну проповідь».

— Блаженні вбогі розумом, бо їхнє царство небесне. Блаженні сумні, бо вони втішаються...

Мина Кирилович побожно слухав, склавши обидві руки

на трудовому череві, а потім уткнув радіоштепсель у передатчик з написом: «Радіоавтокефалія»... По хаті розлігся урочистий спів київського софійського автокефального хору: «Свят, свят, свят господь Саваоф».

— Еге-ге... Незабаром у Києві на достойно задзвонять, а ми собі спимо. Ану, моя печеричко, подбай там про яеченьку.

Жінка намацала низку електрокнопок і ткнула кілька там разів пучкою. Зашаруділи десь електророгачі й електрокочерги, застукали електроножі, забряжчала електросковорода, й за п'ять хвилин зашкварчало сало й заплямкала пухирями ячня.

Мина Кирилович електровдягався. Притиснув належні кнопки, і враз електроричаги підняли його з постелі, почухали йому спину, натягли штани й чоботи й покотили на електроослоні до помийниці. Плеснувши собі на обличчя води, він розмазав її електроганчіркою. З ним на аеромітлі спустилася з печі й жінка.

На столі вже шипіла електроячня й електрика наливала самогон з електробарила в електрокухлі. Кінохристос благословив сніданок і в радіографофон прорек:

— Прийміть і ядіть — це є тіло моє... Пийте від неї — це є кров моя...

— Будьмо!..

Після сніданку Мина Кирилович виглянув у радіоокулярі на поле. Виполота електрополіельниками кукурудза привітно шуміла, але крапельку прив'яла: дощу треба... Мина Кирилович придавив кнопку, навів на своє поле електрохмари, відкрутив електрочопа й заходився поливати ниву електродошем.

Його роботу перепинив дзвоник хатнього телефону.

— Куві, куві, куві...

— Алло, алло... Це ти, Чемберлене?.. Ну, годі, годі хрокати, зараз винесемо... Жінко. Чого ж ти й досі англійцям помий не винесла?

Жінка глянула на електрогодинник:

— От чортів кнур,— не може двох хвилин подождати.

Вона сердито притисла кнопку:

— Аря! Аря! Оце тобі, ненажеро.

Почулося важке гупання двох електроломак і свиняче верещання. Задоволена господиня смикнула за електрошнури, і дві електроцеберки заходились тягати з помийниці помії до сажу, звідти телефоном відчулося задоволене хрюкання.

У хаті тим часом електророгачі поприбирали зі столу. На кінопокуті Кінохристос, поблагословивши хазяїв, вознісся на кінонебо. Жінка примостилася зручніше на електроослін, вставила штепсель, і електрогребінка заходилася ськати їй голову, смачно хрускаючи, де треба, во славу гігієни...

.

Але це був тільки сон. Ов-ва... Не Мини Кириловичі порядкують життям і не вони будують Дніпрельстани. Попливе електроенергія не на кінопокуті, а до машин і верстатів, до електропругів та електромолотарок. І стане електрифікація за одного з чинників єдиного радянського плану: індустріалізація — колективізація — соціалізм.

Де вже не буде Мини Кириловичаа і спільників його.

БОГОРОДИЦЯ НА ЦЕПУ

Нехай простять мені стара й нова, жива й мертва, слов'янська й українська церква православна, але я тут ні крихітки нічого не вигадую. Що почув, те й передаю.

Побігла, покотилася чутка по темних селянських хатах: під Лубнами пастухи на полі богородицю побачили. (Такі штуки завжди з пастухів починаються).

Пасли вони собі череду, коли — глядь! — з неба на цепу жінку з хлопчиком спускають. Висить жінка, теліпається і, напевне, всі сили небесні кляне: не зручно ж воно, коли вас ото цепом за шию.

І не зручно й досадно. Люди он без бога обходяться, та й то вже до аеропланів додумалися, а там, на небі, не могли для богородиці хоч би осла якогось преподобного засідлати!

Воно таки й справді... Раніш боги завжди верхом на ослах їздили, — це ви можете самі на іконах перевірити. (Чи не звідси й слово пішло: «бог-ослов»?). Але на цей раз для богородиці навіть осла не знайшлося: зачепили її цепом та й спустили на поля лубенські.

Пастухам це без надобності: з ослом чи без осла. Бачать вони, що жінка не з голодранців, зразу до неї:

— Тьотю, чи нема закурити?

Тьотя, як видно, такими ділами не займалася:

— Я, — каже, — вам не тьотя, а богородиця і курю тільки ладан та смирну. А прийшла до вас у небесних справах. Гляньте!

Глянули пастухи... Матінко моя! У неї дитинча на руках розчепірило рота ширше верші, та так і не зачиняє!
— Богородице-діво, радуйся! Та чого ж ото воно, сердешне?

— А того, що бог посуху велику послав за гріхи ваші. Дихати нічим! І буде ця посуха рівно тисячу днів і тисячу ночей; і весь цей час цей син мій не закриватиме рота й на хвилиночку! І засохне земля на камінь аж на тисячу вершків у глибину, — щодня по вершку, — і буде голод великий на землі. І покаються тоді всі невіри: почнуть до церкви ходити та попам молебні замовляти, і затулить тоді рота син мій. І піде дощ, як із відра, і буде йти тисячу днів і тисячу ночей, і щодня одмокотиме земля на один вершок. І будуть врожаї на віки вічні. Амінь.

Тільки сказала це богородиця, так одразу її цепом на небо й поцупило. І дитинча на руках. І рот розчепірений у сердешного ширше верші.

Отаке там, на Лубенщині, баби по селах розказують, і я цьому вірю. В цеп не вірю. І в богородицю на цепу не вірю, і в хлопчика з розчепіреним ротом не вірю. А в оту вершу вірю. Це вже будьте певні, що хтось там дійсно роззявив вершу, і доки темні люди не накидають в ту вершу повно, доти вона й не затулиться. Чия то верша і чого треба попам за молебні платити, щоб та верша затулилася, то вже не моє діло. Але вершу поставлено не дурно: ловись, рибко, велика й маленька! . . .

Бідні, бідні люди! Нещасні, темні, затуркані тисячолітніми брехнями селяни! Якими тільки вигадками вас не задурюють, якими тільки дурницями ваших кишень не спорожняють!

І доки ще ви, неписьменні, в отих попівських вершах бовтатиметесь собі на лихо?

БЕЗ КАДИЛА Й КРОПИЛА

Впіймали раз попа,—
горілку пив, личина,
ще й бабу примостив
півголу на коліна.

«Панотче!.. Як же так?
Самі ж ви нас навчали,
щоб баби та вина,
як чорта, ми тікали!»

А піп на те — гикнув.
«Амінь, амінь глаголю,—
во храмі дійсно я
творю господню волю.

Як з храму ж повернусь
та ризи поскидаю,—
то й бабу, і вино
смирненно потрібляю.

Бо церква — для душі,
а інше все для тіла,—
і нині плоть моя
земного закортіла.

Ви слухайте мене,
робіть чого навчаю,
а приклад з мене брать
ні крихотки не раю».

І ми не раємо. В першу чергу не раємо топтати стежку до попівської агрономії, ветеринарії та медицини. Поїхньому — все від бога, почавши від урожаю до прищів на поясниці.

— Де бог походе, то й на камені вроде...

Отже, дурний би він був, отой піп, що заходився б свою пшеницю на камені сіяти та молебнями вирощувати: не pomoже! І до хворої корови своєї він швидше земного ветеринара покличе, ніж святого Власія. І коли живіт у попа заболить, то він любісінько п'є касторку, а не свічку ставить цілителяві Пантелеймону. То тільки для інших у його — небесні рецепти:

— Все — від бога. Йому моліться, мені пожертви несіть.

Аще хочеші спастися,
в розум істини прийти,
то ніколи не скупися,—
віруй, слухайсь і плати...

За цими рецептами дехто й до наших часів хазяйнує.

— Куме Явтуше! Чи бачили дурня? Сьогодні святого Мартина, а Пилип виїхав на пар орати. І як його, сякого-такого, свята земля терпить?

— Еге ж, еге ж... Як вона його терпить, матері його ковінька... Не задержуйте, куме, чарки... будьмо!

— Куме Самсоне! Ось подивіться на бузовіра,— сьогодні святого Юрія, а він у поле їде озимі засіви боронувати. І де вони вигадали таку дурницю? Батьки-діди наші нічого такого не знали, а хліб святий жували...

— Еге ж, еге ж... Батьки-діти жували, а ми, значить, вип'ємо... Будьмо!

Пилип цього не чує. А хоч і чує, то йому нема коли пятакати. Він собі оре в день святої десятої п'ятниці, лущить стерню на святого Паликопу, молотить на свято-

го Макотруса. Якраз тоді, коли саме Явтух з Самсоном носами землю орють або лобами перед іконостасом молотять. А потім того:

— Куме Явгуше! Що воно за знак, що в нас з вами — по п'ятдесят пудів, а в Пилипа — сто п'ятдесят?

— Де бог походе, там і на камені вроде...

— Дак чого ж він тоді йому, безбожникові, походив, а не нам?

— Заблудився, мабуть... Або він заблудився, або ж ми.

Так помалу починає всім розвиднюватися. Дивись, і Явтух та Самсон уже топчуть стежку до культурного хазяйнування. Таки не духом святим зерно одвівають, а віялкою. І не кадилом його протравлюють, а формаліном та синім каменем. І вже не так на молебні з акафістами покладаються, як на ранній пар та на просапні.

Правда, проти святої води вони й тепер нічого не мають. Бо коли взяти святої води відер з півсотні, скажемо, з Ворскли, або з Лопані, та наколотити кілька пудів ще святішої паризької зелені, та взяти оббризувач Помона, то й свята вода помагає.

І навіть проти духа святого нема чого казати. Тільки не «від отця ісходяшого», а від Авіахіма. Напустіть ви такого духа в нірку до ховрашків, заткніть її добре, і вже вам ці шкідники вашого хліба не жуватимуть.

На все це є тисячі добрих прикладів, а на молитву навіть поганенького не знайдете. Спробуйте запропонувати своєму панотцеві, щоб став голий вечером під комарі та й заходився їх самими молитвами обганяти й винищувати. Наперед кажемо: не послухаються. Ні попи, ні комарі не послухаються.

Але є ще й досі в нас лихо, що й агроном йому шапку скидає. Сіяти — сіємо, а воно зверху — градом. Отут уже й селяни — одним оком на агронома, а другим — на попа:

— Чорт його знає, може, й піп pomoже. На всякий випадок однесу йому гривеник, нехай він подавиться ним, чорт патлатий!

Град, дійсно, штука невесела. Відомо, що в 1846 році падав град завбільшки з добрий кулачище. Коли таким кулаком замахнутися аж з-за хмар та стукнути людину по голові, то навряд, щоб вона після того ходила до церкви. А на Донщині колись гепали з неба льодаші по два аршини завбільшки! Не знаємо, як вам, а нам такі небесні подарунки рішуче не до вподоби.

Коли б у нас були градобійні мортири, то, напевне б, ми так у небо засмалили, що довіку б граду не побачили. На жаль, мортир ще не маємо. Маємо тільки рогачі та лопати, єдине, до цього часу випробуване на селі, приладдя проти градобою. Як відомо, скрізь по селах викидають його з хати на двір, щоб спинити градобій, а тоді вже спокійно милуються, як він періщить з неба і по лопаті, й по рогачах, і по городині, й по засівах.

Отож після таких спроб і думка ворушиться: краще вже понести копійчину,— може, й pomoже. І дійсно несуть. Тільки вже, здебільшого не до попа несуть, а до держстраху. Бо дуже, кажуть, у таких випадках помагає.

Широким маршем, переможним кроком іде село до культурного господарювання, і на підтримку йому— мільйони примірників газет, книжок, листівок, і радіо по сельбудах, і доповіді, й досвіди, й тисячі добрих прикладів на кожному ступні.

Старому ладові — кінець.

НЕ ВКЛОНЮСЯ БАГАЧУ, БО САМ СОБІ МОЛОЧУ

Хто це вигадав, що революція скінчилася?

Поділили всю землю, аж її мало на всіх. Поділили реманент, аж його мало на всіх.

— Дозвольте мені, товаришу Бровко, вашого плужка та конячки, земельку трохи подрятати.

— По-перше, я тобі не товариш, бо свиней з тобою не пас... А плужка — можна. Підеш за це до мене з жінкою покоситись на два тижні, та й квит... А щоб не забув, бува, давай кожуха в заставу.

Чухається незаможник, дає.

— Позичте мені, добродію Бровко, пудиків з десятків на харчі на зиму. Як тільки вродить, так і віддам.

— По-перше, я тобі не Бровко, а Гордій Гордійович, бо ти передо мною — ша!... А позичити можна. Візьми десять жита, повернеш двадцять пшениці. Та ще на виборах щоб ти й твоя жінка за мене підняли руку, чуєш?

Е-ге-ге... Так недовго й знову в тенета. А чи не пора б нам ширше подбати про колектив та машину? Чи не пора б покинути ціпа, косу та граблі?

Дехто думає, що не пора. Бо ціп, коса, граблі та десять

пальців на руках це таки справжній, з діда-прадіда, незаможницький реманент. Ганьбити нема чого,— реманент хороший. Інші он люди навмисне до фізкультури беруться, руками й ногами вимахують, на солоні води купатися їздять... А тут тобі готова фізкультура без книжки й інструктора: бери ціпа та й гепай собі з ранку до вечора, або ж гуляй собі по сонечку сюди-туди на ланах. І солоних вод шукати не треба, бо самі вони за комір з чуба потечуть.

Але ж — гемонська справа! З косою та з граблями отак кількасот років незаможник гуляє, а смальцю собі хазяйського не нагуляв і на палець. Обганяють його скрізь оті, що виїжджають на поле та на тік на тракторах, сівалках, жатках і молотарках. Обганяли та й нині обганяють там, де КНС заснув. Лежить собі інший незаможник догори черевом і чудесний сон бачить: трактор з молотаркою сам у розчиненого рота їде. Прокинеться він, губами заплямкавши, аж молотарка, чути, десь у куркуля на току гуде. І починає тоді лежень на всі боки вичитувати:

— І куди та влада дивиться? Земельки немає, реманенту чортмає, за що зачепитись, сам сатана не знає... От вам і бідняцькая власть!

— Товаришу! А де ж ви були в тисяча дев'ятсот двадцятому — двадцять першому році? Вас же прохали: будь ласка, беріть гуртом куркульську земельку, будь ласка, діліть гуртом куркульський реманент.

— Еге — в двадцятому... Ви б тепер дозволили!

— Еге-ге, — тепер... Ви б у двадцятому за чужі спини не ховалися! А тепер починати музику з баса не доводиться. Однаково десятки нових Івасиків та Марійок щороку будуть псувати нам усі норми. Складайте краще товариства, беріть собі машини та й хазяйствуйте.

— Та хто його знає... Та святий його відає... Та як же воно тоді?.. Та діди ж наші ніяких товариств не знали, а хліб щодня жували...

І знов лягає догори черевом...

Хай спить. Не ворухіть його,— це не наш. Наші он — тисячами полізли в машиніві товариства та в артілі по спільній обробці землі. Чи знаєте? Є вже села, де по четверо машинових товариств, три «фордзони» й п'ять молотарок і з півдесятка артілей! Орють, сіють, косять, молотять, хазяїнові пузатому не кланяються, в гарячий час не бідкаються, на Радвладу не нарікають.

Білогвардійці за кордоном можуть тепер злорадісно шепотіти: в СРСР маємо знову чергу! Не вступишся й не докупишся!

І таки справді черга,— сам не раз бачив. На трактори тепер у нас черга... Біля сельбанку весною й восени — натовп, біля склепів — натовп, на курсах трактористів — натовп; дайш трактор, хоч кров з носа!

— Та будьте ж ви такі милосердні: не всі разом, бо постачати не встигаємо. Станьте в чергу! І чого це вам раптом усім трактора захотілося?

— Та як же тут не закортить, коли цей капосний радянський коник так нам ловко цілину перевертає, що все господарство тепер догори ногами перевертається. Машинізуємо на всі п'ятнадцять.

Не машинізуватися, справді, ніяк не можна, бо радгоспи наші всіх селян скаламутили. Запряже ото він свого «фордзона» ранком, та тоді в село Очеретяне:

— Хто тут у вас найбідніший?

— Баба Мотря найбідніша.

Зразу трактором на бабину Мотрину нивку та — раз, раз... І дивись, уже лежить нивка, мов пухка подушка.

— Оце тобі, бабо, Радвлада, щоб ти знала. Сій тепер на здоров'ячко.

А тоді далі. Заарканять молотарку та на сирітський двір: раз, раз... І вже немає прикладочка,— сама солома та мішечки з готовим провіяним зерном стоять.

— Везіть мерщій на млин та пиріжки затівайте. Їм же нічого, отим фofdзонщикам. Сіли собі та й поїхали назад. А на селі — бунт:

— Годі нам куркулям кланятись. Дайш товариство! Дайш трактора!

І є нова черга.

ДИВЕН БОГ ВО СВЯТИХ СВОЇХ

Кажуть, нібито на світі чудес не буває,— брехня, є чудеса. Ось поїдьте в с. Сахновщину, і вам там розкажуть, як мішок хотів попа вкрасти.

Було це в крамниці споживчого товариства, де саме стояли люди в черзі і де стояв збоку добрячий клунок з рисом, без черги. Прийшов туди панотець із с. Малої Нефорощанки, ієрей по чину Мелхіседекову. Був той ієрей людиною не гордовита і подумав:

— Чого я піду між люди в рясі, щоб мені люди кла-
нялися та ще руку цілували? Краще я рясу підтикаю
під пояс, а зверху — кожуха селянського, а волосся —
під шапку.

Так і зробив. І зайшов у кожусі до крамниці, і поба-
чив там клунок, і подумав:

«Цукор!... Хм... Хм... І не введи мене во іскушеніє, но
ізбави мене від лукавого... Йй же богу цукор...»

Панотець облизав сухі губи і зітхнув:

— І де та віра православна поділася? І де ті чудеса?
Колись казали горі: «Іди до мене»,— і вона йшла... І мог-
ли б сказати клункові цукру: «Іди за мною»,— і він би
пішов.

Тільки це подумав, як устав той клунок, і взяв попа за
руку, і пішли вони вдвох із крамниці — тихо, мирно, благо-
городно... Тільки як мимо каси проходили, то клунок
трохи захвилювався й шепнув:

— А може б, ви таки, отче, заплатили за мене до
каси?

Але батюшка знав євангеліє, як свої п'ять пальців:

— Мовчи. Бо сам господь бог казав тако: «Птиці не-
бесні не сіють і не жнуть, а господь годує їх...»

На тому б, може, й чуду кінець, та, на жаль, прикаж-
чик Садюк не знав отакої штуки про птиць небесних.
Про те, що «не украді», не раз чув, а про птицю — ні.
Вчепився він обома руками в окунок і закричав:

— Рятуйте!... Держіть злодія!...

Отут і побачили всі, що мішок тягне з крамниці якогось
чоловіка. Штовхнувши прикажчика в груди, мішок той
кинувся тікати (а чоловіка не випускає). Люди — за
ним. Якийсь парубійко довгоногий наздогнав та зразу
православним кулачищем його по вуху: н-на!

Та не по мішку, а по неповинній людині!

Шапка злетіла з голови, волосся впало на плечі, і всі
люди в один голос закричали:

— Господи — твоя воля... Батюшко!... Це ви?...

А один благочестивий дідок хотів був навіть під благо-
словення підійти. Але скоса глянув на клунок, плюнув і
відступив набік.

— Як же це ви так, батюшко? Ай-яй-яй!

— Та не знаю, люди добрі... Я не брав. Воно само за
мене вчепилося.

— Само, кажете? От бач, який отой клунок капосний;

хотів у нас батюшку вкрасти!... Ну, тоді тягніть його до міліції та складемо протокола.

І понесли той клунок до міліції, а батюшку повели під руки, як архієрея. І всі люди, що зустрічалися по дорозі, побожно гомоніли:

— Дивен бог во святих своїх!...

Коли нарсуд розглядав цю справу, то виявив подробицю, яка трохи полегшувала вину: мішок був неповний.

БОГИ ПОГОРІЛИ

В «страшну середу» в церкві с. Білоцерківки було так, як і торік, як і позаторік. На іконостасі й скрізь по стінах висіли боги цілими оберемками. Ісус Христос готувався вмерти, воскреснути і вознестися на небо. Апостол Юда саме пацілявся продати його за три червінці, а Петро намірявся зректися. Дух святий без кінця й краю «ісходив» з бога-отця, а бог-отець доброзичливо поглядав на лівий крилас, де Аврам різав свого сина Ісака.

Найбільше клопоту було матері божій, «купині неопалимій»: її обов'язок — стерегти дерев'яну церковцю від пожежі. Для людей воно не така вже страшна штука: є для того машини й вогнегасителі! Але силам небесним така машинізація — не під масть. Хто б тоді й до церкви ходив, коли б від вогню молитися «вогнегасителю», а не купині неопалимій?

На цей раз «купина неопалима» не додивилася: кадили попи во славу божію та й забули витрусити жар із кадильниці. А кінець кінцем запалахкотіла вся церква свічка свічкою.

— Ох лишечко!... Боги погорять, рятуйте!...

Боги справді горіли й карьжилися на вогні, а люди бігали й бідкалися, не знаючи з чого починати.

— Мати пречиста, що ж ото воно буде?

— А нічого не буде. Згорить ваша мати пречиста, та й уже.

— Мовчи, блазню,— на те божа воля.

— А коли божа воля, то покиньте відро з водою. Чого ж ви проти волі божої йдете.

Суперечки замикалися словечками аж ніяк не богословськими.

А церква тим часом палала з усіма богами, і вітер повними жменями кидав голівешки на солом'яні хати с. Білоцерківки.

Затужили, заплакали, заметушилися перелякані люди. Одні божкалися, здіймаючи руки вгору, другі люто лаялися, погрожуючи кулаками до хмар, треті падали навколішки й молилися,— ніщо не помагало. Мовчало небо, злизувала пожежа вогняними язиками солом'яні оселі.

А староста церковний, дідусь благочестивий, виніс із хати чудотворну ікону «купини неопалимої» та й поліз на дах аж до самого димаря:

— Не треба нічого виносити з хати: владичиця небесна оборонить!...

Підняв дідусь угору владичицю й почав голосно молитися. Він молиться, а хата вже горить. Він молиться, а хата вже палає, як свічка, з усім майном. Насилу самого дідуся живосилом із хати стягли.

Подивився він каламутними очима на полум'я, подивився на владичицю, а тоді — шварк її в огонь.

— Гори ж і ти за компанію!...

Отаке того дня в с. Білоцерківці скоїлося, що в багатьох разом з богами й віра погоріла.

ПОЕЗІЇ

ІЗ ЗБІРКИ «ВІДГУКИ ЖИТТЯ»

ВІДГУКИ ЖИТТЯ

Я змалечку зазнав щоденної турботи,
І злиднів навісних, і праці, й боротьтя,—
А втім, я дійсно жив! Усю мою істоту
До сонця надило, до світу, до життя!

Бувало, дійсність та, багата на події,
Торкалась серця струн, і їх акорд дзвенів,
І голосно вони тоді оповідали
Про все, що почував, від чого я болів.

В розмірених словах і в згуках рим співочих,
Мов промені живі, тремтіли почуття;
Складалися пісні сумні, й веселі, й жваві,—
То відгуки були щоденного життя.

Я тем не вибирав і серденьку живому
Ніколи не казав: співай, про що велю!
Пісні самі лились, коли те серце чуле
Раділо, плакало, сповнялося жалю...

ДО КОБЗАРЯ

Тепер мені складать пісні
Хвилини вільної нема,
Бо кожному мить душа болить
І серце туга обніма.

Я знаю й сам,— не треба нам
Співать про щастя та квітки:
Народних мук знайомий згук
До себе вабить всі думки.

Того й смутні тепер пісні,
Що в пута скутий рідний край:
Про горе всіх братів своїх,
Кобзарю, голосно співай!

Аби твій спів лунав-дзвенів,
Людей до праці закликав,
На кращі дні, святі, ясні,
Борцям надію подавав.

БЕРЕЖКИМ ПОРАДНИКАМ

Серед грому колотнечі,
В час гарячої борні
Остороги скрізь старечі
Все вчуваються мені:

«Небезпечно, дітки, стало,
Лихо гору узяло,
Завчасу борців чимало
До труни уже лягло.

Краще б тихо ви сиділи,
Не хапались працювать,—
Не за вас цей лад створили,
То не вам його й ламать!

На землі не зробим раю,
Не здолаєм ворогів,—
Наша хата, дітки, з краю.
Час боротись не наспів!»

Та даремні намагання
Рух великий припинить,—
Повне жалю й поривання
Серце змучене горить.

Серце кличе до роботи,
Що чека на всіх давно,—
Киньмо ж, друзі, всі турботи,
Станьмо разом за одно.

Боягузам і недбалим
Поклик гордий кинем ми:
Або лад оцей повалим,
Або ляжемо кістями!

ПІД БУРЮ

Тихо-тихо в темнім гаю...
Дерева стоять похмурі;
Я додому поспішаю,
Сподіваючися бурі.

Грім далеко десь гуркоче,
В небі блискавка палає;
Мов весь світ повити хоче,
Чорна хмара облягає.

Голосних пташок не чути,—
Все сховалось в гущавині
Небезпечно в лісі бути
Під грозу таку, як нині!

Хмари стали грізним колом,
Небо міцно облягають;
Хвилі гніву — темним чолом
Блискавиці пробігають.

Грім гуркоче без упину,
Дужий вітер скаженіє,—
Буде буря... На хвилину
Все навколо потемніє.

Буде буря!.. А за нею
Знову тихо, тепло стане.
Над обмитою землею
Швидко сонечко прогляне...

Вільно дихатимуть груди,
Жваво серденько заб'ється,—
Всім на світі краще буде,
Як гроза така минеться!

НЕ СУМУЙ

Не сумуй, хоч сміється недоля лиха
І розпуку в душі викликає,
Хоч хвилинами, може, тобі від жалю
Мов обценьками душу стискає.
Але серденько чуле своє угамуй,—
Не сумуй!

Не лякайся! Не подужає сила ота,
Що нависла, мов хмара, над краєм,—
Серед крові і сліз ми до світла свого
І до правди шляхи відшукаєм!
Нум до праці! Людину від лиха рятуй,—
Не сумуй!

Хай безсила стареча під гуркіт борні
Нам пригоди зловісно віщує,—
Наш гурток молодий не боїться пригод
І сичання старечі не чує!
Прилучайся до нас! Разом з нами працюй,—
Не сумуй!

БУРЕВІСНИК

З Горького

Над безоднею морською
Вітер хмари в гурт зганяє,
Понад хвилями в повітрі
Гордо плине Буревісник,
Наче блискавка зчорніла.

То черкнувши шумовиння,
То сховавшись аж за хмари,
Він кричить, і хмари чують
Радість в покличах могутніх.

В звуках тих — бажання бурі.
Гніву міць, огонь жадання,
Сподівання перемоги
Чують хмари в дужих звуках.

Чайки скиглять під негоду,
Плачуть, плинуть понад морем,
І охоче б у безодні
Захистилися від бурі...

Та й гагари також скиглять...
Бо гагари незугарні
Милуватися борнею:
Гуркіт бою їх лякає!

Пінгвін боязко ховає
Межи скелі тіло сите,
Тільки гордий Буревісник
Лине сміливо і вільно
Понад сивим шумом моря.

Все темніш і нижче хмари
Опускаються над морем,
І сягають сиві хвилі
В височінь, назустріч грому.

Грім гуркоче. В бучі гніву
Скиглять жалібно буруни.
От хапає дужий вітер
Зграї хвиль в міцні обійми,

Дужим розмахом жбурляє
З злістю хижою на скелі,
Розбиваючи на краплі
Величезні темні гори.

Буревісник скрізь буяє,
Наче блискавка зчорніла,—
Він ширяє поза хмари,
Піну хвиль крилом збиває.

Ось він лине, наче демон,
Чорний, гордий демон бурі,
І сміється, і голосить...
З хмар безсилих він сміється,
Він від радощів голосить!

В злості грому чулий демон
Постеріг давно вже втому...

Певен він, що не сховають
Хмари сонця! Не сховають!

Вітер виє, грім гуркоче...
Синім полум'ям палають
Зграї хмар поверх безодні,
Море ловить блискавиці
І в розкритій прірві гасить...

Мов вужі які вогняні,
Межи хвиль стемнілих в'ються
Відбивання блискавиці...
Буря! Швидко вдарить буря!

То відважний Буревісник
Поміж блискавок ширяє
Над лихим, ревучим морем,
Пророкує перемогу:
Хай мерщій зірветься буря!

ГОЛОД

Лист опав увесь додолу,
Ліс стоїть сумний, сумний.
Пусто скрізь... На землю голу
Дощ іллеться нависний.
Виє вітер, не вгаває,
Душу смуток огортає.

На селі, мов в пущі, тихо,
І пісень ніде не чуць...
Над людьми нависло лихо:
Голод, злидні всіх гризуть,
А боротися несила,
Бо земля не зародила.

Де ж рятунок селянину?
Він усе продав з двора,
І до нього в халупчину
Смерть голодна зазира;
Смерть нещадна, невмолима
Вже стоїть перед очима.

Плаче жінка, скиглять дітки,
Хліба й крихітки нема;
Знявся б сам на заробітки,
Хоч за кусень, та дарма:
Кусень інший віднімає,
Всім роботи не хватає.

НІЧЧЮ

Спіть, кому хочеться спати,—
Я ж цілу ніч не засну:
Буду я вірші складати,
Буду я думать-гадати
Думу таємну одну.
Спіть, кому хочеться спати!

Тихо та любо кругом...
Нічка турботи приспала,—
Чорним укрила рядом
Землю, повитую сном,
Стомлений люд вколисала...
Тихо та любо кругом!

Всіх порівняла вона,
Всіх, кого зрадила доля:
Хорому сниться весна,
Страднику — слава гучна,
В'язню — родина і воля,—
Всіх порівняла вона.

Нічка дає забуття,—
Я ж не бажаю спочити!
Киньмо оману життя,—
Щастя людей — бороття,
Годі нас мріям дурити!
Нічка дає забуття.

Спіть, кому хочеться спати,—
Снів я не жду золотих:
Буду я думать-гадати,
Буду я променя ждати,
Доки він збудить усіх,—
Спіть, кому хочеться спати!

ПІСНЯ ЖЕНЦІВ

Годі дрімати, бо треба вставати,—
Ніч безпросвітна минає;
Ген розвидняється, люд прокидається,
Праці денної шукає;
Он уже й сонечко всім усміхається,
Золото скрізь розсипає.

Нумо до діла, до справжнього діла,—
Ми ж бо і так забарились,
Руки не зморені... Ниви поорані
Колосом спілим укрились;
Дні такі довгі, а ніченьки зоряні,—
Ще ми, брати, не спізнались.

Встаньмо раненько, вберімось хутенько.
Вийдім на поле з косою.
Кожна билиночка, кожна рослиночка
Божою вмилає росою;
Де не поглянеш, на листях перлиночка
Сяє привабно красою.

Поле безкрає на сонечку грає...
Доки ж ми будемо ждати?
Досить вагалися, сонця питалися,
Чи не пора уже жати?
Чом же тепер ми позаду осталися?
Час до роботи ставати!

В РІДНОМУ СЕЛІ

Ні, це не сон! Я знов улюбім краю,
Де молодість безхмарно проминула,
Де линули, мов в ірій той пташиний,
Літа дитячі, молоді, веселі.
Вітаю знов тебе, моя оселе рідна!
Чолом прийми і душу наболілу
Ти зачаруй у згадках променистих!
Верни мені колишні почування,
Верни те щастя молоде, безхмарне,
Що, не приборкане холодним міркуванням,
Зрадливої непевності не знає!

Я знов дивлюсь на все, не надивлюся,
І рву квітки, і луками милуюсь,
І в хвилях цих прозорих поринаю,
Де верби так низенько нахилились,—
Але душа не знає вже спокою!
Ці луки — панські... Панський ліс навколо
І панська річка ця, така ясна, прозора...
І ця краса чудова, незабутня
І гніває, й дратує невимовно!
Тут просторо — нема де правди діти...
Зате так тісно на селянських нивах!
Такі маленькі луки громадські!
Такі обшарпані низенькі хати,
Де злидні клятї нищечком зростають!
«Так що ж робить?» — пита холодний розум.
А серденько щемить,— хоч знає, та не каже.

НЕ ЖУРИСЬ

Не журись, не сумуй, своє серце вгамуй,
Не зважай на безщасне минуле,
Щоб спочить хоч на мить, коли справді щемить
Твоє вражене серденько чуле.

Хай недоля твоя тобі віку збавля
І руйнує твої сподівання,
Хай до часу цього не зазнав ти його,
Того щастя палкого — кохання,

Але сором тобі підлягати журбі:
І без неї багато є скрути!
Свої сили віддай за знедолений край,
Коли хочеш пригоди забути.

Віковічна пільма не щезає сама,
Сонце правди само не засяє:
Треба праці, знаття, треба сил, бороття,
Доки темрява все покриває.

Не сумуй, не журись, до роботи берись,—
Ми і так уже досить вагались!
Щоб пільму розігнать, мусим всі працювать,
Щоб позаду, бува, не остались.

ПЛУГАТАР

По степу плугатар ходить,
Довгу крає борозну,—
Лиш за плуга — зразу пісню
Починає голосну.
Десь з-за лісу сонце сходить.
По степу плугатар ходить.

Піт гарячий утирає,
Рівно-рівно плуг веде.
Ось і пісня увірвалась,—
До межі орач іде.
Він воли свої спиняє,
Піт гарячий утирає.

Чо ж ти став? Берись за плуга,
Землю-матінку ори!
Не дивися, що навколо
Все могили та яри.
Вже чорніє перша смуга,—
Чо ж ти став? Берись за плуга.

Не лякайся, що довга нива,—
Степ і степ — кінця нема!
Хай щоденна невмолима
Праця виснажить — дарма!
Ждуть тебе багаті жнива,—
Не лякайся, що довга нива!

Сумно звів плугатар очі:
«Я роботи не боюсь!
Ще не раз отут гарячим
Потом, друже, обіллюсь
З ранку раннього до ночі!»
(Сумно звів плугатар очі).

— А чого ж ти хилиш чоло?
Спів бадьорий припинив?
Пригадай цей степ веселий
Та під час багатих жнив,—
Хліб, і хліб, і хліб навколо!
А чого ж ти хилиш чоло?

— Я працюю на чужому! —
Чую голос орача.—
Бо моя маленька нива
Хліба нам не постача,—
Заробляючи додому,
Я працюю на чужому!

Хвора жінка, голі дітки,—
Тим-то й праця ця нудна!
Наймит я: сім'я велика,
А землі ступінь одна!
І женуть на заробітки
Хвора жінка, голі дітки!

ІЗ ЗБІРКИ «ВІД ЗОРЯНИХ РАНКІВ — ДО СОНЯЧНИХ ДНІВ»

I. На світанку (1905—1907)

НЕ СТІЛЯЙ!

Не стріляй... бо то брат твій, покривджений брат,
шматка хліба та волі шукає...

То недоля лиха і старих, і хлоп'ят
на широкий майдан виганяє...

На обличчі їм — голод, на серці — одчай...

Не стріляй!

Ти ж і сам від сохи на ту службу пішов,
де привчають в людину стріляти...

Та невже ж ти, проливши братерську кров,
знов повернеш до рідної хати?..

Перше вбогого тата й братів пригадай!..

Не стріляй!

Не стріляй, бо до тебе з мольбою вони
простягають натруджені руки!..

То ж і їх, і тебе засудили пани
на однакові, каторжні муки...

Всім працюючим — пекло... Насильникам — рай...

Не стріляй!

Не стріляй, бо настане жадана пора:
розкуються заковані люди!

І розвіється димом неправда стара,—
ні раба вже, ні ката не буде!

І щасливий, і вільний розквітне наш край...

Не стріляй!

1902 РІК НА ПОЛТАВЩИНІ

— Таточку, їстоньки!.. Ми ж не обідали..
Дай-бо хоч хлібця мені...

— Радий би, синку,— останній поснідали:
в кошику чисто на дні.

Борошно зметено. Солі — ні рісочки.
Грошей нема, щоб купить...
Вже й бараболі зосталось дві мисочки...
Що його в світі робить?..

Хай уже завтра сусіда прохатиму,
в ноги йому уклонюсь...
Може, хоч трішечки борошна матиму,
місяців зо два проб'юсь.

Що ж ти поробиш з такими нестатками.
Ледве самі ще живі...
Давлять нас наймами, давлять податками
дуки, пани й станові.

Мама померла, скотинку попродали,
хлібець чомусь не вродив...
Інші хоч в найми кудись позаходили,—
я й зароблять не ходив.

Де б я подівся з малою дитиною?
Хто б мене, синку, найняв?
Тяжко тому, хто лихою годиною
наймитом з дітками став.

Плата мізерна. Харчів не докупишся...
Що тут робить бідакам?
Підеш прохать,— до панів не доступишся,—
бідний же голий і сам.

День поза днем, відпочинку не знаючи,
літо і зиму в журбі
так і бідуем, даремно благаючи
кращої долі собі.

II. Років утисків і журби (1907—1908)

НЕ СПИ — ВАРТУЙ!

Негода. Вечір. Тихий сон
приспав усю країну...
Чому ж, скажіть, і досі я
не ляжу, не спочину?

Далеко десь в височині
тремтять довічні зорі,
про щось невпинно гомонять
високі осокори,

і віти гнуться до вікна,
мов просяться до хати,
неначе хочуть щось мені
тихенько розказати.

— Засни, засни,— а ми тобі
принадний сон навієм
і серце змучене твоє
розважимо, зогрієм.

Ти чуєш? Вітер аж гуде,
і ніч стоїть похмура,
і пільма землю обляга
міцніш німого мура...

А ми стоїм... А ми ждемо,
коли той день настане
і мла, мов дим перед огнем,
розвіється, розтане.

Хай ніч кругом,— надії нам
зорітимуть без впину...
Коли тобі й надій нема,
засни хоч на хвилину...

.

О ні, не треба забуття!
Не можна нині спати!
На варті власної душі
нам треба вартувати.

Бо краще ж серденьком болить,
зазнати мук незнаних,
аніж згубити серця хіть,
позбутись мрій жаданих.

НЕ МОЖУ МОВЧАТИ

Не можу не думать, не можу мовчать,—
мов гад біля серця — нудьга і журба...
Кайдани настирливим дзвоном бряжчать,
малюється постать раба.

За плугом на полі, за кайлом в землі,
в льоху за верстатом або з молотком
плазує невірником вічним в імлі,
в гонитві за хліба шматком.

А ми біля нього тупцюємось всі:
— Працію, мовляв, серденько,— бозя велів!
Десь матимеш «мзду» собі на небесі,—
а ми собі — тут, на землі...

Наука, мистецтво, утіхи знаття —
навіщо, подумай, здалися тобі?
Горілка — єдина принада життя,
найкраща утіха в журбі.

Ми щедрі... Ми досить даем за труди,
щоб викохав ти півголодних дітей...
А старість настане — жебрати іди,
бо світ — не без добрих людей...

Сім'я? Ну, мій друже, будь ситий малим!
Не можемо ж ми ще й сім'ю годувать!
Як хочеш, щоб їсти хватало усім,
пошли і сім'ю зароблять.

А, думаєш, легко, невірнику, нам?
Тобі коли б чарка, то й лихо — трава...
А ми — хоч не маем роботи рукам,
зате нам болить голова.

Ми думаем, думаем вдень і вночі,
балачка, змагання у нас без кінця...
Чи ж нас те обходить, що вмреш ти, ждучи
балачкам отим рішення?

Та ти не вважай, що впадеш в боротьбі
з життям невмолимим оцим навісним!
Ми рівність і волю, коли не тобі,
нащадкам здобудем твоїм...

Колись, розумієш, настане пора,
що вільними й ситими стануть раби...
Отож дожидайся від бозі добра,—
терпи і невтомно роби.

III. Із-за ґрат і мурів (1909—1910)

З НЕВОЛІ

Ви замкнули мене,— та живої душі
вам не можна, несила замкнути!
З-під замків, із-за ґрат, із-за мурів німих,
замість суму і сліз, замість слів жалібних,
мою пісню ви будете чути.

Я під брязкіт кайданів в неволі, в тюрмі
і про щастя, й про волю співаю,
бо не можу, не хочу зректись своїх мрій,
ні таємних бажань, ні гарячих надій.
бо і тут я живу і кохаю.

Я не знаю, навіщо мене ви взяли
від живого, жаданого діла?
Чи хотіли за мурами душу приспати,
щоб нічого не прагнуть, щоб більш не кохать...
Годі! Душу убити несила!

Я в неволі зберіг почування своєї,
хоч живу вже принадним минулим...
Чи ж мені забороните далі іти,
як спочатку ішов, до своєї мети,
без вагання, за серденьком чулим?

ЗА ГРАТАМИ

Кімната в п'ять ступнів... Два ліжка, стіл, книжки.
За ґратами вікно, обдерті чорні стіни...
А там — і далечінь, і небо, і пташки —
знайомі, чарівні, принадливі картини!
Полинув би туди — так ґрати на вікні,
і серце жаль стиска, недужому, мені.

Весна... Усе кругом радіє, ожива.
Сміється сонце десь в незміряній блакиті.
Шепочуть молоді, веселі дерева,
і сяйвом весняним, і золотом обліті...
Туди, туди до їх!.. Так ґрати на вікні,
і серце жаль стиска недужому мені.

Веселі горобці цвірінькають кругом,
стрибають по землі і бавляться, мов діти.
Щасливі голуби вуркочуть за вікном...
О, як би я хотів із ними полетіти
на сонце, на простір... Так грати на вікні,
і серце жаль стиска недужому мені.

Минає день нудний. Стихає вся тюрма.
Помалу зійде ніч, повие землю млою.
Спочине все кругом... Але мені нема
відради, забуття, жаданого спокою.
Спочив би, як і всі... Так грати на вікні,
і серце жаль стиска, недужому, мені.

Болить моя душа... О дайте ж забуття!
На волі там живуть, змагаються щоднини.
а тут марнуєш час без цілі, без пуття,
неначе автомат, відлічуєш хвилини.
Я пута б ці порвав... Так грати на вікні,
і тисне серце жаль, недужому, мені.

FATA MORGANA

Вечір тихесенько-тихо на землю спускається,
сірою млою покрилася вся далина.
Небо щохвилі темніє. Он зорі займаються,
в сутінях захід рожевий зника-порина.
Тихше... Огні потухають. Турботами втомлене
місто заснуло,— лиш де-не-де гомін стоїть...
Любо не бачить, не чути, щоб серце надломлене
дійсність забуло, спочило від неї на мить.
Темно і тихо... З далекого степу хвилинами
звуки не звуки зринають і мруть вдалині.
Перепел б'є... Чиясь пісня луна... Над долинами
стелеться дим — косарі запалили огні.
Темними купами ген над Кубанню шумливою
ледве ввижаються в сутінках скрізь дерева:
Хати не хати... Садки не садки... Пеленою
звабливою,
чарами дивними нічка усе покрива.
Це — не вікно за міцними залізними ґратами...
То надворі — не набридлі стоять вартові...
Ми — силоміць не замкнуті за мурами клятими,

щирі робітники, месники правди живі...
Владарко нічко! Ти чуеш? До болю тріпочеться
серденько в грудях, і очі бажанням горять...
Дайте-бо жити! Кохати! Боротись! Так хочеться
всі, до останньої, сили на працю віддати...
Мить — і розвіялось все... Ми за мурами клятими,
щирі робітники, месники правди живі...
Бачим вікно за міцними залізними ґратами,
чуєм, як ходять за стінами скрізь вартові...

НОКТЮРН

У незмірянній блакиті, мов на темнім оксамиті,
тихим сяйвом оповиті ходять зорі чарівні...
І навколо срібно-білі ніжних хмар легенькі хвилі,
недосяжні, бистрокрилі, в'ються, в'ються вдалині.
Вітер ледве повіває... Так принадно місяць сяє,
сонну землю оглядає, чорним встелену рядном...
Ночі темної омана... Срібних хмар краса незнана...
Чи не ти, моя кохана, тихо стала за вікном?

Ввесь схилиюся з мольбою в ніч оцю перед тобою,
бо красою чарівною заворожений стою.
Що в душі й на серці маю, чим живу, чого шукаю,
все до ніг твоїх складаю,— і життя, й любов мою.

СТАРІЙ МАТУСІ — З-ЗА ГРАТ

Мамо-голубко!.. Не треба журитись,—
бачите, я не журюсь.
Змалку не вмів я додолу хилитись,
то і тепер не схилюсь.

Що мені може зробити неволя?
Що заподіє тюрма?
Хай насміялася зрадниця-доля,—
плакати, журитись — дарма!

Бачите? Суму-журби я не знаю,
все, що впадає, терплю,
тим що на волі я спільників маю,
тим що борню я люблю.

Доля багато мені наділила,—
сором було б нарікати...
Будем же, мамо, надіятись сміло,
волі та сонечка ждять.

ПОХОРОННИЙ СПІВ

Біле, холодне обличчя,
навхрест покладені руки,
а на потьмаренім чолі —
вираз таємної муки.

Всхули уста занімілі,
очі навіки склепились...
Друзі й знайомі журливо
всі над труною схилились.

Ціла країна заплаче
жалібно, сумно, як мати...
Киньмо ж хоч ми голосіння!
Годі над трупом ридати!

Сльози — ознака безсилля,—
ми ж боротьби не спинили,
доки нам світ заступають
темні, розбещені сили.

Це — не останню офіру
ми виряджати зібрались,—
ще нам, коханії браття,
месники смілі zostались.

Ще їх немало поляже,
руки згорнувши в несилі,
доки ущухнуть навіки
темні, розбурхані хвилі.

Встане занедбана правда,
хижа сваволя загине,
пісня могутня, весела
вільно над краєм полине.

В співах тих люди згадають
всіх, що тепер схоронили,
всіх, кому труни будують
темні, розбещені сили.

В ТЕМРЯВІ

Ах, набридла ця темрява ночі,
що, мов смуток, усе повила!
І даремно напружуєш очі,
так бажаючи світла й тепла.

Ані блимне вогонь променистий,
не засяє, мов зірка, в імлі,
наче світ той жаданий, пречистий
щез навіки, погас на землі.

Тільки чуєш навколо ридання
та квиління, та гавкання псів,
де панує німе плазування
та лакейське терпіння рабів.

Ми самі собі тюрми муруєм,
ми самі собі пута куєм...
Так невже ж отак вік ми звікуєм,
ще й дітей у ярмо поведем?..

Годі ж очі спускати додолу!
Годі голову низько хилить!
Ми розбуркаєм хіть свою кволу,
ми по-іншому станемо жить.

Наші руки не втратили сили,
ще горять наші душі вогнем...
Хай же мертвим — хрести та могили!
Ми — живі! До живого ми йдем!

Щільно станемо лава до лави
і єдиним загоном — на бій!
Гей, юначе! Для спільної справи
молодого життя не жалій!

В СТЕПУ НІЧЧЮ

За хмарами хмари в блакиті незміряній
без впину, без цілі пливуть в далині,—
а думи снуються в душі тій зневіреній
і каменем серденько давлять мені.

Ось місяць зіходить, за хмари ховається,
десь блигнула зірка — і знову пільма...
А степ мовчазний навкруги розстилається,
кінця йому й краю, здається, нема.

Таким себе бачиш самотнім, покинутим!
Таке все величне кругом, мовчазне!
І небо оце, мов шатром перекинутим,
так міцно накрило і давить мене.

Простору багато, та де він? Дорогою,
немов невидючий, я ледве іду,
і серце тріпоче, повите тривоною,
і так чогось палко і жадібно жду.

Далеко-далеко багаття видніється,
тихесенько-тихо десь перепел б'є...
Ой, знаю від чого той смуток розвіється,
що каменем серденько тисне моє.

ОСТАННЯ НІЧ

Часів століпінських шибениць

Немає забуття... Болить моя душа,
і нерозважний біль обценьками стискає...
Куди втекти від дум? Де ліків відшукать,
щоб ніч останню цю не мислить, не страждать?
Спочити б?.. Сон з очей зникає.

Невже ж умру за те, що так бажав знайти
в гармидері життя джерело правди чисте?
За те, що ніжно так і щиро я кохав?
За те, що правді тій довічній я віддав
і сили, й щастя особисте?

Всі радощі життя я іншим залишив,
всі струни ті порвав, що в серденьку бриніли...
І краєв душу жаль... А я змагався з ним,
минулого цуравсь, бо світлом провідним
чужі боління десь зоріли.

Остання ніч мине — і ранком я ніщо...
Побачу день ясний — і жити перестану...
І все, що мислило, страждало і жило,
що духом — велетнем в хвилинному було,
назад повернеться в нірвану.

І разом щезне все... Потухне сонця світ.
Зів'яне ліс густий і поле це зелене.
І все в очах за мить потьмариться мені,
не буде ні людей, ні щастя, ні борні.
а хоч і буде — не для мене.

Скажіть тепер, за що я мушу втратити все?
Назвіть провини всі, мої кати чи браття!
Нехай в останню ніч в душі я задавлю
і жаль, і лютий гнів, і муки, що терплю,
й свої нестримані прокляття.

Щоб гордий я стояв, без жаху на душі,
без гніву й без жалю за всім, що покидаю,
байдужий до життя, без хіті, без жаги,
щоб бачили мої нікчемні вороги,
що я за правду умираю.

В'ЯЗЕНЬ

Три аршини вповодж... Не дістанеш вікна.
Стіни голі та ґрати залізні міцні...
А надворі весна... Там щебечуть пташки,
зеленіє трава, розцвітають квітки
і струмочки невпинно дзвенять голосні.

Тільки небо ясне зазирає в вікно
та хмарина кудись в далечінь пропливла.
Дужий жаль охопив моє серце смутне...
Чом і друзі й знайомі забули мене?
Мені хочеться волі, і ласки, й тепла.

Мов по клітці ходжу й колисаю в душі
день і ніч безперестанку думу одну:
хто мій вік молодий змарнував без пуття,
одірвавши мене від борні, від життя,
і за віщо? Скажіть, бо ніяк не збагну.

Я злочинець? А що ж ви зловчинком звете,
хоч тепера скажіть, бо не могу вгадати!
Я кохаю свій край, прагну волі йому,
бо ненавиджу злидні, знущання й п'їтму,
широ хочу всі сили на працю віддати.

Я лихого, здається, брати, не хотів,
бо кохаю добро, святу правду й красу,
і ні разу не смів я ганебно мовчати,
коли треба було до борні закликати...
Чи ж за це таку кару велику несу?

Чи за це я не знаю ні волі тепер,
ані сонця, ні чар молоді весни,
що я волю на прапор собі записав,
що за інших життя молоде я віддав,
щоб позбулись п'їтми і сваволі вони?

МОЇМ КАТАМ

Та невже ж ви хотіли навіки вуста мої смілі скувати,
щоб ніколи про щастя, про волю пісень не складав?
Щоб покинув і думати, що змалечку думав,
покинув бажати?
Щоб забув, відцурався всього, що так широко кохав?

А чи ж думали ви, що з душею моею навіки сплелися
і бажання, і мрії про волю й бадьорі пісні?
Що в однім нероздільнім акорді
найкращі тут струни злилися?
Що не можна самого себе відцуратись мені?

Та невже ж ви хотіли навіки тюрмою приборкати крила,
щоб огонь погасити, що в серденьку буйно палав?
А чи ж думали ви, що байдужим, півмертвим
зробитись несила,
хто і сам так багато боровся, любив і страждав?

Обведіть же високими мурами тюрми, щоб сонце не сяло,
замикайте всі двері, затуляйте всі вікна міцніш,
коли хочете ви, щоб в неволі без сонця й тепла умирало
все, що краще від сонця, усякого світла ясніш.

Мое сонечко власне і душу, і серце намучене гріє,
і обідрані стіни та ґрати у сяйво вбира,
бо огнем провідним і в неволі мета незабутня ясніє,
і бунтарство росте, і ненависть свята не вмира!

IV. Сірі сутіні (1911—1916)

АПОСТОЛАМ ДРІБ'ЯЗКОВОГО ЖИТТЯ

Сірі будні — без одміни —
і дрібне життя без хіті...

Щогодини, щохвилини
ви плазуєте на світі.

А бажалось грому, грому
войовничого запалу,—
або смерть, або нікому
не дістатись на поталу!

Все вперед! Все далі, далі,
в височінь! До сонця ближче!

Де ні мук нема, ні жалів,
де над брудом станеш вище.

Все дістати! Все спізнати!
В таємниці зазирнути!
Хоч на мить Ікаром стати,
хоч на час усе збагнути!

Та... розтали з воску крила,
і назад ви знов упали,
волю, прагнення і сили
на шматочки розміняли.

І не можна вже по тому
інший курс для льоту взяти,
щоб в самім житті людському
високості відшукати.

Хоч і тут ламаєм крила,—
відростуть нові та дужі...

А кому злетіть несила,
хай лежить собі в калюжі!

ТРІОЛЕТИ

Шарж

Правда, вам цікаво знать,
як мене вкусила мушка?

М. Вороний

Раз поета навесні
десь в садку блоха вкусила...
Ах, ці блохи нависні!
Раз поета навесні
блохи мучили й пісні...
Бий тебе ворожа сила!
Раз поета навесні
десь в садку блоха вкусила...
А поет — не дуб, не пень —
зразу сів за віршування.
Це ж, бач, — тема для пісень, —
а поет — не дуб, не пень...
Певна стежка до натхнень —
блохи, зорі та кохання...
А поет — не дуб, не пень —
зразу сів за віршування.

Для натхненних тем таких
краща форма — тріолети.
Ми ж не можемо без їх!
Для натхненних тем таких
є в поетів видатних
найграційніші куплети...
Для натхненних тем таких
краща форма — тріолети.

Отже, й маєм тріолет
чи не перший в Україні...
Хай пишається поет!
Отже, й маєм тріолет.
(Це ж не станс і не куплет!)
Слава блохам всім віднині!
Отже, й маєм тріолет...
чи не перший в Україні.

У. Років революції (1917—1930)

БИЙ!

Встали грізно барикади...
Хто не з нами — ворог нам!
Всі ми тут стоїм за Ради,—
всі ж, хто проти,— там!

Тут — робітник, там — хазяїн:
світ надвоє поділивсь.
Бережись, щоб зрадник-каїн
десь не притаївсь!

Нам нема чого втрачати:
бий, бо будеш битий сам!
Тільки з бою можна взяти
що належить нам.

Або він тебе — під ноги,
або ти його — на смерть!..
Бий! Терпіть немає змоги.
Сліз і крові — вщерть!

ПРОЩАЛЬНА ЛЕНІНЬСЬКА

Умер ватажок у нещадній борні
на чолі трудящих мільйонів,
і заклик буйним лягли на труні
прапори повстання червоні.

За роками роки, мов повінь, текли
і Леніна гасла лунали...
З тобою, Ілліч, ми до бою пішли,
з тобою й Радвладу дістали.

Ти був наче зірка ясна провідна
усій пролетарській країні,
і навіть твоя незабутня труна
нам гаслом становиться нині.

Щільніше ж, міцніше ставайте до лав
на ленінську певну дорогу!
Хай Ленін умер — ленінізм не вмира,
і він довершить перемогу.

21 СІЧНЯ

За Дем'яном Бедним

Ой замела метелиця ялинки,
під білими заметами земля...
І падають, і падають сніжинки
на тихий ліс, на села, на поля.

Засипана, завіяна курою
убогих хат журба — тоска німа...
І знов, і знов встає передо мною
скорботний день, яких тепер нема.

Довіку вже забути нам несила
тих проводів і ревного плачу,
де тисячі селян осиротілих
топтали путь останню Іллічу.

З горба на горб, з долинки у долинку
ішли й несли журбу — тоску німу...
І падали, і падали сніжинки
на Леніна оплакану труну.

ДОЛЯ НАЙМИТСЬКА

Доля-мачуха ходила,
щастя пасинкам ділила,—
гей, гей, щастя пасинкам ділила.

Одному придбала плуга
та городу півопруга,—
гей, гей, та городу півопруга.

— Будеш, хлопче, ти орати,
всесвіт хлібом годувати,—
гей, гей всесвіт хлібом годувати.

Запитав плугатар прямо:
— А кому ж земелька, мамо?
Гей, гей, а кому ж земелька, мамо?

— А земельку той посяде,
хто над вами зверху сяде,—
гей, гей, хто над вами зверху сяде.

Середульшого позвала,
на завод його послала,—
гей, гей, на завод його послала.

— Будеш, хлопче, працювати,
крам на всесвіт постачати,—
гей, гей, крам на всесвіт постачати.

Запитав хлопчина прямо:
— А кому ж заводи, мамо?
Гей, гей, а кому ж заводи, мамо?

— А заводи тим у пельку,
хто загарбає й земельку,—
гей, гей, хто загарбає й земельку.

Наймолодшого позвала,
в люди наймитом послала,—
гей, гей, в люди наймитом послала.

— Вчися, хлопче, спину гнути,
як не хочеш битим бути,—
гей, гей як не хочеш битим бути.

Вчись на інших працювати,
щоб самому кусень мати,—
гей, гей, щоб самому кусень мати.

*
* * *

Рік за роком так минає,
наймитам життя немає,—
гей, гей, наймитам життя немає.

Наймитам життя немає,
бо в чужу кишеню дбає,—
гей, гей, бо в чужу кишеню дбає.

Ноги босі, тіло голе,
зверху — небо, знизу — поле,—
гей, гей, зверху — небо, знизу — поле.

Як здоровий — є робота.
а заслаб, то за ворота,—
гей, гей, а заслаб, то за ворота.

Доки ж будем, браття милі,
підкорятись ворожій силі?
Гей, гей, підкорятись ворожій силі.

Треба всім до гурту стати,
хазяїв за горло взяти,—
гей, гей, хазяїв за горло взяти.

Хазяїв за горло взяти,
за кордон повимітати,—
гей, гей, за кордон повимітати.

Хто працює на громаду,
хай бере до рук і владу,—
гей, гей, хай бере до рук і владу.

Годі дбать панам у пельку,—
розподілимо земельку,—
гей, гей, розподілимо земельку.

Наша стежка — в колективи,
до заводу та до ниви,—
гей, гей, до заводу та до ниви.

Все минуле перебором,
світ новий, радянський, створим,—
гей, гей, світ новий, радянський,
створим.

Всі в державі рівні, вільні,
пролетарським духом сильні,—
гей, гей, пролетарським духом сильні.

БРАТ

Село. В сільраді — голова,
сердитий на похмілля,
сидить, куняє за столом
з нудоти та з безділля.

Тим часом двері тихо — рип!
Ввійшла якась небога;
вклонившись, стала віддаля,
аж там, біля порога.

— Тобі кого?.. Куди прийшла?
Чого без спрону вдерлась?
Тут діла — повна голова,
а ти й собі приперлась.

У жінки — сльози на виду:
— Корівку в мене вкрали...
— Корову?.. Завтра заяви,
бо м-ми... з-за-бас-ту-ва-ли.

— Та як же завтра? Брат казав,
Щоб неодмінно зразу.
Я не посміла б і прийти
Без братнього наказу.

— Який же в д'явола там брат?
Хіба ми з ним знайомі?
— Та — брат... Отой, що голова
в районі, в виконкомі.

— Так ти хіба?.. Так ви хіба?..
Сідайте, чо ж ви стали?
Корівку, кажете?! Коли ж
у вас її украли?

Та ви не плачте!.. Розберем!
А може, й відшукаєм...
Для вас, як треба, з-під землі
корівку відкопаєм...

Коли ж це брат до вас прибув?
З якою це метою?

— Хіба не чули? Він тепер
уже не головою...

— Уже? Так чорт тебе бери,—
чого ж ти тут розсілась?
Чи я в тім винен, що тобі
корова десь поділась?

Та ще й базіка: б-р-а-т к-а-з-ав...
Плювають мені на брата!
Іди ти з ним під три чорти
До бісового тата!..

Сердешна жінка — до дверей,
втирає буйні сльози:
— За віщо ж лаєте мене
та сиплете погрози?

Чи вам не сором зневажать
нешасну жінку в тузі?
Хіба ж я винна, що тепер
мій брат уже в окрузі?

— В окрузі?! Як?! Хіба він — той...
дістав посаду другу?
— Та, бачте, вибрали його
тепер уже в округу.

— В округу?! Господи!.. Чого ж
ви зразу не сказали?..
Сідайте, кумцю! Розкажіть,
коли корівку вкрали.

— Та вчора, бачте, брат прийшов
уже як звечоріло...
В окрузі й тижня не пробув,
як знов не пощастило...

Таке вже випало йому:
любив хазяйнувати,
а це — доводиться з села
сердешному тікати...

— Стонадцять копанок чортів!!!
Так він — без місця знову?
Чого ж ти, шельмо, тут плетеш
про брата та корову? · ·
«В о-к-р-у-г-у в-и-б-р-а-л-и»... Мурло!

Ще й він — у депутати!
Нехай на клаптику тепер
почне хазяйнувати!
А я сиджу та з цим гайном,
мов з путнім, розмовляю!..
Иди ти геть під три чорти,
бо й зуби пощитаю!..

Схилилась жінка від плачу:
— Пропала ж я, пропала...
Та я й сама його з села
нікуди б не пускала...

Чи я ж тут винна, що така
рахуба чоловіку?
Його обрали до... того...
до... як його... ВУЦВИКу.

— ВУЦВИКу?! Господи прости!!!
Кумасю!!! Сядьте знову!!
Та я... Голубонько!!! Та я —
свою вам дам корову!..

КОЛЕКТИВНА

Панськими степами
воля походила,
біднякові, батракові
землю наділила.

Землю наділила
клаптями-шматками...
Тяжко-важко обробляти
голими руками.

Зрушимо всі межі,
зсунемо всі ниви,—

— Сам бог сказав: трудись до поту
і не завидуй багачам,—
отож працюй собі в охоту,
а панувати — краще нам...

Аж ось — кінець довготерпінню.
І нині — власників нема!
Уже новому поколінню
не бачить давнього ярма.

Бо вже не панськими плугами
й не панську землю оремо...
Новими, вільними шляхами
все господарство ведемо!

ПУБЛІЦИСТИКА. СПОГАДИ

НАШ ВІНОК

Для всіх ворогів і для всіх друзів наших тепер ясно стало: всесвіт поколовся надвое — хазяїни і наймити, гнобителі й пригноблені; ті, що кишені набивають, і ті, що працюють, не покладаючи рук. Щодня, щогодини росте глибока прірва між ними, загострюється боротьба, поширюється свідомість у лавах поневолених,— і над ними, й між ними провідною зіркою горить їм єдине слово — Л Е Н І Н! Або з Ним або проти Його,— середини немає.

З краю до краю, від палацу мільйонера до крамнички дрібного спекулянта по залитих лоем серцях котиться хвиля звірячого страху від такого скромного, такого коротенького слова — Л Е Н І Н!

З краю до краю, від кімнати свідомого робітника до хатини свідомого селянина, через усі межі й кордони буйною повішню розливається непереможна віра в світле майбутнє й палка любов до такого скромного, такого коротенького слова — Л Е Н І Н!

З іменем цим живуть і працюють, борються й умирають. Ім'я це передають друзям і товаришам, дітям й онукам, як дорогу спадщину, як заповіт невпинної боротьби й гасло недалекого визволення,— таке скромне й таке коротеньке ім'я — Л Е Н І Н!

І щороку... думи всіх, по волі чи невольню, звертаються до Кремлівської стіни, де лежить всесвітній ватажок усіх трудящих, усіх поневолених — В о л о д и м и р І л л і ч Л Е Н І Н!

Третій рік ми колективними руками сплітаємо вінок Й о м у на могилу, чимдалі — кращий — і все ж таки не зможемо вплести до нього всю нашу шанобу, всю тугу й ніжність, що втілилася в єдинім слові — Л Е Н І Н!

12 мільярдів карбованців продукції сільського господарства — вдвое більше, ніж на день смерті Л Е Н І Н А,— ось наш вінок Й о м у!

Шість з чвертю мільярдів карбованців фабрично-заводської продукції — втриє більше, ніж на день смерті ЛЕНІНА, — ось наш вінок Йому!

Волховстрой, Шатурка, Штерівка, Балахна, Земо-Авчальська гідроелектростанції й десятки нових заводів-гігантів — ось наш вінок Йому!

Дніпрельстан, Волго-Донський канал, Семиріченська залізниця, 150 мільйонів карбованців на нові заводи й фабрики, майбутній велетенський зріст промисловості й сільського господарства — ось наш вінок Йому!

Сплітаймо ж його й далі вільними руками, вплітаймо нові квіти наших трудових досягнень, поборюймо труднощі, будуймо єдиний, достойний Леніна пам'ятник, — міцний, непереможний Союз Радянських Соціалістичних Республік!

Вічна пам'ять, вічна слава В а т а ж к о в і!

ЛЕНІН І ПРИГНІЧЕНІ НАРОДИ

Історія соціалізму не знає ні одного великого діяча, після Маркса й Енгельса, котрий, як безсмертний Ленін, став би захисником пригніченої більшості людськості.

Ленін — перший і єдиний, що розплющив очі революційному пролетаріатові в справі колоніального питання, як підвалини вирішення питання всесвітньої революції. В своїй останній передсмертній статті — «Краще менше — та краще» — він ще раз поставив це питання про пригнічену більшість людськості.

Натхненник Комуністичного Інтернаціоналу не мислив своєї революційної програми без повстання колоніальних народів Сходу проти міжнародного імперіалізму. Гасло Леніна: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — лягає в підвалину III Інтернаціоналу.

Цей найгеніальніший з геніальних проводирів зумів приєднати поневолений імперіалізмом колоніальний Схід до соціалізму.

Меншовицький інтернаціонал недбало поставився до східного питання. Ще б пак: адже меншовики ходять на задніх лапках перед імперіалістами — катами одного мільярда людськості. Меншовики не відважуються вимагати від Англії, Франції та Америки, аби вони припинили визискування країн Сходу.

Засновник III Інтернаціоналу приєднав поневолений Захід до великої пролетарської родини. Національно-визвольний рух став однією з головних частин діяльності Комуністичного Інтернаціоналу. У всіх творах Ілліча, що були присвячені національному питанню, червоною ниткою проходить одна думка: пролетаріат не зможе виконати свого великого інтернаціонального завдання, не знищивши ганебної плями на сумлінні людськості — колоніального рабства.

Вільний від національних пересудів, хоча він і глибоко національний, міжнародний революціонер Ленін дав зразок не брехливого «пацифістського» інтернаціоналу, а дійсно комуністичного Інтернаціоналу. «Самовизначення націй» — гасло, що опошлено імперіалістичною дипломатією, хижацькою і ненажерливою, у Леніна доповнюється формулою: «навіть до відокремлення».

Ленінові дісталось велике і гідне його завдання — перетворення старого світу. Але це перетворення він не мислив інакше, як шляхом знищення національного поневолення, разом з класовим пануванням буржуазії.

Це був дійсно друг пригніченої людськості, що стогне під ногою хижацького імперіалізму.

Революційний міжнародний пролетаріат зуміє здійснити заповіді Ілліча, борючись під стягом Комуністичного Інтернаціоналу за визволення поневолених народів, що стоять на шляху до всесвітньої соціальної революції.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Протягом останніх двох місяців робітничі маси всесвіту з напруженою увагою прислухаються до Червоної Москви.

Там на з'їздах кується новий інтернаціональний рух, що дійсно охоплює все життя працюючих цілого світу і закладає нові міцні підвалини останньої боротьби з капіталізмом.

Комінтерн! Профінтерн! Комуністично-інтернаціональний Союз Молоді! Міжнародна жіноча конференція!

Вдумайтесь у ці великі слова, які стають гаслом широким мас! Всесвітній робітничий, професійний, юнацький і жіночий рух вливається в одну течію, що бурхливими хвилями скоро залле експлуататорів.

Не забувайте: за кордоном немає такої єдності поміж міжнародними організаціями соціалістів-зрадників.

Їхній інтернаціонал топчеться на одному місці, лякаючись рішучих дій революційних рухів. Їхні профоб'єднання живуть осторонь політичної боротьби, дотримуючись тієї думки, що членам профспілок досить своїх професійних завдань. Їхня молодь і жіноцтво стоять на роздоріжжі, бо два шляхи перед ними: революційний і угодовський.

А тим часом у Червоній Москві всі інтернаціональні об'єднання впевнено і твердо, в повному контакті з Компартією ідуть одним шляхом до ясної мети.

Профінтерн свої професійні інтереси проводить поруч з Комінтерном, як частину революційно-робітничої програми.

Комуністичний інтернаціональний союз молоді готує нових борців на зміну втомленим. Інтернаціональна жіноцька спілка прилучає до загального комуністичного руху останню позицію — робітничу сім'ю.

Всі промови, всі постанови з'їздів підкреслюють зміцнення цього об'єданого руху, надзвичайного поширення його і поглиблення.

В Москві закладено підвалини майбутнього єдино можливого всебічного інтернаціоналізму, в якому зіллються усі течії пролетарського життя.

Це сила, яка зруйнує гнилий трухлявий роз'єднаний конкуренцією капіталістичний світ і поведе нас до світлого майбутнього.

СЛАВА ЖОВТНЮ!

Принадною п'ятикутною зіркою на цілому пролетарському всесвіті сяє Радянський Жовтень! Многомільйонні робітничі армії капіталістичного Заходу й численні маси поневолених імперіалістами колоніальних рабів в часи тяжкої праці, нечуваної експлуатації й знущання все частіше звертають свої очі туди, де гордо має в повітрі над могутньою пролетарською державою червоний стяг з братерським закликком: «Є д н а й т е с я!»

Жовтень — гордощі працюючих! Жовтень — надія поневолених! Жовтень — гасло народних мас, щоденна засторога експлуаторам!

Ми не закриваємо очей на те, що нам тяжко,— свої хиби ми знаємо краще, ніж вороги наші. Але не забуваймо й того, що ми самі по зернятку, по камінчику однією рукою складали наше вкрай зруйноване господарство, а другою відбивалися од хижого ворога.

Все лихе вже позаду нас; шлях невпинного розвитку й загального добробуту — перед нами. А там, на Заході, панує й досі трухлявий капіталістичний лад в його найгірших формах: по хребтах працюючих все вище вгору пнеться жменя капіталістів, загарбуючи всю землю й залишаючи наймитам-пролетарям тільки обмежену залізними законами життя заробітну платню та вічну можливість безробіття.

Жовтень витає понад капіталістичною Європою, підриваючи вкінці її гнилі підвалини, бо наші подальші досягнення — нові смертельні рани в груді гнилому капіталу. Вже не зможе він кинути проти робітничо-селянського Союзу затурканих працівників Заходу, бо всіх нас еднають до купи великі лозунги Жовтня, а невмолиме життя рне по цілому світу окопи громадянської війни.

Під прапором Жовтня росте й міцніє наша робітничо-селянська держава; під прапором Жовтня росте й досягає всесвітня революція.

Недаремно ж на весь світ лунає державний гімн 150-мільйонного працюючого люду: «Повстаньте, гнані і голодні!»

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧАД РОЗВІЯЛИ

Одна з найгниліших капіталістичних болячок — це національна ворожнеча, що її навмисне прищеплювали й прищеплюють пани та попи, щоб тоді безпечніше стригти й брити трудящих.

Її, цю ворожнечу, піджучував і підворушував кожен хазяїн на своїх підприємствах, щоб розпорошити сили робітників, та не дати їм разом боротися за свої інтереси. Її підігрівали по церквах наймити панські, попи, нацьковуючи на «невірних» та «басурман», що, мовляв, прокляті будуть і на цьому, й на тому світі. Підтримувала цю ворожнечу всім своїм державним апаратом і капіталістична держава. Бо їй тоді легко було тримати в міцному кулаці всі пригноблені нації, роздмухавши між ними одверту ворожнечу.

Так само й з українцями.

Українські землі з самого початку покраяли та наділили вкупі з селянами російським та українським панкам. Мова наша стала мужичою. Культура наша завмерла. Улюбленим твердженням тодішніх вседержителів було: «Украины не было, нет и не будет».

Недалеко від цих поміщиків пішли й наші українські самостійники. Замість братерського єднання всіх працюючих проти всіх гнобителів, вони викинули гасло: «Україна — для українців!» Класову борню вони підмінили національною, і ось вам: українського селянина в шинелі посилають битися з російським селянином у шинелі, а український пан тим часом нехай спокійно збирає бідняцькими руками багатий урожай. Сталося те, що мусило статися. Спочатку пани інтелігенти з Центральної ради писали універсали про самостійну Україну на шматочках паперу. Потім пани власники на чолі з паном гетьманом стали писати шомполами універсали про самостійну Україну — на селянських спинах. І на того ж самостійного пана Кочубея та Лизогуба доводилося працювати,— український він чи російський.

Аж, нарешті, за братерською допомогою російської армії наші повстанці змели всіх насильників, і Радянська влада тоді на віки вічні розв'язала національну справу.

Радянська державна система відкинула найменше поневолення найдрібніших націй. Коли вам легше будувати своє господарство, культуру, літературу і взагалі мистецтво на своїх власних національних підвалинах,— будь ласка. Це ваше повне право і ваша воля. Коли вам зручніше влаштувати своє самоуправління або свої державні форми аж до самовизначення — будь ласка. Будуйте їх, а ми вам ще й допоможемо.

Таке вирішення дійсно в корені розв'язало національне питання. Тут не може бути ніяких побоювань, ніяких примусів. Бо й справді не треба найменших примусів для трудящих мас, щоб вони самі з'єдналися в один братерський СРСР, в одну велику сім'ю народів. Це ж з глузду треба зійти, щоб таки справді робітник відкинув єднання та ухвалив відокремлення на користь отих, що весь час точать на нього пазури.

І ось після короткого часу нашого державного існування, можемо виголосити, як ніколи:

— Україна є й буде! Українська Соціалістична Радянська Республіка в Спільці інших Радянських Республік —

це остаточне вирішення національної справи. Такого розвитку української науки, літератури, культури, та взагалі мистецтва, ми не знали ще ніколи. Наші досягнення — масові, народні, робітничо-селянські. Це вже не ті наука, література й культура, що переховувалися колись по панських фільварках або навіть по монастирських келіях (було й таке колись). Наші молоді наукові сили йдуть аж із самого споду життя. Наші наукові досягнення ми зразу ж кидаємо на лани й на заводи. В нашій вищій школі двері розчинено майже виключно для робітників і селян. Наша література починається аж біля плуга та біля станка.

Це не слова тільки. Кожен селянин знає, що по селах і тепер є сотні молодих сил, що дайте їм тільки дорогу та виучку і будуть з них видатні письменники, малярі, винахідники.

Ми без панів упорались з землею: наше виробництво вже перевищує панський довоєнний рівень. Без них ми засіяли й свою культурну ниву добірним зерном і маємо буйні, веселі радянські вруна.

Національний чад розвіяли.

Будуємо соціалізм!

ГЕНЕРАЛ ОД СЕРПА І МОЛОТА

Стара самодержавна бабуся — Росія, — божа та Миколина, панами поневолена, попами задурманена, хабарями запоганена, п'яна і пропльована, їхніми благородіями пограбована, — пишалася блиском своїх великопанських титулів. Усякі там «сіятельства» й «превосходительства», «високопреподобія» та «високопреосвященства», «високоблагородія» та «високостепенства»... Куди не глянь, то й пан! Куди не повернись, то й шапку знімай!

Та все було таке високе, що знизу вгору й не переплюнеш!.. Іншому такому старому стільки привілеїв навантажували, що аж кректав під ними з перевтоми.

От візьміть, скажімо, графа Воронцова-Дашкова з його титулами: «Намісник його величності на Кавказі; член державної ради; член ради міністрів; головнокомандувач кавказької армії; зачислений по гвардійській кавалерії та по списках генерального штабу, лейб-гвардії його величності полка та роти гренадерів; почесний козак вій-

ська Кубанського, Терського, Астраханського, Оренбурзького; почесний громадянин Єревана, Темірханшури, Поті, Єйська, Нахичевані й Дербента; генерал-ад'ютант, генерал од кавалерії, його сіятельство граф Воронцов-Дашков...»

Не подумайте, що тут хоч одне словечко добавлено. Йй же богу, був такий колись! Так і написано було слово в слово по всіх календарях кавказьких.

А хрестів, та медалей, та всяких інших причандалів носив оцей старий титулований стільки, що й тулити їх ніде було: вішав на шию, чіпляв на груди, ліпив на пузо... Ще б, може, куди ліпив, та вже місця не хватало.

Водили цього головнокомандувача під руки: спотикався вже дідок на рівному. Підведуть ото його до кріселка, посадять і зразу ад'ютант підносить шовкову бомбошку до рук:

— Ваше сіятельство... Карамельку!

Вткне собі «його сіятельство» карамельку в рота та й ссе помаленьку. А радники сидять кругом та раду радять. А секретарі собі секретарюють. А цілий табун ад'ютантів попід стінами на витяжку стоїть...

— Ш-ш-ш... «Його сіятельство» заснуло...

Головнокомандувач кавказької армії справді схилив голову набік, і губа вже йому одвисла аж до коліна, і карамелька викотилася з рота на штани з кантами...

— Сс-пу... Сс-пу... Сс-пу...

Револуція викинула на смітник оці самодержавні анекдоти, разом з їхніми «сіятельствами» та «превосходительствами», хрестами й титулами. На зміну вельможним головнокомандувачам, генералам од кавалерії, генералам од артилерії, од інфантерії, жандармерії — прийшли інші командарми — генерали од сохи і плуга, од станка й молотка...

Учора він ще ячмінь косив, а сьогодні він уже ворожі полки покотом кладе! Учора він молотом по ковадлу гехкав, а сьогодні він уже по ворожих головах молотить, аж цвіль та курява вгору йде!

Отакий був і Василь Іванович Чапаєв! Народився селянином, заробляв молотком та сокирою, а вмер комдивом 25-ї Чапаєвської... Справжній вам генерал од Серпа і Молота!

Його «високопревосходительство» верховний правитель усієї білої Росії адмірал Колчак, напевне, був би скандалізований, коли б довідався, хто з ним став на герць.

— Ча-па-єв?.. Не чув такого... Князя Чаплигіна знаю... І графа Чапського знаю... А такого не чув.

— Ваше високопревосходительство... Він — не з графів, він з пастухів. Чередником колись служив у дядька. А потім — плотником став.

— Плотником, кажете?... Хм. От бач, казав я в бозі почившому государю імператору: «Не пускайте куховарчиних дітей до академій...» Повиучували на свою голову.

— Він, ваше високопревосходительство, по наших академіях не вчівся. Та й взагалі ні до якої школи не ходив. Самотужжю йде на вас, ваше високопревосходительство.

— Ха-ха-ха... Так чого ж ви голову морочите?! Ча-па-єв... Ча-па-єв... Візьміть там його і всипте!

Але взяти його не довелося. І всипати не довелося. Бо він сам узяв їх і всипав. Бив усіх отих «їхніх превосходительств» так щільно і ловко, що куди там вашим наполеонам! Бив Колчака. Бив Дутова... Бив не так, як наполеони б'ють, що сам ото сидить на кріселку та білою рукою в рукавичці махає, сюди-туди полки в огонь посилає... Ні,— він сам водив полки і першим був там, де густіше літали ворожі кулі й де грізніше ревли ворожі гармати. А за ним, у бойовому захваті з очима-вуглями, з серцем полум'яним, з волею-крицею — тисячами, як один, робітничо-селянські бійці, єдиним бажанням сковані, єдиною метою скеровані,—

Чуеш, сурми заграли!
Час розплати настав!..

І вони розправлялися... Здорово розправлялися хлопці!.. Бо в кожному сидів — Чапаєв... Бо Чапаєв — це вони самі, їхня доля робітничо-селянська, їхня думка і їхня воля.

Бо коли вони лежали в передніх лавах під вогнем ворожих кулеметів та ревінням гармат, лежали із спраглими від перевтоми і недоїдання губами й думали про життя і смерть,— перед ними завжди з'являвся він, легендарний Чапаєв,— веселий і бадьорий:

— Нічого, нічого, хлоп'ятка!.. Слухайся команди!..

І враз, де й дівалася смертельна втома, недоїдання, недосипання, сотні верст, пройдені з боєм, і ворожі кулемети та гармати!

Єдиний порив!.. Єдине невимовне захоплення!..

— Ур-р-а-а!.. Чапаєв!..

І вже з багнетами в руках летять нестримною силою

легендарні батальйони і полки, і вже тікає ворог, кидаючи свої кулемети й батареї.

Отакі були Чапаєвці!

Отаким був Чапаєв, славетний червоний генерал од Серпа і Молота!

ЯК Я УЧИВСЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Село Городище за 15—20 років до наших часів було, мабуть, найзатишнішим куточком у цілій Харківщині. Ні залізниці, ні ґрунтового битого шляху, ні великого міста поблизу — сам ліс, та луки, та тихесенька річка Терн, та ще ласкаве блакитне небо над усім. На ціле село було не більше як п'ять чоловік письменних, а книжок майже зовсім не було, крім кількох там сонників та казок. Зате ж які оповідання вислухували ми з вуст дідусів та бабусь! Яких пісень співали парубки та дівчата на вулицях! Які вигадки ходили по селу і приймалися всіма на віру! Ми справді боялися відьом, і відьмаків, і русалок, і вовкулаків, а дехто навіть «бачив» усі оці страховища власними очима, коли вірити оповіданням; в русалчин великдень тільки дорослі насмілювалися ходити житами, та й то з гілочкою полину в руці. Були на селі й такі, що бачили світу, служили в москалях або ходили на прощу в Київ, отже, мабуть, і в тому світі вони, крім забобонів, нічого не знаходили, бо з москалів та від святих печер київських приносили ще більше побрехеньок.

Але згодом і в цьому затишному куточку почала наростати потреба освіти. Кругом села стояли панські економії, де щоденно видавали наймитам «квитки», під самісіньким селом виросла посесія, де селяни наймали землю на роздріб, — усе це потребувало записування, уміння прочитати, перевірити, вирахувати. Городянська громада порішила завести на селі школу: склали приговора, побілили старий громадський шинок, що років п'ять стояв обдертий, обколупаний, з побитими шибками; мій батько дав 25 карбованців на стільці, — і школа була готова.

Правда, нічого було в тій школі розміряти повітря на учнів, — така була вона малесенька, — нічого було й шукати потрібного для 30 чоловік світла, — такі дрібні були ті чотири вікна, що виглядали на вулицю, мов сліпенька бабуся, та й стільці були не якоїсь там системи Ерісмана,

а простісінькі довгі лави. Немудра була наша школа, але земство таку ж і вчительку прислало.

В Лебедині існувала тоді дівоча прогімназія на 4 класи. Шкільна рада обрала сімнадцятилітнє дівча з вихованок тієї прогімназії і доручила йому народну освіту в Городищі.

Коли до нас дійшла чутка, що незабаром має приїхати учителька, нам, дітворі, і світ зробився немилий. Нема чого й казати, що усі старші лякали нас, буцімто в школі люто катують учнів, становлять колінами на дрібки солі, б'ють різками, не дають їсти,— і кінець кінцем учительку ми прилучили до табору ворожих сил, на які багата сільська фантазія: відьом, русалок, водяників, лісовиків, домових та інших страховин, котрих малеча так широко боялася.

Але й без того ми мали рацію ставитись вороже до школи. Життя наше було привільним, надзвичайно повним, як для дітвори, і надзвичайно цікавим. Невеличка долина, де стояло село, чарувала кожного: земля пухка, трава вище пояса, річка тихенька як ставок, ще й очерет високою стіною став понад берегом. Вийдеш за село і зразу ж перед очима поволі розгортається чудовий барвистий килим: синіють дзвіночки, червоніють дикі зірочки, аж очі вбирає білосніжний ромен. Вузесенькі стежечки в'ються поміж зеленими стінами запашної трави до гайків, де плодилося безліч усякого птаства.

Річка з окремими неглибокими ковбанями кишіла рибою. Зимою усе це зодягалось в снігові шати, але високі шпилі, де з ранку до вечора дітвора гуляла на спусках, велике озеро з ковзанкою і крутилкою і гайок, де так багато ловилося синиць та щигликів, вабили нас більше, ніж темна, тісна школа. До того ще вчення починалося осінню, коли нас займала неабияка справа: пробігаючи городами понад річкою, ми побачили, що довгі, численні рядки стиглої головатої капусти дуже нагадують хоробре військо ворогів, котрі наступають на село з усіх боків, загрожуючи небезпекою.

Озброївшись величезними ножами-колодіями, ми завзято боронили свою отчизну, розрубуючи капустяні голови чужоземного війська, а невдячні жінки ганялися за нами з ломаками: «оце шибеники, немає на вас пропасті! Хоч би вже та учителька мерщій приїхала та уши вам пообривала!»

Нарешті таки прибула й учителька. Того дня ми ходили такі, наче рідну неню втратили, і все дивувалися: «Ну що, як там вона?» Узнали небагато: молода учителька осілась у розправі (правление), доки школа просохне, має годинника, котрий сам будить її уранці, має дві корзини усякого добра і цілий десяток гарних, блискучих ложечок, з котрих парубки наші зразу ж одну вкрали. Звали вчительку Мар'я Миколаївна, і це нас дуже лякало, бо звичайно на селі ніхто не називав жінок по батькові. В найближчу неділю повели нас батьки на молебень. В школі побачили ми невеличку, але огрядну, червонопику, веселу панночку, котра метушилася, рівняючи дітвору до пари. Священик з сусіднього села почав правити молебень, а ми чи хрестилися, чи й ні, та все поглядали на свою вчительку. Казати правду, ми ніяк не могли розв'язати питання: «Невже вона битиме?.. Навряд! Чи ж вона подужає Боровика або ж Цорулика?..» Очі перебігали на кремезну постать Боровика, 13-літнього хлопця, котрий бив нас усіх гуртом і нічого в світі не боявся, навіть страшного діда Слюсаря, що стеріг розправу і все нахвалявся посадити когось із нас в холодну. Де там тій учительці подужати його!..

Другого дня почалася наука. Ми поназносили Мар'ї Миколаївні яєць, масла, паляниць, намазаних медом, та інших сільських ласощів, «щоб не дуже билася». А втім, я не витримав і доки учителька садовила усіх поза стільці, встиг ущипнути Сидора Цоруликового, свого найбільшого ворога, ану, мовляв, чи примітить? «Я тобі покажу, як щипатись! — гримнула учителька, насупивши брови.— Сідай отут, розбишако, щоб завше на очах був!» Такі заходи надзвичайно налякали мене, і днів зо три сидів я в школі, наче шпичку проковтнув. Чи не цьому випадкові маю подякувати, що й тепер так добре пам'ятаю ті перші дні свого перебування в школі? Учителька наша дуже оригінально розуміла свої обов'язки: розміщаючи нас за стільцями, вона балакала зрозумілою нам рідною мовою, але скоро ми сіли, вона почала навчати нас мовою великоруською: «Будьте внимательны, дети, потому, что звук,— основа всего ученья, а мы сегодня будем говорить о звуках». Того ж таки дня я дізнався, що «звуком называется все то, что мы слышим в природе» і що «каждый звук можно написать». Учителька мабуть любила кувати залізо, доки воно гаряче, бо зразу ж показала нам дві літери, пояснивши: «Звук «А» пишется вот как, а звук

«О» — вот как». Мені оті «звуки» далися в ознаку, бо учителька не забувала мого розбищацького вчинку і що я на щастя мав неабияку пам'ять, котра й допомогла мені проказати усе як слід, хоч нічогісінько я не розумів, як і товариші мої. Зате товариші мої завдали жалю учительці: вона гнівалася, тупала ногами, лаялася і ледве не плакала.

Далі вчення просовувалося дуже швидко: учителька щодня показувала нову літеру, називала її, а ми потім відшукували її між іншими. Разом нас навчали письма, способом теж примітивним: учителька писала літеру крейдою на дошці, а ми списували її в зшиток. Таких новітніх вигадок, як аналіз або синтез, ми не знали і, мабуть, дякуючи цьому, швиденько вивчили цілу азбуку, ще й написати її уміли. Але ж як почали ми читати, дістали дійсних мук.

Літери були нам ієрогліфами, котрі ми знали на роздріб, та не вміли пристосувати до місця, а хоч би й пристосували, то слів ні в якому разі не розуміли. Мар'я Миколаївна не вміла синтезувати слова з учнями, бо вона їх не аналізувала і літери показувала без усякого зв'язку з людською балачкою. Так само вона хотіла відразу примусити нас складати літери, гнівалася, кричала, лаяла образливими словами, скубла за волосся, біла лінійкою, але справа не посувалася. Принаймні я пригадую, що читати навчився раптом, мов по натхненню, як і інші товариші.

Замість книжок учителька видавала нам великі листки з віршами, приказками, загадками, а ми дома мушили прочитати їх. Власне, я не знаю, чи є ще більш варварський, ще більш безглуздий спосіб навчання. Ми не розуміли мови і, здається, треба було починати з легесеньких уривків, де хоч через десяте в п'яте зрозумієш зміст, а потім з допомогою учителя подужаєш і незрозумілі слова. Отже, нам зразу дали такі перлини мови, як прислів'я, загадки, окремі мудрі вирази, наче хотіли, щоб ми наламали язика і потім не боялися вже ніяких труднощій. Зважаючи на бійку, ми дома вчили напам'ять ті листи, щоб, бува, в школі, боронь боже, не помилитись.

Через це траплялися курйози: Костяну Литвиненку хтось переіменив листа, а йому як на гріх довелось читати. Він підвівся й почав: «Якій, бабушки, букашки, кузявки, мушки, таракашки...» — «Що, що?» — перепинила учителька. — «Де там «бабушки»? Які там «кузявки»?

Бідний Костян на тому й став, а потім заголосив: «Це не мій лист! Я не знаю, де мій лист подівся!»

«А хіба ж тут букви не такі, йолопе?» — визвірилась учителька, узявши лінійку. Костян знов крізь сльози: «Які-і ба-а-буш-ки...» Наслідком цього були десять лінійок, що досталися Костянові від учительки, та прізвисько «бабушки», котре носив він, доки й до школи ходив.

Але все ж вчення просовувалося, хоч і помалу, бо Мар'я Миколаївна уміла дошкуляти, і батьки наші, було, задоволено казали: «О, ця вишколить нам дітей як слід! Путяща вчителька, що й казати!»

Отже, ми були іншої думки, а найбільше тендітні, знервовані, або ж мовчазні, горді хлопці. Учителька, мабуть, тішилась з хвали селян, бо й поза школою почала стежити за учнями, бити їх, знущатись немилосердно. Мій брат, хворий, мовчазний хлопець, зненавидів її, наскільки може зненавидіти дитяче серце, бо вона буквально не давала йому вільно дихнути. Йй не подобалося, що він не плакав, не просив прощення, завше мовчав, а може, вона й угадувала його ненависть. Отже, досить було їй увійти в хату до нас, і вже вона кричала: «Ти як ото сидиш за столом? Стань до порога!» Брат мовчки йде до порога. Обід кінчається. Учительку лютує братова мовчанка, і вона знов чіпляється до нього: «Чого ж ти не просиш прощення? Он обід кінчається... Тоді знов тобі їсти подавай!.. А принеси мені різок!» Брат миттю зникає з хати. «А, то ти он як! Стій же, ти прийдеш до школи!..»

Таке поведіння з учнями для інших було навіть гірше вчення. Гриць Куценко не витримав ще до різдва і невідомо куди втік. Батько злякався був, але Мар'я Миколаївна, розпитавши добре школярів, другого дня сама знайшла бідного Гриця в соломі, голодного, наляканого. З допомогою учнів вона притягла його до школи, відлічила йому десять лінійок і поставила на коліна. Після того ми залишили охоту до втікання з школи і — диво дивне! — таки навчилися читати.

Яка ж радість була, коли нам видали книжки з малюнками («Родное слово», 1 год), котрих ще ніхто на селі не бачив. Я щотижня перечитував цілу книжечку, хоч багато дечого не розумів, повиучував напам'ять усі приказки й загадки і перший раз почув красу ритму, красу вірша. Більшість із нас навіть звикли до школи, та, правду казати, сміливим воякам з капустиним війсь-

ком легко було й звикати: поводження учительки з нами, її «натуральний» метод навчання, навіть шкільне, «хатне» життя школи були ширі селянські. Били нас однаковісінько і в школі, і дома, лаяли теж однаковісінько, коли не лічити таких слів, як «мазеп», «мазниця», «мурло», «йолоп», котрі вживала Мар'я Миколаївна. Науки, розуміється, дома ми зовсім не знали, але принципи наукові і в школі, і дома були ті ж самісінькі: «слухай, що старші кажуть та мовчи», «не рипайся, коли тебе не просять», «твое діло слухать, а не питать», «не твого ума діло», «усе знатимеш, то й постарієш».

І наші батьки, та й Мар'я Миколаївна за ними, трималися цих мудрих правил і на кожне питання наше казали: «навчіться носа втирати». На уроках учителька завше, було, сиділа посеред класу за шиттям, або ж самовар чистила, чи там посуд якийсь мила, а близько неї стояла довга лозина: коли учні починали пустувати, вона шмагала лозиною сього-того по спині, та й знов бралася до свого діла.

Частенько заходили до школи батьки, і та ідилічна сімейна картина, котру вони бачили в школі, наповняла серця їх повагою до вчительки: «От придбали собі вчительку, дай бог їй здоровля! Хазяйновита, невсипуща, строга!» А баби безперестану носили хазяйновитій учительці паляниці, молоко, масло, яйця, сало, курчат.

На другий рік наше вчення йшло так само без відмін. Єдиною новиною для нас було те, що учителька почала дружити з дівчатами-ученицями: вчила їх шити, гаптувати, співати, часто гуляла з ними, але тим більш не любила хлопців, поштурхувала ними.

Ми читали уже досить скоро, хоч і не дуже-то розуміли прочитане. Я страшенно зацікавився статтями «Из детских воспоминаний», перечитував їх кілька разів і цілими часами думав про те, що є десь життя, не схоже до селянського. Того року учителька мучила нас граматиною. Без усяких пояснень ми вислухували, що «мысль, выраженная словами, называется предложением», що «предложение состоит из главных членов и второстепенных». Що то була за мука і сказати тепер не вмію! Я зробив собі зшиток і записував туди щодня усю граматичну мудрість; коли мене питала учителька, я одним духом проказував ту мудрість, не помиляючись, після мене не одно покоління школярів скористалося з моєї книжечки,— але й до кінця школи я не зрозумів того, що

уста мої промовляли. Граматики, безумовно, ніхто з нас не знав.

Ще гірше було нам письмо. Списати з книжки або записати за вчителькою ми уміли, але скласти щось своє не могли. Уже після школи, записуючи по господарству деякі дрібниці, товариші мої виробили те оригінальне письмо, котре не потребує ні граматики, ні навіть смислу.

Для мене той другий рік навчання був найтяжчим, бо, починаючи з різдва, я зовсім покинув учитись,— і це було цілком нормально: мене перший раз вибила учителька, та ще й без усякої провини. Ця подія сталася на такому ґрунті. До нас у школу почав вчащати дяконів син Євменій, вигнаний з другого класу духовної школи. Він лічив себе зовсім дозрілим і далі вчитись не захотів, на батьківських хлібах його вигнало, як то кажуть, до неба, і він почав залицятись до молоденької городянської вчительки. Ми тому були раді, бо коли висока журавлина постать Євменія з'являлася в школі, учителька давала нам будь-яку роботу, ішла з Євменієм до кімнати, поїла його чаєм, реготалася, аж нам було заздро. Але й ми тоді спочивали: кидали книжки, дуріли, вигадували нісенітниці, нишком сміялися, та все дожидали, доки вийде учителька і пустить нас із школи. Раз під таку хвилину хтось із учнів пришив гаплика мовчазному Боровику; усі зареготалися, а учителька подумала, що то з неї глузують. Вона вискочила з кімнати і напалася на мене, буцімто я щось вигадав про неї. Я ще не встиг і рота розтулить, як вона ударила двічі лінійкою по голові, що аж світ мені потьмарився. Другого дня я не пішов до школи, третього теж: обидва дні гуляв я на спускалці. Учителька сама прийшла до нас, сказала батькові, що я образив її, що я ні до чого не здатний пустун, повела мене до школи і поставила на коліна. Мені було до болю соромно, на серці зростала злість, і я порішив допікати учительці до живих печінок. Відтоді почалася межи нами війна. Діставалося моїм долоням, колінам, вухам, навіть голові, але я не спіяв свого пустування. Коли в класі починали гуртом читати, наприклад, «Иже Херувимы...», я голосно репетував: «Ріже херувимів в стайні наказующе...», а цілий клас аж розлягався з сміху, доки учителька не становила мене на коліна. Ледве вчителька відверталася, як я напинався рогожею, брав у руки віник, мочив у помийниці, котра стояла у хазяйновитій вчительки в класі, і кропив учнів.

Бувало так, що розлютована учителька виганяла мене з школи,— тоді я з товаришами йшов «на охоту». Забравши ломаки, ми бродили в своїх кожушанках по весінніх калюжах, а потім сушилися десь у куточках, розпаливши багаття і ледве не наробивши пожежі. Так і рік минув, а я до книжки не брався і тільки через те, що гарно читав, та, дякуючи своїй пам'яті, вступив до третьої групи.

Не знаю, чи могла б школа сама по собі прищепити мені любов до науки, хоч би й початкової, за той третій рік, але думаю, що ні. Школа нічого нам не давала, крім тимчасових вражень. Вона була для нас чужою, незрозумілою, нецікавою, безгрунтовною; коли хто й мав охоту ходити до школи, його вабив дитячий гурт, веселі дитячі забавки, а не наука. Найкращим доказом на це може бути той факт, що мої товариші здебільшого позабували грамоту, не цікавляться книжкою, ледве уміють прочитати, не кажу вже про письмо. Я мав особисті рахунки з школою і тим більше не любив її, та й до книжок не дуже брався. Тим часом трапився випадок, що мав велике значення для мене. На село почали заходити щетинники з книжками та усяким дрібним крамом. Вмінюючи щетину за книжки, вони сприяли поширенню грамоти на селі, бо коли й мало було охочих послухать: хочеш, не хочеш, а читаєш, коли старші звелять. Між такими книжками попалася мені «Катерина» Шевченка. Я не можу тепер змалювати той настрій, той небувалий запал, з котрим читав я чудову поему. Перечитавши книжечку на самоті, я приніс її додому і почав читати матері й сестрам. Спочатку вони не хотіли й слухати «вitreбеньків», а матір навіть ображало дошлюбне кохання, але чарівне оповідання цілком захопило усіх. Сльози брили в усіх на очах, і я зрозумів, що з книжкою можна журитись, плакати, радіти, як із щирим товаришем.

З того часу почав я шукати книжок. Щодня, було, ходиш по селу: там у якогось солдата випросиш «Сказку об Іване-царевиче, Жар-птице і Сером Волке», там дістанеш «Гуака или непреоборимую верность»; за півтори верстви ходив я в інше село, щоб прочитати «Спящую царевну». Але крім «Сірої кобили» Іродчука нічого більше не знаходив.

В суміжному селі познайомився я з Юхимом Федоровичем Дяченком, що мав на мене неабиякий вплив. Юхим Федорович — типова, давно знайома фігура сільського

«іскателя правди». Скінчивши початкову школу, він почав купувати книжки, читати, думати. Нестатки примусили його шукати заробітку на чужині: із артіллю кравців він обійшов Донщину, Катеринославщину, середні губернії, побував на Кубані, багато бачив, багато чув. Він мав невеличку бібліотечку, а ще краще — мав смак у книжках і замість Гуаків та Францилів Венеціанів давав мені оповідання Толстого («Упустишь огонь, не потушишь», «Чем люди живы», «Много ли человеку земли нужно»), Тургенева («Муму»). Між іншим мотлохом знайшов я роман Золя «Проступок аббата Муре». Багато було незрозумілого в тій книжці, як для десятилітнього хлопця, але ж велична тиша Парадизу, його чудові таємні закутки, запашні квітники, темні алеї чарували мене. Я мріяв про власний Парадиз і не звертав уваги на грубу дійсність.

Батько, помітивши прихильність до книжки, порішив витратити останню загорьовану копійчину, щоб віддати мене до путньої школи, але поблизу, крім духовного училища, іншої не було і я почав учитись, як то кажуть селяни, «на попа».

Уявіть же собі, як зачудувався бібліотекар шкільної бібліотеки, коли на перший раз я попрохав у його собі Золя. «Тобі?.. Золя?..» Він зневажливо оглянув мене з ніг до голови: «Утри попереду носа!»

Пригадуючи отой Парадиз, я завше думаю про те, як потрібні путящі шкільні книгозбірні учням. Наша безщасна народна школа досі ще є такою екзотичною інституцією, що ніяк не може пишно розвинути в сучасному кліматі і про виховання дітей в ній годі й казати. Вона тільки прищеплює їм грамоту, але молоді паростки швидко гинуть без догляду, і, дивись, після десяти років гарний колись учень ледве що вміє читати, не кажу вже про розуміння прочитаного. Сучасна початкова (школа.— Л. Б.) у нас на Україні не має міцного коріння. Не варт отут було б приводити думки визначних педагогів, щоб підпирати власний досвід, бо тільки вороги справжньої освіти можуть вороже ставитись до національної школи. Кожна свідома людина, що вчилася в наших початкових школах, мусить сказати, що тільки національна школа з рідною мовою і рідною книжкою дасть змогу поставити народну освіту на добрих підвалинах.

СІЛЬСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ В КУБАНЩИНІ

Селянський рух останніх років звернув на себе увагу всіх частин російського громадянства, а міський пролетаріат, що до того часу на власних плечах виносив боротьбу за політичну волю та економічний добробут, широко привітав його, як відгук на ту боротьбу. Тільки ті, «кому сіе ведать надлежит», не завважили були нового грізного ворога, дужого свідомістю класових інтересів і з своєї бюрократичної високості побачили саму-но «злонамеренную агітацію отдельных лиц», — як і можна було сподіватись. Нехай і так, — нехай селянство заврушилося найперше через агітацію, проте потоки крові, тисячі на смерть покараних та покалічених, безліч арештованих і висланих в далекий північний край або й на Сибір — се певна ознака того, що село прокинулось, озброїлось свідомістю потреб своїх та інтересів, запалилося бажанням кращої долі, і вже ніякими «карательными отрядами» того руху не припинити.

Але як придивимось до всеросійських, так званих, «аграрных беспорядков» і порівняємо їх до страйку безробітних по хліборобських губерніях та знищення хліборобських машин у південному степовому краї, то побачимо дві неодинакові течії в тому рухові.

В середніх губерніях, наприклад, навіть не може повстати окремого дужого класу сільського пролетаріату, бо мало не все спролетаризоване селянство вступає в ряди фабричних робітників, в ряди великої промислової армії. Щодо найманих робітників у сільському господарстві, то вони по тих краях здебільшого складаються з дрібних хазяїв, які ще держаться мізерного клаптика власного наділу й у найми йдуть майже виключно через малоземелля. Тільки нестатки, голод чи лихоліття якість примушують такого тимчасового пролетарія шукати заробітку в далекому південному краї, де під час неврожаю в Росії тисячі безробітних лежать понад залізницею, на пристанях, коло земських «продовольчих пунктів», чекаючи роботи за шматок хліба. Певна річ, і в середніх губерніях є по селах спролетаризований люд, який не належить до фабрично-промислового пролетаріату, але його небагато, та й гуртується він увесь поблизу великих маєтностей.

Коли ж ми говоримо про сільський пролетаріат у сучаснім розумінні сього слова, то розуміємо цілий клас людей, якому й немає другого наймення, який давно існує, та через несвідомість свою досі ще не бере великої участі в борні з експлуататорами та з урядом, що ведуть міські пролетарії.

Хто цікавився усіма різноманітними відмінами селянського руху за останні роки, той повинен був завважити, що в середніх губерніях він завжди прибирав форми аграрних розрухів, мав характер борні з безземеллям, і на прапорі тамошніх селян в часи заколоту стояв красномовний напис: «Землі і волі!» Тим часом у південно-західному краї рух по селах набирив чисто робітницького характеру й вимагання робітників були подібні до тих, що виставляє в борні з капіталістами фабрично-промисловий пролетаріат. Можна через те думати, що по степових краях, та й на заході, сільські робітники й хазяї давно вже відокремились одні від одних, диференціювались, мовляв звичайним терміном, на два зовсім протилежні класи. Найбільше се помітити можна на Кубані, де, через місцеві умови вже з 1868 року почавши, людність поділилася на козаків-хазяїв, або таких же хазяїв-селян, корінних жителів і так званих іногородніх, наймитів-робітників.

В російській літературі досі не траплялося знаходити анічого сенько про іногородніх і навіть наукові, скажу більше, спеціально-статистичні досліди з географії та етнографії Кубанщини, крім місцевих, про них не згадують. А отже, ці іногородні саме й є та велика сила, що заступає справжні інтереси сільського пролетаріату, дужого свідомістю класових своїх інтересів.

За часів так званої «волі» 1861 року лишилось без землі більше, як 2 мільйони селян, і найвищий процент безземельних був по деяких українських губерніях; після тієї волі на протязі 45 літ економічна політика нашого уряду збезземелила щось коло 20% селянського люду, знов-таки на Україні не менше, як по інших губерніях,— проте в більшості українських губерній процент безземельних став нижчий од загальноросійської норми. Де ж поділися ті двораки, миколаївські солдати та інші люди, яких уряд кинув «на волю» без шматка землі і яких після 1861 року на Україні було найбільше. Питання се дуже цікаве і почасти відповідь на його дає історія Кубанщини.

З праць Кавказького статистичного комітету («Кавказській Временникъ» та інші збірки; «Кубанській сборникъ», «Кубанській календарь» 1904 р.) ми бачимо, що з початку 1868 року, коли було дозволено купувати землю по Кубані людям невійськового стану, починається переселенський рух і за 40 років на Кубанські степи перейшло щось коло мільйона селян, переважно з українських губерній. Частина їх поробилась дрібними господарями-власниками, а іншим (миколаївським солдатам) нарізано наділи з земель горців, яких примушено тікати в Турцію. Таким способом по Кубані, поміж козачими станицями та гірськими аулами, вирости українські села, яких набралось на кілька волостей. Але далеко більша частина переселенців, не маючи ні грошей на власну землю, ці права на казенні наділи, оселилась по станицях та по селах під назвою іногородніх. У козаків тоді наділи дуже великі були, незаймана зроду цілинна земля лічилась сотнями тисяч десятин і наймано її за мізерну плату. Робітників було обмаль, робочі руки були в ціні, і через те козаки охоче приймали в свої станиці іногородніх, давали їм ґрунти й навіть переманювали їх до себе, бо то ж була дешева робоча сила. Іногородні селилися по станицях, брали в оренду землю або ж наймалися до козаків та земельних власників за строкових чи поденних робітників, і за короткий час трохи не в кожній станиці, трохи не в кожному селі їх набралось більше, ніж корінних мешканців.

«Кубанській календарь» 1904 р. подає такі відомості: з 2 098 000 усієї людності на Кубані 1 162 000 припадає на людей невійськового стану, себто переселенців; з них 541 900 чоловік, під назвою іногородніх, живуть по селах та станицях у власних хатах, «оседло», а 260 600 не мають ніякої власності і розкидані по всій Кубанській області, де тільки можна знайти якийсь заробіток. Коли ми візьмемо на увагу самих тільки перших 540 000, з яких складається ядро сільської пролетарської армії, то й їх досить буде, щоб налякати хліборобів-підприємців, глитаїв-козаків та «хозяйственных мужичков». Через те останнім часом вони якомога почали тиснути іногородніх: збавляють їм поденну плату, набавляють посаженну (себто від сажня землі під оселею), посесійну ціну за оселі і, кажучи коротко, всіх заходів уживають, щоб спинити переселенський рух, який щороку постачає сюди іногородніх та розносить їх по всіх тих куточках, де їх було

ще не так багато. Але, як і треба було сподіватись, такі заходи принесли зовсім небажані хазяям наслідки: вони примусили сільських пролетарів згуртуватися, озброїтися свідомістю спільних своїх інтересів і вийти на борню з експлуататорами.

На жаль, не по всіх станицях та селах іногородні пробувають в однаковому становищі і через те не всі вони разом виступають з своїми вимаганнями, а то ми мали б цікавий зразок могутого сільсько-пролетарського руху, що дуже скидався б на рух фабрично-промислової армії. Не трудно бачити, що стоїть тому на перешкоді, коли взяти на увагу, що в Кубанщині сільським найманим робітникам доводиться працювати у різних дрібних хазяїв на неоднакових умовах. Але й за таких навіть обставин рух можна назвати класовим, свідомим. Де б він не почався, підстави його завжди однакові й вимагання теж — «роботи, справедливої плати і кращого становища в громаді». Коли ж на перешкоді сим вимаганням стає уряд або підприємці-господарі, тоді іногородні беруться до такої могутої зброї, як страйк, і, в крайньому разі, навіть перед розрухами не зупиняються.

Тепер звідусюди приходять звістки, що по станицях іногородні зрікаються платити посаженню плату, — треба сказати, дуже велику, — яку вони мусять щороку давати громадам; по деяких селах умовились не ставати на роботу за малу плату, а коло Армавіра, де багато великих маєтків, присилювали хазяїв кинути косилки і збирати сіно косарями. Хто не корився вимаганням робітників і вживав хліборобських машин, тому їх розбивали, й навіть криваві події по тих селах, де поміщики оборонялись, не злякали сільських пролетарів. Вони одно кажуть: «Нас сотні тисяч, і всі ми з власної праці годуємось. Фабрик тут немає, — ми з діда-прадіда працюємо в сільському господарстві за найманих робітників. Куди ж нам подітись, скоро машини нас заробітку позбавлять?» Це питання під час страйку в багатій економії Николенка іногородні поставили навіть отаманові одділу (щось ніби справник по інших місцях), який нічого їм сказати не міг і мусив прохати хазяїв, щоб вони менше косилок уживали. Може, дехто скаже, що така перемога сільського пролетаріату великої ваги не має і, рівняючи до руху міських робітників, рух селянський зовсім безсилий, але треба зважати, серед яких обставин розвиваються обидва.

В 5-й книжці «Нової громади» в статті «Наймані робітники в сільському господарстві» д. Піснячевський докладно вясняє, яка є різниця між становищем фабрично-заводських робітників з одного і сільських — з другого боку і як та різниця відбивається на засобах боротьби за свій добробут перших і других. Перші живуть по культурних центрах, до послуг їм стає й література, що їх справи раз у раз на оці має, й значна частина інтелігенції, що їхнім життям захоплюється, і та інтернаціональна партія, що організує робітників в одну велику промислову армію, потужну самосвідомістю своєю, озброєну девізом: «Всі за одного, один за всіх». Нічого того не знає пролетаріат сільський. Правда, д. Піснячевський малює нам становище тих наймитів, яких недоля виганяє в далекі краї шукати заробітку здебільшого на те, щоб підтримати своє господарство; серед таких робітників і не може навіть повстати виразна свідомість класових своїх інтересів,— проте і справжній сільський пролетарій, наприклад, іногородній в Кубанщині, живе не краще за таких наймитів..., коли не гірше.

Та й справді! Тимчасовий пролетаріат, що поневіряється по наймах ціле літо тільки під час неврожаю у своїй стороні або через малоземелля, хоч удома зазнає, може, кращого життя, бо він має рідні села, рідні хати, рідні церкви та школи, він складається з правомочних у своїх громадах хазяїв. Нічого того не мають наші безщасні земляки — іногородні, ці безправні ілоти Кубанської області. Хати їх здебільшого збудовано на чужій землі, їх рідні села — десь на далекій Україні або Слобожанщині, де на кладовищах спочивають їх батьки та діди; не для них на Кубані сільські громади та станичні збори, бо вони їм чужі; не для них школи побудовано, бо їх туди не пускають; не для них навіть утіхи релігійного життя, бо ті втіхи іногородньому коштують дорожче, ніж корінному мешканцеві; здається, що не для них навіть шумлива та каламутна Кубань тече,— принаймні торік в селі Успенському старшина хотів зробити приговор, щоб іногородні платили від кожної скотини, яку напувають у Кубані... Ми не знаємо, з яких прав іногородні користуються, зате добре знаємо, яких прав їх позбавлено. Не вважаючи на те, що мало не в кожній станиці або селі з них більша половина людності складається, ні на те, що живуть вони на Кубані з давнього-давня, їх, як і перше, мають за чужих нарівні з бурлаками-приблудами, їх не

приписано до громад, вони не мають права брати участь у сходах, не вибирають свого начальства і т. і. Через те кожен писар, кожен старшина або отаман знущається над іногородніми, вимагає з них хабарів за все, що повинен би дурно робити. Потреби громадського й родинного життя іногородній оплачує своєю важкою працею, своїм потом-кривавицею дуже дорого. Родитись, женитись, помирати йому далеко важче, аніж корінному мешканцеві, бо акти хрестин, вінчання та похорону коштують йому більш од звичайної такси.

В деяких станицях, наприклад, щоб увести в хрест дитину, іногородній повинен заплатити священикові 1 крб. і 25 коп. грішми, хліб і пляшку горілки, тоді як з козака за те ж саме беруть 50 коп. Навіть помираючи, іногородній мусить заплатити кількома копійками дорожче, коли схоче дістати «розрішення гріхів». Духовні особи давно впевнились, що над іногороднім можна знущатись, не лякаючись кари, бо до громади, що має силу припинити сваволю і встановити таксу або зазмагатись проти високих оплатків за треби, він не належить. Треба знати, що на Кубані взагалі релігійна справа дуже схожа до якоїсь комерції, і громади частенько договоряються з священиками за треби, встановляючи таксу. В чисту п'ятницю мало не скрізь притвори церковні скидаються більше на крамниці, ніж на храми, і в них дуже жваво йде торг крашанками та хлібом, що поназносять до плащаниці. Не раз доводилось нам купувати по кілька десятків яець у церкві, бо за пізньою добою крамниці вже позачинені бували. Така постановка релігійної справи вже сама по собі досить виявляє характер відносин духовенства до своїх парафіян, в тому числі й до іногородніх. Але й того ще не досить: вимагаючи з сільських пролетарів, ніби з чужих, більших оплатків за треби, духовенство не забуває і з них збирати свою «десятину», тоді, як ходить за «новиною». Це — ганебний звичай, який по інших місцях попереводився вже, як де й був, але на Кубані ще в повному розцвіті. Уявіть таку собі картину. Восени, саме як люди діждуться нового хліба, священик, диякон, дяк, навіть регент, де він є, а то, бува, що й писар волосний, по черзі їдуть селом, викликаючи з кожного двору хазяїв та вимагаючи від них «новини», себто мірку, а то й дві нового хліба. Ні молитви, ні хреста, ні кадила — одним-одним ціпок од собак та величезна гарба з порожніми мішками, а то й з кліткою для птиці,

бо восени ж і птиця нова, то й з неї частина мусить належати духовенству. От тоді вже не минають ні одного двора, і з іногородніх вимагають такої ж мірки пшениці, таку ж качку, або курку, як і з інших, не дивлячись на те, що в них нема власної землі і зайвого хліба чи птиці не буває. Мабуть, через такі «оплатки» штундизм і баптизм дуже ширяться між іногородніх і знаходять багато серед їх прихильників, бо сектантство їм коштує далеко дешевше, ніж православ'є; і справді значна частина іногородніх — сектанти.

Ще гірше поставлено в іногородніх другу духовну справу — шкільну науку для дітей. Хоча, якщо вірити «Вестнику виховання», кавказький «Учебний округ» веде перед у цій справі, відкликаючись на кожне педагогічне питання (№ 3, р. 1906, стор. 130), проте і на сонці є плями, а кавказькій шкільній адміністрації до сонця дуже далеко.

Звертаючись до «Отчета попечителя Кавказск. учеб. округа» за 1905 рік, знайдемо, що на самі початкові школи по Кубанщині казна витрачає 144 638 крб., військо — 18244 крб., міські громади — 81739 крб., сільські та сільські громади — 644190 крб. і добродійні товариства — 18146 карбованців. На ці кошти заведено 574 початкових школи, 1660 учителів невпинно працюють коло народної освіти, 632200 томів шкільних бібліотек вливають знання в темні маси і т. і., і т. і. З показаних цифр можна б усякі приемні комбінації вигадувати, якби нас не зацікавила була одна маленька і непримітна цифра — така маленька, що її автор «Отчета» навіть не посмів виставити серед інших, таких показних, і через те довелось її окремо вишукувати.

В довгому реєстрі початкових шкіл можна налічити 21 (двадцять ще й одну!) школу для іногородніх, 21 школа на 540 тисяч народу — чи се ж не глум над тими сотнями тисяч людей? Нехай і так, що на Кубані мало не в кожній станиці, мало не в кожному селі є школи; нехай вони й обставлені гарно, і бібліотеки та усякі колекції мають, — але іногороднім шлях туди заказано, школи, бібліотеки та колекції не про їх існують, бо вони не належать до громад, не втрачаються нібито на будівництво шкіл. І от більша частина селян, увесь пролетаріат сільський, не має права посилати дітей до школи навіть за окрему плату, бо громадяни заздалегідь умовляються з учителем, щоб іногородніх не приймав. А начальство замість

того, щоб допомогти їм хоч з тих 144 тисяч, які призначає на початкові школи казна, віддає ті гроші знов таки корінним мешканцям «в пособие» на поліпшення шкільної справи. Що з того, що 540 тисяч іногородніх мусять задовольнитись двома десятками шкіл? Зате в Кубанщині в кожному селі є гарна будівля з написом: «Министерское училище», збудована за допомогою від казни, зате з 574 сільських шкіл — 113 двокласові. Є чим вихвалитись у рокових «Отчетах»!.. Якщо ми від статистичних викладок звернемось до окремих фактів, то знайдемо ту ж виставну діяльність шкільного начальства, яка і в «Отчете» проступає. В селі Успенському, наприклад, єсть 2-класова школа з 4 вчителями: помешкання коштує 13000 крб., шкільні меблі 1200 крб., фізичний та хімічний кабінети, картини, препарати, тощо — 500 крб., шкільна бібліотека 800 крб., — чому ж інспекторові й не вихвалитись усім тим, коли він сам випрохав успенцям від казни «пособіє» щороку? Але як на увагу взяти, що в селі тільки 4 тисячі громадян, а 5 тисяч іногородніх-пролетарів, які не мають права посилати дітей до тієї школи, бо на всіх вона тісна, то мимоволі жалко стане тих тисяч, що викинуто «на поліпшення шкільної справи». Краще було б витратити їх на другу школу, або й дві, для іногородніх, але... але чим би тоді пан інспектор пиху свою тішив та перед начальством вихвалявся?..

Де ж вчать діти наших пригноблених спролетаризованих земляків на Кубані? Хто бував по різних станицях та селах Кубанщини й цікавився таким питанням, той, певно, познайомився з корпорацією «вчителів» для іногородніх, яка працює по приватних школах. То — колишні дяки, солдати, урядники, писарі, навіть звичайні грамотії років 18—20 «с домашнім образованием», себто такі, що від батьків навчилися читати по часослову. Чого вчать вони дітей і як учать — вірити трудно. В номері 91 «Кубанских областных ведомостей» за 1904 р. був надрукований нарис під назвою «Школы грамоты» — ціла низка малюнків знущання над дітьми іногородніх. В одній «школі», напр., солдат-учитель не мав ні однієї книжки, а натомість писав крейдою на дверях друкарськими буквами по ряду всю азбуку, примушуючи дітей кричати: а, бе, ве... і т. і. до кінця, по сто раз на день, поки вони зачували всі літери; тоді «вчитель» «друкував» крейдою склади, потім слова, а учні «складали» і «читали», викрикуючи за вчителем, аж поки

привчалися самі розбирати оригінальне писання. Це спосіб, якого вживано тільки по магометанських школах, та й тепер уживають хіба по деяких закутках середньоазіатських земель. Треба було ще бачити помешкання, в яких сиділи учні — в грязюці, в п'їтмі, за такими партами, які навіки можуть скалічити дитину; треба було знати, як вбивають їм «науку» різками, лінійками, кулаками; треба полічити всі вибиті зуби, надірвані вуха, поламані ребра (в станиці Владимирській), щоб зрозуміти, чоґо таких безщасних дітей, які вчилися в приватних школах для іногородніх по 2—3 роки, неохоче приймають навіть у церковні школи в першу групу. А вони мусять учитися у своїх учителів-катів, бо 20 початкових шкіл для іногородніх на цілу Кубанщину — то такий мізерний паліатив, що хіба російський уряд його міґ вигадати, щоб задовольнити жадобу освіти у сільського пролетарія.

Та і взагалі уряд з іногородніми не церемониться. Під час старої «волі» 1861 року їм не дали ані крихітки землі, за часів нової «волі» 1905—1906 років їх позбавили навіть тієї мізерної участі у виборах послів до Думи, яку уряд відмежував селянам та міським робітникам. На превелике диво, 800 тисяч пролетаріїв Кубанської області зовсім не мають права вибирати ні десятидворців, ні уповноважених, і тільки в деяких селах старшини з розумніших дозволили їм брати участь у виборах, не дивлячись на циркуляри.

В селі Успенському іногородні були зазмагалися й послали депутатів до отамана одділу, але той, як і треба було сподіватися, сказав, що вони можуть вибирати разом з тими громадами, де приписані; а як вони приписані десь по українських та середніх губерніях, то й повинні туди їхати... хоч років по 20, по 30 живуть на Кубані!.. Щоб усю ваґу такої образи зрозуміти, треба знати, що по селах іногородні живуть не окремими вулицями чи кутками, а сидять на одних ґрунтах, часто навіть в однім дворі з корінними жителями, і трапляється іноді, що вони — земляки, з одного села поприходили. В селі Успенському, наприклад, громадяни дістають ґрунти по 25—30 сажнів завширшки, а тоді продають маленькі клаптики одному або й двом іногороднім під оселю. Таким чином на одному ґрунті будують свої хати і правомічний хазяїн, і безправні пролетарії-іногородні.

Але годі вже про безправ'я цьоґо пригнобленого класу: за сучасного ладу в Російській державі безправ'я ниж-

чих верств громадянства такою звичайною річчю стало, неначе його самі закони ствердили. Нам лишається відповісти ще на одне найцікавіше, може, питання,— з чого живуть іногородні, чим годуються? Коли ми відкинемо ту невелику частину їх, яка бере в посесію у козаків землю й належить більше до хазяїв-хліборобів, а другу таку ж частину дрібних крамарів та ремісників усяких, як-от шевці, кравці, ковалі, майстри,— то можемо сказати, що іногородні живуть з поденної та строкової роботи по великих і дрібних сільських господарствах. Це, власне, той сільський пролетаріат, якого можна вважати справді за відокремлений клас: його думи, бажання, мрії знайшли осередок в сільській роботі, а не в самій землі, як у тимчасового пролетарія, і хоч іногородні марять про земельку, але в своїх поглядах на власність не відрізняються від промислових робітників, які теж не від того, щоб самим бути хазяями на фабриках. Збезземелені іногородні з власного досвіду зрозуміли, як сутужно без землі жити, як важко їм боротися з багатими земельними власниками та глитаями, що пильнують селянина під час лихої пригоди. Через те вони мало не всі нахиляються до соціалістичної аграрної програми і за найкращий лад економічний той мають, в якому власником буває сама держава, а не окремі особи. Нам не раз доводилося від іногородніх такі чувати речі: «У наших батьків була і своя земля, і надільна, а як поділилися сини, то все врозтіч пішло. Великі господарства зникають, наче їх і не було, а дрібні й поготів». Їх мрії про землю не йдуть далі поза те, щоб здихатись експлуататорів і працювати коло землі без посередників-підприємців, які з їх праці годуються та ще й утискають їх вельми. З кожним роком роботи все менше стає, а робочих рук прибавляється, бо тисячі безробітних з середніх губерній щороку прибувають на Кубанські степи, а налякані страйками хазяї заводять дорогі хліборобські машини, які заступають не одну тисячу робітників. З початку 1904 року частіш і частіш доводиться чути про рух між іногородніми; нарешті сього року він захопив усіх безробітних і виявився цілою низкою страйків, навіть розрухів, особливо в Лабінському відділі по Кубані, де, як вже сказано, з початку 1868 року повстали багаті економії по кілька тисяч десятин. По найближчих до Армавіра селах домагання іногородніх навіть громадяни піддержали гуртом і виставили от сі три пункти: 1) хазяї повинні дати роботу

тим, хто з неї виключно живе; 2) а через те вони не повинні хліборобських машин уживати, а обробляти землю та збирати врожай, наймаючи робітників; 3) на баштанах і коло соняшників весною плата щоб була не менша, як 80 коп.— 1 крб. поденно, в сінокіс не дешевша, як 26 карбованців за «круг» (3¹/₄ десятини).

По селах Іванівці, Кузьмінці, Вольному та Новомихайлівці іногородні так були добре zorganizовані, що хазяї мусили піддатися, але на деяких економіях дійшло до того, що хазяям побито косилки й розігнано робітників; де-не-де вже й покалічені були, і дуже можливо, що побачимо незабаром потужний вибух гніву й розпачу сільського пролетаріату, що був позбавлений роботи. І тепер би, може, до того дійшло, та на щастя поки що спиняє іногородніх їхня самосвідомість, що відвернула біду на якийсь час. В місцевому часописі («Терек», № 85) є цікавий допис під заголовком «Армия голодных», в якому розповідається про справжній похід безробітних проти експлуататорів, які за своєю вигодою нічого не бачать і дуже вже покладаються на уряд та на військовий стан. Д. Переяславський, дідич з козаків, найняв був 2000 іногородніх із суміжних сіл та зайшлих робітників на два тижні й не поклопотався, щоб їм харчів заготовити. Вимучивши робітників два дні, він сказав, що з його буде й 400, а решта хай шукає собі заробітку, де хоче. Тоді обурені робітники посунули на Армавір, отаборились поблизу й заявили адміністрації, що як вона не поладить їхню справу, то до них пристане ще 5000 безробітних і гуртом вони розіб'ють і сплюндрують Армавір. Налякані місцеві крамарі зібрали кількасот карбованців і три дні годували «армію голодних», аж поки адміністрація умовила д. Переяславського, щоб він кожному робітникові за 2 дні дав по 3 крб. Того ж дня отаман oddілу впрохав армавірців, які мали косилки та жатки, щоб цього року не наймали своїх машин поміщикам, бо безробітні й без того неспокійні. Цим разом іногородні перемогли і побачили велику вагу одвертої боротьби за свій добробут, але перемога ся нічого не змінила в їхньому становищі — роботи все-таки немає. Готуючись до жнив, вони вимагали, щоб ніхто з хазяїв не вживав жаток-снопов'язалок. Настрій був дуже спокійний, але в ньому почувалася така згода, така одностайність, перед якою безсилі й експлуататори з їхніми заходами, й уряд з його «воєнным положенієм»...

Іногородні перемогли й на ділі побачили велике значення класової борні за власні, а разом і загально-пролетарські інтереси. Хазяї з острахом дожидали жнив, коли завжди найбільший неспокій буває серед сільських найманих робітників, а серед кубанських і поготів — через місцеві умови збирання урожаю здебільшого «скопщиною», себто за сніп. Що можна було сподіватись надзвичайного заколоту, тому свідком було страшенне напруження темної несвідомої маси, яка до руху не пристала й боролась самотужки за поліпшення свого становища. В селі Кузьмінці, наприклад, настрій голодних несвідомих селян (не іногородніх) призвів до того, що вони повстали проти зайшлих робітників і побили на смерть та повкидали в воду щось більше як 10 чоловік. Сей випадок налякав хазяїв, як страшна пересторога, але разом викликав обурення й серед свідомих сільських пролетарів, примусивши їх єднатися в організації, щоб запобігти таким страшним помилкам, як ота, що про неї була мова. Проте цим разом жнива відбулися спокійно: перш за все переважна частина зайшлих робітників повернула назад, стративши надію на заробіток, і поденна плата зразу ж пішла вгору, але найголовніше — хазяї не зважилися піти проти загального вимагання й не вживали снопов'язалок. В деяких маєтках хліб такий поплутаний був, що мимоволі довелося жатками косити, але й там господарі брали на вагу рух робітничий і снопов'язалок не займали, даючи таким чином зарібок 10—15 чоловікам. Інші, як-от Жуков, бажаючи запобігти лихові іногородніх, віддали збирати свій хліб за третій, а де урожай гірший, то й за другий сніп, і цей вчинок робить гарне враження, бо звичайно на Кубані косять і в'яжуть за п'ятий та четвертий сніп. Нам осталось зазначити, що сільський пролетаріат в Кубанщині почесно вийшов з тої борні, яку розпочав був цього року, через свою самосвідомість. Дужий, невтомний, невпійманий агітатор — голод — з'єднав велику армію під одним прапором, викликав загальний рух; події ж державного життя й партійна праця дали йому зміст. Остання мета проводирів сільських найманих робітників — це втиснути той рух в рамки якоїсь програми, щоб дати спроможність не тільки під час жнив боротися з глитаєм за свій власний добробут, а й повсякчас обстоювати свої інтереси, вимагаючи загальнолюдських прав.

Такою більш-менш відповідною програмою-мінімум буде програма Всеросійської селянської спілки, і, здається, ніколи ще та спілка не залучала стільки прихильників з-поміж кубанських селян, як тепер. Правда, і в грудні того року цілісінькі села підписувались під партійними постановами і, наприклад, в Лабінській, у Вознесенській, у Вольному тисячі іногородніх пристали були до Селянської спілки, проте мало не цілком через агітацію. Останніми ж часами селяни самі звертаються до місцевих інтелігентних робітників з проханням організувати спілку і тим дивніше, що недавні чорносотенні села, які раніш постачали погромників для Армавіра, ведуть перед, віддаючись самохіть визвольному рухові далеко ширіше, ніж віддавались раніш під впливом агітації рухові погромному. Тут ми маємо прецікавий зразок справжнього народного морального чуття й політичного виховання, які без сторонньої науки завертають селян з шляху темноти, утисків та знущання на ясний шлях правди і волі.

АРМАВИР

В ряду аграрных беспорядков, сельскохозяйственных стачек и забастовок особенное внимание обращает на себя движение батраков в Прибалтийском крае и иногородних в Кубанской области. Как те, так и другие являются вполне дифференцированным классом сельских пролетариев, способным сыграть немаловажную роль в финале той драмы, которая разыгрывается на исторической авансцене.

Впрочем, прибалтийские батраки не представляют особенно крупной величины, и их движение имеет больше местное значение, в то время, как иногородние Кубанской области являются могучей армией сельскохозяйственного пролетариата, сконцентрированного на Кубани благодаря местным условиям.

Объединенная солидарностью интересов, сильная своей численностью (около 800 тысяч), она просыпается от долгой спячки, и в ее движении растворяются даже 200 тысяч коренных жителей невоинского сословия, не выделяющихся из общей массы.

Центром движения является Армавир, где еще в октябре погромная орда праздновала свое политическое невежество и разнузданность.

За 10 місяців положення речей змінилось. Почти еженедельно в найближчих селах відбуваються мітинги, іноді з червоними прапорами і демонстраціями, іде групування партій, організуються союзи.

Мастера погромного справи приховались в нори, присвячуючи свої дозвілля благорозумному мовчання, а деякі прямо перейшли в ряди визвольного руху.

Настрій селян в вищій ступені бодрі, революції різкі. Мітинги були в селі Успенському 4 рази, Маламинському — 2, Коноковому — 2, Богословському — 3, Кубаньбанку — 4, Михайлівському — 4, в Гулькевичах — 3 рази.

НАРОДНИЙ САМОСУД

Ніде, здається, не буває таких злочинців, крадіжок, убивств, як на Кубані, бо ніде немає такої сили беззаконного знедоленого люду, як в Кубанському краю. Найсміливіші конокради переховуються по кубанських станицях, розбійники нападають нічною добою на подорожніх, грабують, убивають. По нагорних станицях, кажуть, мало не кожної ночі дзвони б'ють на гвалт, оповіщаючи, що сміливі злодії десь або коней забрали, або комору спорожнили. Проти цього лиха громади нічого не вигадали: уже й самосуд над злочинцями чинили, і в Сибір їх засилали, — ніщо не допомагає за убитих мститися їх товаришів, а вислані з станиці самі таємно хазяйнують в ній щодня.

Бували в Кубанщині й люті погроми, під які, здається, винищували злодіїв з гніздом, винищували жорстоко, немилосердно, — отже, злочинства не зменшувались. Літ за 20 такий страшний самосуд був у селі Успенському, де забито на смерть 9 чоловік, а 16 заслано в Сибір. Цими днями ще страшніший вибух народного безоглядного гніву стався в станиці Кавказькій. Кажуть люди, в Кавказькій давно переховувалось безліч злодіїв та розбійників, що давали кому слід хабарів і жили собі, не лякаючись ні суда, ні кари. Перед самою паскою поблизу станиці вирізано дві сім'ї, на паску було декілька крадіжок; люди хвилювалися. Аж ось 27 квітня уночі козаків згвалтовано аж у трьох місцях станиці, бо злодії добиралися до комори. Тоді загули по всіх дзвіницях дзвони і громада висипала на майдан на нічну раду. Щось страшне, хижі було у цьому надзвичайному зібранні. Дзвони не

вгавали й на хвилину, обурені люди поспішали на майдан з вилами, кілками, рушницями.

Прибув отаман відділу та інше начальство, почали втихомирювати натовп, але їх не слухали. В один голос люди ревіли: «Смерть злодіям!»,— і, поділившись на чотири табори, оточили цілу станицю. Почалася страшна варфоломіївська ніч. Переляканих людей витягали з хат, били кілками, трошили ребра, вибивали зуби, топтали, кололи, стріляли. Злодії просились, ховались, тікали, але ніщо не помагало: їх знаходили і без жалю убивали. Люди поробилися немов п'яні і з звірячим ревом шукали недобитих, щоб кілком або вилами перепинить їх смертельні муки. Зійшло сонце, тепле, ласкаве весняне сонце й освітило сумну картину: 23 покалічених, закривавлених трупи лежали по різних вулицях величезної станиці, а люди скаженіли, руйнуючи оселі, знищуючи усе майно. Більше 40 дворів розбито дощенту,— погром закінчився безсоромним грабуванням. Уже опівдні хтось нагадав, що в буцегарні під замком сидять арештовані злодії. Кинулися до станичного правління, і за кілька хвилин на майдані валялося три нових покалічених трупи. Нарешті в станицю прибули озброєні козаки, начальник області, прокурор, слідчий,— і погром затих. Минувся кривавий бенкет, почалося нудне похмілля. А як витверезиться громада, може, й сором буде їм бачити 23 нових могилки, де лежатимуть замордовані люди. І сироти побитих не раз нагадають страшну ніч жорстокого катування.

ЩЕ ПРО СЕЛЯНСЬКУ «ЛЮТІСТЬ ТА ДИКІСТЬ»

Народний учитель не може не цікавитись дитячим питанням у найдрібніших його деталях: духовне й матеріальне становище дітей, статистика дитячої смертності, відомості про число грамотних і т. і.— усе це має вартість для людини, що прикладає руки до народної освіти. Тим більше могла зацікавити учителів та і взагалі сільську інтелігенцію стаття д. Осадчого «Про оборону дітей та про лютість і дикість» («Рада», ч. 180), де автор закликає усіх до виконання «найголовнішого і найсвятішого обов'язку кожної освіченої людини» на селі — до оборони дітей «од нелюдяної бійки».

На жаль, стаття д. Осадчого не дає цінного фактичного матеріалу, не захоплює читача яскравістю малюнків,

а що найголовніше, автор зовсім не спиняється на причинах «нелюдяної бійки дітей», залічуючи її на карб селянської «дикості та лютості». Коли б він докладніше розглянув порушене питання, то, певно, до свого заклику обороняти дітей додав би інший заклик — обороняти дорослих дітей — селян від усього того, що підтримує «людожерську лютість та дикість». Без цього, кажу, словами д. Осадчого, багато ще часу мине, доки країна наша стане культурною і людяною землею.

Власне кажучи, в приведеній статті хіба один факт має якусь вартість — щодо спогадів автора з часів панщини, вони нічого цінного для вияснення питання не подають. І що справді значать оті різки або отой канчук, хоч він і немовлятку достався, коли в той вік ганебного кріпацтва і загального безправ'я били старих батьків на очах дітей, коли люди часто й густо помирали під різками, а дівчата та молодиці мусили віддавати свою честь і молодість на поталу? Автор статті згадує також один випадок на ґрунті антиморального звичаю селян дізнаватись, чи молода чесна чи ні? «В шлюбну ніч виявилось, що молода нечесна. Ніхто не захотів слухати, як то вишло це безчестя... і от молоду знайшли на другий день з вірьовкою на шиї на бантині». Правду казати, я зовсім не бачу тут якоїсь особливої селянської лютості та дикості. А хіба ж ми не знаємо, як знущаються над тілом і душею людини особи, що прилучають себе до вищих верств суспільства? Я пригадую отут трагічну історію безщасної графині Міці, що так недавно втопилася в Дунаї, не змігши далі терпіти знуцання свого вітчима, котрий продавав її представникам «золотої молодіжі» для «ненатуральних зносин». Я пригадую сотні і тисячі покалічених існувань на ґрунті порушення дівочької честі у людей культурних, освічених, — і що ж? Невже селяни лютіші й дикіші за тих людожерів, що холодно й обмірковано топчуть під ноги молоде життя? А скільки їх, отих жертв розпусти, самої огидної, знуцання, самого ганебного, серед вищих верств суспільства?! Ні, на цьому ґрунті селяни ніколи не виявляли і не виявляють якоїсь особливої лютості та дикості, хоч би й багато фактів подав д. Осадчий. А коли так, то тільки один факт з цілої статті шановного автора має вартість щодо вияснення культурного рівня нашого села: «4 юня в с. Лопатинцях, Ямпільського повіту, селянин Ільков, повернувшись з торгу, де він продав за сто карбованців пару волів, оддав

гроші жінці... Хлопчик чотирьох літ найшов ці бомажки і порвав їх. Батько, побачивши це, вхопив сокиру і одрубав голову дитині...»

Сумно спиняюсь над оцим фактом і навіть огидливе почуття ворухнуться десь на серці, але я не можу без вагання сказати: «Він винуватий!» — і ми знаємо, може, навіть коронний суд цього не скаже.

Справді, глянемо на цю страшну подію не очима забезпеченої людини і навіть не очима інтелігентного пролетарія, якому гроші — ціна праці, а очима селянина, якому гроші — ціна крові. Без цього ми не зможемо зрозуміти афекту, під впливом якого Ільков убив свого сина, і будемо з огидою казати: «Як? За сто карбованців в убити рідну дитину? Та це ж нелюдська жорстокість, нелюдська жадність!»

Дивна річ! Коли трапляється якась подія на селі, нам перш усього кидається у вічі одно: «Яка некультурність! Убити людину за два карбованці! Украсти пару курей і дістати за це тюрми?!» У нас, бач, у людей культурних, — «Воры, так уж воры, крупные, с кокардами! Крадут, так уж крадут целыми миллиардами!».

У нас убивають за тисячі і сотні тисяч карбованців, — це річ зрозуміла: тут може бути і афект і божевілля, і що хочете! Але зловчинок Ількова з'ясовується тільки дикістю і лютістю.

Отже, і в цій події я бачу тільки афект, тимчасове божевілля, і більше нічого. Селянин Ільков не гроші втерав: він втерав суму пролитого поту і крові, велику суму знущань, кривди утисків, потайних болей, надій і радощів. Це не гроші, а шматочки його тіла; це не сама каторжна праця, а й душевні муки! Д. Осадчий, мабуть, добре знає, як селяни заробляють гроші по панських економіях — я міг би розказати, як заробляють гроші політики в Таврії, на Дону й на Кубані.

Буває, що тутешні «нивы зрелыя» випалить пекуче сонце, а «мурава лугов» простелеться «ковром» тільки в думці школяра, котрий на той час вчитиме відомий вірш Нікітіна, — отоді кубанцям і самим нема де заробити, а зайшлих, політиків, де-не-де стрічають кілками. А вже 1905 року в селі Іванівці на Кубані інгородні втопили в ставку 11 чоловік заробітчан, «щоб ціни не збивали». Це вже не жарти, коли люди за шматок хліба накладають своїм життям. Нічого й казати, яку вартість мають оті зароблені гроші для чоловіка, і є з чого збожеволіти,

коли б ті гроші хто вкрав або знищив. На жаль, газети не подають відомостей про матеріальне становище Ількова, а то б ми зрозуміли його антиморальний хижий вчинок.

Так само вищезгаданий допис нічого не каже і про те, як почував себе безщасний батько, коли опам'ятався. Але й без цих подробиць убивство сина батьком за гроші не є вже якимсь спеціально селянським гріхом: хроніка кожної газети багата на звістки про такі ж події в культурних сім'ях, «не диких і не лютих». Та хоч би й так! Хоч би й убив селянин Ільков свого сина тільки через свою дикість та лютість, все ж цей факт є відокремленим, виключним, а не звичайним фактом селянського життя, і пристосовувати його до «нелюдяної бійки» дітей ніяк не можна. За часи свого перебування на селі я переконався, що селяни все більше й більше гублять віру в чудотворну силу бійки.

Колись, було, записуючи сина до школи, батько казав: «Лупцюйте його на чім світ стоїть,— він у мене сибірний!» — а то ще й по потилиці дасть йому тут же при вчителю, мовляв, шануйся! Нині уже кажуть: «Бийте його, коли треба: я дозволяю і жалітись не буду!» Оці слова показують, що навіть селяни стали вважати ненормальною і признають право на бійку тільки за батьком. Батько може, батько дозволяє, а чужому зась! Я вірю, що згодом і це ганебне батьківське право зникне зовсім, бо останні роки уже доводиться бачити молодих батьків, котрі, записуючи дітей до школи, просять: «Ви ж помістіть його до такого вчителя, щоб не бився і не кричав дуже, а то воно у нас тихеньке та полохливе: як налякаєш його, то воно тоді й слова не промовить!»

От ці факти кажуть нам, що вславлена селянська лютість та дикість зовсім не мають коріння в плоті і крові селян: це тисячолітня полуда на їх серці, та й тільки. І коли вже писати про оборону дітей, то не слід забувати і про батьків їх,— адже й батьки були дітьми і діти стануть батьками. На мою думку, в селах над дітьми знущуються батьки й старші навіть далеко менше, ніж знущалися й тепер знущуються над батьками їхні батьки й старші, і коли сільська інтелігенція повинна обороняти дітей від бійки, то в такій же мірі вона повинна обороняти й дорослих дітей — селян — від знущання, повинна знищити право дужого, котре має такий міцний ґрунт на селі. Право дужого і право багатого стало селянським народним звичаєвим правом, і хто ж, як не

сільська інтелігенція, підтримує його? Мені довелося раз дізнатись про такий випадок: робітник сказав учителю «ти»; учитель образився й почав лаяти його «сволоччю», «скотиною»; робітник почав кричати: «Стану я всякому «викать»,— ти більшого й не заслужуєш. Велике цабе!» Волосний суд присудив робітника на 7 день до буцегарні за образу вчителя. А ну нехай би учитель сказав робітнику «ти», а той вилаяв його «сволоччю»?

Я пригадав перший-ліпший випадок, але він веде за собою цілу низку інших, яскравіших, і кінець кінцем мусимо визнати, що ми всі ганебно підтримуємо в стосунках з селянами право багатого, право дужого.

Хто не знає, що волосний суд, писаря, старшину треба підмогоричити, щоб виграти справу? Кому не відомо, що волость за гроші усе зробить, бо в особах старшини, писаря, суддів селяни вибирають на свою голову не слуг, а господарів, котрі уже й «кумпанію» ведуть з людьми «образованими»? От вам плодючий ґрунт, на якому зростають такі перлини народної мудрості, як от: «не підмажеш — не поїдеш», «з дужим не борись, з багатим не судись», «уріж поли, та й тікай від пана».

Селянське життя само найкраще доводить, що проти нелюдської бійки дітей на селі можна боротись тільки одним: знищенням наслідків кріпацтва, заведенням на селі доброго ладу. Не можна сказати селянинові: «гріх бити», доки його самого б'ють і пригноблюють! Не можна сказати: «гріх красти», доки його самого обкрадають! Так само не можна й усі провини селянина становити на карб його лютості та дикості, доки ті ж провини можна знайти і в людей освічених.

СЕЛО УСПЕНСКОЕ

*Открытое письмо священнику села Успенского
Кубанск. области, о. Павлу Протасову*

С первого дня появления своего в селе Успенском вы, отче, обнаружили самое трогательное любопытство по отношению к моей особе и подчас не брезгали даже расспрашивать прислугу о моем образе мыслей. Столь лестное ко мне ваше внимание я считал проявлением особенной любви к собиранию биографических сведений и вообще склонностью к научным занятиям, хотя меня крайне удивляет способ добывания материалов, так сказать, с черного хода.

К моему величайшему удивлению вы оказались недостаточно серьезным исследователем и все, что узнавали от досужих кумушек, сразу же выпускали в свет в собственном издании, с дополнительными иллюстрациями. Смею вас уверить, отче, что вы введены в заблуждение и совершенно напрасно изображаете меня революционером-заговорщиком, приписывая мне деяния, слова и мысли, которых я не совершал, не говорил и не думал. Людям близким мне и всей той успенской бедноте, среди которой я работаю, я известен только как скромный публицист и культурный работник-учитель,— но вы и ваши сытые приятели упрямо прищипливаете ко мне чужой ярлык и прищипливаете очень усердно. По крайней мере, когда те «почтенные люди», к голосу которых вы всегда прислушивались, учинили в селе бунт и пришли к вам просить вашего пастырского благословения, чтобы ударить в набат и расправиться с «революционерами», тогда уже и мое имя упоминалось среди остальных. Властью вам не данною вы разрешили бить тревогу, и мы имели удовольствие слушать, как агитаторы подстрекали толпу к убийству, уверяя, что и служители божии против этого ничего не имеют, и сам спаситель скажет: «Собаке собачья смерть». К счастью, благоразумие одержало верх и виновник трезвона очутился в кутузке. (Я не о вас говорю, а о том, кому вы разрешили трезвонить).

Эти события наглядно показывают, как, выражаясь корректно, неудобно опубликовывать недостаточно проверенные сведения, и я спешу исправить ваши ошибки.

1) Вы утверждаете, что каждую ночь в окнах вверенной мне школы движутся какие-то тени, и рассказываете всем, будто в школе по ночам устраиваются революционные собрания. К сожалению, я не имею обычая ходить по ночам под чужими окнами, иначе мог бы по желанию наблюдать движущиеся тени в любом доме. Но, разумеется, надо иметь много смелости, чтобы каждую тень считать революционной. Что касается теней, обративших на себя ваше благосклонное внимание, да будет вам, отче, известно, что они принадлежали ученикам 4-го и 5-го отделения, ночевавшим в школе почти каждую ночь, и если бы вы знали, отче, как они смеялись над вашими измышлениями!

2) Из любви к искусству вы говорили, что я имею специальных агентов, которые записывают крестьян

«в революцию»... Как я ни расположен к вам, но, к сожалению, должен сознаться, что вам очень далеко до успенских баб: те прямо говорят, что я накладываю на людей «антихристову печать».

3) Со слов досужих кумушек вы уверяете, будто в школе под предлогом кредитных операций устраивались революционные чтения. Позвольте исправить маленькую неточность: чтения эти называются не революционными, а народными, и устраивались они с разрешения г. атамана отдела; книги для чтения и картины к ним получал я из «Лабинского комитета попечительства о народной трезвости». И все же люди, шныряющие под окнами, пытались уверить всех, что эти чтения революционны, пытались даже прекратить их насильно, пока г. атаман отдела не предписал волостному старшине привлечь их к ответственности. С вашей стороны, отче, совсем не остроумно идти по их следам.

4) Вы интересуетесь вопросом, почему я не говел? Это я уж совершенно не понимаю: разве вы считаете настоящим говением только говение у вас, в вашей церкви? Да будет же вам известно, что я говел и говею, в чем вы могли бы удостовериться, просмотрев исповедные книги Успенской, Владимирской, Деркачевской и Полтавской церквей. Быть может, вы хотели знать, почему я у вас не говел? Охотно отвечу! Потому, что к величайшему моему прискорбию я считаю вас недостойным служителем Божиим. Потому, что вы служите не богу, а мамоне. Потому, что вы в погоне за пяточком даже за исповедь установили плату. Потому, что церковь есть храм Божий, а не сыскное отделение. Потому, что исповедь есть таинство, а не сыск. Потому, что, если хотите, я назову лиц, которые после вашей исповеди дали слово больше у вас не исповедываться, находя такую исповедь профанацией религиозного чувства.

Надеюсь, вы меня, отче, понимаете и не потребуете дополнительных разъяснений. А если они нужны вам, я с величайшей готовностью их опубликую.

5) Вас интересует вопрос, почему моя жена не говела? Хотя это уже к моей биографии не относится, но из вежливости охотно удовлетворю ваше любопытство: потому, что, исповедуя порядочных женщин, вы имеете склонность вступать с ними в пикантные разговоры, — например, интеллигентной скромной девушке предлагаете вопрос: не занималась ли она блудом?

6) Вы пугаете меня тем, что на месте вашего прежнего служения учитель полетел, не угодив вам. Совершенно серьезно уверяю вас, что я летать не умею и с этой стороны не могу сделать вам приятное.

7) Ваша внимательность ко мне простирается до того, что вы обещаете на следующий год завести новые порядки во вверенном мне училище, например, изменить порядок посещения детьми церкви. Очень благодарен вам за это, но позвольте вам сказать, что я как-нибудь обойдусь без вас.

Я с своей стороны тоже хотел бы помочь вам установить более приличные порядки в сфере вашей деятельности, но, как человек воспитанный, твердо знаю, что порядочные люди не в свое дело носа не суют.

8) Если вы и впредь будете заниматься собиранием материалов для моей биографии, я готов оказать вам возможное содействие и с удовольствием буду делать соответствующие разъяснения в целях восстановления истины.

Готовый к услугам заведующий успенским 2-м клас. училищем

Филипп Капельгородский

НЕТ ЖИТЬЯ ОТ ДОНОСЧИКОВ

Высылка из пределов Кубанской области за последнее время стала излюбленным орудием в руках темных дельцов, оперирующих в селах над пролетаризацией крестьян; высылают кулаки-мироеды неугодных им лиц, мешающих опутывать сетями крестьянство. Эти господа открыто угрожают высылкой даже людям, совершенно непричастным к политике, и преуспевают в этом, благодаря доверию администрации.

Приемы высылки до необычайности просты: наметив жертву, рыцари сыска сговариваются меж собой и каждый подает донос в какую-нибудь подлежащую инстанцию, ссылаясь на остальных, как на свидетелей.

«Подлежащие инстанции» назначают расследования, ограничивающиеся допросом указанных свидетелей, и жертва отправляется в места не столь отдаленные. По этому шаблону фабрикуются высылки среди крестьян.

В одном из наиболее многолюдных сел вблизи Армавира образовался специальный кружок, имеющий связи с армавирским подотделом с(оюза) р(усского) на-

рода, так как некоторые члены кружка состоят союзниками. Кружок собирается по ночам, опасаясь крестьян, в хате своего лидера и вырабатывает план действий. Чтобы судить о деятельности этого союзнического «суб-подотдела», достаточно ознакомиться с составом его.

Лидер — бывший старшина, судившийся за подлог векселей, а члены — местный торговец тайной водкой, три раза арестованный при волостном правлении и раз при отделе за оскорбление пьяного; зачинщик всех погромов, находившийся под следствием за призыв к самосудам, пропойца, сидевший три месяца в тюрьме за изувечение арестанта, пьяница, учинявший погромы, торговцы тайной водкой, недавно выпущенные из тюрем убийцы и т. д. и т. п. С ними считаются, село их ненавидит, но боится и потому терпит.

Кружок желает поставить своего кандидата на должность старшины, чтобы окончательно развязать себе руки, и потому повел атаку против ненавистного ему старшины М. С. Сахно, бессменного выборщика от крестьян Лабинского отдела. Самые нелепые доносы посланы атаману отдела, начальнику области и министру внутренних дел. Сахно уволили и назначили расследование. Каково же было негодование всех честных крестьян, когда они узнали, что доносчики, заранее сговорившись, нагло подтверждают нелепицы, ими же выдуманные, стараясь выставить Сахно агитатором.

Сотни, тысячи готовы показать противное, но их не спрашивают, считаются только с доносчиками. По слухам Сахно предстоит арест и высылка без суда.

До какой степени обнаглели дошли доносчики, можно судить по тому, что своими показаниями они торгуют. Местному «кандидату в трактирщики» понадобилось устранить своего конкурента. Он предложил ему 100 руб., требуя, чтобы тот отказался от предоставленного ему права на открытие трактира, а в противном случае грозил «выслать» его из области.

Соглашение не состоялось и «кандидат» подал донос, а «патриотический кружок» взялся доказать его.

Следствие ведется за следствием, высылка ведется за высылкой, и власть оказывается пешкой в руках кучки пропойц, сводящих свои личные счеты, и услужливо устраняет неугодных им лиц, оставляя без внимания жалобы обывателей...

Жутко жить.

ПРИМІТКИ

ПОВІСТІ

«Записки семінариста» (Хроніка). Твір в основному написано у травні—вересні 1909 р. в армавірській тюрмі. III—IV розділи були надруковані в кн. 6, 7, 8 «Літературно-наукового вісника» за 1910 р. Готуючи до друку «Вибрані твори» (Харків, «Рух», 1932), письменник відновив I—II розділи хроніки за рукописом, що випадково зберігся в тюремному зшитку армавірської тюрми. При цьому автор значно переробив твір, назвавши Полтавську духовну семінарію її власним іменем (в «ЛНВ» вона була названа «Н-ською»). VII розділ хроніки був написаний заново 1930 р. Свого часу через цензурні умови він не міг бути надрукований, а оригінал його загинув разом з усім архівом автора в Ставрополі в серпні 1918 року.

Подається за текстом видання: Пилип Капельгородський. Твори. К., Держлітвидав України, 1961.

«Ашхаду» (Повість). Написана 1916 р. в Тереклі-Мектеб—центрі Караногаю, де автор прожив понад сім років. Вперше надрукована у виданні: П. Капельгородський. Вибрані твори. Харків, «Рух», 1932.

Подається за текстом видання: Пилип Капельгородський. Шурган (Роман, повісті). К., «Дніпро», 1969.

Готуючи 1931 р. повість до друку, П. Капельгородський додав до неї «Післяслово», в якому зокрема сказано:

«Було б незручним на кільканадцятomu році революції залишити без післяслова цю повість, писану 1916 року й досі не друковану. Автор показав тут шматочок дивовижного, стародавнього життя, що й натеper залишився нам у спадщину. Ще й більше того: автор узяв на себе сміливість списати всю повість з натури. Перед нами—справжні живі люди, з своїми справжніми прізвищами. Автор знав бідолашну Отарбіке, мав сутички з темними героями цієї повісті, кадіями, старшинами, письменними перекладачами і т. п. Де хто з них, може, й тепер переховується по степових кишлаках від справедливої кари... Зрозуміло, виникає питання: як це все було й що сталося з дійовими особами, з цілим Караногаєм після революції?»

Караногай—своєрідна країна патріархального побуту поміж ріками Терекom і Кумою, на березі Каспійського моря. Після розпаду Золотої Орди караногайці довгий час жили в Дагестані, за Сулаком, під державою шамхала тарківського. За Петра Великого вони

перейшли звідти до піскових степів, де мандрують і тепер. «Кара» ногайці, або «чорні», непривілейовані ногайці були бідняцьким, так би мовити, наймитським племенем поміж войовничих народів Малого й Великого Ногаю. У них не було своїх мурз (князів), і вони не брали участі у войовничих походах ногайських орд. Тим-то вони збереглися від погрому, заподіяного колись ногайцям від самодержавців всеросійських, і надовше заховали свій старовинний побут. Їм залишили право управлятися власними законами та звичаями.

Фактично це право призвело до безоглядного панування родових старшин, кадіїв і «почесних стариків» та до такого ж безоглядного грабінництва від російського начальства, що в його віданні був Караногай...

На жаль, Жовтень прийшов до караногайців нескоро. Після революції, за Керенського, владу в Караногай захопили Шахтемір Ярболдієв, Капай Сетиков та інші сумнівні герої сумного минулого. Потім прийшов бандитизм, денікінщина, загибель в пісках від шургану цілої Червоної Армії, знов бандитизм. Ставку Тереклі-Мектеб з багатющим і цікавим 150-літнім архівом спалено.

Нарешті Жовтень докотився й до степів. Старі шахраї перемерли або дістали заслужену кару. Караногай вступив на шлях блискового розвитку в радянських обставинах, дістаючи широку допомогу з центру. Уже не три, а дванадцять артезіанів викопано тепер у безводних степах. Уже не шість аулів сіли на землю, а вся караногайська біднота об'єднана в колективи. Уже не дві школи має Караногай, а в кожному аулі. І колишній патріархальний лад із кадїями, старшинами, «почесними стариками» залишився тепер тільки в сумних спогадах та в оцій моїй повісті. Сільради, колгоспи, партійні й комсомольські осередки повели Караногай новими шляхами, спільними для всього СРСР.

Пам'яті бідолашної Отарбіке й тисячам інших затоптаних ада-тами й шаріатом караногайських жінок присвячує автор останню звістку, що караногайська жінка остаточно скинула тастар (чадру) і в загсі, в дагестанських зборах, у громадській роботі знайшла розв'язання своєї долі.

Караногай вступив у сім'ю радянських народів, як рівноправний член її».

«Непорозуміння» (Повість). 1928 року письменник написав у м. Полтаві сатиричну повість «Непорозуміння». Вперше надрукована в журналі «Червоний шлях», 1930 р., № 1.

Подається за текстом видання: Пилип Капельгородський. Шурган, 1969.

ОПОВІДАННЯ

«За що мене арештовано» (З вуст М. Ф. Дяченка). Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, 29 липня.

Подається за першодруком.

«Милостивий маніфест». Вперше надруковано в газ. «Рада», 1906, 5 листопада. Написано 1906 р., 15 жовтня. Коноково. Село Успенське на Кубані. Подається за першодруком.

«До государя». Вперше надруковано в газ. «Рада», 1908, 29 січня. Написано 1908 р., 20 січня. Подається за першодруком.

«На селі». Вперше надруковано в газ. «Рада», 1907, 21 червня. Дата написання твору невідома.

Подається за першодруком.

«Червоноармієць». Вперше надруковано в додатку до газети «Більшовик Полтавщини» — літературному ілюстрованому журналі «Наше слово», 1928, № 2. В 1931 р. у серії «Військова художня бібліотека» (ДВОУ — «На варті», Харків, 1931) оповідання вийшло окремою книжечкою під назвою «Червоноармієць Кучеренко». Готуючи оповідання до окремого видання, автор вніс чимало виправлень і вставок у журнальний варіант, зокрема, зробив примітку, в якій засвідчив, що в цьому сумному оповіданні від слова до слова передано трагічну, але правдиву історію; автор мав навіть фотокартку мученика і знав його могилу. Письменник тільки «дозволив собі перенести дію з-під Полтави до Лубен, щоб також правдиво змалювати триденну облогу міста від денікінців».

Подається за виданням: Пилип Капельгородський. Твори, 1961.

«Дід Явтух». Вперше надруковано в журналі «Наше слово», 1928, № 6.

Подається за виданням 1961 року.

П'ЄСИ

«Чарівна сопілка». Дитяча п'єса-фєсерія на одну дію. Вперше надруковано окремим виданням у серії художньої літератури «Бібліотека юного Спартака», ч. 51. Державне видавництво України, 1923. Начпедкомом Головоцвиху УСРР «рекомендована до вжитку в установах соціального виховання». Композитор Ян Ступка написав до п'єси музику у вигляді п'яти пісень-монологів. П'єса була поставлена на багатьох міських і сільських сценах України.

Готуючи п'єсу до перевидання, автор на побажання рецензента зробив невеличку вставку, яку ми внесли до цього видання.

Подається за першодруком.

«Праця». П'єса написана 1924 р. Автор, ремствуючи на те, що його «писанням якось не щастило побачити широкий світ», у перед-

мові до «Вибраних творів» 1932 р. зазначив: «П'єса «Праця» ухвалена до видання, загинула вісім років тому в ДВУ». Значно пізніше вона знайшлася: її зберегла дочка письменника Надія Пилипівна Капельгородська-Кавалерідзе. На титульному листі п'єси автор в дужках зробив такий напис: «1924 року ДВУ ухвалило її до друку і... загубило. У мене залишилося тільки повідомлення та рецензія Ю. Смолича». З тексту п'єси видно, що рукопис відредаговано і червоним чорнилом розмічено шрифти. Друкується вперше.

Подається за текстом цього машинопису.

ГУМОРЕСКИ

Свого часу (1924—1928) всі вони друкувалися в газетах «Червона Лубенщина», «Більшовик Полтавщини», «Робітник», «Комуніст», журналі «Червоний перець». Тоді ж письменник опрацював та художньо узагальнив кілька десятків найкращих гуморесок і фейлетонів та видав їх у вид-ві «Плужанин» в гумористичній серії «Весела книжка».

«Гей, не дивуйте, добрі люди, що на Україні повстало...», «Незаможники», «Єдина, святая, соборная...», «Не вклонюся багачу, бо сам собі молочу», «Без кадила й кропила» друкуються за текстами збірки «Гей, не дивуйте...» («Жовтневі гуморески»), Х., «Плужанин», 1927.

«Прейскурант отця Максима», «Дивен бог во святих своїх», «По-євангельському», «Боги погоріли» подаються за текстами збірки «Прейскурант отця Максима», Х., «Плужанин», 1929.

«Лікнепу треба» друкується за текстом збірки «Роздайсь, море», друге видання, Х., «Плужанин», 1929.

«Ой колись ми панували...» (*Сон куркуля Дереземлі*), «Знищити як клас», «Середнячок», «Хазяйська електрокультура» подаються за текстами видання: Пилип Капельгородський. Твори, 1961.

«Богородиця на цепу». Вперше надрукована в газеті «Більшовик Полтавщини», 1926, 21 серпня.

Подається за першодруком.

ПОЕЗІЯ

ІЗ ЗБІРКИ «ВІДГУКИ ЖИТТЯ»

У вступній статті до «Вибраних творів» 1932 р. Пилип Капельгородський зауважив: «Почавши писати вірші на шкільній лаві 1900 року, я подав їх до друку 1902 року (альманах «Нова рада»

М. П. Старицького). Але через хворобу редактора вони побачили світ тільки 1908 року, по його смерті.

Не дочекавшись відповіді від М. П. Старицького, а все ж не втрачаючи надії на те, що вони колись-таки будуть надруковані, 1904 р. поет-початківець наважився звернутися до І. Я. Франка з листом такого змісту: «Високоповажний Добродію! Я звертаюсь до Вас з своїми віршами в тій надії, що, може, і моя краплина не пропаде, а згодиться. Ви самі поет і, певно, знаєте, як трудно перший раз віддавать вірші до друку: того я і не боюсь віддавать їх до Ваших рук. Правда, вірші — «Моїй дружині», «В негоду», «З Лермонтова», «Весіння мелодія» і «Старій людині» друкуються М. П. Старицьким, — але ще тільки друкуються. Коли Ваша ласка, дайте звісточку, чи приймете мої вірші: тоді можна буде прислать ще чимало дрібниць. З справжньою повагою П. Капельгородський», (Автограф листа зберігається в рукописному фонді Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 3335).

Нам невідомо, чи відповів І. Я. Франко на листа початкуючому поетові, але вірші П. Капельгородського в «Літературно-науковому вісникові» почали з'являтися лише з 1907 року. «Тим-то,— писав П. Капельгородський у згаданій передмові,— за початок своєї літературної діяльності я вважаю 1905 рік, коли вийшла з друку збірка тодішніх початківців «Перша ластівка». По ній я друкувався в альманахах «Розвага», «Досвітні огні», «Терновий вінок», «З неволі», «Українська муза» та в журналах «Рідний край», «Вільна Україна», «Нова громада», «Рада», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Світло». А проте моїм критикам важко було б виявити з цих усіх джерел справжнє моє письменницьке обличчя, бо, мабуть, колишні мої опікуни нікого так не шматували й не різали, як мене. З цих причин і збірка моїх юнацьких віршів «Відгуки життя» (1907) не є цілком правдивий відбиток моєї творчості. Її видано накладом приватної людини з того лахміття, що залишилось по мені після «батьківської опіки»...

Сталося все це так. Висланий 1902 року з Полтави, я працював на Кавказі без живих взаємин з літературними діячами. До літератури йшов помацки, самотужки, через хащі цензурних олівців і редакторських ножиць. Вони zakresлювали й вирізували всі самотутні пагінці й колючки, заповнюючи прогалини гладенькими фразами та підганяючи автора під загальне тавро просвітянства.

Щоправда,— широко зізнавався поет,— виховуючись на зразках старого народницького письменства, я й сам не міг почати свого письменницького шляху поза народництвом. Від нього — всі мої перші школярські спроби, юнацькі вправи, початкові вірші. Проте вже й на перших кроках я всім своїм еством поривався на шлях ре-

волюційного світосприймання й діяння... а мене безцеремонно чепурили, стригли й причісували під просвітянську гребінку».

Зважаючи на це, всі тексти поезій збірки «Відгуки життя» звірено з авторським примірником цієї збірки, де рукою поета внесено ряд виправлень і доповнень, а також з машинописною збіркою «Від зоряних ранків — до сонячних днів», що її П. Капельгородський підготував до видання з нагоди двадцятип'ятиріччя своєї літературної діяльності і містить вибрані твори з поетичного доробку поета за 1905—1930 роки. До цього тому дібрано деякі поезії з «Відгуків життя», в окремі тексти внесено авторські виправлення. Переважна більшість віршів подається за виданням: Твори. К., Держлітвидав України, 1961.

«Відгуки життя». Вперше надруковано в однойменній збірці. Дата написання твору — 1906 р. Автограф не зберігся.

«До Кобзаря». Вперше надруковано у збірці «Відгуки життя». Написано 1905 р.

«Бережким порадникам». Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. IV. У вірші була така кінцівка:

Боягузам і недбалим
поклик гордий кинем ми:
або лад оцей повалим,
або ляжемо кістями!

Як слушно зауважив автор, «ці рядочки, звісно, не пасували до просвітянського спрямування «Рідного краю» та «Нової громади». Тому їх замінили рядочком шаблонних крапок. В авторському примірнику збірки «Відгуки життя» письменник поновив вилучену строфу із зошита, додавши при цьому: «Цензура» викреслила рядки. М. Стельмах відновив цю строфу за текстом машинописної збірки: «Від зоряних ранків — до сонячних днів». Вірш написано 1906 р.

Подаємо за виданням: Пилип Капельгородський. Твори. 1961.

«Під бурю». Вперше надруковано в збірці «Відгуки життя». Подається за першодруком. Вірш написано 1907 р.

«Не сумуй». Вперше надрукований у журналі «Рідний край», 1906, № 49. Подається за збіркою «Відгуки життя».

«Буревісник». З *Горького*. Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. XII. В авторському примірнику «Відгуків життя» автор зробив деякі виправлення, зокрема, замінив перші два рядки другої строфи:

То черкнувши шумовиння,
То сховавшись аж за хмари...

Вони поліпшують переклад. Дата написання твору невідома.

Подається за виданням 1961 року.

«Голод». Вперше надруковано в газеті «Рада», 1906, № 90, 29 грудня. Вірш написано 1906 р.

Подаємо за першодруком.

«Ніч чю». Вперше надруковано в журналі «Рідний край», 1907, № 10. Включаючи вірш до рукописної збірки, автор зняв другу строфу.

Подається за текстом видання 1961 року.

«Пісня женців». Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1907, кн. VII. Подається за текстом видання 1961 року. Дата написання — 1907, 5 січня.

«В рідному селі». Вперше надруковано в збірці «Відгуки життя». Готуючи вірш до перевидання у збірці «Від зоряних ранків — до сонячних днів», автор докорінно переробив первісний текст, створивши, по суті, нову редакцію вірша. При цьому двадцять сім рядків було вилучено зовсім, а кілька рядків перероблено, в тому числі й передостанній, спотворений цензурою.

Подається за текстом видання творів 1961 р.

«Не журись». Вперше надруковано в збірці «Відгуки життя».

Подається за першодруком. Написано 1907 р.

«Плугатар». Вперше надруковано в збірці «Відгуки життя». В машинописній збірці автор вніс незначне виправлення.

Подається за текстом видання 1961 року.

ІЗ ЗБІРКИ «ВІД ЗОРЯНИХ РАНКІВ — ДО СОНЯЧНИХ ДНІВ»

Цю збірку П. Капельгородський підготував до двадцятип'ятиліття своєї літературної праці 1930 року. Вона була ухвалена до друку, але з невідомих нам причин свого часу так і не побачила світу. До збірки (122 сторінки машинопису) включено близько ста віршів, які згруповані самим письменником за розділами. Незначну частину поезій збірки (26 віршів) Михайло Стельмах включив до однотомника «Творів» П. Капельгородського 1961 року.

І. «На світанку» (1905—1907)

Поезії, що ввійшли до цього розділу, друкувалися в журналах «Рідний край», «Нова громада», в газетах «Громадська думка», «Громадський голос», «Рада» та в збірці «Відгуки життя».

«Не стріляй!» Історія створення та публікації цього вірша надзвичайно цікава. Як на нашу думку, його слід було б включити до наступного, II розділу, але будемо дотримуватись волі автора.

Спочатку П. Капельгородський написав вірш «Не вбивай!», у якому передав гнітючу картину тогочасної дійсності, що настала після придушення революції 1905—1907 рр. і розгулу столипінської реакції,— підозри, переслідувань, жахливих наслідків масових арештів, репресій і страт, моторошних картин чорносотенних погромів і каральних експедицій, що їх бачив поет у «замордованому краї» — «Кров і кров!.. Ціле море кругом!..». Безліч трупів невинних людей. Він закликає солдатів: «Досить крові і сліз!.. Не вбивай!» Після публікації вірша «Не вбивай!» у збірці «Відгуки життя» поет докорінно переробив його, створив, власне, другий варіант вірша. Зберігши і форму, й суть його, поет дав не тільки нову назву — «Не стріляй!», а й чіткіше прояснив зміст, підсилив кінцівку, надав йому більшого оптимізму й одверто революційного характеру.

Вперше П. Капельгородський видрукував вірш «Не стріляй!» на гектографі й нелегально розповсюджував його серед військових частин під Армавіром, присланих на придушення повсталих робітників і селян. Та гектограф із фарбами сховати у школі, де жив і працював письменник, було важко, тому перенесли його до надійного гончара. Місцеві чорносотенці запідозрили його в «конокрадстві» й спровокували успенських селян до самосуду й погрому. Озвірілий натовп увірвався до сарая, все перевернув і під сіном замість конокрадів здибав... гектограф, а на свіжозвареній масі гектографа досить чітко вирізнялися рядки шойно тиснутого вірша «Не стріляй!». На щастя, і чорносотенних молодчиків, і жандармерію пощастило обдурити, але «друкарня» змушена була припинити існування.

Тоді поет надіслав вірш «Не стріляй!» у Полтаву до журналу «Рідний край» з проханням опублікувати його за умови: краще повернути, аніж друкувати у спотвореному вигляді. Редактор журналу М. Дмитрієв відповів: «Вірша треба було містити в ближчому ж числі; та й досі у нас усі виправки звичайно робилися в редакції, а вірші можуть повертатись хіба по бажанню автора. Щоб виправка була якнайбільш компетентною, її звичайно робить Панас Мирний. «Не стріляй!», звісно, не може піти: одішліть його до Львова. ...В земстві й по городах позначилась така реакція, що скрізь нищать усіх, хто тільки самостійно міркує... «Рідний край» загрожують закрити... треба мати на увазі ці тяжкі обставини, щоб зберегти «Рідний край»... Часи тепер дуже тяжкі, може, надалі будуть кращі. Прихильний до Вас редактор «Рідного краю» М. Дмитрієв».

Ще раніше П. Капельгородський написав на цю ж тему вірш російською мовою «Довольно!» й 10 серпня 1906 р. опублікував його в газеті «Кубань». В ньому поет гнівно картав «героев бесславных сражений», котрі вбивали й вішали своїх же братів і сестер. Доречно і цікаво зіставити вірші П. Капельгородського «Не стріляй!» і «Довольно!» із записом В. Маяковського з приводу подібних вір-

шів: «Приїхала сестра з Москви. Захоплена. Нишком дала мені папірці. Подобалось: дуже ризиковано. Пам'ятаю й досі:

Опомнись, товариш, опомнись-ка, брат,
Скорей брось винтовку на землю...

Це була революція. Це було віршами. Поезія і революція якось об'єдналися в голові» (Советские писатели. Автобиографии в двух томах, т. II. М., Госиздат, 1959, с. 64).

Все ж П. Капельгородський скористався з поради М. Дмитрієва й спробував надрукувати вірш «Не стріляй!» у «Літературно-науковому віснику». Надсилаючи його за кордон, поет писав І. Я. Франкові: «Шановний Добродію п. Редактор «Літ.-Н. В.»! Я звертаюся до Вас з проханням надрукувати якнайскоріше мій вірш «Не стріляй!», коли він буде ухвалений. Криваві події мало не криваві сльози викликають. Хочеться на весь мир крикнути: не стріляй! Але змоги немає. Редакції наших часописів бояться друкувати. Буду дуже, дуже вдячний за допомогу. З щирим ушануванням П. Капельгородський...» (Рукописний фонд Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1902).

Певно, І. Франкові сподобався вірш, бо Каменяр не змінив у ньому «ані титли, ніже тії коми», а лише власноручно переставив поетове прізвище знизу вгору, над віршем. Проте, вірш «Не стріляй!» не побачив світу і в цьому часописі. Тоді П. Капельгородський надіслав кілька поезій до літературного збірника на користь вологодських засланих «З неволі» (Вологда, «Запомога», 1908), куди включив і вірш «Не стріляй!». Отам він уперше й був опублікований. На жаль, цей збірник згодом конфіскувала цензура. Лише після Великого Жовтня вірш «Не стріляй!», значно доопрацьований і вдосконалений, був включений до масових читанок і хрестоматій.

Подається за текстом видання 1961 року. У зшитку армавірської тюрми зберігся чорновий автограф вірша «Не стріляй!».

«1902 рік на Полтавщині». За життя поета вірш не був надрукований, мабуть, із цензурних міркувань. Автор включив його до рукописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів». Вперше побачив світ у виданні 1961 року.

Подається за текстом цього видання. Дата написання невідома.

II. Років утисків і журби (1907—1908)

«Не спи — вартуй!» Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1909, кн. IX під назвою «Вечером». Вірш складається з десяти строф. В рукописній збірці, укладеній автором з поезій, написаних до Великого Жовтня, з автобіографічною довід-

кою, але без назви, цей вірш складається з шістнадцяти строф і має багато змін порівняно з тим, що надрукований у «ЛНВ».

Готуючи вірш до видання у збірці «Від зоряних ранків — до сонячних днів», автор зняв дев'ять строф, докорінно переробив його і створив, власне, новий варіант, давши й нову назву: «Не спи — вартуй!». Подаємо за виданням 1961 року.

«Не можу мовчати». За життя поета вірш не друкувався напевне з цензурних міркувань. У рукописній збірці цей вірш, що складається з одинадцяти строф, записаний під назвою: «Не можу не думати». Рукою автора первісний заголовок закреслений і вписана нова назва: «Демократам».

Включаючи цей вірш до машинописної збірки, автор вніс ряд суттєвих правок, вилучив одну, мало змістовну строфу, а також дав нову назву творові: «Не можу мовчати». Під цією назвою, з урахуванням усіх авторських виправлень, М. Стельмах включив цього вірша у видання «Творів» письменника 1961 р.

Подається за текстом цього видання. Зберігся автограф цього вірша.

III. *Із-за ґрат і мурів (1909—1910)*

«З неволі». Вірш написано 27 серпня 1909 р. в армавірській тюрмі, переданий на волю нелегально. Вперше надрукований у «Літературно-науковому віснику», 1909, кн. VII. Зберігся автограф вірша у зшитку, «прошнурованому, пронумерованому і тюремною печаткою пропечатаному».

В авторському примірнику «ЛНВ», кн. VII, 1909 р., у вірші «З неволі» рукою поета внесено такі правки: в останньому рядку першої строфи слово «можете» виправлено на «будете». Перші два рядки останньої (4-ї) строфи перероблено таким чином:

І в тюрмі я зберіг почування свої,
Хоч майбутнім живу та минулим...

Подається за текстом видання 1961 року.

«З а ґ р а т а м и». Написано у квітні 1909 р. в армавірській тюрмі. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1909, кн. VIII, під назвою «З тюремних мотивів». У зшитку армавірської тюрми зберігся автограф цього вірша, яким, власне, й відкривається зшиток.

Подається за виданням 1961 року.

«F a t a m o r g a n a». Написано 1 серпня 1909 р. в одиночці армавірської тюрми. Нелегально передано на волю і вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1910, кн. VI. Власне, надруковано було тільки половину вірша — останні дванадцять ряд-

ків редакція вилучила. Ремствуючи на фальшування і спотворення поетових думок у «Літературно-науковому віснику», автор у передньому слові до видання своїх «Вибраних творів» 1932 р., зокрема, писав: «Прикладом, з мого вірша «Фата моргана» він вирізав його основу — кінцівку. Вийшла не «Фата моргана», а якась тюремна іділія».

Готуючи до видання збірку «Від зоряних ранків — до сонячних днів», автор поновив вилучені дванадцять рядків кінцівки вірша за зшитком «арештанта армавірської тюрми Капельгородського».

Подається за виданням 1961 року.

«Н о к т ю р н». Написано 15 вересня 1909 р. в армавірській тюрмі. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1910, кн., IV, під назвою «Ніч». Включаючи вірша до машинописної збірки, автор дав йому нову назву — «Ноктюрн». У зшитку армавірської тюрми зберігся автограф цього вірша.

Подається за текстом видання 1961 року.

«С т а р і й м а т у с і — з - з а г р а т». Написано 7 вересня 1909 р. в армавірській тюрмі. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1911, кн. X, під назвою «Матері» без однієї строфи. Ось ця строфа:

Мамо-голубко! Щасливому всюди
Гарно і радісно жить:
Він і в неволі журиться не буде,
Доки ще може любить.

Подається за текстом видання 1961 року, Зберігся автограф цього вірша в тюремному зшитку.

«П о х о р о н н и й с п і в». Дата написання невідома. Автограф не зберігся. За життя поета не друкувався.

Подається за текстом машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів».

«В т е м р я в і». Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1908, кн. XI, лише половину вірша — чотири строфи. Включаючи твір до машинописної збірки, автор значно доопрацював первісний текст, вніс суттєві правки, зняв одну строфу. У рукописній збірці зберігся автограф з авторськими правками.

Подається за текстом рукопису машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів».

«В с т е п у н і ч ч ю». Вперше надруковано в поетичній антології од початку до наших днів «Українська муза», 1908 р. Автограф не зберігся. Подається за текстом машинописної збірки.

«О с т а н н я н і ч». *Часів століпінських шибениць*. Вперше надруковано в літературно-артистичному альманахові «Терновий вінок», 1908 р.

Подається за текстом машинописної збірки.

«В'язень». Написано 5 грудня 1907 р. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1909, кн. VII. Включаючи вірш до машинописної збірки, автор вніс ряд правок у текст першодруку, які покращили його.

Подається за текстом машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів»; автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1630. (Фонд І. Я. Франка).

«Моїм катам». Написано 31 серпня 1909 р. в армавірській тюрмі. За життя поета вірш не друкувався, певно, з цензурних міркувань. Збереглося три автографи цього вірша: у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, № 1630 (фонд І. Я. Франка), а також у тюремному зшитку та в рукописній збірці. Вірш друкується вперше.

Подається за текстом машинописної збірки «Від зоряних ранків...»

IV. Сірі сутіні (1911—1916)

«Апостолам дріб'язкового життя». Вперше цей вірш побачив світ у виданні: Пилип Капельгородський. Твори. К., Держлітвидав України, 1961. Судячи з автографа тюремного зшитка, перший, чорновий, варіант вірша написаний олівцем, очевидно, вже після звільнення поета з тюрми, до того ж без дати написання. У рукописній збірці зберігся чистовий варіант вірша з восьми строф, але також не датований.

Готуючи цей вірш до видання, автор зняв одну (шосту) строфу, вніс суттєві правки в ряд інших строф, які значно поліпшили твір.

Подаємо його за першодруком.

«Трілетні». *Шарж*. За життя поета вірш не друкувався. Вперше він був надрукований у виданні 1961 року. В тюремному зшитку «арештанта армавірської тюрми П. Капельгородського» зберігся початок першого варіанта цього вірша, а також остаточний його варіант, записаний олівцем без дати написання.

Подається за текстом першодруку.

V. Років революції (1917—1930)

Михайло Стельмах у примітці до цього розділу слушно зауважив (див.: Пилип Капельгородський. К., Твори. Держлітвидав України, 1961, с. 596): «Даючи цьому розділу назву «Років революції», П. Капельгородський мав на увазі не тільки саму

революцію 1917 року, але й подальші революційні перетворення в житті країни. Ці перетворення, власне, й були продовженням революції. Звідси й датування 1917—1930 рр. Більшість поезій цього розділу друкувалися в 20-і роки в газетах «Червона Лубенщина», «Більшовик Полтавщини», «Робітник Полтавщини» та в журналі «Червоний перець».

«Бий!» Дата написання вірша вписана рукою поета в машинописну збірку «Від зоряних ранків — до сонячних днів» — 1917 р. Перша публікація, яку нам пощастило встановити, здійснена в газеті «Червона Лубенщина», 1924, № 121 (217), 7 листопада. Вірш «Бий!» у згаданій публікації є частиною триптиху, що її автор назвав «Три моменти», й складається з трьох віршів: «Не стрільай!» (Жовтень 1905 року); «Бий!» (Жовтень 1917 року) і «Працюй!» (Жовтень 1924 року).

У публікації вірш «Бий!» складається з п'яти строф. В машинописній збірці невідомо ким закреслено чорнилом одну (четверту) строфу такого змісту:

Ми весь світ перебудуєм,—
геть насильників-панів!
Всім трудящим подаруєм
все, що труд створив.

Подаємо за текстом видання 1961 р.

«Прощальна Ленінська». Дата написання вірша невідома. Публікації його за життя поета встановити не вдалося. Автор включив цей вірш до машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів». Таким чином, можна вважати, що вперше його надруковано в газеті «Молода гвардія», 1976, 4 лютого. Згодом ще раз передрукований в журналі «Радянське літературознавство», 1978, № 4.

Подаємо за текстом цього видання.

«21 січня». *За Дем'яном Бедним*. Точна дата написання вірша невідома. Відомо тільки, що в день першої річниці з дня смерті В. І. Леніна в газеті «Правда» був надрукований вірш Дем'яна Бедного «Снежинки». Згодом за його мотивами написано вірш «21 січня». За життя поета публікацію вірша виявити не вдалося. Автор включив його до машинописної збірки, спочатку зазначивши в дужках: «З російської», а потім закреслив і чорнилом написав: «За Дем'яном Бедним». Таким чином, можна вважати, що перша публікація цього вірша здійснена в київській газеті «Молода гвардія», 1976, 4 лютого. Згодом вірш був опублікований ще раз у статті автора цих рядків «З історії публіцистично-поетичної Ленініани» в журналі «Радянське літературознавство», 1978, № 4.

Подаємо за текстом цього видання.

«Доля наймитська». Дата написання невідома. Зберігся автограф. Вірш включений автором до машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів». Вперше надрукований у виданні творів письменника 1961 р.

Подається за текстом цього видання.

«Брат». Точна дата написання невідома. Вперше надруковано в журналі «Червоний перець», 1927, № 2. Того ж року побачив світ у збірці гуморесок «Роздайсь, море!», вид-во «Плужанин», 1927. В авторському примірнику цієї збірки, що збереглася, рукою письменника внесено суттєві правки, а також написано новий варіант перших двох строф вірша, які мали б звучати так:

Здається, й випив не того..
І їв оте, що з сиром..
А голова — як макогон,
І з рота тхне йоркширом.

Така нагрузка, що — куди!..
Волові не підняти!..
Важка це річ, товариші,
В селі годовувати!

Перший рядок четвертої строфи: «Схилилась жінка від плачу» автор вважав за можливе замінити такими словами: «Нещасна донька моя...», або: «Ой лихо, матінко моя!»

Однак, включаючи віршовану гумореску «Брат» до машинописної збірки «Від зоряних ранків — до сонячних днів», автор цих правок не вніс, відтоді вона передруковується в усіх антологіях за первісним варіантом.

Подається за текстом видання 1961 р.

«Колективна». Дата написання не встановлена. Композитор В. Верховинець поклав вірш на музику. Пісня була дуже популярною в 30-і роки. Включена автором до машинописної збірки. Вперше побачила світ у виданні 1961 р.

Подається за цим виданням.

«Жниварська». Дата написання невідома. Перша публікація здійснена у виданні 1961 р. за текстом машинописної збірки.

Подається за цим виданням.

«Святкуємо Перше травня». Вперше надруковано в газеті «Більшовик Полтавщини», 1926, № 49, 29 квітня.

Подається за першодруком.

ПУБЛІЦИСТИКА. СПОГАДИ

«Наш вінок». Вперше надруковано в газеті «Більшовик Полтавщини», 1927, № 6, 9 січня. Згодом передруковано в газеті «Літературна Україна», 1974, № 31, 19 квітня. Подаємо за текстом останньої публікації.

«Ленін і пригнічені народи». Вперше надруковано в газеті «Червона Лубенщина», 1924, № 12, 3 лютого. Підписано криптонімом «П. К.» — Пилип Капельгородський.

Подається за першодруком.

«Інтернаціональний рух». Вперше надруковано в газеті «Червона Лубенщина», 1924, № 76 (172), 20 липня. Підписано криптонімом.

Подається за першодруком.

«Слава Жовтню!» Вперше надруковано в газеті «Червона Лубенщина», 1924, № 121 (217), 7 листопада.

Подається за першодруком.

«Національний чад розвіяли». Вперше надруковано в газеті «Більшовик Полтавщини», 1927, № 122, 29 грудня.

Подається за першодруком.

«Генерал од Серпа і Молота». Вперше надруковано в журналі Полтавського окружкому КП(б)У та політичного відділу 25-ї Чапаєвської Червонопрапорної стрілецької дивізії «25-а Чапаєвська», на честь 10-х роковин — 1918—1928.

Подається за першодруком.

«Як я учився в початковій школі». Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, № 226, 4 жовтня.

Подається за першодруком.

«Сільський пролетаріат в Кубанщині». Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. VIII. Згодом П. Капельгородський вважав цю статтю інтродукцією до роману «Шурган».

Подається за першодруком.

«Армавир». Перебуваючи з 1903-го по 1917 рік на Кубані та Північному Кавказі, П. Капельгородський опублікував у пресі цього краю десятки публіцистичних статей, фейлетонів та памфлетів російською мовою.

Вперше надруковано в газеті «Кубань», 1906, № 151, восьме серпня.

Подається за першодруком.

«Народний самосуд». Вперше надруковано в газеті «Рада», 1907, 9 травня.

Подається за першодруком.

«Ще про селянську «лютість та дикість». Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, № 198, 28 серпня.

Подається за першодруком.

«Село Успенское. Открытое письмо священнику села Успенского, Кубанск. области, о. Павлу Протасову». Вперше надруковано в газеті «Терек», 1908, № 129, 18 червня.

Подається за першодруком.

«Нет жителя от доносчиков». Вперше надруковано в газеті «Речь», 1909, 23 квітня без підпису. Може, найкращий коментар до цієї статті дав помічник начальника Кубанського обласного жандармського управління ротмістр Тарасов, якому було доручено з'ясувати суть наведених у ній фактів і доповідати. 2 червня 1909 р. жандарм Тарасов, який вів слідство в справі «злочинної діяльності» арештанта армавірської тюрми П. Капельгородського (поет був арештований 16 квітня, отже, стаття була написана в тюрмі й передана на волю нелегально), секретно доповідав своєму шефу, що, «судячи із змісту статті, її написав Капельгородський і видрукував у «Речи», оскільки ця газета передплачується в селі Успенському».

Виправдуючись перед начальством за ганьбу, якою П. Капельгородський покрив кубанську жандармерію перед прогресивною громадськістю Росії, ротмістр, ніби в'юн, викручувався, силкуючись довести, буцімто «ніякого «спеціального гуртка» чорносотенців із «Союза русского народа» в селі немає». Натомість три чверті донесення присвятив «компрометації» автора статті. Запопадливий ротмістр доповідав шефові, що внаслідок попереднього розслідування в зв'язку із статтею і дізнанням

«з'ясувалось, що в селі Успенському була організована партія однодумців Капельгородського, яка вороже ставиться до тих, хто з нею не згоден і називає їх чорносотенцями.

Організація такої партії відбулася за таких обставин: у 1905 році в село Успенське прибув учитель Капельгородський. Лівий за своїми переконаннями, він почав групувати навколо себе незадоволених місцевою адміністрацією та існуючими порядками. У 1906 році в училищі Капельгородський починає показувати туманні картини, ілюструючи їх тенденційними поясненнями.

Михайло Сахно і Федір Стукан, як найближчі співробітники Капельгородського, збирають навколо себе на майдані натовпи й читають підбурюючі статті та злочинні брошури. Сахно влаштовує збори у квартирах однодумців, де виголошує промови і збирає гроші на купівлю зброї. В селі відбувається ряд мітингів, на яких виступають з промовами приїжджі з Армавіра, під'юджуючи до бунту і встановлення республіки. Приїжджаючи на мітинги, оратори зупи-

няються в Капельгородського, з ним виходять на мітинг, де він, стоячи біля них, дає їм репліки для промов і потім з ними повертається до себе ж таки, в училище.

До Капельгородського пристали не всі, і ці, останні, в меншому числі, змушені були вже не нападати, а тільки захищатися.., Прагнучи очорнити свідків і підірвати віру в їхні свідчення, Капельгородський заявив про їхню змову щодо того, як давати показання.. Сахно, Капельгородський і Стукан притягнуті по 129 с. Карного кодексу й ув'язнені...» (Держ. архів Краснодарського краю, ф. 5839, оп. 1, зб. 821, арк. 736—737 звор.).

Подається за першодруком.

З М І С Т

ПОВІСТІ

- Записки семінариста, *Хроніка* 5
Аш хаду, *Повість* 77
Непорозуміння, *Повість* 184

ОПОВІДАННЯ

- За що мене арештовано.
З вуст М. Ф. Дяченка 237
Милостивий маніфест 243
До государя 250
На селі 258
Червоноармієць 263
Дід Явтух 274

П'ЕСИ

- Чарівна сопілка, *Дитяча п'еса-феєрія* 285
Праця, *П'еса на 2 дії* 305

ГУМОРЕСКИ

- Гей, не дивуйте, добрі люди,
що на Україні повстало... 345
Незаможники 347
Єдина, святая, соборная... 349
По-євангельському 353
Прейскурант отця Максима 355
Лікнепу треба 358
Ой колись ми панували...
Сон куркуля Дериземлі 360
Знищити як клас 370
Середнячок 375
Хазяйська електрокультура 378
Богородиця на цепу 381
Без кадила й кропила 382
Не вклонюся багачу, бо сам собі молочу 385
Дивен бог во святих своїх 387
Боги погоріли 389

ПОЕЗІЇ

ІЗ ЗБІРКИ «ВІДГУКИ ЖИТТЯ»

- Відгуки життя 391
До Кобзаря 391
Бережким порадникам 392

Під бурю 393
Не сумуй 394
Буревісник. З Горького 394
Голод 396
Нічю 397
Пісня женців 398
В рідному селі 398
Не журишь 399
Плугатар 400

ІЗ ЗБІРКИ «ВІД ЗОРЯНИХ РАНКІВ —
ДО СОНЯЧНИХ ДНІВ»

I. На світанку (1905—1907)

Не стріляй! 402
1902 рік на Полтавщині 402

II. Років утисків і журби (1907—1908)

Не спи — вартуй! 403
Не можу мовчати 405

III. Із-за ґрат і мурів (1909—1910)

З неволі 406
За ґратами 406
Fata morgana 407
Ноктюрн 408
Старій матусі — з-за ґрат 408
Похоронний спів 409
В темряві 410
В степу нічю 411
Остання ніч. Часів столипінських шибениць 411
В'язень 412
Моїм катам 413

IV. Сірі сутіні (1911—1916)

Апостолам дріб'язкового життя 414
Тріюлети. Шарж 415

V. Років революції (1917—1930)

Бий! 416
Прощальна Ленінська 416
21 січня. За Дем'яном Бедним 417
Доля наймитська 417
Брат 420
Колективна 422
Жнивварська 423
Святкуємо Перше травня 424

ПУБЛІЦИСТИКА. СПОГАДИ

- Наш вінок 426
Ленін і пригнічені народи 427
Інтернаціональний рух 428
Слава Жовтню! 429
Національний чад розвіяли 430
Генерал од Серпа і Молота 432
Як я учився в початковій школі 435
Сільський пролетаріат в Кубанщині 444
Армавир 456
Народний самосуд 457
Ще про селянську «лютість та дикість» 458
Село Успенское. *Открытое письмо священнику
села Успенского, Кубанск. области,
о. Павлу Протасову* 462
Нет житья от доносчиков 465

ПРИМІТКИ 467

ФИЛИПП ИОСИФОВИЧ КАПЕЛЬГОРОДСКИЙ

Произведения в двух томах

Том второй

ПОВЕСТИ. РАССКАЗЫ. ПЬЕСЫ.
ЮМОРЕСКИ. СТИХОТВОРЕНИЯ. ПУБЛИЦИСТИКА.
ВОСПОМИНАНИЯ.

Составление *Леонида Сергеевича БОЙКО*

Киев,
издательство художественной
литературы «Дніпро»,
1982

(На украинском и русском языках)

Редактор *Р. К. Каруцяк*
Художник *В. П. Кузь*
Художний редактор *І. М. Гаверилук*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Информ. бланк № 1720

Здано до складання 04.03.82.
Підписано до друку 17.08.82.
БФ 44626.
Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 25,62.
Ум. фарб. відб. 25,62. Обл.-вид. арк. 26,939.
Тираж 100 000. Зам. 810. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Капельгородський П. Й.

К20 Твори: В 2-х т. Т. II: Повісті; Оповідання; П'єси; Гуморески; Поезії; Публіцистика; Спогади/Упоряд., приміт. Л. Бойка.— К.: Дніпро, 1982.— 486 с.

До другого тому творів одного із зачинателів української радянської літератури увійшли повість-хроніка «Записки семінарста» про важкий режим навчання в Роменській бурсі й Полтавській духовній семінарії, повість «Аш хаду» про гірку долю народів Північного Кавказу в дореволюційні часи та гостро сатирична повість «Непорозуміння», в якій викривається антинародна суть буржуазного націоналізму. Читач познайомиться також з кращими оповіданнями, гуморесками, п'єсами, поезіями, публіцистичними статтями, створеними письменником в різні роки його літературної діяльності.

З КРБ.